ƏLİSA ŞÜKÜRLÜ

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ VƏ PEDAQOJİ İNSTİTUTLAR ÜÇÜN DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTABXANASI

Azərbaycan Respublikası Xalq Təhsili Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Азәрбајҹан Республикасы Президенти
Ишләр Идарәси Тәсәррүфат шөбәсинин
КИТАБХАНАСЫ
Библиотека Хозяйственного отдела
Управления Делами Президента
Азербайджанской Республики

161c.

«Maarif» nəşriyyatı
Bakı — 1993

1635(5Тф) 81.2Түрк-03+

Рә'јчи Ә. Ә. Рәчәбов, *филолокија елмләри доктору, професор.*

Елми редактору Н. М. Худијев, *филолокија елмләри доктору, професор.*

Шүкүрлү Ә. Ч.

Ш.91 Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили. Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Университети вә педагожи институтлар үчүн дәрслик. Бакы, «Маариф», 1993, 336 сәh.

Дәрсликдә гәдим түрк јазылы абидәләри, онларын тәдгиги тарихи фонетикасы, морфоложијасы вә синтактик гурулушу шәрh олунур.

Китаба ејни заманда гәдим түрк јазылы абидәләриндән нүмунәләр вә онларын әсасында тәртиб олунан лүғәт дә дахил едилмишдир.

Дәрсликдән али мәктәб мүәллимләри, аспирантлар, диссертантлар вә түрк јазы мәдәнијјәти тарихинә мараг кәстәрәнләр дә фајдалана биләрләр.

Ш $\frac{4602020202000-10}{М\ 652-91}$ 9–91

ISBN 5-556-00630-X

© «Маариф» нәшријјаты, 1993

100 il bundan öncə ilk dəfə göytürk yazılı abidələrini oxumağa qeyrət göstərmiş olan danimarkalı alim — ümumi tarixçi və filoloq V. Tomsenin unudulmaz xatirəsinə həsr edirəm.

ӨН СӨЗ

Дилимизин елми әсаслар үзрә өјрәнилмәсиндә вә тәблигиндә аз иш көрүлмәмишдир; алимләримизин сә'ји нәтичәсиндә Азәрбајчан түрк дилинин фонетикасы, лүғәт тәркиби, морфоложи гурулушу вә синтактик гурулушу, диалект вә шивәләри, фразеолокијасы, инкишафы тарихи вә с. кифајәт гәдәр өјрәнилмиш, бу саhәдә бир чох тәдгигат ишләри апарылмыш - онларла дәрслик вә дәрс вәсаитләри, монографик әсәрләр, сајсыз - hесабсыз елми мәгаләләр нәшр едилмишдир. Лакин Азәрбајчан дилчилији дүнјанын бир чох али мәктәбләриндә, еләчә дә М.Ә.Расулзадә адына Бакы Дөвләт Университетиндә, Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Университетиндә, Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтларында хүсуси програм әсасында тәдрис олунан гәдим түрк јазылы абидәләринин нәшри вә тәдгиги саhәсиндә hәлә дә сон заманларадәк чох кери галырды. 1970 - чи иллләрдән башлајараг Азәрбајчан алимләри бу саhәдә тәдричән тәшәббүскарлығы өз әлләринә алмаға башладылар. Лакин буна бахмајараг 1920-чи илләрдән (1936 - 1955- чи илләри чыхмаг шәрти илә) али мәктәбләримизин филолокија вә бә'зән hәтта тарих факултәләриндә тәдрис олунан "Гәдим түрк јазылы абидәләри" вә ја "Гәдим түрк јазылы абидәләрин дили" фәннинин тәдриси програмына ујғун самбаллы дәрслик индијәдәк јазылмамышдыр. Әслиндә белә бир дәрслик башга дилләрдә дә ишыг үзү көрмәмишдир. Бу бахымдан мөвчуд дәрслијин әhәмијјәти чох бөјүкдүр.

Дәрслик сон 20 - 25 ил әрзиндә сынагдан чыхарылмыш тәдрис програмы әсасында тәртиб олунмушдур. Китабда XIX јүзиллијин сонларындан башлајараг әски түрк јазылы абидәләри үзәриндә апарылмыш тәдгигат ишләринин үмуми нәтичәләринә әсасланылмышдыр.

Азәрбајчан али мәктәбләринин филолокија факултәләриндә тәдрис олунан "Гәдим түрк јазылы абидәләри" вә "Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили" фәнләринин програмы ејни заманда XI - XV әср

түрк јазылы абидәләри вә онларын дилини дә әһатә едир. Нәшријјат имканларыны нәзәрә алараг орта әср түрк јазылы абидәләринә вә онларын дилинә аид олан һиссәсини 1992 - чи илдә ајрыча китаб һалында чапдан бурахмаг нәзәрдә тутулмушдур.

Мөвчуд дәрслик мүәллифин 20 илдән артыг бир мүддәтдә охудугу мүһазирә мәтнләри вә апардыгы тәчрүби мәшғәләләр заманы әлдә етдији елми нәтичәләри әсасында јазылмыш, тәртиб едилмишдир.

Дәрслик, шүбһәсиз ки, нөгсан вә чатышмазлыглардан да узаг дејилдир. Һәр һансы бир дәрслик тәкрар чап олунан заман јол верилән нөгсанлардан, ујғунсузлуг вә чатышмазлыглардан хилас олур. Она көрә бу һагда өз фикир вә мүлаһизәләрини, тәклифләрини, тутачаглары ирадлары јазыб мүәллифә көндәрмәји һөрмәтли вә хејирхаһ охучуларымдан хаһиш едир вә әнчәдән онлара өз разылыг вә тәшәккүрүмү билдирирәм.

КИРИШ

Гәдим түрк јазылы абидәләринин илк олараг мәһз нечәнчи әсрдә тәртиб олунмасы тарихи һәлә дә мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Һәләлик јазылыш тарихи бәлли олан гәдим түрк јазылы абидәләри VII - јүзилликдән бизә мә'лумдур. Лакин буна бахмајараг В.Томсен, В.Радлов, С.Е.Малов вә башгалары белә бир үмуми нәтичәјә гәлмишләр ки, илк түрк јазылы абидәләри ерамызын V јүзиллијиндә мејдана чыхмышдыр. Бунунла белә сон заманлар тәдгигатчылар тарихи мәнбәләрә вә әлдә едилән јени јазылы мәтнләрә әсасланараг иддиа едирләр ки, түрк гәбиләләри ерамыздан чох әввәл өзләринә мәхсус јазы ән'әнәсинә малик олмушлар.

Индијәдәк әлдә едилмиш гәдим түрк јазылы абидәләри ичәрисиндә Шимали Монголустанда, хүсусилә Орхон чајы саһилләриндә тапылмыш јазылы мәтнләр һәм һәчминин бөјүклүјүнә вә һәм дә тарихилик бахымындан диггәти даһа чох чәкир.

Гәрби Авропа вә совет алимләринин чох вахт сәһв олараг "руни әлифба" ады алтында таныдыглары гәдим түрк јазысы[1] ерамызын биринчи миниллијиндә даһа чох јајылмышдыр. Һәм дә һаггында бәһс олунан әлифба илә тәртиб олунан мәтнләрин Сибирдән башлајараг Шәрги Авропајадәк јајылмасы да онун һәлә ерамыздан әввәл мөвчуд олдугуну сүбут едир. Әкс тәгдирдә бу әлифба илә мүхтәлиф әшјалар үзәриндә һәкк олунмуш вә ја газма, чызма үсулу илә, кистлә јазылмыш абидәләр мин километрләрлә бир - бириндән чох узаг әразиләрдә јајыла билмәзди. Бунунла белә, бир-бириндән чох узаг јерләрдә мәскән салыб јашајан түрк гәбиләләри дүнја көрүшләриндән, сијаси мөвгеләриндән, дүшдүкләри шәраитдән, дини е'тигадларындан асылы олмајараг, демәк олар ки, бир - бириндән чидди сурәтдә фәргләнмәјән ејни әлифбадан вә лексик, грамматик чәһәтдән чох аз фәргләнән әдәби дилдән истифадә етмишләр. Бу исә ону көстәрир ки, гәдим түрк әлифбасы әввәлчә һансы исә бир түрк гәбиләси дахилиндә мејдана чыхмыш, мәнимсәнилмиш, сонра јазыја көчүрүлән илк гәбилә дили илә бирликдә башга түрк гәбиләләри арасында да јајылмышдыр. Марагльи бурасыдыр ки, Јенисеј чајына јахын әразиләрдә тапылан көјтүрк јазылы абидәләриндә хүсусилә н,с,ј самит сәсләри ифадә едән

1 Китабда "руни јазы" термини көјтүрк термини илә әвәз едилмишдир.

һәрифләрин јазылышында, үмумијјәтлә, көјтүрк мәтнләри үчүн сәчијјәви олан орфографик сәһвләрә аз јол верилмишдир. Бу исә көјтүрк әлифбасынын илк олараг мәһз Јенисеј чајына јахын бөлкәләрдә јашајан түрк гәбиләләри арасында мејдана чыхдығыны көстәрир.

Түрк гәбиләләринин бир чоху дини әгидәсиндән, сијаси мөвгејиндән асылы олараг мүхтәлиф әлифбалардан истифадә етмишләр. Мәсәлән, ујғур гәбиләләринин бир гисми VII әсрәдәк көјтүрк әлифбасындан, башга бир гисми (вә әксәријјәти) VIII јүзиллијин сонларындан башлајараг соғдалардан алдыглары вә сонралар "ујғур әлифбасы" ады алтында танынан јазыдан, атәшпәрәслик инанчына тапынан башга бир груп ујғур гәбиләләри мани јазысындан, онларын будда динине ситајиш етдән вә әразичә Һиндистана јахын олан дикәр бир групу һинд (браһма) јазысындан истифадә етмишдир. Она көрә дә индијәдәк әлдә едилән гәдим түрк јазылы абидәләри график чәһәтдән мүхтәлиф әлифба илә тәртиб олунмасына бахмајараг бүтүн ујғур јазылы абидәләрини дил бахымындан Орхон - Јенисеј (көјтүрк) јазылы абидәләринә јахынлашдыран үмуми хүсусијјәтләри чохдур. Бу исә белә бир фикир јүрүтмәјә әсас верир ки, ујғур гәбиләләри башга әлифбалара кечмәздән әввәл илк дәфә, көрүнүр, көјтүрк әлифбасындан вә әдәби дилиндән истифадә етмишләр. Сонралар һәмин әлифбаны башга әлифбаларла әвәз етсәләр дә, гәдим түрк әдәби дили ән'әнәсини әсасән горујуб сахлаја билмишләр.

Әски ујғур әлифбасы илә јазылмыш түрк јазылы абидәләри көјтүрк әлифбасы илә тәртиб олунан абидәләрдән чохдур. Она көрә дә дөврүмүзә гәдәр горуну6 сахланан ујғур јазылы абидәләри индики түрк дилләринин фонетикасынын, грамматик гурулушунун, лүғәт тәркибинин инкишафы тарихинин өјрәнилмәси саһәсиндә чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Түрк халгларынын бөјүк әксәријјәти, бәллидир ки, ислам динини гәбул етдикдән сонра күтләви һалда әрәб әлифбасындан истифадә етмәјә башламышлар. Ислам дини әрәб әлифбасындан јалныз әрәб мәтнләрини јазмаг үчүн истифадә етмәји тәләб едирди. Она көрә әрәб әлифбасынын түрк халглары арасында VII јүзилликдә јајылмасына бахмајараг түрк мәтнләринин јазылышында ондан чох сонралар истифадә етмәјә башламышлар. Әрәб әлифбасы илә түрк дилиндә јазылмыш сәнәдләрә јалныз XI јүзилликдән раст кәлирик. Бу исә ајдын сурәтдә көстәрир ки, гәдим түрк јазылы абидәләри XI јүзиллијә гәдәр түрк әдәби дилләринин вә үмумијјәтлә индики түрк дилләринин инкишафы тарихини өјрәнмәк бахымындан чох әһәмијјәтлидир.

Индијәдәк Гәрби Сибирдә, Шимали Монголустанда, Чин Түркүстанында, Орта Асијада, Гафказда вә башга әразиләрдә ашкара чыхарылмыш олан көјтүрк јазылы абидәләри өз варлығыны горујуб сахлајан бүтүн түрк халгларынын үмуми мәдәни сәрвәтидир вә һәрбир түрк халгы өз дилинин тарихини өјрәнмәк үчүн бу јазы мәтнләриндән

ејни дәрәчәдә истифадә етмәк вә ону өз гәдим јазысы һесаб етмәк һүгугуна маликдир.

Түрк халглары.

Һал -һазырда түрк халгларынын бөјүк әксәријјәти кечмиш ССРИ әразисиндә јашајырлар. Түрк дилләриндә данышан халгларын үмуми мигдарына көрә исә бу әһалинин тәхминән јарысы бу әразидәдир. Шүбһә јохдур ки, Шәрги Сибирдән Балтик дәнизинә гәдәр узаныб кедән әразиләрдә мәскән салыб јашајан бүтүн түрк халглары бир ана көк үзәриндә әмәлә кәлмишләр. Анатүрк (прототүрк) чәмијјәти парчаландыгдан сонра бир - бириндән чох узаглара көчүб кедән түрк гәбиләләри игтисади, сијаси, мәдәни әлагәләринин кәсилмәси үзүндән тәдричән өзләринәмәхсус бир истигамәтдә инкишаф етмишләр; гоншу халгларла гарышма нәтичәсиндә онларын нәинки дилләриндә, һәтта антроположи гурулушларында белә чидди дәјишикликләр баш вермишдир. Буна бахмајараг бир көкдән ајрылан һәмин гоһум халглары бирләшдирә биләчәк ән гәдим хүсусијјәтләри мәһз онларын дилиндә вә фолклорларында горуну6 сахланмышдыр. Чагдаш түркологијаелминин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән бири бүтүн гоһум түрк дилләрини вә онларын јазылы абидәләринин дилини мүгајисә јолу илә өјрәнмәкдән вә онларын дилиндә бу вә ја дикәр шәкилдә горунуб сахланан үмуми фонетик, лексик вә грамматик хүсусијјәтләри ашкара чыхармагдан вә бунунла да анатүрк дилини бәрпа етмәкдән ибарәтдир.

Истәр кечмиш Совет Иттифагында, истәрсә дә өлкәнин харичиндә өз варлығыны вә дилини горујуб сахлајан түрк халгларыны мәскән салдыглары јерә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

I. Гәрби Сибердә јашајан түрк халглары

САКАЛАР - гәдим заманлардан монгол, тунгуз, манчур халглары илә јахын әлагәдә олдугларына көрә дилләриндә һәмин халглара мәхсус сөзләр чохлуг тәшкил етдији кими, антроположи гурулушларына көрә дә монголлара чох јахындырлар. Әсасән Јакутија Мухтар республикасында, гисмән дә Ненец милли округунда вә Камчаткада јашајан вә рус әдәбијјатларында "јакут" ады алтында танынан бу түрк халгынын үмуми сајы 382 мин нәфәрдир.[1]

---

1 ССРИ-дә јашајан түрк халгларынын сајы 1989-чу илдә апарылан сијаһыјаалманын нәтичәләри әсасында верилир.

ТУВАЛАР - Гәрби Сибирдә түрк халглары ичәрисиндә сајча сакалардан (јакутлардан) сонра икинчи јердә дурурлар. Әсасән Тува Мухтар Республикасында, гисмән дә Монголустанда јашајан бу халг өзүнү **тыва кижи** вә ја **тывалар** адландырыр.

Онларын үмуми сајы 207 мин нәфәрдир.

ХАКАСЛАР - башлыча олараг Хакас Мухтар Вилајәтиндә јашајырлар. Илк дәфә ады ерамыздан әввәлки Чин мәнбәләриндә **хагас** шәклиндә раст кәлән бу халгы чар рус ишғалчылары **Абакан татарлары** адландырмышлар. Бу халгын үмуми сајы 80 мин нәфәрдән чохдур.

АЛТАЈЛАР - Дағлыг Алтај Мухтар Вилајәтиндә вә Алтај Дијарында јашајырлар. Алтај ады алтында танынан түрк халгы өзүнү **алтај кижи** адландырыр. Онларын сајы 70 мин нәфәрдән чохдур.

ШОРЛАР - Шимали Алтајда вә Кузнетск Алатаусында јашајырлар. Дилләри хакас дилинә чох јахын олдуғуна көрә бә'зән **шор** дилини хакас дилинин бир диалекти кими өјрәнирләр. Онларын мигдары 16 мин нәфәрдән чохдур.

КАМАСИНЛӘР - кичик түрк халгыдыр, Мани вә Краснојарск әлкәсинин Каны чајы саһилләриндә јашајырлар. Бә'зи мүтәхәссисләр онларын ненесләрдән төрәдикләрини күман едирләр. Натамам мә'лумата көрә камасинләрин сајы 250 нәфәрдир.

ТОФАЛАР - елми әдәбијјатларда әввәлләр **гарагас** ады илә танынмыш кичик түрк халгыдыр. Иркутск вилајәтинин Нижнеудинск рајонунда јашајан бу халгын үмуми сајы 800 нәфәрдир.

ЈУКАКИРЛӘР - Сибирдә јашајан кичик түрк халгыдыр. Онларын сајы бәлли дејил.

ЧУЛУМ ТАТАРЛАРЫ - Об чајынын Чулум һөвзәсинә төкүлдүјү јердә јашајан кичик түрк халгыдыр. Бу халгын үмуми сајы һаггында һәлә дә дәгиг мә'лумат јохдур. Натамам мә'лумата көрә онларын сајы 200 - 250нәфәрдир.

Чулум татарларынын дилини телеут дилинин диалекти кими өјрәнәнләр дә вардыр. Н.А.Баскакова көрә, Чулум татарлары түркләшмиш остјак вә ја кетләрин нәслидирләр.

БАРАБИНЛӘР - Новосибирск вилајәтиндә јашајан түрк халгыдыр. Татарларын бир голу кими өјрәнилән барабинләрин дили татар дилинә чох јахындыр. Бу кичик түрк халгынын үмуми мигдары бәлли дејилдир.

Орта Асијада вә Чин Түркүстанында јашајан түрк халглары.

ӨЗБӘКЛӘР - монгол истиласындан сонра XIII - XIV јүзилликләрдә гарлуг, ујғур,гыпчаг гәбиләләринин бирләшмәсиндән төрәмиш түрк халгларындан биридир. Бу түрк халгы XX јүзилин биринчи рүббүнәдәк өзүнү түрки, чох аз һалларда исә өзбәк адландырмышдыр. XIX

јүзилликдә нәшр олунан бә'зи рус мәнбәләриндә өзбәкләр һәтта **сарт** ады илә танынмышлар.

Әсасән Өзбәкистан ССР - дә, гисмән дә башга Орта Асија республикаларында јашајан өзбәкләрин үмуми сајы 16 милјон нәфәрдән чохдур. Әфганыстанда јашајан өзбәкләрин сајы 2 милјон нәфәрә јахындыр.

ГАЗАХЛАР - XV јүзилликдә Бөјүк Ноғај Ордасы парчаландыгдан сонра формалашмыш түрк халгыдыр. Әсасән Газахыстан, гисмән дә Орта Асија республикаларында јашајан бу түрк халгынын үмуми сајы 8 милјондан чохдур. Чин Халг Республикасында јашајан газахларын сајы 550 мин нәфәр, Монголустанда јашајан газахларын сајы 40 мин, Әфганыстанда исә 3 мин һесабы илә кестәрилир.

ГЫРҒЫЗЛАР - гыпчаг, гисмән дә огуз гәбиләләринин бирләшмәсиндән төрәмиш гәдим түрк халгларындан бирдир. Әсасән Гырғызыстанда јашајан бу халгын үмуми сајы 2 милјон 500 мин нәфәрдән артыгдыр. Гырғызлар ејни заманда Чин Халг Республикасында (80 мин), Әфганыстанда (25 мин) да јашамагдадырлар.

ТҮРКМӘНЛӘР - башлыча олараг Арал көлү, Сыр Дәрја саһилләриндә гәдим заманлардан мәскән салмыш огуз гәбиләләринин нәслидирләр. Әсасән Түркмәнистанда јашајан бу түрк халгынын үмуми сајы 2милјон 500 мин нәфәрдән артыгдыр. Түркмәнләр ејни заманда Иранда (400 мин), Әфганыстанда (270мин), Түркијәдә (70 мин) вә бир чох шәрг әлкәләриндә јашајырлар.

ГАРАГАЛПАГЛАР - етник чәһәтдән гәдим гыпчаг гәбиләләри илә бир баша бағлы олан кичик түрк халгларындан бирдир. Бу халгын формалашмасында огуз гәбиләләри дә мүһүм рол ојнамышдыр. Әсасән Өзбәкистанын Гарагалпаг Мухтар Республикасында јашајан гарагалпагларын үмуми сајы 380 мин нәфәрдән артыгдыр.

УЈҒУРЛАР - гәдим һун, тукјуј, гарлуг, чијил гәбиләләринин бирләшмәсиндән төрәмиш түрк халгыдыр. Башлыча олараг Чин Халг Республикасында јашајан ујғурларын мигдары 5 милјон 500 мин нәфәрдән чохдур. 1960 - 1970 -чи илләрдә Чинин Синтсызјан Вилајәтиндән 3 милјондан артыг ујғур Пакистана вә Түркијәјә көчүб кетмишдир. Орта Асијада ујғурлар башлыча олараг Газахыстанда јашајырлар. Орта Асијада јашајан ујғурларын сајы 260 мин нәфәрдән артыгдыр.

САРЫ УЈҒУРЛАР - Чин Түркүстанында јашајан кичик түрк халгларындан бирдир. Лакин сары ујғурлар әксәријјәтлә башга халглар тәрәфиндән ассимилјасијаја уғрамышлар. Һал - һазырда өзүнү **шире југур** (шире монголча сары демәкдир) адландыран сары ујғурлар монгол дилиндә, онларын өзүнү **сары југур** адландыран башга бир групу Тибет вә ја Чин дилиндә данышырлар. Сары ујғурларын чох аз бир һиссәси өз дилини горујуб сахлаја билмишдир. Бу дил өз грамматик гурулушуна көрә гәдимлији илә диггәти чәлб едир. Бу халгын үмуми сајы һеч бир јазылы сәнәддә кестәрилмир.

Гафгазда вә Кичик Асијада јашајан түрк халглары.

АЗӘРБАЈЧАНЛЫЛАР - гәдим заманлардан Чәнуби Азәрбајчанда, Гафгазда мәскән салмыш түрк дилли сак, булгар, аз, сабир, хәзәр, XI јүзилликдән башлајараг огуз вә гыпчаг гәбиләләринин бирләшмәсиндән төрәмиш түрк халгыдыр. Тарихән бу халг һәмишә "түрк" ады илә танынмышдыр. Лакин 1936 - чы илдән башлајараг Шимали Азәрбајчанда, Күрчүстанда, Ермәнистанда, Дагыстанда мәскән салыб јашајан бу бөјүк түрк халгынын милли түрк адыны "азәрбајчанлы" етноними илә әвәз етмишләр. Бу просес 1939 - чу илдә баша чатмышдыр. 1989 - чу ил сијаһыјаалмасынын нәтичәсинә көрә Шимали Азәрбајчанда 6 милјондан артыг, ССРИ - дә исә 7милјон азәрбајчанлы јашајыр. Чәнуби Азәрбајчанда вә Иранда өзүнү түрк, гарапапаг, әфшар, гачар адландыран Азәрбајчан түркләринин мигдары 10 милјона јахындыр. Гејри - рәсми мә'лумата көрә исә орда јашајан Азәрбајчан түркләринин сајы 20 вә ја 23 милјон нәфәрдир.

ТҮРКЛӘР - башлыча олараг Түркијәдә јашајырлар. Әсасән огуз, гыпчаг гәбиләләринин бирләшмәсиндән төрәјән Түркијә түркләри XI јүзилликдә башлыча олараг Азәрбајчандан Кичик Асија јарымадасына көчүб кәдән түрк гәбиләләри әсасында формалашмышлар.

Түркијә түркләри түрк халглары ичәрисиндә сајча биринчи јердә дурурлар. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, Түркијәнин 60 милјон нәфәрә гәдәр олан әһалисинин 50 милјон нәфәри түркдүр. Түркләр ејни заманда кечмиш ССРИ - дә (207 мин), бир чох Авропа, Асија, Африка, һәтта Америка өлкәләриндә јашајырлар.

ГУМУГЛАР - половес, уз, печенег гәбиләләринин гара булгар гәбиләләри илә бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш түрк халгыдыр. Гумуглар әсасән Дагыстан Мухтар Республикасында јашајырлар вә онларын үмуми сајы 280 мин нәфәрдән артыгдыр.

ГАРАЧАЈ-БАЛКАРЛАР башлыча олараг половес вә булгар гәбиләләринин бирләшмәсиндән төрәмиш олан түрк халгыдыр. Әсасән Кабарда-Балкар Мухтар Республикасында вә Гарачај - Чәркәз Мухтар Вилајәтиндә јашајан бу халгын бир һиссәси Гарачај чајы саһилләриндә јашадыгларына көрә өзләрини **гарачај** (156 мин) адландырыр. **Балкар, малкар** ады илә танынан бу түрк халгынын икинчи јарысы 89 мин нәфәрдир.

НОГАЈЛАР - XV јүзилликдә Бөјүк Ногај Ордасы парчаландыгдан сонра формалашмышлар. Башлыча олараг гыпчаг вә огуз гәбиләләринин бирләшмәсиндән төрәјән бу кичик түрк халгынын сајы 75 мин нәфәрдир.

ТҮРҮКМӘНЛӘР - XVI јүзилликдә Шимали Гафгазда - Ставропол Вилајәтиндә мәскән салмыш икдир,.сон һачылы вә с. түркмән гәбиләләринин нәслидирләр. Бу түрк халгынын сајы бәлли дејилдир.

IV. Волга бојунда јашајан түрк халглары.

ТАТАРЛАР - XIII јүзилликдә монгол - татар гәбиләләри Русијанын чәнубунда јерләшән Гыпчаг чөлләрини вә Русијаны тутдугдан сонра Көкмән даглары әтәкләриндән Волга бојуна ахыб кәлән татар гәбиләләринин јерли гыпчаг вә гисмән дә булгар, хәзәр гәбиләләри илә бирләшмәсиндән төрәмиш түрк халгыдыр.

Татарлар кечмиш ССРИ дә јашајан түрк халглары ичәрисиндә өзбәк, газах вә Азәрбајчан түркләриндән сонра сајча дөрдүнчү јердә дурурлар. Онларын үмуми сајы 6 милјон 500 мин нәфәрдән артыгдыр. Бунунла јанашы татарлар башга түрк халгларындан фәргли олараг чох дагыныг һалда јашајырлар. Онлара Балтик дәнизи саһилләриндән башламыш Гәрби Сибирәдәк мүхтәлиф шәһәр вә кәндләриндә компакт вә дагыныг һалда раст кәлмәк олур. Бу түрк халгынын мүәјјән һиссәси Түркијәдә дә мөвчуддур.

Татарстан Мухтар Республикасында јашајан татарлар әһалинин јалныз 50 фаизини тәшкил едирләр.

БАШГЫРДЛАР - гыпчаг вә булгар гәбиләләринин бирләшмәсиндән төрәмиш түрк халгыдыр. Әсасән Башгырдстан Мухтар Республикасында јашајан башгырдларын сајы 1 милјон 500 мин нәфәрә јахындыр.

ЧУВАШЛАР - булгар, скиф, сармат гәбиләләрин бирләшмәсиндән төрәмиш гәдим түрк халгларындан бирндир. Дил хүсусијјәтләринә көрә башга түрк халгларындан даһа чох фәргләнән чувашлар XVIII јүзилликдән христиан дининә тапынырлар. Әсасән Чуваш Мухтар Республикасында јашајан чувашларын үмуми сајы 2 милјон нәфәрә јахындыр.

V. ССРИ - нин Гәрби Авропа әразисиндә вә Шәрги Авропа өлкәләриндә јашајан түрк халглары.

Авропада мәскән салыб јашајан түрк халгларынын сајы аздыр. Бунларын бир гисми ерамыздан әввәл вә сонра һун империјасы дөврүндә, икинчи һиссәси исә биринчи миниллијин икинчи јарысында вә XII јүзилликдән сонра Авропада мәскән салмышлар. Онлар әсасән ашагыдакылардыр:

ГАГАУЗЛАР - башлыча олараг Молдавија республикасында, гисмән дә Украјнада јашајырлар. Һәмин республикаларда мәскән салыб јашајан гагаузлары Чар Русијасы рус - түрк мүһарибәси дөврүндә (XIX јүзиллијин сонларында) Болгарыстандан сүркүн етмишдир. Гагаузларын икинчи гисми Болгарыстанда, Румынијада, Јунаныстанда јашамагдадыр. Огуз, булгар вә гыпчаг гәбиләләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән гагаузларын сајы 200 минә јахындыр. Харичи өлкәләрдә јашајан гагаузларын үмуми сајы һаггында ин-

дијәдәк һеч бир мә'лумат әлдә едилмәмишдир. Христиан align="left"динине тапынан гагаузлар өз дилләринә көрә Түркијә вә Азәрбајҹан түркләринә даһа чох јахындырлар.

ГАРАИМЛӘР - башлыча олараг Литва республикасында (Вилнјус, Троки, Поневежис рајонларында), Украјна республикасында (Лутск вә Галич шәһәриндә, Крымда) јашајан түрк халгыдыр; јәһуди динине тапынырлар. 1960 - чы иләдәк онларын үмуми сајы 6 мин нәфәрә гәдәр көстәрилирди. 1989 - ҹу илдә апарылан сијаһыјаалынманын нәтиҹәсинә көрә гараимләрин үмуми сајы 3 мин нәфәрә енмишдир. Бунун да сәбәби јәһуди динине ситајиш етдикләринә көрә гараимләрин Исраилә вә Авропаја, Америкаја мүһаҹирәт етмәләри илә бағлыдыр.

УРУМЛАР, ГРЕКЛӘР - аз - чох топлу вә дағыныг һалда Күрҹүстан республикасында вә Шимали Гафгазда јашајан түрк халгыдыр. Өзүнү грек адландыран бу кичик халгын кичик бир һиссәси дағыныг вә топлу һалда украјнада, хүсусилә Азов дәнизи саһилләриндә јашајыр. Христиан динине тапынан грекләр вә ја урумлар өзләрини ассимилјасијаја уграмыш јунан һесаб едирләр. Олсун ки, бу халг Македонијалы Искәндәрин дәврүндә јунан ордусуна дахил олан түрк гәбиләләринин нәслидир.

Украјна кәндләриндә јашајан вә өзүнү урум вә ја Марионопол грекләри адландыран бу түрк дилли халг да христиан динине тапыныр вә дил бахымдан Күрҹүстанда вә Шимали Гафгазда јашајан грекләрдән фәргләнмирләр. Грек вә урумларын үмуми сајы һагда һеч бир статистик мә'лумат јохдур.

КРЫМ ТАТАРЛАРЫ - ерамызын V - VI јүзилликләриндән Крымда мәскән салыб јашајан түрк халгыдыр. Русијаја гатылдыгдан сонра Крымда јашајан түрк әһалиси ики дәфә русијанын дәринликләринә сүркүн едилмишдир. 1944 - ҹү илдә бу халг үчүнҹү дәфә тамамилә Крымдан чыхарылмышдыр. Үчүнҹү дәфә сүркүн олунунҹајадәк Крым татарларынын сајы 400 мин нәфәрдән артыг олмушдур. 1989 - ҹу ил сијаһыјаалынманын нәтиҹәсинә көрә онларын үмуми сајы 268 мин нәфәрә енмишдир. Һал - һазырда әсасән Орта Асијаја сүрүлмүш олан Крым татарлары јенидән тәдриҹән өз ана Вәтәнләринә дөнмәкдәдирләр.

I ФӘСИЛ

ГӘДИМ ТҮРК ЈАЗЫ МӘДӘНИЈЈӘТИ ВӘ ЈАЗЫЛЫ АБИДӘЛӘРИ

Көјтүрк әлифбасы вә онун к..ү

Гәдим түрк әлифбасынын мејдана чыхмасы тарихи вә көкү һәлә дә там ајдынлашмамышдыр. бу әлифба һаггында илк мә'лумата ерамызын VI јүзиллијиндән башлајараг тәртиб олунмуш тарихи сәнәдләрдә тәсадүф едилир. Сурија хроникасынын мүәллифи Захарија Мителински (Захарија Риттер) VI јүзилликдә бу һагда белә дејир:"Ијирми беш ил бундан әнчә вә ја бундан даһа әввәл һунларын һун дилиндә өз әлифбалары мејдана чыхмышдыр".

Бир чох тәдгигатчылар, о ҹүмләдән С.Г.Кләшторны белә күман едирләр ки, Захарија Мителински "һун дили" ады алтында һансы исә түрк гәбилә дилини нәзәрдә тутмушдур. Нәзәрә алсаг ки, V јүзилликдә Егишенин «Ермәниләрин тарихи» китабында Азәрбајҹан әһалиси дә һун адландырылыр, онда С.Г.Кләшторнынын бу фәрзијјәси өзүнү доғрулдур. "Һун јазысы" исә, олсун ки, елм аләминдә чох вахт јанлыш олараг "руни" вә ја "түрк - руни, руни түрк" јазысы кими танынан көјтүрк әлифбасыдыр. Мүәллифин јаздыгына көрә, буну она даһа әвәлләр һунлар өлкәсиндә олмуш адамлар данышмышлар.

Мараглыдыр ки, 1950 - ҹи илләрдә Јунеско хәтти илә Иранда апарылан газынтылар заманы тапылан вә ерамыздан әввәл V әсрә аид едилән һунлара мәхсус јазыларла әски көјтүрк јазылары арасында ҹидди график фәрг јохдур. Она көрә дә Захарија Мителинскинин әски һун (түрк) әлифбасынын VI јүзилликдә әмәлә кәлмәси һагда башгасынын дилиндән ешитдији фәрзијјә өзүнү доғрултмур.

Башга бир мә'лумата көрә, 568 - ҹи илдә Константинопола кетмиш түрк сәфири түрк хагынын сағдан сола доғру үфиги истигамәтдә јазмыш олдуғу мәктубу Бизанс императоруна тәгдим етмишдир. Тәдгигатчылар һәмин мәктубун мәһз көјтүрк әлифбасы илә јазылдығыны күман едирләр. Буна бәнзәр мә'лумата IX - X јүзилликләрдә јазылмыш мәшһур әрәб тарихчиси Тәбәринин дә китабында раст кәлирик.

Көјтүрк әлифбасынын мөвҹуд олмасы һагда гејдә Маһмуд Кашгаринин дә "Диван"ында раст кәлмәк мүмкүндүр. Бәллидир ки, Маһмуд Кашгари материал топлајаркән јалныз ислам динине е'тигад бәсләјән түрк гәбиләләрини, онларын дилини, адәт - ән'әнәләрини

өјрәнмәклә мәшғул олмушдур. Беләликлә, XI јүзилликдә будда, христиан, јәһуди, шаман динләринә вә е'тигадларына, инанчларына тапынан түрк гәбиләләринин тәдгиги алимин диггәт мәркәзиндән кәнарда галмышдыр. Она көрә Маһмуд Кашгари чох өтәри бир шәкилдә көстәрир ки, "ујғур вә табғачларын бир дә өзләринә мәхсус ајры јазылары вардыр вә ишкүзарлыг кағызларыны һәмин әлифба илә јазырлар". Маһмуд Кашгаринин јаздығына көрә бу әлифба илә тәртиб олунан мәтнләри мүсәлман олмајан ујғурлардан вә чинлиләрдән башга һеч кәс охуја билмир. Дејиләнләрдән ајдын олур ки, ислам динини гәбул едән түрк гәбиләләри һәмин күндән өз ән'әнәви түрк әлифбаларыны тамамилә унутмуш вә әрәб әлифбасы илә әвәз етмишләр.

С.Г.Кљашторныја көрә Маһмуд Кашгаринин , һаггында бәһс етдији јазы көјтүрк әлифбасыдыр вә ондан Дунхада вә Турфанда јашајан ујғур гәбиләләри истифадә етмишләр. Белә ки индијәдәк әлдә едилән бә'зи тапынтылар Шәрги Түркүстанда ујғур гәбиләләринин көјтүрк әлифбасындан һәтта XII јүзилликдә истифадә етдикләрини көстәрир.

Маһмуд Кашгаридән јүз ил сонра Иран алими Фәхрәддин Мүбарәкшаһ Мәрвәруди дә түрк гәбиләләринә мәхсус јазыдан бәһс едәркән мәһз көјтүрк әлифбасыны көрмүшдүр. О һәмин јазыны доггуз огуз әлифбасы адландырмышдыр. Марағлы бурасыдыр ки, IX јүзилликдә әрәб мәнбәләриндә һунлары да доггуз огуз ады илә танымышлар. Бу чәһәтдән Иран тарихчиси Малик ибн Чувејнинин XIII јүзилликдә вердији мә'лумат да мараг доғурур. 1260 - чы илдә Монголустана етдији сәфәр заманы Ибн Чувејни VIII-IX јүзилликләрдә дағылмыш гәдим ујғур шәһәриндә - Гарагорумда торпаг алтындан чыхарылан бөјүк даш үзәриндәки јазыдан бәһс едир. О көстәрир ки, бу јазыны һеч кәс охуја билмәди. Олсун ки, дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмајан һәмин даш үзәриндәки јазы да көјтүрк әлифбасы илә тәртиб олунмуш имиш.чүнки һаггында бәһс олунан шәһәрин хәрабәликләриндән тапылмыш бә'зи јазылар доғрудан да көјтүрк әлифбасы иләдир1.

XIII јүзилликдән сонра узун мүддәт көјтүрк әлифбасы илә јазылмыш абидәнин тапынтысы һаггында һеч бир мә'лумата тәсадүф олунмур. Беләликлә, көјтүрк әлифбасы түрк гәбиләләринин ислам динини гәбул етмәләри вә күтләви һалда бир әразидән башга әразијә көчмәләри, апардыглары ағыр мүһарибәләр, дүшдүкләри ичтимаи вәзијјәт, тутдуглары сијаси мәнгә илә бағлы олараг тамамилә унудулмушдур. Она көрә дә түрк гәбиләләринин кәләчәк нәсилләри бир нечә

1 Јухарыдакы һәр ики мә'лумат С.Г.Кљашторнынын "Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии" (М., 1964) китабындан көтүрүлмүшдүр.

јүз ил әрзиндә һәмин јазылары охуја билмәмиш вә һәтта мүхтәлиф әшјалар үзәриндә галмыш јазылы сәнәдләрин һансы халга мәнсуб олдуғундан белә хәбәрсиз галмышлар.

Сонралар һансы дилдә јазылдығы, һансы халга мәнсуб олдуғу сирр олараг галан бу гәдим јазылы сәнәдләри јенидән охумаға, һансы дилдә јазылдығыны мүәјјәнләшдирмәјә мараг көстәрәнләр Авропа сәјјаһлары, дипломатлары вә алимләри олмушлар.

Амстердам бургомистери Витзен илк дәфә 1692 - чи илдә Версатур јахынлығында даш үзәриндә олан "јазылмыш абидәләр" һаггында мә'лумат вермишдир.

XVIII јүзилликдән башлајараг Авропа алимләри бу намә'лум јазыларын, илк нөвбәдә, һансы гәдим халга мәнсуб олдуғуну мүәјјәнлишдирмәјә чалышыр, мәтнләрин охшар јазы ишарәләрини бәлли әлифбаларда ахтарыб тапмаға даһа чох диггәт јетирирләр. Мәсәлән, сәјјаһ вә өлкәшүнас алим, шәргшүнас Д.Г.Мессершмидт илк дәфә Јенисеј чајы саһилләриндә көрдүјү јазыларын гәдим келт - гот гәбиләләринә мәнсуб олдуғуну иддиа едир. Танынмыш шәргшүнас алим Т.Бајер дә онун бу фикрилә тамамилә разы олур.

Франсыз алими Ж.Б.Абел - Ремјуза 1820 - чи илдә илк дәфә гәдим Чин хроникасына - "Тан - Шу"ја әсасланараг Јенисеј јазылы абидәләринин гәдим түрк гәбиләләринә, хүсуси илә гыргызлара мәнсуб олдуғуну иддиа едир. О белә һесаб едир ки, бу јазылар вахты илә Јенисеј чајы саһилләриндә јашамыш олан гыргыз гәбиләләринин әли илә јазылмышдыр. Г.И.Спасски исә Ж.Б.Абел - Ремјузанын бу фикрини рәдд едир вә онлары монгол вә ја калмык гәбиләләринин улу әчдадларына аид едир.

Харков Университетинин профессору Роммел исә өз нөвбәсиндә көстәрир ки, Сибир јазылары кенетик чәһәтдән гәдим јунан - гот әлифбасы илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Ј.Клапрот һәмин јазыларын јунан - гот әлифбасы илә јахынлығы һаггындакы фикирлә разылашса да, јазылы мәтнләрин түрк гәбиләләринә мәнсуб олдуғуну иддиа едән Ж.Б.Ремјузанын фикри илә разылашмыр.

Марағлыдыр ки, рус алими Г.И.Спасски көзләнилмәдән әввәлки фикриндән узаглашараг Јенисеј јазыларынын гәдим славјан - рус гәбиләләринә мәнсуб олмасы һаггында фәрзијјә ортаја атыр. О өз фикрини әсасландырмаг үчүн русларын гәдим заманлардан ағач парчалары үзәриндә јаддаш вә ја мүгавилә мәгсәди илә вурдуглары чапыг фүгурларына, чызмалара әсасланыр. Аз сонра М.А.Кастрен дә һәмин мүлаһизәјә ујғун олараг Јенисеј јазыларыны гәдим славјанлара аид едир. Лакин һәр ики алимин ортаја атдығы бу мүлаһизә өзүнә кениш тәрәфдар тапа билмир. Бунунла јанашы, Ж.Б.Абел - Ремјузанын ирәли сүрдүјү әдаләтли вә тарихи һәгигәтә ујғун кәлән фикри дә әсассыз олараг рәдд едилир. Бу дөврдә тәдгигатчылар Сибир јазыларыны башлыча олараг Авропа руникасы илә мүгајисә едирләр.

Јенисеј јазыларына јени мүнасибәтлә јанашан исвеч забити Табберт (Иоһан) Страленберг илк дәфә онлары керман руникасына

чох охшадығына көрә һәтта "руни јазы" адландырыр. Беләликлә, XVIII јүзиллијин биринчи јарысындан башлајараг көјтүрк јазылы абидә-ләрини дә сәһв олараг **руни јазы, руни әлифба** адландырырлар.

XIX јүзилликдә Русијада шәргшүнаслар, хүсусилә түркологлар Сибир јазыларына тәдричән јени көзлә бахмаға башлајырлар. Мәсәлән, әввәлки мүлаһизәләринин әсассыз олдуғуну, артыг, е'тираф едән Г.И.Спасски Сибирдә Јенисеј чајы саһилләриндә тапылан намә'лум јазыларын һәрфләрини һәмин әразидә чох гәдим заманлардан јашајан татарларын гоһумлуг әлагәләрини билдирән дамғаларла мүгајисә едир. Сибир јазылы абидәләринин јазы ишарәләри илә түрк дамғалары арасындакы ујғунлуглар Һ.Вамберинин дә диггәтини чәлб едир. М.А.Кастрен узун мүддәтли-елми експедисијадан дөндүкдән сонра јаздығы һесабатда Јенисеј јазылы абидәләринин Сибир татарлары илә бирбаша әлагәси олдуғуну көстәрир. Бу һесабаты рус дилинә тәрчүмә едән А.А.Шифнер дә М.А.Кастренин бу фикринә һагг газандырыр. Н.Г.Маллитскинин вә Н.А.Аристовун, демәк олар ки, ејни вахтда чап етдирдикләри әсәрләриндә Јенисеј јазыларынын һәрфләри илә һаггында бәһс олунан дамғаларын кенетик әлагәләрини даһа кениш планда өјрәнирләр.

И.А.Аспелин өзүндән әввәлки алимләрдән фәргли олараг Сибир јазыларыны сүн'и олараг Чуд јазы ишарәләри илә тутушдурур вә онлары һунлара аид едир. Әслиндә гәдим һунларын әксәријјәтлә түрк гәбиләләриндән ибарәт олдуглары нәзәрә алынса И.А.Аспелинин бу мүлаһизәси мүәјјән дәрәчәдә өзүнү доғрулдур. Фин алимләри дә өз нөвбәләриндә улу әчдадларынын шәргдән кәлдикләрини вә елечә дә фин етнониминин **һун** сөзүндән төрәмәси һаггында фәрзијјәни нәзәрә алараг Јенисеј чајынын саһилләриндә галан гәдим јазыларын финләрә мәнсуб олдуғуну тәсдиг етмәјә чан атырлар. Лакин рус тәдгигатчысы Н.М.Јадринсевин 1889 - чу илдә Сибирдән чох узагда - Шимали Монголустанда Јенисеј әлифбасына јахын һәрфләрлә јазылмыш ири һәчмли абидәләр ашкара чыхармасы ортаја атылан бир чох фәрзијјәләри шүбһә алтына алды. Мәсәлә бурасындадыр ки, Шимали Монголустанда тапылан гәбир дашлары үзәриндәки јазылы мәтнләрин јанында Чин идеограмлары илә ојма үсулу илә јазылмыш бир нечә сәтирлик мәтн дә вар иди. Һәмин Чин јазысыны охујан мәшһур рус алими, синолог В.П.Васиљев бүтүн дүнја охучуларына е'лан етди ки, һәлә охунмасы һеч кәсә мүјәссәр олмајан Шимали Монголустан јазылы абидәләриндә сөһбәт гәдим ту - кјуе (јә'ни түрк) ханлары һаггында кедир. Һаггында бәһс олунан мә'лумат Сибир вә Шимали Монголустан јазылы абидәләринин гәдим түрк гәбиләләринә мәнсуб олдуғуну тәсдиг етсә дә, һәмин јазыларын дили вә әлифбасынын көкү илә бағлы олараг јүрүдүлән мүлаһизәләрә һеч дә сон гојулмур. Бунунла белә, түрк дилләринә вә түрк гәбиләләринин тарихинә јахшы бәләд олан алимләр бу јазылы мәтнләри мәһз түркчә охумаға чәһд көстәрирләр. Беләликлә, данимаркалы алим, ихтисасча тарихчи вә филолог олан В.Томсен илк дәфә Орхон јазылы

абидәләрини охујараг белә бир гәнаәтә кәлир ки, гәдим түрк әлифбасы кенетик чәһәтдән арами јазысы илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Бунунла белә, В.Томсен гәдим түрк әлифбасында түркләрин гоһумлуг әлагәләрини билдирән дамғалар әсасында әмәлә кәлән јазы ишарәләринин дә олдуғуну инкар етмир. В.Томсенин фикри илә тамамилә разы олан рус алими П.М.Мелиоранскι ејни заманда көстәрир ки, әски түрк әлифбасынын 35 јазы ишарәсиндән 17 - си билаваситә түрк дамғалары әсасында јаранмышдыр.

В.Радлов да гәдим түрк әлифбасынын кенетик чәһәтдән арами әлифбасы илә бағлы олдуғуну инкар етмир. Лакин о белә һесаб едир ки, һунлар гәдим Авропа руникасыны арами јазы ишарәләри илә бирләшдирмәклә өз әлифбаларыны јаратмышлар. Түрк дилләрини вә онларын тарихини јахшы билән В. Радловун бу мүлаһизәсинин һеч бир елми әсасы јох иди.

Франсыз алими Р.Готјо исә гәдим түрк әлифбасынын көкүнү билаваситә арами әлифбасы әсасында јаранмыш олан соғда јазысы илә бағлајыр. Лакин о нәзәрә алмыр ки, соғда әлифбасы әввәлән, јухарыдан ашағыја доғру јазылыр вә һәм дә һәмин әлифбанын јазы ишарәләри бә'зи һалларда гәдим түрк јазы ишарәләринә ујғун кәлсә дә, һәндәси чизки шәклиндә дејилдир.

Гәдим түрк әлифбасынын көкү һаггында Г.Д.Паливановун јүрүтдүјү фикир вә мүлаһизәләр дә өз дәрин елми әсасы илә фәргләнир. Г.Д.Паливанов әлифбанын төрәмә мәнбәји һаггында фикрини ашағыдакы шәкилдә әсасландырыр: 1) әлифба билаваситә түрк гәбиләләри арасында мејдана чыхмышдыр, чүнки бу јазы ихтира олунаркән әски түрк дилиндә саит сәсләрин аһәнк ганунуну нәзәрә алынмышдыр; 2) әлифба бизә бәлли олан јазылы абидәләрин тәртиб олундуғу дөврдән чох әввәл мејдана чыхмышдыр. Буну дөврүмүзә гәдәр горуныб сахланан көјтүрк мәтнләриндә орфографик ганунларын гисмән мөһкәмлији, бә'зән дә дәјишкәнлији сүбут едир; 3) әлифба бир сыра гәрб әлифбаларынын-арами, соғда, пәһләви јазыларынын күчлү тә'сири алтында мејдана чыхмышдыр; 4) јалныз Монголустанын Орхон јазылы абидәләриндә Чин һероглифләринин тә'сиринә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бундан әлавә, мүәллиф гәдим түрк әлифбасында мүхтәлиф әшјалара бәнзәјән бир сыра јазы ишарәләринин мәһз пиктограммалардан төрәдијини дә көстәрир.

Г.Д.Паливановун сонунчу мүлаһизәсини әсас көтүрән мәшһур түркијәли алим Ә.Ч.Емрә гәдим түрк әлифбасынын јазы ишарәләринин билаваситә пиктограммалардан төрәдијини билдирир вә онлары бу вә ја дикәр әшјанын харичи көркәми илә мүгајисә едиб охшарлыглар ахтарыр. Газах алими А.Маһмудов бу чәһәтдән Ә.Ч.Емрәјә тамамилә һагг газандырыр вә көјтүрк әлифбасынын мәһз пиктограммалардан төрәдијини билдирир.

Көјтүрк әлифбасынын әмәлә кәлмә тарихи вә мәнбәји, көкү әтрафында кедән мүбаһисәләр һәлә дә битмәмишдир. Бунунла белә бир мүһүм чәһәт ајдындыр ки, көјтүрк әлифбасы өзүндән әввәл мөвчуд

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin
Азәрбајҹан Республикасы Президенти Ишләр Идарәси Тәсәррүфат шөбәсинин
161с.

олан финикија - арами әлифбасынын модели әсасында мејдана чыхмышдыр. Лакин бу әлифбанын јаранмасында гәдим јунан јазысынын да тә'сири вардыр. Буну көјтүрк әлифбасы илә тәртиб олунан бә'зи мәтнләрдә сәтрин бә'зән сағдан сола вә солдан сағa јазылмасы һадисәси дә мүәјјән дәрәчәдә сүбут едир.

Көјтүрк әлифбасынын һансы әсрдә мејдана чыхмасы мәсәләси дә чох мүбаһисәли олараг галыр.

Арами, соғда, пәһләви јазыларынын финикија әлифбасы әсасында әмәлә кәлмәси һеч бир шүбһә доғурмур. В.Томсен инкилис алими А.Стејнин 1906 - чы илдә Чиндә кәзәтчи гүлләсиндә тапдығы ерамызын II јүзиллијинә аид арами јазылы абидәсинә әсасланараг белә фәрз едир ки, көјтүрк әлифбасы ерамызын V јүзиллијиндә мејдана чыхмышдыр. Мүәллиф көјтүрк әлифбасынын билаваситә финикија әлифбасы әсасында әмәлә кәлмәсини она көрә гејри - мүмкүн һесаб едир ки, финикија јазысыны јени ераја гәдәр ики мин илә гәдәр бир вахт ајырыр. Әлдә олан көјтүрк јазылы абидәләринин тәртиби тарихи исә ерамызын V јүзиллијиндән узаға кедә билмир. Лакин финикија јазы ишарәләрини көјтүрк ишарәләри илә мүгајисә етдикдә бир сыра охшарлыг да ортаја чыхыр.

А.С.Аманжолов әлдә етдији бир сыра тарихи сәнәдләрдән чыхыш едәрәк белә бир нәтиҹәјә кәлир ки, көјтүрк әлифбасы ерамыздан әввәл биринчи минилликдән кеч јаранмамышдыр. О өз фикрини сүбута јетирмәк үчүн көјтүрк јазы ишарәләрини јунан әлифбасынын илк варианты, финикија вә арами әлифбалары илә мүгајисә едир вә бир сыра ујғунлуглар ашкара чыхарыр. Буна јахын мүлаһизәләрә К.Миршанын да јазыларында раст кәлмәк мүмкүндүр.

Көјтүрк јазылы абидәләринин өјрәнилмәси тарихи

Көјтүрк јазылы абидәләринин елми әсаслар үзрә өјрәнилмәсинә нисбәтән јахын заманлардан башланмышдыр. Шәрг өлкәләриндә, о ҹүмләдән Түркијәдә узун мүддәт Сибирдә Јенисеј чајы саһилләриндә, сонра исә Шимали Монголустанда - Орхон, Толи, Сучин, Онкин чајлары саһилләриндә әсасән гәбир дашлары үзәриндә галан көјтүрк јазылы абидәләринин өјрәнилмәсинә, охунмасына һеч бир мараг костәрилмәмишдир. Авропа өлкәләриндә исә бу јазылы абидәләри өјрәнмәјә мараг XVIII јүзиллијин әввәлләриндә јаранмышдыр.

Русијада һәндәси чизки шәклиндә јазылмыш намә'лум Сибир јазылы абидәләринин өјрәнилмәсинә I Пјотрун кәстәриши илә XVIII әсрин 20 - чи илләриндән башланылмышдыр. О заман шәргшүнаст Д.Г.Мессершмидтин апардығы гејдләриндә (1722 - чи илдә) Јенисеј чајына јахын јерләрдә јазылы дашларын мөвҹуд олмасы һагда мә'лумат верилир. Һәмин илләрдә Семјон Ремезов исә тәртиб етдији хәритәсиндә бу јазылар һаггында хәбәрдар олдуғуну нүмајиш

етдирмиш вә Орхон чајы саһилләриндәки әски түрк јазылы абидәләрини "Орхон дашлары" ады алтында гејдә алмышдыр.

1713 - 1722 - чи илләрдә Сибирдә сүркүнлүк һәјаты кечирән исвеч забити (Полтавада әсир дүшмүш) Иоһан Табберт (Страленберг) Д.Г.Мессершмидтин мәшһур експедисијасынын тәркибинә дахил олмаг имканындан истифадә едәрәк Јенисеј јазылы абидәләриндән бир нечәсинин әл илә сурәтини чыхарыб 1730 - ҹу илдә Стокһолмда чапдан бурахмышдыр. Бахма үсулу илә үзү көчүрүлән һәмин јазыны әски түрк јазылы абидәләринин өјрәнилмәси тарихиндә илк чап иши кими гәбул етмәк олар. Русијада исә П.С.Палласын 1773 - ҹү илдә чап етдирдији китабына дахил етдији бу типли јазы сурәтләри гәдим түрк јазылы абидәләринин өјрәнилмәси тарихиндә икинҹи нәшр кими диггәти ҹәлб едир. О заман П.С.Паллас белә фәрз едирди ки, Јенисеј чајы саһилләриндәки јазылар узаг кечмишдә Сибирә көчмүш олан гот гәбиләләринә мәхсусдур. Марағлыдыр ки, П.С.Палласын һәмин јазылы мә'луматы мәшһур алман дилчиси В.Һумболтун вә Ф.И.Кругун да диггәтини ҹәлб едир.

1799 - ҹу илдә Маҹарыстанда Мүгәддәс Николај кәндиндә тапылан гызыл күпләр үзәриндәки јазы ишарәләри Јенисеј јазыларына чох ујғун кәлирди. Бу гәдәр узаг бир јердә ејни јазы нүмунәсинин тапынтысы о заман алимләри тәәҹҹүбләндирмәјә билмәзди. Сонралар һәмин јазылары охујуб тәрҹүмә едән Ј.Неместдил бахымындан бу јазылары гәдим печенег гәбиләләринә аид едир.

Рус алими вә журналисти Г.И.Спасски 1818 - 1819 - ҹу илләрдә өзүнүн редакторлуг етдији "Сибирский вестник" журналында арамсыз олараг "Сибирин сәрвәтләри" адлы дөрд мәгалә вә илк дәфә Сибир јазылы абидәләриндә олан бүтүн јазы ишарәләринин ҹәдвәлини чап етдирир. Академик Ф.И.Круг Г.И.Спасскинин һәмин мәгаләләри әсасында тәртиб етдији китабы 1822 - чи илдә Петербургда латын дилинә тәрҹүмә едир вә чапдан бурахдырыр. Беләликлә, Авропа алимләри илк дәфә Сибирдә Јенисеј чајы саһилләриндә тапылан јазылы абидәләр һаггында әтрафлы мә'луматларла вә һәмин абидәләрин јазы ишарәләри илә јахындан таныш олмаг имканы әлдә едирләр.

XIX јүзиллијин орталарында Авропада, о ҹүмләдән Русијада гәдим ујғурлары, онларын јазыларыны, мадди мәдәнијјәт абидәләрини, тарихләрини, етнографијаларыны өјрәнмәјә артан марагла бағлы олараг Сибир јазыларына олан мараг бир гәдәр зәифләјир. Лакин 1880 - чи илләрдә И.В.Падеринин, сонра исә Н.М.Јадринсевин Сибирдән хејли кәнарда - Шимали Монголустанда Орхон чајы саһилләриндә һәрфләри Јенисеј јазыларындан фәргләнмәјән абидәләр ашкара чыхармалары Авропа алимләринин һәмин јазылара олан диггәтини артырыр. Бу тапынты фин алимләрини Сибир вә Монголустан јазылы абидәләрини мүстәгил шәкилдә өјрәнмәјә сөвг едир. Беләликлә, фин алимләри Кекслин башчылығы алтында Монголустана хүсуси експедисијаја чыхырлар. 1891-чи илдә Русија Елмләр Академијасы да

В.Радловун башчылығы алтында Сибирә вә Монголустана хүсуси експедисија көндәрир. Бу ики експедисијанын әлдә етдији јени абидәләр дә дахил олмагла һәлә охунмасы мүмкүн олмајан Јенисеј вә Монголустан јазылы абидәләринин Финландијада 1889, 1891 - чи илләрдә, Петербургда 1892 - чи илдә атласлары чап етдирилир. Бу атласларын нәшри елм аләминә сирр олараг галан Јенисеј вә Орхон јазылы абидәләринин охунушу үчүн ҝениш имканлар јарадыр.

XIX јүзилликдә Русијада Јенисеј вә Орхон јазылы абидәләри үзәриндә чалышан јеканә мүтәхәссис В.Радлов иди. О һәтта бир нечә јазы ишарәләринин охунушуна да мүвәффәг олмушду. Лакин Данимарка алими В.Томсен бу саһәдә В.Радлову габагламаја билир. О 1893 - чү ил октјабрын 15 - дә В.Радлова јаздығы мәктубунда Јенисеј - Орхон јазылы абидәләринин ачарыны тапдығыны билдирир. Һәмин ил нојабрын 25 - дә исә В.Томсон Данимарка Крал Елмләри Академијасында бу һагда мә'рузә едир вә бүтүн дүнја алимләринә е'лан едир ки, ики јүз ил мүддәтиндә тәдгигатчыларын диггәтини чәлб едән Јенисеј - Орхон јазылы абидәләри гәдим түрк гәбиләләринә мәнсубдур. Беләликлә, һәләлик әсасән Гәрби Сибирдә вә Шимали Монголустанда тапылан гәдим түрк јазылы абидәләринин топланышына вә тәдгигинә мараг даһа да артыр.

Бәллидир ки, һәр һансы гәдим јазыны охумаға чәһд ҝөстәрән алимләр она охшар јазылардан истифадә етмәјә чалышыр вә мә'лум әлифбанын көмәклији илә унудулмуш јазылары охумаға чалышыр вә чох һалларда буна мүвәффәг дә олурлар. Лакин Јенисеј - Орхон абидәләринин охунушунда бу метод өзүнү доғрултмајыр. Она ҝөрә В.Томсен бүтүн башга әлифбалары өзүндән кәнар едир. О илк олараг на'мәлум әлифба илә јазылмыш мәтнләрдәки јазы ишарәләринин јерини мүәјјәнләшдирмәјә чан атыр. Беләликлә, В.Томсен мүәјјәнләшдирир ки, һәмин абидәләрдә шәкилчиләр, адәтән, сөзләрин сонуна артырылыр. Сонра о мүәјјәнләшдирир ки, намә'лум әлифба илә јазылмыш мәтнләрин дилиндә саит сәсләрин мөһкәм аһәнк гануну мөвчуддур. Бәллидир ки, бу хүсусијјәтләр илк нөвбәдә түрк дилләриндә мөвчуддур. Она ҝөрә дә В.Томсен һагғында бәһс олунан јазылы абидәләри түркчә охумағы даһа дүзҝүн һесаб едир. О илк олараг **түрк**, **тәнри** сөзләрини охујур. Сонра тәхмини олараг охудуғу сөзләрдә т, ү, р, к, н, и һәрфләринин көмәклији илә башга сөзләри охујур вә һәрфләрин ифадәсини мүәјјәнләшдирир. Нәһајәт, о бүтүн јазы ишарәләринин ифадәсини ача билир.

В.Томсенин кәшфиндән истифадә едән В.Радлов чох сүр'әтлә Шимали Монголустанда тапылан јазылы абидәләри охујуб тәрчүмә едир вә ардычыл олараг онлары хүсуси китаб һалында чапдан бурахдырыр. Һәмин китабларда мүәллиф Күл - тиҝинин, Мокилјанын, Мојунчурун шәрәфинә јазылмыш абидәләрин мәтнини көјтүрк әлифбасы, транскрипсијасы вә тәрчүмәси илә бирликдә чап етдирир; китабда абидәләрин луғәтини верир.

XIX јүзиллијин сонларында вә XX јүзиллијин әввәлләриндә көјтүрк јазылы абидәләринин сајы јени тапынтылар һесабына хејли артыр. Бу чәһәтдән Д.А. вә Ј.Клеменсләрин Селенки чајы саһилләриндә Наланха адлы почт мәнтәгәси јахынлығында тапдыглары үч түрк ханына вәзирлик етмиш олан Тонјукукун шәрәфинә јазылмыш абидә диггәти даһа чох чәкир. 1896 - 1897 - чи илләрдә исә Б.А.Каллаур вә фин археологу Кекел Доннерлә бирликдә Талас чајы јахынлығында Аулијә - Ата (индики Чамбул) шәһәри јахынлығында беш даш үзәриндә јазылмыш абидә тапырлар. Һәмин абидәләри алимләр ерамызын V - VI јүзилликләринә аид едирләр.

В.Радловун 1899 - чу илдә Тонјукукун шәрәфинә јазылмыш абидә үзәриндә апардығы арашдырма диггәти даһа чох чәлб едир. Һәмин илләрдә "Монголустанын гәдим јазылары" ады алтында алимин чап етдирдији китабда мүәллиф Тонјукук абидәсинин грамматик хүсусијјәтләрини илк дәфә дәрин елми әсаслар үзрә тәдгиг едир.

Гырғызыстанда Ачык - тала кәндиндә тапылмыш ағач чубуглар үзәриндәки јазы әшја бахымындан чох мараглы иди. Әлсүн ки, гәдим түрк гәбиләләри ағачдан да јазы материалы кими истифадә етмишләр. Лакин һәмин әшјалар тез хараб олдуғуна ҝөрә әксәријјәтлә дөврүмүзә гәдәр ҝәлиб чатмамышдыр. Ағач чубуглар үзәриндә галмыш јазылары илк дәфә С.Ј.Малов охујуб тәрчүмә етмиш вә чапдан бурахдырмышдыр.

В.Котвич 1912 - чи илдә Шимали Монголустанда 721 - чи илдә өлмүш ујғур ханы Күли - чурун шәрәфинә јазылмыш абидәни ашкара чыхарыр вә 1913 - чү илдә транскрипсија вә тәрчүмәси илә бирликдә чап етдирир.

1906 - чы илдә Чин Түркүстанында тапылан 104 сәһифәлик көјтүрк әлифбасы илә кағыз үзәриндә јазылмыш абидә түркологларын диггәтини чәлб етмәјә билмәзди. "Ырк битик" (Фал китабы) адланан бу китаб көјтүрк әлифбасынын графикасыны өјрәнмәк бахымындан чох гијмәтли иди. Белә ки мүхтәлиф әшјалар үзәриндә әсасән ојма вә чызма үсулу илә јеринә јетирилән јазылы абидәләрдә көјтүрк һәрфләринин формалашмасы вә инкишафы тарихини өјрәнмәк имканындан мәһрумдур. Бу чәһәтдән "Ырк битик" абидәси чох әһәмијјәтлидир. В.Томсен һәмин јазылы абидәни илк дәфә охујуб тәрчүмәси илә бирликдә чапдан бурахдырыр.

Тәхминән һәмин илдә Прусија археологлары Чин Түркүстанынын Турфан ваһәсиндә кағыз үзәриндә көјтүрк әлифбасы илә јазылмыш бир нечә кичик һәчмли абидә тапырлар. В.Томсен, А.Лекок вә Ф.В.К.Мүллер мани дини мәзмунлу һәмин абидәләри охујуб тәрчүмәси илә бирликдә чапдан бурахдырырлар.

Мүхтәлиф әшјалар үзәриндә көјтүрк әлифбасы илә јазылмыш абидәләрин тапылыб нәшр олунмасы вә тәдгиги өлкәдә Октјабр ингилабынын гәләбәсиндән сонра нәинки зәифләјир, һәтта бу саһәдә ахтарыш вә арашдырмалар тамамилә дајандырылыр. Нәһајәт, В.Радловун тәләбәси С.Ј.Маловун 1951 - чи илдә чап

етдирдији јары мүнтәхабат, јары монографик сәчијјәли "Гәдим түрк јазылы абидәләри" адлы китабы Совет Иттифагында гәдим түрк јазылы абидәләринин топланыб арашдырылмасына јени тәкан верир. Бунун ардынча С.Ј.Малов 1952-чи илдә «Түркләрин Јенисеј јазылары» адлы китабыны чап етдирир. Алимин бу тәшәббүсү тәдричән гәдим түрк јазылы абидәләринин түрк дилли республикаларда, Москва вә Ленинград шәһәрләринин али мәктәблиләринин шәргшүнаслыг факүлтәләриндә хүсуси програм әсасында тәдрис олунмасына кәтириб чыхарыр.

И.А.Батмановун 1959 - чу илдә чап етдирдији "Гәдим Јенисеј түрк јазылы абидәләринин дили" адлы китабы әски түрк јазыларынын дилини јалныз бир әразидә тапылан сәнәдләрин тәдгиги бахымындан гијмәтлидир.

Гәдим түрк јазылы абидәләри өлкәмиздән харичдә, хүсусилә Түркијәдә дә дәрин елми әсаслар үзрә арашдырылыр, абидәләр дәнә - дәнә нәшр едилир, тәрчүмәләри кетдикчә даһа чох дәгигләшдирилир. Бу чәһәтдән Һ.Н.Оркунун 1936 - 1941-чи илләрдә чапдан бурахдырдығы дөрд чилдлик "Өски түрк јазытлары" адлы китабы һәлә дә өз практик вә елми әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Түрк алими Тәләт Текинин, Осман Тунанын бу саһәдә апардыглары тәдгигат ишләри түркологија елминин әвәзсиз фондуна чеврилмишдир.

1950-чи илләрдә Бакы Дөвләт Университетиндә вә Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунда "Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили" фәнни јенидән тәдрис планына дахил едилир. А. Мәһәррәмов бу мүнасибәтлә Күл - тикинин шәрәфинә јазылмыш абидәнин транскрипсијасыны вә тәрчүмәсини бә'зи башга кичик мә'лумат вә изаһатларла бирликдә брошура шәклиндә чап етдирир. Һәмин брошура бир тәрәфдән чох нөгсанлы, дикәр тәрәфдән исә тәдрисин тәләбатларыны едәјәбилмирди. Она көрә дә Ә.Ч.Шүкүрлү А.А.Мәһәррәмовла бирликдә "Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили" адлы дәрслик нәшр етдирмәјә мүвәффәг олур. Бу китаб гәдим түрк јазылы абидәләринә вә онларын дилинә һәср олунан илк дәрслик иди.

1967 - 1970 - чи илләрдә М.Ә.Рәсулзадә адына Азәрбајчан Дөвләт Университетинин әмәкдашы Ә.Рәчәбов көјтүрк јазылы абидәләринин морфологијасына һәср етдији намизәдлик, аз сонра исә докторлуг диссертасијаларыны мүдафиә едир. О, демәк олар ки, еји вахтда әски түрк јазылы абидәләриндә фе'лин нөвләринә, тәрзинә һәср етдији дәрс вәсаитләрини чапдан бурахдырыр.

Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институнун әмәкдашы Ј.Мәммәдов 1967 - чи илдә "Орхон - Јенисеј јазылы абидәләриндә адлар" мөвзулу намизәдлик диссертасијасыны мүдафиә едир вә 1979 - 1981 - чи илләрдә ики һиссәдән ибарәт "Орхон-Јенисеј абидәләриндә адлар" адлы китабыны АПИ нәшријјатында чап етдирир.

1960 - чы илләрдән башлајараг рус алимләри гәдим түрк јазылы абидәләринин грамматик гурулушуну өјрәнмәјә хүсуси мараг

көстәрирләр. В.М.Насилов 1960 - чы илдә Москвада "Орхон-Јенисеј абидәләринин дили" адлы китабчасыны нәшр етдирир. Гәдим түрк јазылы абидәләрини топлајыб нәшр вә тәдгиг етмәкдә хүсуси ән'әнәси олан Ленинград алимләри бу саһәдә даһа чох фәргләнирләр. Ленинград Университетинин мүәллими В.Г.Кондратјевин 1970 - чи илдә нәшр етдирдији "Гәдим түрк грамматикасынын очерки" адлы дәрс вәсаитиндә көјтүрк јазылы абидәләринин јалныз морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләриндән бәһс едилир. Сонра о 1981 - чи илдә чапдан бурахдырдығы "Гәдим түрк јазылы абидәләринин грамматик гурулушу" адлы китабында бу саһәдә апардығы тәдгигләрини хејли кенишләндирир.

Академик А.Н.Кононовун 1980 - чи илдә Ленинградда басдырдығы "Түрк - руни јазылы абидәләринин грамматикасы" (VII-IX вв.) китабы һәләлик көјтүрк јазылы абидәләринин грамматик гурулушунун өјрәнилмәси саһәсиндә ән јахшы монографик әсәрдир.

Башга түрк республикалары ичәрисиндә Газахыстан алимләринин көјтүрк јазылы абидәләри үзәриндә апардыглары арашдырмалар диггәти даһа чох чәкир. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, Г.Ајдаров 1966 - чы илдән башлајараг бир - биринин ардынча дәрс вәсаитләри вә дәрсликләр чап етдирир. А.С.Аманжолов бир тәрәфдән Газахыстанда тапылан әски көјтүрк јазылы абидәләрини охујуб тәдгиг едир, јазыларын вә үмумијјәтлә көјтүрк әлифбасынын мејдана чыхма тарихини мүәјјәнләшдирмәјә, дәгигләшдирмәјә чалышыр, дикәр тәрәфдән һәмин јазылы абидәләрин грамматик гурулушуну өјрәнир вә өз дәјәрли мәгалә вә монографик әсәрләрини чапдан бурахдырыр.

Сибирдә вә Шимали Монголустанда гәдим түрк әлифбасы илә тәртиб олунан јазы абидәләринин тапынтысы илдән - илә артыр. Бу јазылы сәнәдләрин груплашдырылыб каталоглашдырылмасына сон заманлар чох бөјүк еһтијач дујулурду. Бу чәһәтдән Д.Д.Василјевин 1983 - чү илдә чап етдирдији "Түрк руни јазылы абидәләринин Асија ареалынын график фонду" адлы китабы чох тәгдирәлајигдир.

КӨЈТҮРК ЈАЗЫЛЫ АБИДӘЛӘРИ

Көјтүрк әлифбасы илә јазылмыш гәдим түрк абидәләри мүхтәлиф әразиләрдә јајылма хүсусијјәтинә көрә диггәти даһа чох чәкир. Белә ки һәмин әлифба илә тәртиб олунан абидәләрә тәкчә Асија гит'әсиндә дејил, еләчә дә Авропа өлкәләринин мүхтәлиф рајонларында раст кәлмәк мүмкүндүр.

С.Г.Клјашторны көјтүрк әлифбасы илә јазылмыш әски түрк абидәләрини тапылдығы әразијә көрә једди група ајырмышдыр. Гафгазда тапылан көјтүрк јазылы абидәләринин тапылма јери сон заманлар бир гәдәр кенишләндијинә көрә онлары ашағыдакы кими груплашдырмаг даһа доғру оларды:

1. Шимал - Гәрб вә Чәнуби Монголустан јазылы абидәләри (Гобунун чәнуб - шәрг һиссәси). Бу група дахил олан көјтүрк јазылы

абидәләри әсасән Орхон, Селенә, гисмән дә Толи, Онкин чајлары саһилләриндә ашкара чыхарылмышдыр. Бу јерләрдә тапылан әски түрк јазылы абидәләри һәм дә өз бөјүклүјүнә, тарихи вә ичтимаи мәзмунуна көрә башга көјтүрк јазылы абидәләриндән фәргләнир. Ән ири һәчмли көјтүрк јазылы абидәләри Орхон чајы саһилләриндә тапылдығына көрә чох вахт тәкчә Монголустанда ашкара чыхарылан көјтүрк јазылары дејил, еләчә дә башга әразиләрдә тапылан көјтүрк јазылары "Орхон абидәләри" ады алтында өјрәнилир. Сон заманлар Монголустанда тапылан јени көјтүрк јазылы абидәләри һәмин әразидә һәлә әски түрк јазыларынын там топланылмадығыны көстәрир.

Һәлә охунуб чап олунмајан башга Монголустан јазылы абидәләр нәзәрә алынмаса, үмумијјәтлә, Монголустанда тапылмыш көјтүрк јазылы абидәләринин сајы 33 - дүр. Монголустанда тапылмыш көјтүрк јазылы абидәләри ичәрисиндә ашағыдакылар диггәти даһа чох чәлб едир:

1) Онкин јазылы абидәләри. 1891 - чи илдә рус тәдгигатчысы Н.М.Јадринсев Орхон чајы һөвзәсинә јахын әразидә Көкшүн - Орхонун чәнубунда Кошо - Сајдамдан 180 км кәнарда ашкара чыхармышдыр. 1950 - чи илләрәдәк бу абидә 690 вә 692 - чи илләрдә өлмүш мәшһур түрк һөкмдары Илтәрис каганын вә онун арвады Илбилкә хатунун шәрәфинә јазылмыш сәнәд һесаб едилирди. Она көрә һәмин абидә әски түрк јазылы сәнәдләри ичәрисиндә јазылыш тарихи бәлли олан илк абидә һесаб едилирди. Лакин сонралар бәлли олду ки, бу абидә VIII јүзилликдә (тәхминән 731 - чи илдә) тәртиб олунмушдур.

Онкин абидәләринин әсас мәтни 8 сәтирдән ибарәтдир. Һәмин абидәнин саг (чәнуб) тәрәфиндә ојма - чызма үсулу илә даһа дөрд сәтирдән ибарәт јазы вардыр. Абидәнин чапдан чыхан мәтниндә һәмин һиссә О а шәрти ишарәси илә фәргләндирилир. Јазылы дашын үст тәрәфиндә јухарыдан ашағыја доғру јазылмыш вә һәр бири ики - үч сәтирдән ибарәт олан кичик бир мәтн дә вардыр. Бу сәтирләр шәрти олараг О b һәрфләри илә фәргләндирилир. Әсас мәтнин јанында ајрыча бир даш үзәриндә үч сөздән ибарәт јазы вар вә һәмин сөзләр јенә дә шәрти олараг О с ишарәси илә фәргләндирилир.

2) Орхон јазылы абидәләри Онкин јазылы абидәләринә нисбәтән һәм чох, һәм дә һәчмчә даһа бөјүкдүр. Бунлара әсасән ашағыдакы сәнәдләри дахил етмәк олар:

3) Тонјукукун шәрәфинә јазылмыш абидә; Улан - Баторун 60 километрлијиндә тапылмышдыр. Чин мәнбәләринә әсасланан алимләр Тонјукукун тәхминән 710 - 716 - чы илләрдә өлдүјүнү күман едирләр. Она көрә тәдгигатчылар беләә фәрз едирләр ки, һаггында бәһс олунан абидә һәмин илләрдә јазылмышдыр.

Үч түрк ханына - Илтәрис кагана, Капаган кагана вә Илтәрисин оғлу Мокилјан кагана вәзирлик етмиш олан Тонјукук, олсун ки, өлүмүндән әввәл өзүнүн чәназәси үзәриндә гојулмуш бөјүк гәбир дашы

үстүндәки мәтни һазырламыш, бәлкә дә ону өзү һәмин даш үзәриндә ојма үсулу илә јазмышдыр. Бу һагда абидәнин сон сәтирләриндән бириндә ишарә вардыр.

62 сәтирдән ибарәт олан Тонјукук абидәсиндә онун түрк гәбилә дөвләтинә хидмәт етдији узун мүддәт әрзиндә һәјатынын вә сијаси хидмәтләринин ән мүһүм чәһәтләриндән бәһс олунур.

4) **Күл - тикинин шәрәфинә јазылмыш абидә**; һәчминин бөјүклүјүнә вә тарихи әһәмијјәтинә көрә диггәти даһа чох чәкир. Күл - тикин 732 - чи илдә 47 јашында икән, олсун ки, башга түрк вә түрк олмајан гәбиләләрлә апардығы сајсыз , һесабсыз вурушмалардан бириндә јараланыб өлмүшдүр. 16 јашындан көјтүрк ордусуна сәркәрдәлик етмиш бу шәхс сағлығында икән бүтүн шәрг аләминдә мәшһур олмушдур. Тәсадүфи дејилдир ки, Чиндән, Тибетдән, Соғдадан, Бухарадан, Кидан дөвләтиндән вә бир чох башга дөвләтләрдән қәлмиш олан елчиләр онун дәфн мәрасиминдә иштирак етмишдиләр. Күл - тикинин шәрәфинә јазылмыш абидә ики бөјүк һиссәдән ибарәтдир. Абидәнин биринчи һиссәси 13 сәтирдир. Тәдгигатчылар бу һиссәни Күл - тикинин шәрәфинә јазылмыш бәдии әсәрин прологу кими дә гијмәтләндирирләр. Абидәнин әсас һиссәси 53 сәтирдир. Чин мәнбәләринә әсасланан тәдгигатчылар белә һесаб едирләр ки, Күл - тикин абидәси 732 - чи илдә онун гәбир дашы үзәриндә ојма үсулу илә јазылмышдыр. Абидәнин сонунда көстәрилир ки, һәмин мәтн Күл - тикинин гоһуму (олсун ки, гардашы оғлу) Јоллуг - тикин тәрәфиндән тәртиб едилмишдир.

5) **Мокилјан каганын (Билкә каган) шәрәфинә јазылмыш абидә.** Әмиси Капаган каган өлдүкдән сонра 16 јашлы Күл - тикин әмиси оғланларыны гылынчдан кечирмиш вә ерамызын 700 - чү илиндә бөјүк гардашы Мокилјаны әмисинин тахтында отуртмушдур, өзү исә 31 ил ордунун баш сәркәрдәси вәзифәсини јеринә јетирмишдир. Гардашы Күл - тикинин вахтсыз өлүмүнү ағыр изтирабларла гаршылајан Мокилјаны чинли часуслар 734 - чү илдә гонаглыг мәчлисиндә икән зәһәрләјиб һәлакә јетирмишләр. Лакин зәһәрләндијини һисс едән Мокилјан гылынчыны сыјырыб мәчлисдә иштирак едәнләрин һамысыны мәһв етмишдир.

Елми әдәбијјатларда чох вахт дашыдығы рүтбәјә ујғун олараг "Билкә каган абидәси" адланан бу јазы мәтнини дә Јоллуг - тикин тәртиб етмишдир. Она көрә дә һәмин абидә Күл - тикинин шәрәфинә јазылмыш абидәдән бә'зән чох аз фәргләнир. Бу абидәләрдә бә'зән һәтта ејни чүмлә вә ифадәләрә дә раст қәлмәк мүмкүндүр.

Бөјүк бир гәбир дашынын мүхтәлиф тәрәфләриндә ојма үсулу илә јазылмыш бу абидәнин әсас мәтни 41, мәзмунча бир - бирини тамамлајан галан һиссәләри исә 15,7,11,1 сәтирләрдән ибарәтдир. Бу абидәнин јанында башга гәдим түрк јазылы абидәләриндән фәргли олараг Чин һероглифләри илә јазылмыш кичик бир мәтн дә вардыр. Һәмин јазылы абидәнин түрк ханларына мәнсуб олдуғу һагда хәбәр верир.

6) **Күли - чурун шәрәфинә јазылмыш абидә** тәхминән 720 - 721 чи илләрдә ојма үсулу илә гәбир дашы үзәринә көчүрүлмүшдүр. Ујгур гәбиләләринә башчылыг етмиш олан Күли - чур әввәлләр мүстәгил олмуш, сонралар тардуш, табгач, доггуз огуз, кидан, татабы, гарлуг вә башга гәбиләләрлә вурушмуш, онларын бир чохуну өзүнә табе етмиш, ахырда исә өз гәбиләси илә бирликдә тардуш гәбиләләри илә ејни вахтда Мокилјанын башчылыг етдији Көјтүрк - Сир дөвләтинә табе олмушдур.

Күли - чур абидәсини илк дәфә полјак алими В.Котвич 1912 - чи илдә Монголустанда, Уркидән чәнубда Ихе - Хушоту дејилән јердә тапмыш, 1913 - чү илдә исә тәрчүмәси илә бирликдә чап етдирмишдир. Сонралар түркијәли алим Һ.Н.Оркун һәмин тәрчүмәни јенидән охујуб хејли дәгигләшдирмишдир.

Күли - чурун шәрәфинә јазылмыш абидә гәбир дашынын мүхтәлиф тәрәфинә ојма - чызма үсулу илә јазылмышдыр. Гәбир дашынын гәрб һиссәсиндә јазылмыш мәтн 12 сәтирдир. Гәбир дашынын шәрг һиссәсиндә јазылмыш мәтн 13 сәтирдир. Абидәнин чәнуб һиссәсиндә јазылмыш кичик мәтн исә 4 сәтирдир. Гәбир дашынын ајры - ајры һиссәләриндә јазылмыш мәтнләр ејни мәзмунлу мәтнин тәркиб һиссәләридир.

7) **Мојун - чурун шәрәфинә јазылмыш абидә.** Бу бөјүк гәбир дашы үзәриндә јазылмыш абидәни фин алими Г.И.Рамстедт тапмыш вә 1909 - чу илдә охујуб чап етдирмишдир. Мојун - чур узун мүддәт ујгур гәбиләләринә башчылыг етмиш вә чох вахт Мокилјан ханла мүнагишәдә олмушдур. О нәһајәт Мокилјан ханын өлүмүндән ики ил сонра 745 - чи илдә Көјтүрк - Сир дөвләтинин сонунчу һөкмдары Озмуш - тикинә галиб кәлмишдир.

Мојун - чур ујгур ханы олса да, онун гәбир дашы үзәриндәки јазы мәтни көјтүрк әлифбасы илэдир. Бу исә ујгур гәбиләләринин бир гисминин һәмин әсрдә һәлә көјтүрк әлифбасындан истифадә етдикләрини сүбут едир. Абидәнин сонунда Бајбалыг шәһәринин тикилмәси һагда мә'лумат вардыр. Бу исә Мојун - чур абидәсинин тәхминән 756 - 757 - чи илләрдә јазылдыгыны көстәрир.

8) **Селенки абидәләри** әсасән VIII јүзилә аид едилән кичик һәчмли мәтнләрдән ибарәтдир. Бу абидәләр бир мүддәт "Селенки дашлары" ады алтында танынмышдыр.

9) **Сучин јазылы абидәләри.**

10) **Һојто - темир јазылы абидәләри** илк дәфә олараг рәнклә јазылмыш он кичик һәчмли абидәләри әһатә едир. Бу абидәләрин һәр бири 3,4,6,7,8 сәтирдән ибарәтдир.

11) **Гара Балгасун јазылы абидәләри.**

12) **Ихе - Асхете јазылы абидәләри**. Һәр бири 3 вә 7 сәтирдән ибарәт олан јазылы абидәләри әһатә едир.

13) **Кентај јазылы абидәләри.**

14) **Хентајда вә Гобула тапылмыш кичик һәчмли јазылы абидәләр.**

II. Јенисеј јазылы абидәләри. Илк дәфә көјтүрк әлифбасы илә јазылан гәдим түрк јазылы абидәләри Сибирдә Јенисеј чајына јахын јерләрдә тапылдыгына көрә һәмин чајын ады илә "Јенисеј јазылы абидәләри" ады алтында танынмышдыр. Сонралар мүхтәлиф әразиләрдә тапылан бүтүн көјтүрк әлифбалы јазылы абидәләр "Јенисеј-Орхон вә ја "Орхон-Јенисеј" јазылы абидәләри ады алтында өјрәнилмишдир.

Јенисеј јазылы абидәләринин илк дәфә сијаһыјаалынма тәшәббүсү В.Радлова мәхсусдур. Сонра С.Ј.Малов Јенисеј јазылы абидәләрини сијаһыја алмыш вә онларын мигдарынын 50 - јә гәдәр олдугуну көстәрмишдир. "Гәдим түрк лүгәти"ндә Јенисеј јазылы абидәләринин 85 - ә гәдәр, "Совет түрколокијасы" журналында исә бу абидәләрин 120 сәнәддән ибарәт олдуғу көстәрилир. Д.Д.Василјевин мүәјјәнләшдирдијинә көрә, бир һиссәси итмиш олан Јенисеј јазылы абидәләринин сајы 140 - дыр.

Јенисеј јазылы абидәләри индијәдәк Јенисеј чајынын јухары овалыгында, Тува МССР - дә, Хакасија Мухтар вилајәтиндә, Краснојарск өлкәсиндә, Минусинск рајонунда тапылмышдыр. Јенисеј јазылы абидәләри бә'зән Талас абидәләри ады алтында танынмышдыр. Бир чох Орхон јазылы абидәләриндән фәргли олараг Јенисеј јазылы абидәләринин тәртиби тарихи јохдур. В.В.Радлов Јенисеј јазылы абидәләрини VII јүзиллијин сону, VIII јүзиллијин әввәлләринә аид етмишдир. П.М.Мелиорански әксинә һәмин абидәләрин јазылышы тарихини V - VII јүзилләрә аид етмишдир. Л.Р.Кызласов Хакасијада тапылмыш дамгалара әсасланараг көстәрир ки, Јенисеј јазылы абидәләри IX - X јүзилләрдә тәртиб едилмишдир. А.М.Шербак вә И.В.Кормушин бу абидәләрин јазылыш тарихини бүтөвлүкдә IX јүзилә аид едирләр. И.А.Батманов вә А.С.Амонжолов Јенисеј јазылы абидәләринин Орхон јазылы абидәләриндән сонра мејдана чыхмасы һаггында јүрүдүлән мүлаһизәни тамамилә әсассыз һесаб едирләр. И.А.Батманова көрә, Јенисеј јазылы абидәләри Јенисеј чајы саһилләринин сакинләри олан гыргыз гәбиләләринә мәхсусдур. А.Н.Кононов исә Јенисеј јазылы абидәләрини IX јүзилә вә X јүзилләрин әввәлләринә аид едир.

Сон арашдырмалар белә бир фикир јүрүтмәјә әсас верир ки, Јенисеј саһилләриндә тапылан көјтүрк јазылы абидәләринин тәртиб олунма тарихи мүхтәлифдир. Бунларын бир гисми олсун ки, V - VI јүзилләрә, ән јениләри исә XI јүзиллијә аиддир.

III. Лена - Бајкал јазылы абидәләри - сајына вә һәчминин кичиклијинә көрә башга груп түрк абидәләриндән фәргләнир. Бу әразидә индијәдәк тапылыб арашдырылан көјтүрк јазылы абидәләринин сајы 40-а чатдырылмышдыр. Бу абидәләр, әсасән гајалар, мәишәт әшјалары үзәриндә ојма - чызма үсулу илә јазылмышдыр. Һәмин јазылы сәнәдләр чох чәтин охунур вә онларын тәрчүмәси әсасән тәхмини сәчијјә дашыјыр. Белә бир фикир мөвчуддур ки, охунушу вә тәрчүмәси мүбаһисә догуран Лена - Бајкал јазылы абидәләри ерамызын VII - VIII

јүзилликләриндә көјтүрк (огуз) гәбиләләриндән асылы олан түрк дилли курыканлара мәхсусдур.

IV. Алтај јазылы абидәләри - аз сајлы вә мүхтәлиф өлчүлү сәнәдләри әһатә едир. Әсасән археоложи газынтылар нәтичәсиндә мүхтәлиф габ вә силаһ үзәриндә мејдана чыхарылан Алтај јазылы абидәләри һәчмчә чох кичикдир. Бу абидәләр ичәрисиндә һүндүр гаја үзәриндә ашкара чыхарылан бир јазылы абидә һәчминин бөјүклүјүнә көрә диггәти даһа чох чәлб едир.

1960 - чы илләдәк Дағлыг Алтајда чәми беш абидә тапылмышдыр. Бунлардан дөрдү археоложи газынтылар заманы кичик әшјалар үзәриндә ашкара чыхарылмышдыр. Индијәдәк 14 Алтај јазылы абидәси чап етдирилмишдир. Бунларын јарысы мүхтәлиф гајалар үзәриндә јазылмышдыр. 20 - јә гәдәр Алтај јазылы абидәсинин индијәдәк естампажы чыхарылмамыш вә онлар өз тәдгигатчыларыны көзләјир.

Алтај јазылы абидәләри һәмчинин кичиклијинә көрә Јенисеј јазылы абидәләринә чох ујғун кәлир. Лакин Алтај јазылы абидәләри мәзмунча даһа чох етнографик әһәмијјәт дашыјыр. Бунлар әсасән мәишәт мәзмуну дашыјан кичик јазылы сәнәдләрдир. Бу абидәләр ичәрисиндә алты күмүш габ үзәриндәки мәтнләр вә Мансур - Соккок ады алтында танынан јазылы сәнәдләр диггәти чәлб едир.

V. Шәрги Түркүстанда тапылан јазылы абидәләр үзәриндә јеринә јетирилдији әшја бахымындан ики јерә бөлүнүр:

1) кағыз вә башга әшјалар үзәриндә јазылмыш көјтүрк абидәләри. Бу група дахил олан јазылы абидәләрин сајы чох дејилдир. Буна бахмајараг көјтүрк әлифбасы илә јазылмыш сәнәдләрдә түрк полиграфијасынын тарихи мәһз кағыз үзәриндә јазылмыш абидәләр васитәсилә мүәјјәнләшдирилә биләр. Она көрә кағыз үзәриндә јеринә јетирилән көјтүрк јазылы абидәләринин әһәмијјәти даһа чохдур.

Кағыз үзәриндә јазылан көјтүрк абидәләри әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир: 1) Тојок абидәси. Бу абидәдә көјтүрк әлифбасынын бә'зи јазы ишарәләри мани јазы ишарәләри илә гарышдырылмышдыр.

2) Сеһркарлыг мәзмуну дашыјан Турфан јазылы сәнәдләри.

3) Будда дини мәзмуну дашыјан ујғур абидәсинин (сутранын) архасында көјтүрк әлифбасы илә јазылмыш кичик мәтн. Бу абидәни бә'зән Лондон мәтни кими дә танымырлар.

4) Миран шәһәриндә тапылмыш намә'лум јазылы абидәдән 4 гыса мәтн парчалары.

5) "Ырк битик" абидәси Кағыз үзәриндә көјтүрк әлифбасы илә јазылмыш ән бөјүк сәнәддир. Рус дилчилијиндә "Гадательная книга", Азәрбајчан дилчилијиндә исә "Фалнамә" ады алтында танынан бу абидә көјтүрк әлифбасы илә тәртиб олунмуш бизә бәлли олан илк китабдыр.

"Ырк битик" абидәси Азәрбајчан дилчилијиндә индијәдәк нәшр олунмамышдыр.

6) Дунхавада тапылмыш на'мә'лум мәтнин парчалары.

2. Мүхтәлиф типли габа әшјалар үзәриндә јазымыш абидәләр. Бу група дахил олан гәдим түрк јазылы сәнәдләри кичик һәчмли мәтнләрдән ибарәтдир. Бунлар әсасән ашағыдакылардыр:

1) Дунхавда гаја ичәрисиндәки ојуғда тапылмыш 8 - чи будда дини мә'бәдиндә дивари јазылмыш абидә

2) Јар - Хотода дағ каһасындакы будда дини мә'бәдинин диварларында графиклә јазылмыш абидә.

3) Шәрги Түркүстанда тапылмыш күзкү үзәриндәки јазы.

4) Турфанда каһада тикилмиш будда дини мә'бәдиндә диварда графитлә јазылмыш абидә. Бу абидәни илк дәфә Чин алими Фен - шеј 1960 - чы илдә чох ашағы сәвијјәдә чапдан бурахдырмышдыр.

VI. Шимали Гырғызыстан вә Газағыстан јазылы абидәләри.

Бу група дахил олан гәдим түрк јазылы абидәләри мүхтәлиф әшјалар үзәриндә галмышдыр. Бу әразидә тапылан јазылы абидәләр Орхон јазылы абидәләринә нисбәтән кичикдир. Бу абидәләр дил бахымындан да мүбаһисәлидир. Һәр һалда бу јазылар график чәһәтдән гәдим түрк јазылы абидәләриндән, демәк олар ки, фәргләнмир вә онларын мәһз гәдим түрк дилиндә вә ја онун бир диалектиндә јазылдығыны көстәрир.

Шимали Гырғызыстанда вә Газағыстанда индијәдәк 28 јазылы абидә тапылмышдыр. Бунларын ичәрисиндә ашағыдакы јазылы сәнәдләр диггәти даһа чох чәлб едир:

1) Ајртам - Ој, Терек - Сај јашајыш мәнтәгәләриндә тапылан абидәләр. Бу јазылы сәнәдләр чох вахт Талас абидәләри кими танынир. Он бир мәтндән ибарәт олан Талас јазылы абидәләри һәчминин бөјүклүјүнә көрә даһа чох фәргләнир. 1977 - чи илдә Талас вадисинин гәдим јашајыш мәнтәгәләриндә тапылан јазылы абидәләр башга Талас јазылы сәнәдләри илә ејни типлидир.

Бүтүн Талас абидәләри даш вә ағач чубуғлар үзәриндә ојма - чызма үсулу илә јазылмышдыр.

2) Кој сары абидәси.

3) Урчарада тапылмыш күзкү үзәриндәки јазылы мәтн.

4) Илидә гаја үзәриндә јазылмыш абидә.

5) Илидә тапылмыш кашы мөһүр үзәриндәки јазылы сәнәд.

6) Кичик һејкәл үзәриндәки јазы (Чамбул музејиндә сахланылыр).

7) Кејкен јазылы абидәси.

8) Бүрүнч үзүк вә голбағ үзәриндәки јазылар.

9) Тамғулуғташ гајасы үзәриндәки јазы.

10) Иссык курганында сак гәбриндән тапылмыш күмүш габ үзәриндәки јазылы мәтн. Бу јазылы мәтн һәлә дә охунмамышдыр.

11) Иртыш чајы јахынлығында тапылмыш күзкү үзәриндәки јазы.

12) Толгар шәһәрчијиндә кәмәр гошуғу үзәриндәки кичик јазы.

13) Гызыл гуш фүгуру үзәриндәки јазы.

VII. Фәрганә, Алә вә Шимали Тохарыстанда тапылан јазылы абидәләр.

Орта Асија јазылы абидәләри гыса мәтиләрдән бә'зи сөз вә ишарәләрдән ибарәтдир. Бунлар әсасән сынмыш кашы габ гырынтылары үзәриндә галмышдыр. Көрунүр, сынмыш кашы габлар үзәриндә саһибкар вә ја устанын ады јазылыб имиш. Кашы габлар чохдан гырылдыгларына көрә онларын сынмыш вә итмиш һиссәләрини чох вахт бәрпа етмәк мүмкүн олмур. Она көрә дә гәдим көјтүрк әлифбасы илә јазылмыш бу кичик мәтиләри дә бәрпа етмәк мүмкүн олмур. Бундан әлавә, Орта Асијада тапылан әски түрк јазыларындан бә'зиләринин түрк дилли олуб - олмамасы мәсәләси мүбаһисәлидир.

Орта Асијада көјтүрк әлифбасы вә она бәнзәр ишарәләрлә јазылмыш абидәләрин сајы 18 -ә гәдәрдир. Бунларын ичәрисиндә ашағыдакы јазылы абидәләр диггәти даһа чох чәлб едир:

1) Калам - Кафир јазысы.

2) Калам - Боло јазысы.

3) Гызыл Пилјау абидәси.

4) Маркиланда тапылмыш кузә үзәриндәки јазылы мәти.

5) Фәрганә јахынлығында тапылмыш кашы габ сынығлары үзәриндәки јазылар.

6) Үскән шәһәри әтрафында тапылан кашы габ гырынтылары үзәриндәки јазылар.

7) Муг - ханын бүрүнч үзүјү үзәриндәки јазы.

8) Сары - таш кәнди јахынлығында даш лөвһә үзәриндә гәдим түрк јазы ишарәләри.

9) Әндичанда тапылмыш кичик кузә үзәриндәки јазылы мәти.

Орта Асијада тапылмыш ашағыдакы көјтүрк јазылы сәнәдләрин гәдим түрк гәбиләләринә мәнсуб олуб - олмамасы мәсәләси мүбаһисәлидир вә онлар чох вахт Иран дилли соғда гәбиләләринә аид едилир:

1) Беговата шәһәри јахынлығында тапылмыш кашы габ үзәриндәки јазы.

2) Колан - Кафиранда тапылмыш намә'лум әшја үзәриндәки ики јазылы сәнәд.

3) Мух дағында Соғдада тапылмыш дәри үзәриндәки јазылы абидә. Ерамыздан әввәл III - II әсрләрә аид едилән бу јазылы сәнәд охунмамышдыр.

VIII. Шәрги Авропада тапылан јазылы абидәләр. Түрк гәбиләләринин Шәрги Авропа өлкәләриндә мәскән салма тарихләри һун императорлуғунун ерамыздан әввәл гурулдуғу дөврдән башлајыр. Она көрә куман етмәк олар ки, XIX јүзиллијин 80 - чи илләриндән башлајараг јени - јени тапынтыларла зәнкинләшән көјтүрк јазылы абидәләри түрк гәбиләләринин һәмин әразиләрдә јерләшмәләри дөврүндән Авропаја јол тапмышдыр. Бу абидәләр индијәдәк Волга бојунда, Дунај чајы саһилләриндә, Азов көлү әтрафында, Шимали Гафгазда ашкара чыхарылмышдыр. Лакин Шәрги Авропада тапылан көјтүрк әлифбасына бәнзәр јазылы абидәләрин түрк дилли олуб - олмамасы мәсәләси бир гәдәр мүбаһисәлидир. Бунунла белә тәдгигатчыларын бөјүк әксәријјәти Дунај чајы саһилләриндә тапылан јазылы абидәләрин әски түрк гәбиләләринә - печенег вә ја булгарлара мәнсуб олдуғуну тәсдиг едир.

Түркдилли олдуғу даһа чох инандырычы олан Шәрги Авропа јазылы абидәләри әсасән ашағыдакылардыр:

1) Волга чајына јахын әразиләрдә тапылан* јазылы абидәләр. Бу јазылы сәнәдләр башлыча олараг Волга чајынын ашағы ахары бојунда X јүзиллијә гәдәр јашамыш олан гәдим Хәзәр дөвләтинин түрк дилли әһалисинә мәнсуб олмушдур.

2) Шимали Гафгазда вә Азов көлү саһилләриндә тапылан јазылы абидәләр

3) Дунај чајы саһилләриндә тапылан јазылы абидәләр.

Волга чајына јахын әразидә һәләлик дөрд көјтүрк әлифбасына бәнзәр кичик јазылы мәти тапылмышдыр. П.М.Мелиоранскинин охујуб тәрчүмә етдији вә чапдан бурахдырдығы күмүш габ үзәриндәки јазылы абидә 1884-чү илдә тапылмышдыр.

Јурјев шәһәриндә үзәриндәки бир нечә көјтүрк јазы ишарәси олан абидә тапылмышдыр.

Новочеркасскда су габы үзәриндә чызма - ојма үсулу илә јазылан абидәнин түркчә олдуғуна е'тираз едәнләр дә вардыр. Кичик габ вә өкүз кәлләси үзәриндә јазылмыш абидә дә Новочеркасск абидәләри силсиләсинә дахилдир. Волга чајынын ашағы ахыны саһилләриндә - Саркәл вә Сарај шәһәрләри хәрабәликләриндә кашы габ гырынтылары үзәриндә галан кичик јазылы абидәләр Хәзәр дөвләти дағылынчајадәк тәртиб олунмушдур.

Шимали Гафгазда, хүсусилә Кумранда тапылан јазылы абидәләр көјтүрк јазы ишарәләри, сөз вә кичик мәтиләрдән ибарәтдир. Бу абидәләр ичәрисиндә гәдим шәһәр хәрабәликләриндә дивар үзәриндә галмыш бир нечә сәтирлик јазылы абидә нисбәтән ири һәчмлидир.

Дунај чајы саһилләриндә тапылан јазылы абидәләрә Мачарыстанын Мугәддәс Николај вә Надсен - Миклош кәндләриндә ашкара чыхарылан гызыл вә кашы күпләр үзәриндәки јазылары дахил етмәк олар. Бу абидәләрин дә сон заманлар түрк дилли олмадығыны иддиа едәнләр вардыр.

Гәдим ујғур јазылы абидәләринин өјрәнилмәси тарихи.

Түрк гәбиләләри ичәрисиндә ән гәдим шәһәр мәдәнијјәтинә малик олан ујғурлар түрк јазы мәдәнијјәтинин инкишафында вә јајылмасында чох мүһүм рол ојнамышлар. Лакин ујғур гәбиләләри мүхтәлиф дин вә инанчлара тапындыгларына көрә ваһид бир әлифбадан истифадә етмәмишләр. Она көрә дөврүмүзә гәдәр горунуб

сахланан түрк дилли ујғур јазылы абидәләри көјтүрк, браһма - һинд, мани вә ујғур әлифбалары илә тәртиб едилмишдир. Бу әлифбаларла тәртиб олунмуш гәдим ујғур јазылы абидәләри ичәрисиндә ујғур әлифбасы илә тәртиб олунан сәнәдләр даһа чохдур.

Ујғур јазылы абидәләринин топланылмасына вә өјрәнилмәсинә XIX јүзиллијин 20 - чи илләриндән башланылмышдыр. XIX јүзиллијин 80 - чы илләриндә ујғурларын тарихини, мәдәнијјәтини өјрәнмәк иши даһа да кенишләндирилир; әски ујғур јазылы абидәләри топланыр, гәдим ујғур шәһәрләринин хәрабәликләриндә археоложи газынты ишләри апарылыр. Аз сонра Авропада ујғурлары өјрәнмәк мәгсәди илә јарадылан Бејнәлхалг Комитә вә Петербургда Император Елмләр Академијасы нәздиндә јарадылмыш онун Русија Филиалы әски ујғур јазылы абидәләринин топланылмасы, нәшри, тәрҹүмәси, гәдим ујғур шәһәр мәдәнијјәтинин өјрәнилмәси вә с. саһәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә едирләр.

Мәшһур түркољог вә шәргшүнас Мирзә Казым бәј Русијада ујғур гәбиләләринин тарихини, јазы мәдәнијјәтини өјрәнмәк саһәсиндә илк русијалы алим һесаб едилир. О, 1841 - чи илдә "Ујғурлар һаггында тәдгигат" адлы монографијасыны чап етдирир вә бунунла да Русијада ујғуршүнаслығын әсасыны гојур.

Рус алимләриндән Н.П.Пржевалски, М.В.Певтсов, В.И.Роборовски, П.К.Козлов, Д.А.Клеменс, Грум - Гржимајло, С.Ф.Олденбург вә башгаларынын ујғурларын тарихини өјрәнилмәсиндә, јазылы абидәләринин топланылмасында хидмәтләри даһа чох бөјүкдүр.

XIX јүзиллијин сону вә XX јүзиллијин әввәлләриндә бә'зи Авропа өлкәләриндән, еләҹә дә Русијадан көндәрилән елми експедисијалар күлли мигдарда ујғур јазылы абидәләри топламаға мүвәффәг олурлар. Бу ҹәһәтдән алман експедисијасынын тәшкилатчысы вә рәһбәри А.Грјунведел вә мачар алими А.Лекок диггәти даһа чох чәлб едирләр. Бу алимләр тәкҹә ујғур јазылы абидәләрини топламагла мәһдудлашыб галмырлар, еjни заманда онлары һәм имкан дахилиндә охујуб тәрҹүмәси илә бирҝә чап етдирир, һәм дә тәдгиг едирләр.

Индијәдәк әлдә едилән ујғур јазылы абидәләри ичәрисиндә Чиндә Турфан вaһәсиндә тапылан ујғур јазылы сәнәдләри сајҹа чохлуғуна ҝөрә диггәти даһа чох чәкир.

В.Радлов 1899 - чу илдә Д.А.Клеменсин әлдә етдији ики дини мәзмунлу әски ујғур јазылы абидәсини чап етдирир. Сонра о, А.Грјунведелин башчылығы алтында фәалијјәт ҝөстәрән елми експедисијанын 1902 - 1903 - чү илләрдә Турфанда топладығы ујғур јазылы абидәләринин нәшринә вә тәдгигинә башлајыр. С.J.Малов һәмин ујғур сәнәдләрини В.Радловун өлүмүндән сонра 1928 - чи илдә чап етдирдији "Ујғур дилинин абидәләри" адлы китаба дахил етмишдир.

Ф.В.К. Мүллер 1908 - чи илдә "Сеһркарларын ситајиши" адлы христиан вә будда дини мәзмунлу "Алтун јарук" абидәләриндән кәтүрдүјү парчалары "Ујғурика" адлы китабчасында чапдан бурахдырыр.

В.Радлов 1909 - чу илдә мани дини мәзмунлу "Хуастуанифт" адлы абидәни охујуб тәрҹүмәси илә бирҝә чап етдирир. Сонралар С.J.Малов һәмин әсәри "Манихејләрин пешиманлыг дуасы" ады алтында нәшр етдирир. В.Радлов нөвбәти илдә "Тишаствастик" адлы Чин дилиндән ујғурчаја тәрҹүмә едилән јазылы абидәни чапдан бурахдырыр.

В.Радлов 1909 - 1912 - чи илләрдә үмуми ад алтында гәдим ујғур јазылы абидәләринин дил хүсусијјәтләрини өјрәнән беш елми мәгалә нәшр етдирир. Бу мәгаләләр гәдим түрк јазылы абидәләринин дилини елми әсаслар үзрә тәдгиг едән илк елми иш кими һәлә дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Мачар алими А.Лекок 1912 - чи илдә "Хуастуанифт" әсәринин бир һиссәсини тәрҹүмәси илә бирликдә чапдан бурахдырыр. Ф.В.К.Мүллер исә "Ујғурика" китабынын икинчи һиссәсини чапдан бурахдырыр. Һәмин китабчада мүәллиф В.Радлову бә'зи ујғур сөзләрини дүзҝүн охумамагда тәгсирләндирир. В.Радлов исә өз нөвбәсиндә "Гәдим түрк арашдырмалары" адлы әсәриндә Ф.В.К.Мүллери мани - ујғур сәнәдләринин тәрҹүмәсиндә јол вердији нөгсанлара ҝөрә кәскин тәнгид едир.

С.J.Малов 1909 - 1911 вә 1913 - 1915 чи илләрдә "Орта вә Шәрги Асијаны өјрәнән комитә" тәрәфиндән ујғурларын, сары ујғур вә саларларын дилини, етнографијасыны өјрәнмәк үчүн Гәрби вә Мәркәзи Чинә е'зам едилир. Һәмин е'замијјәт мүддәтиндә С.J.Малов X јүзилликдә Чин дилиндән тәрҹүмә олунмуш "Алтун јарук" ады алтында бәлли олан ујғур јазылы абидәсинин там нүсхәсини тапыр. Бу вахта гәдәр һәмин абидәнин там нүсхәси Тибет вә Монгол дилләриндә бәлли иди. В.Радлов 1913 - чү илдән 1917 - чи илədәк С.J.Маловла бирликдә һәмин абидәнин үзүнү ујғур әлифбасы илә көчүрүб чап етдирмәклә мәшғул олур.

Индијәдәк әлдә едилән ујғур јазылы абидәләри һәлә бүтүнлүклә нәшр олунмамыш вә елми әсаслар үзрә тәдгиг олунмамышдыр.

Әсасән Чиндә әлдә едилән ујғур јазылы абидәләри сајҹа көјтүрк јазылы абидәләриндән чохдур. Лакин дөврүмүзәдәк горулуб сахланан ујғур јазылы абидәләринин чоху кичик мәтнләрдән ибарәтдир.

Һал - һазырда дүнјанын мүхтәлиф китабханаларында вә музејләриндә сахланан ујғур јазылы абидәләринин дили һәлә комплекс һалында өјрәнилиб баша чатдырылмамышдыр. Бунунла белә бу абидәләр үзәриндә апарылан илкин арашдырмалар белә бир фикир јүрүтмәјә әсас верир ки, ујғур әдәби дили әввәлләр көјтүрк әдәби дилиндән фәргләнмәмишдир. Лакин сонралар башга әлифбалардан истифадә етмәклә, һәм дә Чин вә фарс дилләринин тә'сири алтында гәдим ујғур әдәби дилинин, башлыҹа олараг, лүғәт тәркибиндә ҹидди дәјишикликләр әмәлә ҝәлир. Буна бахмајараг гәдим ујғур әдәби дили илә көјтүрк јазылы абидәләринин дилиндә үмуми лексик вә грамматик хүсусијјәтләр чохдур. Ујғур јазылы абидәләринин грамматик гурулушунда нәзәрә чарпан әсас фәргли хүсусијјәт көјтүрк јазылы

абидәләриндә бир вә ја ики вариантда олан шәкилчиләрин ујғур јазыларында дөрд вә даһа артыг вариантда ишләдилмәси һадисәсидир.

Ујғур гәбиләләри, бәллидир ки, тапындыглары дини е'тигадларынын мүхтәлифлији, дүшдүкләри ичтимаи - тарихи шәраитлә бағлы олараг мүхтәлиф әлифбалардан истифадә етмишләр. Чин һероглифләри илә јазылмыш гәдим ујғур јазылы абидәләрини ујғур дили илә охумаг мүмкүн олмадығына көрә онлары ујғур дили абидәси кими өјрәнмәјә һеч бир әсас јохдур. Һиндистана јахын олуб будда диниНә ситајиш едән бир груп ујғур гәбиләси браһма - һинд әлифбасындан истифадә етмишләр. Бу әлифба фонетик (силлабографик) јазы олдуғуна көрә ујғур мәтнләрини гәдим ујғур дилиндә охумаг мүмкүндүр. Христиан диниНә ситајиш едән ујғур гәбиләләри исә ујғур әлифбасындан истифадә етмишләр. IX - X јүзилликләрдә Чунгаридә мәскән салан ујғурлар бирдәфәлик олараг көјтүрк әлифбасындан соғдалардан гәбул етдикләри јухарыдан ашағыја доғру зәнчирвари шәкилдә јазылан әлифбаја кечирләр. Ујғур гәбиләләринин башга бир гисми атәшпәрәстлијә ситајиш етдијинә көрә мани әлифбасындан истифадә етмишләр. Она көрә дә индијәдәк әлдә едилән ујғур јазылы абидәләрини дил хүсусијјәләринә көрә дејил, јалныз дини мәзмунуна, гисмән дә үслубуна көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1) Мани дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәләри
2) Христиан дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәләри
3) Будда дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәләри
4) Дини мәзмун дашымајан чанлы данышыг дилинә јахын үслубда јазылмыш әски ујғур јазылы абидәләри.

Гәдим ујғур јазылы абидәләри

Мани дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәләри

Ујғур гәбиләләри ичәрисиндә мани (атәшпәрәстлик) инамынын јајылмасы тарихи һәлә тамамилә мүәјјәнләшдирилмәмишдир. В.Радлов вә С.Ј.Малов бә'зи ујғур гәбиләләринин мани дини е'тигадыны гәбул етмәләри тарихини ерамызын VII јүзиллијинә гәдәр баш вермиш ичтимаи һадисә кими изаһ едирләр. Әксинә, Л.В.Дмитријева вә Г.Н.Гумилјов белә һесаб едирләр ки, ујғур гәбиләләринин мани дини е'тигадыны гәбул етмәләри тарихи VII - VIII јүзилликләрдә баш вермишдир. Онлар бу һадисәни атәшпәрәстлијин ислам дүнјасы тәрәфиндән тә'гиб олунмасы тарихи илә изаһ едирләр. Бу фикрин тәрәфдарларына көрә, әрәбләрин тә'гибиндән јаха гуртармаға чалышан атәшпәрәстләр ујғур гәбиләләри арасында сығыначаг тапдығдан сонра атәшпәрәстлији тәблиғ етмиш вә бә'зи ујғур гәбиләләрини дә атәшпәрәстлик инанчына чәлб едә билмишләр.

Бу исә атәшпәрәстлији гәбул едән ујғур гәбиләләринин мани әлифбасындан истифадә етмәләри үчүн шәраит јаратмышдыр. Лакин бу мүлаһизә атәшпәрәстлијин ујғур гәбиләләри арасында јајылма тарихини ајдынлашдырмаг үчүн әсас ола билмәз.

Мани дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәләринин дил хүсусијјәтләринә көрә башга дини мәзмунда олан вә башга әлифба илә тәртиб едилмиш ујғур јазылы абидәләриндән чох аз фәргләнир. Бу абидәләр әксәријјәтлә гәдим Иран дилиндән тәрчүмә едилдијинә көрә онларын лүғәт тәркибиндә Иран сөзләри хүсуси бир тәбәгә тәшкил едир.

Мани дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәләри ичәрисиндә "Хуастуанифт" адлы сәнәд һәм һәчминә, һәм дә дил хүсусијјәтләринә көрә диггәти даһа чох чәлб едир.

"Хуастуанифт" абидәси

Елми әдәбијјаларда чох вахт "Манихејләрин пешиманлыг дуасы" ады алтында өјрәнилән "Хуастуанифт" абидәсинин мејдана чыхма тарихи мүбаһисәлидир[1]. Абидәни илк дәфә тәдгиг едән В.Радлов беле һесаб едир ки, лексик - грамматик хүсусијјәтләринә көрә көјтүрк јазылы абидәләрини хатырладан "Хуастуанифт" абидәси ерамызын V јүзиллијиндә тәртиб едилмиш вә ја тәрчүмә олунмушдур. С.Ј.Малов да бу фикирлә разылашараг көстәрир ки, һәмин абидә Орта Асијада ислам дини јајылынчајадәк тәхминән V вә ја VI јүзилликләрдә мејдана чыхмышдыр. С.Ј.Малова көрә бу әсәр һансы исә бир тәсадүф нәтичәсиндә ислам дини тәрәфдарларынын әлинә кечмәмиш вә она көрә мәһв едилмәмишдир. Л.В.Дмитријева исә белә фәрз едир ки, һәмин абидә VII вә ја VIII јүзилликдә фарс дилиндән тәрчүмә едилмишдир.

"Хуастуанифт" абидәсинин доғрудан да тәрчүмә әсәри олдуғуну тәсдиг етмәк олар, чүнки абидәнин дилиндә әски ујғур әдәби дилинә јад олан чүмлә нөвләри вә еләчә дә Иран сөзләри мөвчуддур. Лакин бу әсәрин ислам дини јајылынчаја гәдәр мејдана чыхмасы һагда јүрүдүлән фикир вә мүлаһизәләр даһа чох ағлабатандыр. Белә ки, ислам дини мејдана чыхдығдан сонра Орта Асијада атәшпәрәстлик мәзмуну дашыјан бир әсәр ортаја чыхарыла билмәз вә нүсхәләри дә чохалдылмазды.. Олсун ки, әсәрин нүсхәләри әvvәлләр даһа чох олмуш, лакин һәләлик онун үч нүсхәси әлдә едилмишдир.

"Хуастуанифт" әсәринин ујғур әлифбасы илә јазылмыш нүсхәси Ленинградда Шәргшүнаслыг Институтунун китабханасында сахланылыр, мани әлифбасы илә көчүрүлмүш (вә ја јазылмыш) ики нүсхәси исә Лондонда вә Берлиндә сахланылыр. Абидәнин һәр үч

1 хуастуанифт сөзүнүн лүғәти мә'насы һәлә дә ајдынлашдырылмамышдыр.

нүсхәсинин кәсирли чәһәтләри чохдур. Мәсәлән, мани әлифбасы илә јазылмыш нүсхәдә (Берлин нүсхәсиндә) сөзләрин сонунда ы, и, у, ү саит сәсләри, бир гајда оларағ, гоша јазылмышдыр. Бу исә һәмин саит сәсләрин о заман узун тәләффуз олундуғуну көстәрир: t(ä)nrii, karaln, k(ä)nçüü, şmnüü, һәмин нүсхәдә а, е, и сәсләри илә битән сөзләрин сонуна исә h һәрифи әлавә едилмишдир. Мәсәлән: harah, tänriih, yakliih вә с.

Ујғур әлифбасы илә јазылмыш олан Ленинград нүсхәсиндә д, т һәрфләриндән башға ғалан бүтүн кар вә чинкилтили самит сәсләрин ифадәсинә јазыда чох вахт һеч бир фәрг ғојулмамышдыр. Беләликлә, абидәдә бир тәрәфдән гәдим ујғур јазылы абидәләринин дилини хатырладырса, дикәр тәрәфдән ондан узаглашыр. Мәсәлән, бу нүсхәдә көк сөзләрдә "д" сәси "з" вә ја "ј" сәсинә чеврилмәмишдир: ädgü - јахшы, adak - ajar, adrl - ajрылмаг; фе'ли сифәтин јалныз гәдим шәкилләриндән истифадә едилмишдир: oluruğma - отуран, мәскән салан; yükünügmä - ситајиш едән вә с. Буну еләчә дә абидәдә өзүнү көстәрән сај системи һаггында демәк олар. Әсәрдә дүзәлтмә мигдар сајлары көјтүрк вә башга дини мәзмунлу ујғур јазыларында раст кәлән сајлардан фәргләнмир. Лакин "Хуастуанифт" әсәриндә гәдим түрк дили үчүн јад олан "х", "һ", "ф" сәсләринә вә еләчә дә Иран дилләринә мәхсус олан monastar - монастыр, färzänd - өвлад, dintar - диндар вә с. кими алынма сөзләрә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу исә әсәрин доғрудан да Иран дилиндән тәрчүмә олундуғуну бир даһа сүбут едир.

Христиан дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәләри.

Ерамызын биринчи миниллијиндә христиан дини аз һалларда олса да ујғур гәбиләләри арасында өзүнә јер тапыр. Христиан динли сурнјалыларын Мәркәзи Асијаја кәтирдији бу дин ујғурлар арасында, көрүнүр, кениш јајыла билмәмишдир. Олсун ки, дөврүмүзә гәдәр горунуб сахланан христиан дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәләринин азлығы да бундан ирәли кәлмишдир.

Индијәдәк бир нечә христиан дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәләри вә ја онларын һиссәләри тапылмышдыр вә бу јазылы сәнәдләр јалныз тәрчүмәләрдән ибарәтдир. Һәләлик Мәркәзи Асијада әлдә едилән ики ири һәчмли христиан дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәси диггәти даһа чох чәлб едир. Һәмин абидәләр монгол һәрәкатындан әввәлки дөврләрдә, олсун ки, X вә ја XI јүзилликләрдә мејдана чыхмышдыр.

Христиан дини мәзмунлу јазылы абидәләр һәләлик јалныз бир кәнддә - Булајыкда ашкара чыхарылмышдыр. Бунлардан биринчиси мәшһур түрколог Ф.В.К.Мүллерин илк дәфә чап етдирдији "Сеһркарларын ситајиши" адлы абидәдир. Инчилдән көтүрүлүб тәрчүмә олунан вә ујғур әлифбасы илә көчүрүлән бу абидәдә јеничә

доғулмуш Исаја ситајиш етмәләриндән бәһс олунур. Абидәдә өзүнү көстәрән бе'зи терминләр белә бир фикир јүрүтмәјә әсас верир ки, һәмин мәтн ја Сурија, ја да соғда дилиндән тәрчүмә олунмушдур.

Икинчи христиан дини мәзмунлу ири һәчмли абидәни илк дәфә А.Лекок нәшр етдирмишдир. Күнаһ ишләтмәк, шириккләндирмәк, тамаһ салмаг кими мәнфи кејфијјәтләрә гаршы нәсиһәтләрдән ибарәт олан бу абидә һәчмчә биринчи абидәдән кичикдир.

Марағлыдыр ки, христиан дини мәзмунлу гәдим ујғур јазылы абидәләри ујғур әлифбасы илә тәртиб едилмишдир вә һәм дә бу јазылы сәнәдләр өз дил хүсусијјәтләринә көрә башга дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәләриндән, демәк олар ки, фәргләнмир. Бу исә христиан динина ситајиш едән ујғур гәбиләләринин әнчә будда дининә тапындыгларыны көстәрир.

Будда дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәләри.

Дөврүмүзә гәдәр горулуб сахланан ујғур јазылы абидәләринин чоху будда дини мәзмунлудур. Бу да ујғур гәбиләләринин X јүзиллијәдәк әсасән будда дининә ситајиш етмәләриндән ирәли кәлмишдир.

Будда дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәләри әсасән Чин, Тибет, Һинд, тохар дилләриндән тәрчүмә едилмиш мәтнләрдән ибарәтдир. Бунунла белә јазылы абидәләр әски ујғур әдәби дилинин сәчијјәви хүсусијјәтләрини там мә'насы илә өјрәнмәјә имкан верир. Башга сөзлә десәк, көјтүрк әдәби дилинин бир нөв ән'әнәләрини давам етдирән әски ујғур јазылы абидәләринин тәртибиндә көјтүрк јазылы абидәләринә мәхсус бүтүн морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләр көзләнилмишдир.

Ујғур јазылы абидәләри көјтүрк јазылы абидәләриндән фәргли оларағ әсасән кағыз үзәриндә јазылмышдыр. Бу јазылы абидәләр ичәрисиндә һәтта чохсәһифәли сәнәдләр, әсәрләр дә вардыр. Бунларын ичәрисиндә "Алтун јарук" абидәси диггәти даһа чох чәкир.

"Алтун јарук" абидәси.

"Алтун јарук" (гызыл ишығы) әсәри гәдим ујғур әдәби дили ән'әнәсини давам етдирән ән ири һәчмли будда дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәсидир. 1908 - 1913 - чү илләрдә әввәлчә алман, сонра рус алимләринин тәшкил етдикләри хүсуси елми експедисијалар заманы Чиндә һиссә - һиссә тапдыглары бу абидә X јүзилликдә ујғурларын мәркәзи шәһәри Бешбалыкда Сынгу - Сели Тудун тәрәфиндән Чин дилиндән тәрчүмә едилмишдир.

Бу јазылы абидәнин тәрчүмәси олсун ки, будда дининә ситајиш едән ујғур гәбиләләри арасында чох бөјүк һөрмәт саһиби олмушдур. Она көрә һәмин абидәнин һәлә ортаја чыхдығы илләрдә дәнә - дәнә

үзү көчүрүлмүш, сонракы иллердә бу ән'әнә узун мүддәт сахланылмышдыр. Тәсадүфи деjил ки, "Алтун jарук" әсәринин әлдә едилән сон нүсхәләриндән бири һәтта XVIII jүзилликдә көчүрүлмүшдүр.

"Алтун jарук" әсәри ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи әфсанәдә бир шәһәр һөкмдарынын ағыр хәстәликдән хилас олмасы үчүн "Алтун jарук" әсәринин үзүнү көчүрәрәк будда мә'бәдинә вермәсиндән бәһс олунур. Куjа бу хеjирхаһ әмәл ону дүчар олдуғу бәладан хилас едир. Шүбһәсиз ки, әсәрин биринчи фәслиндә һаггында бәһс олунан бу әфсанә будда дининә ситаjиш едән бир чох савадлы уjғурлары абидәнин үзүнү чыхармаға сәвг етмишдир.

"Алтун jарук" әсәринин икинчи һиссәси (әфсанәси) дә демәк олар ки еjни мәзмундадыр. Әсәрин икинчи әфсанәсиндә костәрилир ки, Ан - ку кәндинин кәндхудасынын арвады "Алтун jарук" абидәсини охумагла дүчар олдуғу хәстәликдән хилас олур вә онун әли илә өлдүрүлән һеjванлар jенидән инсанлар аләминә дахил олурлар.

"Алтун jарук" әсәринин уjғур дилиндә олан нүсхәләри уjғур әлифбасы илә тәртиб олунмушдур.

"Алтун jарук" әсәри тәкчә будда дини мәзмуну дашыjан бир абидә олараг мәһдудлашыб галмыр. Бу әсәр һәр шеjдән әввәл гәдим уjғур әдәби дилинин сон инкишаф дөврүнү өjрәнмәк бахымындан чох әһәмиjjәтлидир.

"Алтун jарук" абидәси лүғәт тәркибинә вә грамматик гурулушуна көрә бир тәрәфдән көjтүрк вә гәдим уjғур jазылы абидәләринә чох уjғун кәлирсә, дикәр тәрәфдән онлардан мүәjjән дәрәчәдә фәргләнир. Мәсәлән, абидәнин дилиндә көjтүрк вә гәдим уjғур сәнәдләриндә олдуғу кими -taçı, -täçi; -ığma, -igmä фе'ли сифәт шәкилчиләриндән, -ığ, -ig тә'сирлик һал шәкилчисиндән, гәдим түрк дили үчүн сәчиjjәви олан -ınç, -inç сыра саj шәкилчисиндән истифадә олундуғу һалда, еjни заманда гәдим түрк jазылы абидәләри үчүн jад олан фе'ли сифәт, фе'ли бағлама шәкилчиләриндән, индики түрк дилләри үчүн сәчиjjәви олан мигдар саjлардан вә сыра саj дүзәлдән шәкилчидән дә истифадә едилмишдир. Бу исә X jүзилликдә гәдим уjғур әдәби дилинә чанлы уjғур данышыг дилинин мүәjjән дәрәчәдә тә'сир етдиjини көстәрир.

Дини мәзмун дашымаjан вә чанлы данышыг дилинә jахын олан уjғур jазылы абидәләри.

VIII jүзилликдән башлаjараг ән'әнәви уjғур jазылы әдәби дилинин о дөвр чанлы уjғур данышыг дилинә jахын бир голу меjдана чыхыр. Дини мәзмундан тамамилә узаг олан вә һәм дә мүхтәлиф әлифбаларла тәртиб олунан бу типли jазылы абидәләр ичәрисиндә фалачма мәгсәди илә тәртиб олунмуш мәшһур "Ырк битик" әсәри вә уjғур һүгуг сәнәдләри диггәти даһа чох чәкир.

"Ырк битик" абидәси.

Көjтүрк әлифбасы илә кағыз үзәриндә jазылмыш олан "Ырк битик" абидәси VIII jүзиллиjин сону, IX jүзиллиjин әввәлләриндә jазылмышдыр. Шәрги Түркүстанда Тун - һуангдакы мә'бәддән инкилис алими Стеjнин тапдығы бу 104 сәһифәлик китабча Чин кағызында jазылмышдыр. Кағыз материалы jүксәк кеjфиjjәтли олдуғуна көрә китаб чох jахшы галмышдыр. Бу абидәни илк дәфә В.Томсен охуjуб тәрчүмәси илә бирликдә чапдан бурахдырмышдыр.

Сөзләрин jазылмышында һәрфләрин чох сәлигәли дүзүлүшү ајдын сурәтдә көстәрир ки, әсәр jеткин бир әлдә jазылмышдыр.

"Ырк битик" (фал китабы) әсәри 65 параграфдан ибарәтдир. Һәр бир параграф бирдән дөрдә гәдәр ичи гырмызы рәнклә долдурулмуш гара даирәчикләри әһатә едир. Илк дәфә абидәни охуjуб тәрчүмә едән В.Томсен һәмин гара - гырмызы рәнкли даирәчикләрлә фәргләндирилән кичик бөлмәләрин әсл маһиjjәтинин нәдән ибарәт олдуғуну баша дүшә билмәмишдир. Jалныз сон заманлар бәлли олмушдур ки, һәмин китаб үзрә фал ачан шәхс хүсуси зәри үч дәфә атмагла параграфа уjғун ифадәләри фалы ачылан үчүн тәтбиг етмишдир. Мәсәлән, зәри атаркән биринчисиндә бир рәгәм, икинчи атышда үч, үчүнчү атышда дөрд рәгәми көстәрилмишдирсә, китабын мүвафиг параграфлары охунмушдур. Мәһз она көрә дә әсәрдә параграфларын сонунда бу jахшыдыр, бу писдир сөзләриндән истифадә едилир.

"Ырк битик" әсәри индиjәдәк бир чох Авропа дилләринә вә түрк дилинә тәрчүмә едилмишдир. В.Томсенин илк дәфә инкилис дилиндә нәшр етдирдиjи тәрчүмәдә тәбиидир ки, аз да олса бә'зи уjғунсузлуглар вардыр. Сонра абидәни Һ.Н.Оркун түрк дилинә тәрчүмә етмишдир. Абидәнин рус дилинә илк тәрчүмәси С.J.Малова мәхсусдур.

Марсел Ердалын абидәнин бүтүн мәтнини сәтиралты тәрчүмә етмишдир. Алимин belә бир тәрчүмә үсулуна әл атмасы әсәрин дилинин индики түрк дилинә нә гәдәр jахын олдуғуну аjдын шәкилдә көстәрмәк мәгсәди күдмүшдүр.

Гәдим уjғур һүгуг сәнәдләри.

840 - чы илдә гыргыз гәбиләләри илә һәрби тоггушмада мәғлуб олан уjғур гәбиләләри өз гәбилә бирликләринин позулмасына jол вермәдиләр вә күтләви һалда Шимали Монголустандан Чунгариjә көчдүләр. Бу заман уjғурлар тәдричән көjтүрк әлифбасындан узаглашмағы вә jухарыдан ашағыjа доғру jазылан әлифбадан (уjғур jазысындан) истифадә етмәjи үстүн тутмушлар. Бу заман уjғур гәбиләләри көjтүрк әдәби дили әсасында jаранмыш өз jазылы әдәби дил

ән'әнәләрини горујуб сахласалар да, ујғур чанлы данышыг дилинә јахын услубда олан јазы дилиндән дә истифадә етмишләр. Бу дил әслиндә ујғурларын ашағы тәбәгәси арасында јајылмыш нисбәтән фәргли вә садә әдәби дил иди. Башга сөзлә десәк, ујғурларын ади һүгуг сәнәдләри - гәбизләри, е'тибарнамәләри, шикајәт кағызлары, өз араларында бағладыглары мүгавилә сәнәдләри вә еләчә дә шәхси мәктублары классик ујғур әдәби дилиндән нисбәтән фәргләнән бир әдәби дилдә јазылмышдыр. Она көрә дөврүмүзәдәк горунуб сахланан вә һәлә там шәкилдә тәдгиг олунмајан әски ујғур сәнәдләрини классик ујғур әдәби дилиндән мүәјјән дәрәчәдә фәргләнән јазылы сәнәдләр кими өјрәнмәк даһа доғру оларды.

Марағлы бурасыдыр ки, чанлы данышыг дилинә јахын услубда јазылмыш олан әски ујғур һүгуг сәнәдләри ән'әнәви ујғур әдәби дили әсасында мејдана чыхдығына көрә гәдим ујғур јазы дилинә мәхсус лексик вә грамматик васитәләрә дә чох вахт биканә олмамышдыр.

Ән башлычасы бундан ибарәтдир ки, әлдә едилән әски ујғур һүгуг сәнәдләри мүәјјән бир гәлибә салынмыш дәфтәрхана сәнәди шәклиндә тәртиб олунмушдур вә бу сәнәдләр өз бичимлији, биткинлији илә чох вахт мүхтәлиф дилли халгларын истифадә етдикләри һүгуг вә дәфтәрхана сәнәдләрини хатырладыр. Беләки, бир шеј борч алыб әвәзиндә гәбиз вердикдә борч алманын дәгиг тарихи, шаһидләр көстәрилир вә һәр бири һәмин кағыза имза атыр, шаһидләр дә сәнәдә өз имзаларыны гојурлар. Алғы - сатғы сәнәдиндә јенә дә тичарәт әлагәсинин дәгиг тарихи, алғы - сатғы илә мәшғул оланларын ады, сојады гејд едилир, сатылан мәһсулун ады вә мигдары, гијмәти көстәрилир, сәнәдин сонуна исә тичарәтчиләрин имзасы гојулур.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, ујғур һүгуг сәнәдләри тәкчә гәдим ујғур әдәби дилини өјрәнмәк саһәсиндә дејил, еjни заманда X - XIII јүзилликләрдә Шәрги Түркүстанда ујғур гәбиләләринин ичтимаи һәјат гурулушларыны, мүнасибәтләрини, тәсәррүфатларыны, мәшғулијјәтләрини вә с. өјрәнмәк бахымындан хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Әдәбијјат.

Г. Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIIIв., Алма - ата, 1971.

И. А. Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959.

И. А. Батманов. О датировке енисейских памятников древнетюркской письменности. - "Ученая записка" Тувинского НИИЯЛИ, вып. 4, Казань, 1963.

Д. Д. Васильев. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала, Москва, 1983.

Л. В. Дмитриева. Хуастуанифт. - "Тюркологические исследования", М. - Л, 1963.
Древнетюркский словарь, Л.,1969.

М. А. Казем - Бек. Исследования об уйгурах, СПб., 1841.

С. Г. Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии, М., 1964

В. Г. Кондратьев. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII - IX вв., Л., 1981.

А. Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII - IX вв.), Л.,1980.

А. Р. Кызласов. Новая датировка памятников енисейской письменности, 1960.

Н. Г. Маллицкий. О связи тюркских тамг с орхонскими письменами. -ПТКЛА. Год 3, 1897 - 1898.

С. Е. Малов. Енисейские памятники тюрков, М. - Л. 1952.

С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии М. - Л.,1959.

А. Махмутов. Как возник древнетюркский алфавит. - "Исследование по тюркологии", Алма - Ата, 1969.

П. М. Мелиоранский, Памятник в честь Киль - Тегина, СПб., 1899.

Ј. Г. Мәммәдов. Орхон - Јенисеј абидәләриндә адлар, I, Бакы, 1979, II, 1981.

Н. П. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М. - Л., 1941.

Е. Д. Поливанов. Идеографический мотив в формации орхонского алфавита. - "Бюллетень", САГУ, 1929, N9.

В. В. Радлов. Атлас древностей Монголии, СПб., 1892 - 1899 (Тол. вып. I - 4/.

Роммель. О сходстве начертаний, найденных в Сибирии на камнях с таковыми же в Германии. - "Сибирский вестник", 1824.

Г. И. Спасский. Записки о Сибирских древностях. - "Сибирский вестник", СПб., 1818. Табл.II,III.

А. М. Щербак. Енисейские рунические надписи. К истории открытия и изучения.- "Тюркологический сборник", М., 1970.

J. R. Aspelin. Fels und Steininschriften am oberen Jenisei, ZFE, 1887.
TH. Bayer. Vetus Insriptio Prussica.- Commentarii Academiae, Scientiarum imp. Petropolitanae, Petropoli, 1729.
M. A. Castren. Reiseberichte aus Sibirien, St. - Pb.,1848.
C. Clouson. The Orgin Insription, The Journal of the Roual Aziatic Sosiety, London, 1957, Pt 3-4.
R. Gauthiot. Note sur la langue et l' ecriture inconnues des documents Stein - Cowlei, JRAS, 1911.
W. Kotwich., A. Samoilovitch. Le monument turc d'Ikhckhuchotu en Mongolie sentrale RO, r. 4, 1828.
Ph. Krug. Inscriptiones Sibiricae... Scripsit Spassky. Imperiali Academiae Petropolitanae litterarum commercio junktua, Petropoli, 1827.
Mahmud Kaşğari. Divanü lugatit - Türk tercumesi, I, 1939; II, 1940; III, 1941.
D. G. Messerschmidt. Forschungsreise, T.1, Januar, 1721 - 1722.
K. Mirgan. Proto - Turkce yazitlar, Ankara, 1970.
F. W. K. Müller. Uigurica, I, APAW, 1908; Uigurica, II, 1910; Uigurica, III, 1922; Uigurica, IV, 1931.
H. N. Orkun. Eski Turk yazitlari, Istanbul, 1, 1936; 1939; III, 1940; IV 1941..
P. S. Pallas. Neue Nordliche Beiträge zur physikalischen und geographischen Erd- und Völkerbesch reibungen, T.5, St. - Pb., 1773.
W. Radloff. Die Altturkischen Inschriften der Mongolei St. - Pb., 1895.
W. Radloff. Die Altturkischen Inschriften der Mongolei (Neue Folge), St.-Pb., 1, 1899.
W. Radloff. Die Vorislamitischen Schriftarten der Turken und ihr Vernältniss zu der Sprache derselben. - HAH 1908
W. Radloff. Die Altturkischen Inschriften der Mongolei (Neue Folge), St. - Pb., 1897.
W. Radloff. Uigurische Sprachdenkmäler, Materiallen...(в издании С.Е.Малова), Leningrad, 1928.
A. Remusat. Inscriptiones sibiricae - Journal des Sevants, 1822.
A. Schiefner. Über verschiedene sibirische Eigentums - Heichen - "Melanges russes", 4, St. - Pb., 1858.
F. J. Strahlenberg. Das Nord und Östliche Theil von Europe und Asia...; Stockholm, 1730.
V. Thomsen. Turcica. Etudes concement l'interpretation des inscriptions turgues de la Mongolie et de la Siberie. Kabenhavn, 1922.
N. Witsen. Noord and Oost Tartarye. Amstredam, 1692.

II ФӘСИЛ

ГӘДИМ ТҮРК ЈАЗЫЛЫ АБИДӘЛӘРИНИН ФОНЕТИКАСЫ, ЛҮҒӘТ ТӘРКИБИ ВӘ ОНЛАРЫ ИФАДӘ ЕДӘН ЈАЗЫ ИШАРӘЛӘРИ *

Көјтүрк јазылы абидәләринин фонетикасы вә онлары ифадә едән јазы ишарәләри.

Тарихи фонетика анлајышы мүәјјән дәрәчәдә шәртидир, чүнки һәр һансы бир әлифба гәдим дилин фонетик хүсусијјәтләрини әкс етдирмәк имканындан мәһрумдур. Демәли, дөврүмүзәдәк горуну́б сахланан әски јазы мәтнләрини охујаркән, әслиндә биз дилин өтән јүзилликләрдә нечә сәсләндијини тәхмини оларағ бәрпа едирик вә чох һаллаарда онлары индики дилимизин фонетикасына ујғунлашдырырығ. Көјтүрк, ујғур, мани, брaһма - һинд әлифбалары илә јазылмыш гәдим түрк мәтнләрини дә охујаркән мүтәхәссисләр ејни гајдада беләә чәтинликләрлә растлашырлар. Бунунла белә, көјтүрк әлифбасы бу чәһәтдән бир чох гәдим әлифбалардан фәргләнир. Белә ки, көјтүрк әлифбасынын гәдим ихтирачылары һәмин әлифбаны јарадаркән әски түрк дилинин саит сәсләринин аһәнк ганунуну нәзәрә алмыш вә онлары самит сәс јазы ишарәләри илә ифадә етмәјин јолларыны мүәјјәнләшдирмәјә мүвәффәг олмушлар. Она көрә дә рус алими П.М.Мелиорански көјтүрк әлифбасыны түрк дилләринин сәс системини әкс етдирмәјә гадир олан ән јахшы јазы кими гијмәтләндирмишдир. Бу әзәллик көјтүрк әлифбасы илә јазылмыш гәдим түрк мәтнләрини чох һалларда сәһвсиз охумаға вә бир чох сөзләрин гәдим шәклини бәрпа етмәјә имкан верир.

Саит сәсләр вә онлары ифадә едән јазы ишарәләри.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә саит сәсләрин мигдары һәлә тамамилә мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Бунун да әсас сәбәби көјтүрк әлифбасында саит сәсләри ифадә едән јазы ишарәләринин азлығы, дикәр тәрәфдән исә мөвчуд олан һәмин јазы ишарәләринин тез - тез мәтнләрдә өз әксини тапмамасы илә бағлыдыр.

Тәдгигатчылар әксәријјәтлә белә һесаб едирләр ки, Х әсрәдәк ишләдилмиш олан көјтүрк әдәби дилиндә 8 саит сәс олмуш вә онлары ифадә етмәк үчүн дөрд, бә'зи һалларда исә беш ишарәдән истифадә

олунмушдур. Анчаг В.Томсенин мүәjјәнләшдирдиjинә көрә, Јенисеj јазыларында биринчи һечаларда е сәсини ифадә етмәк үчүн [illegible] вә ја [illegible] јазы ишарәләриндән дә истифадә едилмишдир. Мәсәлән: ел- дөвләт, халг вә с.

Франса дилчиси Р.Жиро В.Томсенлә тамамилә разылашараг көстәрир ки, бүтүн биринчи һечаларда өз график әксини тапмајан вә тәләффүзү ачыг ä саитинә јахын кәлән е саитиндән истифадә едилмишдир: [illegible] бер, [illegible] беш, [illegible] еш вә с. Лакин А.С.Аманжолов В.Томсенин гәдим түрк дилинә мәхсус фактларла тәсдиг олунан бу фикринә гаршы чыхыр.

Јухарыдакы јазы ишарәләринин ифадәси һәр һансы бир сөз дахилиндә гоншу сәсин кејфијјәти илә мүәjјәнләшир. Даһа доғрусу, еjни јазы ишарәси аһәнк ганунунун тәләбләринә ујғун олараг һәм галын, һәм дә инчә саитләри ифадә едә билир.

А.Н.Кононова көрә, гәдим түрк јазылы абидәләриндә саит сәсләрин хүсусијјәтләри ашағыдакы үч әламәтлә мүәjјәнләшә биләр:

1. Ағыз бошлуғунун кенишлијинә вә дилин алдыгы вәзијјәтә көрә:

а) ачыг саитләр:а, ә

б) гапалы саитләр: ы, и, ү

в) орта ачыг (орта аһәнкли) саитләр: е, о, у

Абидәләрдә а, [illegible] , (е) саитләри анлаутда вә инлаутда самит сәсдән сонра өз һәрфи ифадәсини тапмамышдыр.

о, ө, у, ү, ы, и саит сәсләри һәмишә анлаутда онларын узун вә ја гыса тәләффуз олунмасындан асылы олмајараг мәтндә өз әксини тапмышдыр. Ачыг додагланан о, ө саитләри, јарымчыг (е) саити һәмишә биринчи һечада ишләдилир, икинчи вә онун ардынча кәлән һечаларда һәмин сәсләрдән сонра ы, и, ү сәсләри кәлә билмишдир.

Көјтүрк вә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә биринчи гапалы һечаларда јалныз е/ә-и саит сәсләри ишләдилмишдир:[illegible] јер, [illegible] ел/ил.

Арха дамаг, додагланмајан, гапалы ы саити еjни кејфијјәтли фонем олмамышдыр. Һәмин сәс нөвбәти һечада ишләнән саит сәсин кеј- фијјәтиндән асылы олараг сәсин башга вариантына чеврилмишдир.

2. Әмәлә кәлмә јеринә көрә саит сәсләр гәдим түрк јазылы абидәләриндә ики јерә ајрылыр:

а) арха дамаг (галын) саитләр: а, о, у, ы

б) өн дамаг (инчә) саитләр: ә (е), ө, ү, и

3. Додагларын иштиракына көрә саит сәсләр јазылы абидәләрдә ики јерә ајрылыр:

а) додагланан саитләр: ө, ү, о, у

б) додагланмајан саитләр: ы, и, ә (е); а

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән саит сәсләри кәмиј- јәтинә көрә дә ики јерә ајырмаг олар: *узун саитләр, гыса саитләр.* Узун тәләффүз олунан саитләр кејфијјәтчә ики јерә ајрылыр: *илкин узанма саитләри*, сонракы узанма саитләри.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә саит сәсләрин узунлуг вә ја гысалығыны ифадә едә биләчәк хүсуси јазы ишарәләриндән истифадә

олунмамышдыр. Бунунла белә јазылы мәтнләрдә гыса тәләффүз олу- нан саитләрин әксинә олараг узун тәләффүз олунан саитләри тәләф- фүз етмә үсулу мөвчуддур. Маһмуд Кашғаринин "Диван"ында (XI әср) вә "Әттөһфәтүз - Зәкијјә фил - луғатит - Түркијјә" (XIV әср) кими рисалә вә луғәтләрдә бә'зи саит сәсин узун тәләффүз олдуғуну ифадә етмәк үчүн гоша һәрфләрдән истифадә едилмишдир. Буна браһма - һинд әлифбасы илә јазылмыш гәдим түрк абидәләрини дә мисал көстәрмәк олар. Һәмин абидәләрдә узун саит сәси ифадә етмәк үчүн гоша јазылмыш һәрфләрә дә тәсадүф едилир.

Түркологлар белә бир үмуми фикрә кәлмишләр ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә илкин узанма һадисәсинин мөвчудлуғуну еjни заманда сөз сонунда саит сәслә јанашы кәлән кар к, к, т, п, (г, к, д, б) самит сәсләринин чинкилтиләшмәси һадисәси дә көстәрир. А.Н.Кононова көрә, гәдим түрк јазылы абидәләриндә чох вахт бу фи- кир өзүнү доғрултмур.

Көјтүрк јазыларынын тәдгиги саһәсиндә танынмыш алимләрдән О.Н.Тунанын јаздығына көрә, узун тәләффүз олунан сөзләрин сон һечасы, адәтән, вурғулу олур.

Көјтүрк әлифбасында саит сәсләри ифадә едән јазы ишарәләри.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә саит сәсләри ифадә етмәк үчүн истифадә олунан дөрд јазы ишарәси башлыча олараг сәккиз саит сәси ифадә едир. Башга сөзлә десәк бу јазы ишарәләриндән һәр бири азы ики саит сәси, даһа доғрусу а, е, о, у, ө, ү, ы, и сәсләрини билдирир. Лакин белә бир фикир вар ки, а, е, сәсини билдирән јазы ишарәси еjни заманда ачыг ә сәсини дә ифадә едир вә бу һадисә әсасән сөзүн сон һечасында баш верир. Јенисеj јазыларында исә ә сәсини ифадә етмәк үчүн бә'зән хүсуси јазы ишарәсиндән дә истифадә олунмушдур. Бу исә көјтүркләрин дилиндә 8 дејил, 9 саит сәсин олдуғуну көстәрир. Көј- түрк әдәби дилиндә саит сәсләри ифадә едән һәмин јазы ишарәләри ашағыдакылардыр:

[illegible] [illegible] - Азәрбајчан түрк дилиндә ишләдилән арха дамаг, ачыг а, өндамаг е вә ә сәсләрини ифадә едир. Һәмин сәсләри ифадә едән јазы ишарәси чох аз һалларда сөзүн әввәлиндә, чох һалларда исә ортасында вә сонунда јазылмышдыр:

[illegible] **açık** (КТк 8) ач

[illegible] **tnla** (КТк 2) динлә

[illegible] **bilgä** (КТк 1) јүксәк рүтбә

[illegible] **apam** (КТк 1) улу ата - бабам, әчдадым

[illegible] - Азәрбајчан түрк дилиндә ишләнән архадамаг ы вә өндамаг и сәсләрини ифадә едир. Бу һәрф сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда јазылмышдыр.

[illegible] **ıduk** (КТб 41) мүгәддәс

[illegible] ; [illegible] **ıd,ıı** (КТб 40); Тон 33; Мок 25) көндәрмәк

tänri (KTк 1) танры, кеј, сәма
kuri (KTк 3) кери, арха, гәрб
il (KTк 8) ел, дәвләт, халг
idi (KTб 19; Тон 17) саһиб

- арха дамаг (галын), додагланан, ачыг о вә арха дамаг, галын у сәсләрини ифадә едир. Јазылы абидәләрдә һәмин сәсләрә вә онлары ифадә едән јазы ишарәләринә сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда раст кәлмәк мүмкүндүр:

oğlanım (KTк 1) дөјүшчүм, мүһафизәчим
oğuz (KTк 1) гәбилә ады
otuz (KTк 10 отуз
ol (KTк 13) о
yoğun (Тон 14) јогун, галын
bolu (KTб 20) олду
ulus (KTб 52) халг
uzun (Тон 52) узун
uçuk (Тон 8) јыртычы гуш
altun (Тон 48); KTк 5) гызыл
azuki (KTб 39) онун азугәси, јемәји
uçuz (Тон 13) учуз, дәјәрсиз
bodun (KTк 5; Тон 3; Мок 25) халг
yokaru (Тон 25) јухары
oplayu (KTб 32) һүчума кечәрәк
tutunu (Тон 25) тутараг

Јухарыдакы мисаллардан көрүндүјү кими, у вә ја о сәсләрини ифадә едән јазы ишарәси, олсун ки, гыса тәләффүз олундуғуна көрә сөзүн ортасында бә'зән јазылмамышдыр.

- өндамаг (инчә), додагланан, гапалы ү, өндамаг, додагланан, ачыг ө сәсләрини ифадә едир; сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда јазылмышдыр:

öz (Тон 13) өз
öltäçisän (KTк 8) өләчәксән
köŋül (KTк 12) көнүл
töri (KTб 2) дөрд
üç (KTб 4) үч
üçün (KTб 6) үчүн
türk (KTб 10) түрк
süñädimiz (KTб 18) вурушдуг
üküş (KTк 7) чох
törüg (KTб 30) дөвләт, һакимијјәт, гајда - ганун
Tüpüt (KTк 3) Тибет
küntüz (KTб 27) күндүз
ilgärü (KTк 2; Мок 37) ирәли, шәрг

Көјтүрк јазылы абидәләриндә чох вахт саит сәсләри ифадә едән јазы ишарәләриндән аз истифадә олунмушдур. Она көрә јазылы мәтнләрдә сөзләри дүзкүн вә ја әслинә јахын шәкилдә охумаг үчүн түрк дил-

Талас вә Ш. Түркүстан јазы ишарәләри	Јенисеј јазы ишарәләри	Орхон јазы ишарәләри	Һәрфләрин охунушу
[illegible]	[illegible]	[illegible]	a, o, e(a, ä, e)
[illegible]	[illegible]	[illegible]	ы, и (ı, i)
[illegible]	[illegible]	[illegible]	o, y, (o, u)
[illegible]	[illegible]	[illegible]	ө, ү, (ö, ü)
	[illegible]		е, (ә), (е, ä)

ләринә хас олан аһәнк гануну әсас көтүрүлүр. Нүмунә олараг Күл - тикинин шәрәфинә јазылмыш абидәдән бир нечә сәтри нәзәрдән кечирмәк кіфајәтдир:

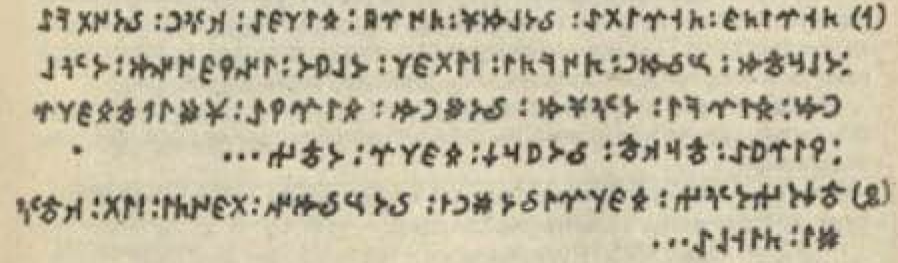

Транслитерасија

(1) Tŋritg: tŋridä: bolmş: türk: bilgä: kğn:buödkä: olrtm: sbmn: tükti: sidgl: ulyu: inygünm: oğlnm: birki: oğşm: bodnm: biryä: şdpıbglr: yırya: trkt: buyrk: bglr: otz...

(2) tkuzoğz: bglärıbodnı: busbmn: dgüti: sid: ktğdı: tiŋla...

Күл - тикинин шәрәфинә јазылмыш абидәнин кичик мәтниндән мисал олараг кәтирилән јухарыдакы сәтирләрдә өз һәрфи ифадәсини тапмајан саит сәсләри аһәнк ганунунун көмәклији илә ашағыдакы кими бәрпа етмәк олар (Транскрипсијада бәрпа олунан саит сәсләр кичик һәрфләрлә верилир):

Транскрипсија

(1) TaŊRITaG: TaŊRIDÄ: BOLMı Ş : TÜRK: BILGÄ: KaĞaN: BUÖDKÄ: OLuRTıM: ÜLaYU: INıYıGaNuM: OĞLaNıM: BIRiKi: OĞuŞuM: BODuNuM: BiRiYÄ: ŞaDaPITBaGLaR: YIRaYA: TaRKaT: BUYuRuK: BaGLaR: OTuZ...

(2) ToKUZOĞUZ: BaGLaRIBODuNI: BUSaBı Mı N: aDGÜTI: eSID: KaTiĞDI: TIŊLA...

Самит сәсләр вә онлары ифадә едән јазы ишарәләри.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә самит сәсләрин сајы он алтыдыр: б, г, д (ʒ), з, ј, к, к, л, м, н, р, с, т, ч, ш, н,

Јазылы абидәләрдә бә'зи самит сәсләри, о чүмләдән д - ʒ, т, к, г вә с. кими самит сәсләрин махрәчә көрә вариантларыны ифадә едән јазы ишарәләринә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. А.Н.Кононов белә тәхмин едир ки, бунлар диалект фәрги олмушдур.

Абидәләрдә чох вахт д сәси илә јанашы һәм дә сүртүнән дил - диш ʒ, к илә јанашы инчә к, галын г сәсләриндән вә онлары ифадә едә биләчәк јазы ишарәләриндән дә истифадә олунмушдур. Олсун ки, көјтүрк әдәби дилиндә нормал н илә јанашы онун бурунда тәләффүз олунан башга бир вариантындан да истифадә олунмушдур. н самитинин һәмин варианты көјтүрк әлифбасында ʒ ишарәси илә ифадә олунур.

Көјтүрк әлифбасында самит сәсләри ифадә едән јазы ишарәләри сәсләрин галын вә ја инчәлијини әкс етдирмә өзәллијинә көрә ејни типли дејилдир. Она көрә дә көјтүрк әлифбасында самит сәсләри ифадә едән јазы ишарәләрини ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Сөзүн арха вә ја өн дамагда (галын вә ја инчә) тәләффүзүндән асылы олмајан вә һәр ики мәгамда бир чүр ифадә едилән самит сәс јазы ишарәләри:

- сөзүн јалныз ортасында вә ахырында кәлән чинкилтили, сүртүнән дил - диш з сәсини ифадә едир:

üzä (КТб 1) үзәриндә
yağız (КТб 1) гонур, түнд
tokuz (КТк 3) доггуз
boz (КТб 32) боз
yüz (Тон 52; КТб33) јүз

- сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ахырында кәлән гоша додаг, чинкилтили (сонор) м сәсини ифадә едир:

män (КТк 11) мән
amtı (КТк 3) инди
olurtim (КТк 1) отурдум
tägmädim (КТк 3) јетмәдим
kümüş (КТк5) күмүш
ilim (КТб 9) елим

- Азәрбајчан түрк дилинин бә'зи диалектләриндә инди дә горуну б сахланан дил архасы, говушуг, чинкилтили сағыр н сәсини ифадә едир. Бу сәс сөзүн јалныз ортасында вә сонунда ишләдилмишдир:

täŋri (КТк 1; Тон 2; Мок 1) сәма, көј, таңры.
öŋrä (Тон7; КТб 4) ирәли, ирәлидә, шәргдә
buŋ (КТк 3) сыхынты, кәдәр гәм

- гоша додаг, партлајан, кар п сәсини ифадә едир. Һәмин сәсә вә ону ифадә едән јазы ишарәсинә сөзүн јалныз ортасында вә сонунда тәсадүф едилир:

apa (КТБ 1) улу әчдад, гоһум, баба.
kop (КТк 3) чох
alp (Тон 10; КТк 6; Мок Ха 7) гочаг, дөјүшкән, гәһрәман.
apar (КТб 4) авар гәбиләси

- диләнү, говушуг, кар ч сәсини ифадә едир. Бу сәс вә ону ифадә едән јазы ишарәси сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ахырында ишләдилмишдир:

çab (Тон 7) шан, шөһрәт.
içikdi (Мок 37) табе олду
çöl (Тон 23; КТб 4) чөл
biç (Мок Ха 12) кәсмәк
kiçig (Мок 41) кичик

-диләнү, сүртүнән дил - диш, кар ш сәсини ифадә едир. Бу сәсә вә ону ифадә едән јазы ишарәсинә сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда раст кәлмәк мүмкүндүр:

şad (КТб 14; Тон 5; Мок 28) јүксәк рүтбә
yaşıl (КТб 17) јашыл
kişi (Тон 10; КТк7; Мок 27) адам
oğuş (КТк 1) гәбилә
taşda (Тон 4) ,бајырда
üküş (КТб 29) чох.

Талас вә III. Түркүстан јазы ишарәләри	Јенисеј јазы ишарәләри	Оркон јазы ишарәләри	Һәрфләрин охунушу
[illegible]	[illegible]	[illegible]	з (z)
[illegible]	[illegible]	[illegible]	м (m)
[illegible]	[illegible]	[illegible]	п (p)
[illegible]	[illegible]	[illegible]	н (n)
[illegible]	[illegible]	[illegible]	ч (ç)
[illegible]	[illegible]	[illegible]	ш (ş)

2. Јалныз арха дамагда (галын) тәләффүз олунан сөзләр дахилиндәки сәсләри ифадә едән самит сәс јазы ишарәләри. Бу група дахил олан самит сәс јазы ишарәләринин сајы чох аздыр. Бу һәрфләри бә'зән өн дамагда тәләффүз лунан к, к, н самит сәсләрин гаршылығы кими дә өјрәнирләр:

- архадамаг, кар, говушуг к самит сәсини ифадә едир. Бу сәс вә ону ифадә едән јазы ишарәси сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда кәлән мүвафиг сәси ифадә едир. Јазылы абидәләрдә һәмин јазы ишарәси илә јанашы ејни мәгамда һәрфләриндән дә истифадә олунмушдур. Көјтүрк мәтнләри үзәриндә апарылан мүшаһидәләр

ајдын сурәтдә көстәрир ки, һәмин һәрфләр к сәсинин мүхтәлиф сәс чаларларыны ифадә етмишдир. Лакин индики дөврдә һәмин сәс чаларларыны мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир:

kanı (КТб 9) һаны
kara (Тон 7; КТб 38)
kon (КТб 53) гојун
karı (Тон 56) көһнә, гары
kop (КТк 3) чох
tokuz (КТк 2) доггуз
yımşak (КТк 6) јумшаг

[illegible] - ортадамаг, кар г сәсини ифадә едир; сөзүн әввәлиндә, ортасында (сон һечада) өз әксини тапмышдыр:

ağı (КТк 7) гијмәтли һәдијјә
yağı (КТб 25; Мок 1) дүшмән
çğan (КТк 10) јохсул
oğuz (Тон 10; КТб 14; Мок 29) түрк гәбиләсинин ады

[illegible] - бурунда тәләффүз олундуғу күман едилән чинкилтили, сонор н сәсини ифадә едир. Бу јазы ишарәсинә јалныз Орхон вә Јенисеј јазылы абидәләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Һәмин јазы ишарәсиндән сөзүн ортасында вә сонунда истифадә олунмушдур:

Tonukuk (Тон 47) шәхс ады, түрк вәзиринин ады
çğan (КТб 16) јохсул
kitan (КТб 8) гәбилә ады

Талас вә Ш. Түркүстан јазы ишарәләри	Јенисеј јазы ишарәләри	Орхон јазы ишарәләри	Һәрфләрин охунушу
[illegible]	[illegible]	[illegible]	k (к)
[illegible]	[illegible]	[illegible]	г (ğ)
[illegible]	[illegible]	[illegible]	н (ŋ)

3. Јалныз өн дамагда (инчә) тәләффүз олунан сөз дахилиндәки самит сәс ифадә едән јазы ишарәләри. Бунлара јалныз үч јазы ишарәси дахилдир. Бунлардан к сәсини билдирән мүхтәлиф јазы ишарәләринин ифадә етдији сәс чаларларыны мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир:

[illegible] - дилортасы, чинкилтили к сәсини ифадә едир. Индијәдәк чапдан бурахылан көјтүрк јазылы абидәләриндә һәмин һәрф чох вахт сәһв олараг г кими охунмушдур. Һалбуки һәмин јазы ишарәси өн дамагда (инчә) тәләффүз едилән к сәсини ифадә едир:

gü (КТк 11) шиддәтләндиричи әдат
ädgü (КТк 6) јахшы
bäg (Тон 42; КТб 7) бәј
bilig (Тон 6; КТб 7) билик

kiçig (КТк 3) мәсафә билдирән гошма
tägmädim (КТк 3) јетмәдим, чатмадым

[illegible] - говушуг, күјлү, кар к сәсини ифадә едир. Бу сәси ифадә едән јазы ишарәләри, адәтән, инчә саитлә јанашы кәлән вә к сәсинин гаршылығыны билдирән сәси адландырыр; сөзүн әввәлиндә, ортасында, сонунда ишләдилмишдир:

käyik (Тон 8) чејран, марал
kişi (Мок 25) адам
kün (КТк 2) күн
kümüş (КТк 5) күмүш
kü (Мок Хс 4) шајиә, хәбәр, мә'лумат

Талас вә Ш. Түркүстан јазы ишарәләри	Јенисеј јазы ишарәләри	Орхон јазы ишарәләри	Һәрфләрин охунушу
[illegible]	[illegible]	[illegible]	к (g)
[illegible]	[illegible]	[illegible]	k
[illegible]	[illegible]	[illegible]	к

4. Сөзүн арха вә ја өн дамагда тәләффүзүндән асылы олараг мүхтәлиф шәкилдә ифадә олунан самит сәс јазы ишарәләри:

[illegible] - арха дамагда (галын) тәләффүз олунан сөз дахилиндә гошадодаг, чинкилтили б сәсини билдирир; сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда кәлән галын б сәсини ифадә едир:

bu (КТк 1) бу
bodun (КТк 2) халг
subça (КТб 24) су кими
tabğaç (КТк 5) халг вә өлкә ады
sub (КТб 27) су

[illegible] - өн дамагда (инчә) тәләффүз олунан сөз дахилиндә кәлән б сәсини ифадә едир; бу јазы ишарәси өз галын гаршылығы кими сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ахырында ишләдилмишдир:

eb (КТб 41) ев, чадыр, алачыг
bäg (КТк 2) бәј
biz (КТб 19) биз
bilgä (Тон 1) јүксәк рүтбә, биличи

[illegible] - арха дамагда (галын) тәләффүз олунан сөз дахилиндә дил - диш, чинкилтили д сәсини ифадә едир; сөзүн әввәлиндә (илк һечасында), ортасында вә сонунда ишләдилмишдир:

adak (КТб 47) ајаг
yadağ (Тон 4) пијада, пијада әскәр
bodun (КТк 2) халг

katğdı (КТк 2) мөһкәмчә, диггәтлә
bod (Тон 4) бәдән
kod (Тон 2) гојмаг

- өн дамагда (инчә) тәләффүз олунан сөз дахилиндә кәлән д сәсини ифадә едир. Бу јазы ишарәсинин бүтүн көјтүрк јазылы абидәләриндә икинчи варианты јохдур:

ädgüti (КТк 1) јахшыча
idi (КТб 4; Тон 11) саһиб, башчы, һөкмдар
bädiz (КТб 53; Мок Хв 14) бәзәк, нахыш
täŋridä (КТк 1) көјдә
öŋdän (Тон 29) шәргдән

- арха дамагда (галын) тәләффүз олунан сөз дахилиндә кәлән дилортасы, чинкилтили ј сәсини билдирир; сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда кәлән ј сәсини ифадә едир:

yağız (КТб 1) гонур, түнд
yağı (Тон 56; КТб 38) дүшмән, јағы
yol (Тон 24; КТб 44; Мок 28) јол
buyuruk (КТк 1) бујуругчу
bayrağ (Мок 33) бајраг
bay (КТб 29) варлы
taluy (Тон 18; КТк 3) дәниз, океан

-өн дамагда (инчә) тәләффүз олунан сөз дахилиндә кәлән ј сәсини ифадә едир:

Инчә ј сәсини ифадә едән һәмин јазы ишарәси сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда өз вәзифәсини јеринә јетирә билмишдир:

Yirbayırku (КТк 4) јер ады
yüz (Мок Ха 11) јүз
käyik (Тон 8) чејран, марал
yeti (Тон 49; Мок 2) једди

Јазылы абидәләрдә бә'зән галын саитләрлә јанашы кәлән ј сәсинин инчә һәрфи илә ифадә олунма һалларына да раст кәлмәк мүмкүндүр:

yıraya (КТк 1) сола, шимала, шимал тәрәфдә
yış (КТк 3) мешәли даг
yokkısalın (Тон 21) јох едәк, мәһв едәк

Јазылы абидәләрдә ј сәсинин инчә вариантыны ифадә едән һәрфин галын ј сәсини ифадә едән һәрфин јериндә ишләдилмәси һадисәси чох дејилдир.

-арха дамагда (галын) тәләффүз олунан сөз дахилиндә дил - дамаг, чинкилтили л сәсини ифадә едир; сөзүн ортасында вә сонунда кәлән мүвафиг сәси билдирир. Јазылы абидәләрдә сөзүн әввәлиндә чох вахт саит сәсләр өз һәрфи ифадәсини тапмадығына көрә л һәрфи әввәлдә өз график әксини тапмышдыр:

alp (Тон 10) гочаг, гәһрәман, шүчаәтли
ulayu (КТк 1) архада кәлән, гошулараг кәлән
taluy (КТк 3) дәниз, океан
kul (КТб 7) гул

yaşıl (КТб 17) јашыл
ol (КТк 7) о

- өн дамагда (инчә) тәләффүз олунан сөз дахилиндә л сәсини ифадә едир:

bilgä (Тон 1; КТк 1; Мок 1) јүксәк рүтбә, биличи
bäglär (КТк 2) бәјләр
bilig (Тон 6; КТб 7) билик
süládim (Тон 18; КТк 3) гошун чәкдим

- арха дамагда (галын) тәләффүз олунан чинкилтили (сонор) н сәсини ифадә едир; јалныз сөзүн ортасында вә сонунда ишләнмишдир:

kanı (КТб 9) һаны
onınç (Мок Ха 10) онунчу
oğlan (КТк 1) оғлан, кәнч, мүһафизә дәстәсинин үзвү
altun (КТк 5) гызыл
bodun (КТк 1) халг

- өн дамагда (инчә) тәләффүз олунан н сәсини ифадә едир; аз һалларда сөзүн һәм дә әввәлиндә кәлән н сәсини билдирир:

nä (Тон 57; КТб 9) нә, һансы
iniyigün (КТк 1) кичик гоһум, табеликдә олан гәбилә үзвләри
Ötükän (КТк 3) јер ады
üçün (КТк 9) үчүн

Јазылы абидәләрдә инчә н сәсини ифадә едән јазы ишарәсинин галын н сәсини ифадә едән јазы ишарәси јериндә ишләдилмәси һалларына да чох тез - тез раст кәлмәк мүмкүндүр:

ağın (КТк 5) һәдијјәси илә
konayın (КТк 7) мәскән салаг

- арха дамагда (галын) тәләффүз олунан сөз дахилиндә дилучу, чинкилтили (сонор) р сәсини ифадә едир; сөзүн ортасында вә сонунда ишләдилмишдир:

ara (КТб 1) ара
bar (КТк 9) вар
olur (КТк 1) отурмаг
arığ (КТк 8) арыг, јохсул

- өн дамагда (инчә) тәләффүз олунан сөз дахилиндә кәлән р сәсини билдирир:

türk (КТк 1) түрк
täŋri (КТк 1) танры, сәма, кәј
bäglär (КТк 7) бәјләр
yirçi (Тон 23) бәләдчи
bir (Тон 4) бир

- арха дамагда (галын) тәләффүз олунан сөз дахилиндә дилучу, сүртүнән вә кар с сәсини ифадә едир, сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләдилмишдир:

sab (КТк 2) сөз, нитг
subça (КТб 24) су кими

tas (Тон 13) даш

tasikdı (Тон 33) бајыра чыхды

- өн дамагда (инчә) тәләффүз олунан сөз дахилиндә кәлән с сәсини ифадә едир:

säkiz (Мок 24) сәккиз

sämiz (Тон 5) көк, јағлы

süŋüs (КТб 15) вуруш, дөјүш, мүһарибә

is (КТб 8) иш

Јазылы абидәләрдә инчә саит сәсләрлә јанашы кәлән һәрфин галын с сәси ифадә етмәси һалларына да раст кәлмәк мүмкүндүр:

tün ortusı (КТк 2) кечә јарысы, шимал

batsık (КТк 2) гәрб

- арха дамагда (галын) тәләффүз олунан сөз дахилиндә дил - диш, кар т сәсини ифадә едир; сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләдилмишдир:

taluy (КТк 3) дәниз

tokuz (КТк 2) доггуз

katğdı (КТк 4) мәһкәм, дигтәтлә

- өн дамагда (инчә) тәләффүз олунан сөз дахилиндә кәлән т сәсини ифадә едир; сөзүн әввәлиндә, ортасында, сонунда ишләдилмишдир:

türk (КТк 1) түрк

ädğüti (КТк 2) јахшыча

tün (КТк 2) кечә, кечә вахты

Гоша сәсләри ифадә едән јазы ишарәләри.

Көјтүрк әлифбасында гоша сәсләри ифадә едән дөрд јазы ишарәси вардыр. Бунлардан үчү гоша самит, бири исә саит вә самит сәсләрин гоша тәләффүзүнү билдирир. Буна әсасланан бә'зи тәдгигатчылар белә һесаб едирләр ки, көјтүрк әлифбасынын әмәлә кәлмәсиндә һансы исә гәдим пиктографик (шәкли) јазынын да мүәјјән ролу олмушдур.

М - гоша самит сәс бирләшмәсини ифадә едир; јалныз сөзүн ортасында кәлән лт сәс бирлијини билдирир:

bolu (КТб 24) олду

kiltim (КТб 29) етдим

yanıltğ (КТб 23) јанылдын

- нч самит сәс бирләшмәсини ифадә едир. Бу сәс бирләшмәси вә ону ифадә едән јазы ишарәси сөзүн ортасында вә сонунда нәзәрә чарпыр. Сөзләрин әввәлиндә һәмин јазы ишарәсинин ишләдилмәси ондан әввәлки саит сәсин график чәһәтдән ифадә олунмамасына ишарә едир:

anča (КТб 3) еләчә, о гәдәр

özinčä (КТб 3) өзү үчүн

törtinč (Мок 31) дөрдүнчү

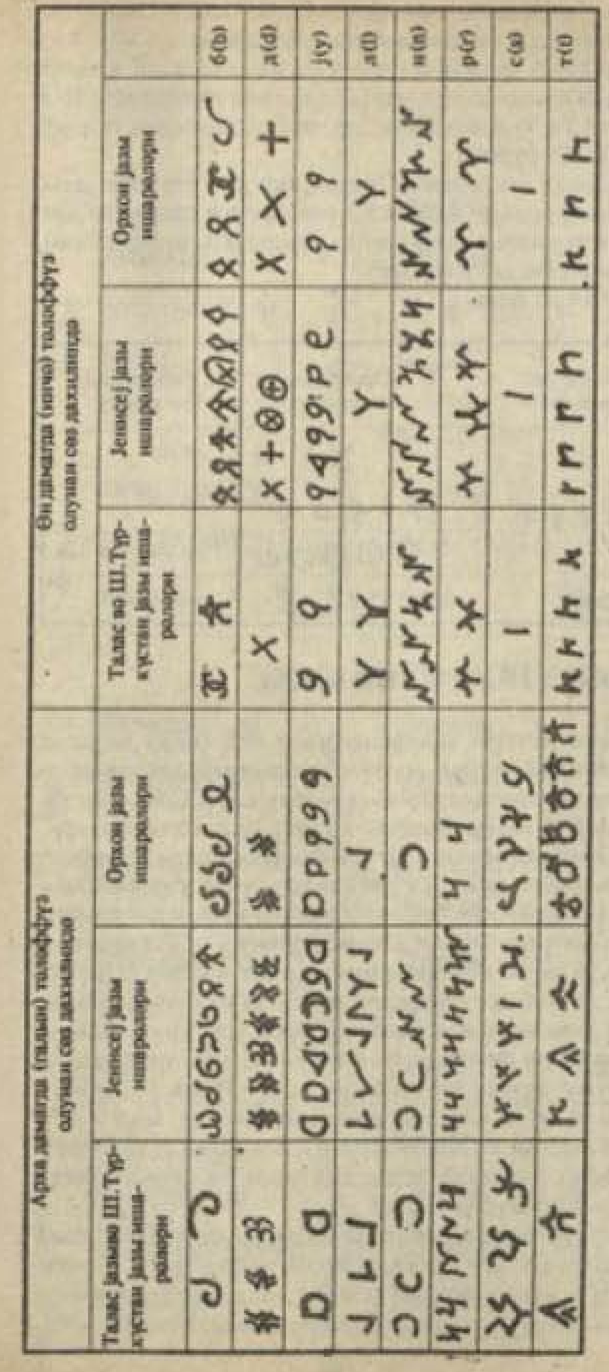

𐰦 - нт самит сәс бирләшмәсини ифадә едир; һәмин самит сәс бирләшмәси сөзүн әсасән ортасында ишләдилмишдир:

𐰤𐰆𐰦𐱁 **Şantuŋ** (КТк 2) јер ады

𐰀𐰦 **anta** (КТк 2) орада

𐰍𐰦𐰜𐰠 **alkıntıg** (КТк 9) зәифләдиин

𐰀𐰦𐰆𐰉 **bunta** (КТк 10) бурада

𐱁 -аş саит вә самит сәсләринин бирлијини әкс етдирән јазы ишарәсидир. Бу јазы ишарәсинин ифадәси һәлә дә гәти олараг тә'јин олунмамышдыр. Тәдгигатчылар әксәријјәтлә һәмин јазы ишарәсинин аш сәсини ифадә етдијини тәсдиг едирләр:

𐱁𐰉 (𐰉) **aş** (J 14,5) баш.

Талас јазы ишарәләри	Јенисеј јазы ишарәләри	Орхон јазы ишарәләри	Һәрфләрин охунушу
	𐰡	𐰡	лт (lt)
𐰨	𐰨	𐰨	нч (nç)
𐰦	𐰦	𐰦	нт (nt)
	𐱁	𐱁	аш (aş)

ӘСКИ УЈГУР ӘЛИФБАСЫ

Әски ујгур әлифбасы көјтүрк әлифбасындан чох сонра мејдана чыхмышдыр. Тәдгигатчылар, артыг, мүәјјәнләшдирмишләр ки, әски ујгур әлифбасы Иран дилли согдалара мәнсуб олмушдур. Согдалар да, өз нөвбәләриндә һәмин јазыны әрәб дилли арамејләрдән алмышлар.

Ујгур гәбиләләри әввәлләр әсасән көјтүрк әлифбасындан истифадә етмишләр. Онлар әслиндә бир чох түрк гәбиләләри үчүн үмуми әдәби дил вәзифәсини јеринә јетирән көјтүрк - сир дилиндән јазы дили кими истифадә етмишләр. Она көрә Орхон -Јенисеј јазылы абидәләринин дили илә әски ујгур јазылы абидәләринин дили арасында өзүнү көстәрән ујғунлуглар тәәччүб доғурмамалыдыр. Лакин бунунла белә әски Орхон - Јенисеј јазылы абидәләринин дили илә ујгур јазылы абидәләринин дилиндә бә'зи фонетик, лексик вә грамматик фәргләр дә вардыр. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, Орхон - Јенисеј јазыларынын дилиндә х, ж, в сәсләри олмадығы һалда, әски ујгур јазылы абидәләриндә һәмин сәсләри ифадә едән јазы ишарәләри мөвчуддур вә бу сәсләрин сонралар башга дилләрин тә'сири алтында мејдана чыхдығына һеч бир шүбһә јохдур.

Әски ујгур әлифбасы јухарыдан ашағыја доғру јазылыр. Әлифбада 22 јазы ишарәси вардыр. Бу исә ајдын сурәтдә көстәрир ки, һәмин әлифба көјтүрк әлифбасынын әксинә олараг әски ујгур дилинин фонетикасыны там шәкилдә әкс етдирә билмәмишдир. Әлифба мәһз

өз көкү е'тибары илә әски арамеј әлифбасы әсасында төрәдијинә көрә ејни әсас үзәриндә мејдана чыхан әрәб әлифбасына охшарлыглары вардыр. Белә ки әски ујгур әлифбасында һәрфләрин јазылышы сөз вә ја бирләшмәнин әввәлиндә, ортасында вә сонунда кәләркән дәјишир. Бунлар ашағыдакылардыр:

Аа (Аа)

Әввәлдә:	Ортада:	Сонда:
anta (Aj 607,5)	barıp (CC 1)	yana (CC 6)
орада	кедиб	гајыдараг

Әә (Ää) Ее

Әввәлдә:	Ортада:	Сонда:
emti (Aj 607,5)	ersär (AJ 28)	birla (CC 10)
инди	олса	илә

Ы, Ии (I, İi)

Әввәлдә:	Ортада:	Сонда:
iki (Хуаст 32)	yarlıkadı (CC 3)	emçi (CC 34)
ики	һөкм етди	һәким

Оо, Uu (Оо, Уу)

Әввәлдә:	Ортада:	Сонда:
ol (CC 2)	urup	bolup (hc 3)
о	вуруб	олуб

(Öö, Üü)

Әввәлдә:	Ортада:	Сонда:
ölürdümüz (Хуаст)	yükünälim (CC 1)	nägü (CC 43)
өлдүрдүк	баш ендирәк, ситајиш едәк	нечә, нә чүр

Самит сәсләри ифадә едән јазы ишарәләри

Бб, Пп (Bb, Pp)

Әввәлдә:	Ортада:	Сонда:
bisinç (Хуаст 34)	tipän (Хуаст 77)	tip (AJ 4,13)
бешинчи	дејибән	дејиб

Вв (Vv, Ww)

Әввәлдә:	Ортада:	Сонда:
vusantı (Хуаст 114)	tavğaç (AJ 17,4)	sav (AJ 18)
һәфтәлик дини ајин ичрасы	Чин, чинли	сөз, нитг

Ғ (Ğğ)

Әввәлдә:	Ортада:	Сонда:
ğırza (Хуаст 113)	yorığma (Хуаст 66)	tınlığ (Хуаст 38)
күнаһ	кедән	чанлы

Кк (Kk)

Әввәлдә:	Ортада:	Сонда:
kuvladımız (Хуаст 45)	burxan (Хуаст 66)	balık (AJ 17,8)
говладыг, изләдик	будда	шәһәр

Кк, Кк (Gg, Kk)

Әввәлдә:	Ортада:	Сонда:
könül (CC 5)	näçükin (CC 6)	şük (CC 13)
көнүл	нечә, нә чүр	дик, һәрәкәтсиз

Хх (Xx)

Әввәлдә:	Ортада:
Xirodis (CC 2)	burxanlar (Хуаст 59)
Иродис (Иса)	буддалар

Дд, Тт (Dd, Tt)

Әввәлдә:	Ортада:	Сонда:
tınlığ (Хуаст 3)	yirdäki (Хуаст 34)	öd (Хуаст 71)
чанлы	јердәки	заман

Жж (Jj)

Сонда:
küji (CC 19)
сулу гәлјан

Зз (Zz)

Әввәлдә:	Сонда:
Zxaria (CC 66)	korğıtdımız (Хуаст 36)
Захарија (шәхс ады)	горхутдуг

Јј (Yy)

Әввәлдә:	Ортада:	Сонда:
yarlıkadı (AJ 607,8)	tayantımız (Хуаст 79)	ay (CC 31)
һөкм етди	дајандыг	мүрачиәтүчүнишләдилән әдат

Лл (Ll)

Əvvəldə:	Ортада:	Сонда:
yarğan-lar (CC 74)	yükünälim (CC 1)	yol (CC 70)
чəлладлар	ситајиш едəк, баш ендирəк	јол

Мм (Mm)

Əvvəldə:	Ортада:	Сонда:
munça (Хуаст 38)	uçuğma (Хуаст 33)	yükünälim (CC 1)
бу гəдəр	јыртычы гуш	ситајиш едəк, баш ендирəк

Нн (Nn)

Əvvəldə:	Ортада:	Сонда:
naça (Хуаст 47)	anın (CC 1)	kan (CC 2)
нечə	онун	хан, ата

Рр (Rr)

Əvvəldə:	Ортада:	Сонда:
	barı p (CC 1)	ersär (Хуаст 37)
	кедиб	олса

Сс (Ss)

Əvvəldə:	Ортада:	Сонда:
sakınç (CC 28)	bisinç (Хуаст 32)	Xirodis (CC 2)
фикир,дүшүнчə	бешинчи	Һиродис

Шш (Şş)

Əvvəldə:	Ортада:	Сонда:
şük (CC 13)	işit (CC 7)	taş (CC 37)
дик	ешит	даш

Чч (Çç)

Əvvəldə:	Ортада:	Сонда:
Çang (AJ 4,6)	uçuğma (Хуаст 33)	üçünç (Хуаст 33)
шəһəр ады	јыртычы гуш	үчүнчү

УЈҒУР ӘЛИФБАСЫ

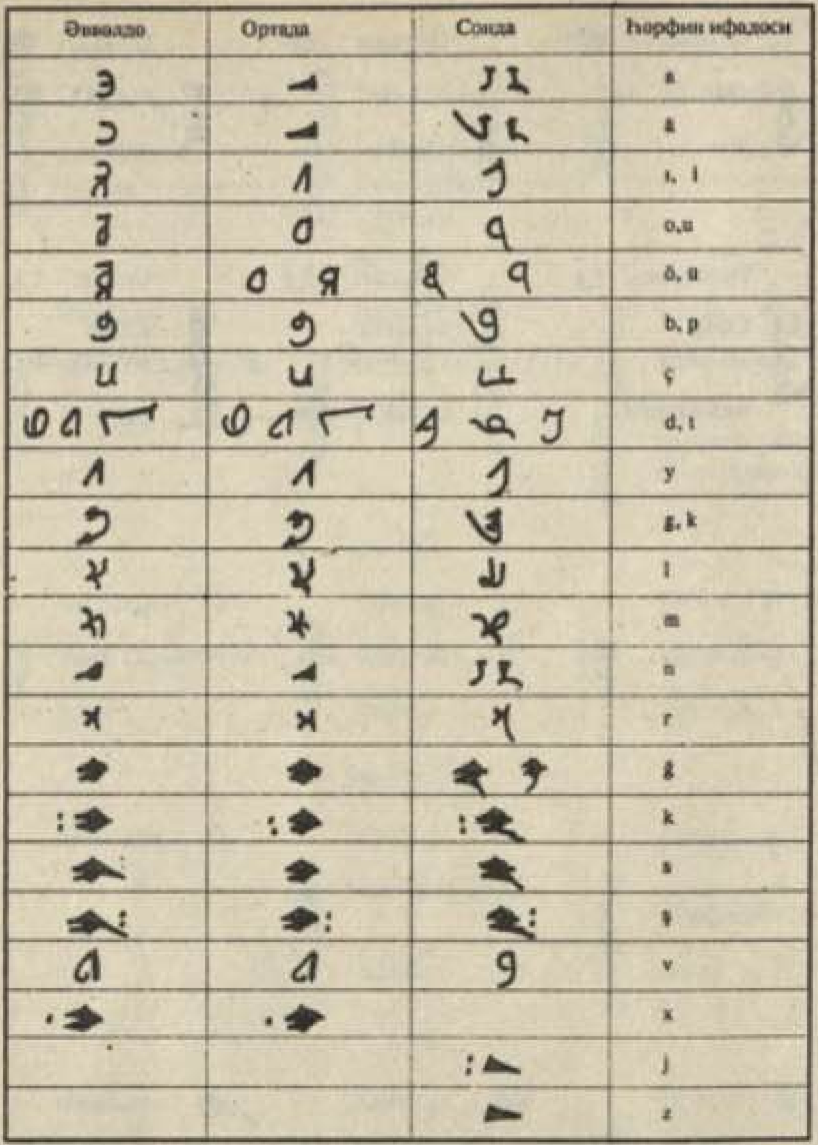

Көјтүрк јазылы абидәләринин әсас фонетик хүсусијјәтләри

Аһәнк гануну

Сәсләрин аһәнкә көрә бир - биринә ујушмасы һадисәси, олсун ки, анатүрк инкишафы мәрһәләси үчүн хас олан сәчијјәви әзәллик олмушдур. Ејни бир сөз дахилиндә кејфијјәтчә јахын олан сәсләрин бир - бирини изләмәси вә ја онларын ујушмасы һадисәси гәдим түрк дилинин нитг аһәнкинә өз чидди тә'сирини көстәрмишдир. Белә бир мөһкәм фонетик ганунун мәвчудлугу гәдим түрк јазылы мәтнләриндә саит сәсләри ифадә едән јазы ишарәләриндән чох вахт аз истифадә олунса да, сөзләри гәдим аһәнкинә ујғун олараг бәрпа етмәк мүмкүндүр.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә сәсләрин бир - бирини изләмәси вә ја ујушмасы һадисәси өзүнү ики шәкилдә көстәрир: 1) саит сәсләрин аһәнк гануну; 2) самит сәсләрин аһәнк гануну.

Саит сәслерин аһәнк гануну

Бу фонетик ганунун тәләбләринә көрә сөзүн биринчи һечасында кәлән саит сәсин арха вә ја өн дамагда тәләффүз олунмасындан асылы олараг ондан сонра кәлән һечаларда да ејни мәхрәчә ујғун саит сәсләрдән истифадә едилмишдир. Бу фонетик ганун гәдим түрк јазылы абидәләриндә өз сабитлији илә диггәти чәлб едир. Беләликлә, гәдим түрк јазылы абидәләриндә саит сәсләри мәхрәчә көрә бир - бирини изләмәси вә ја ујушмасы һадисәсини ашағыдакы кими ики јерә ајырмаг олар: 1) саит сәсләрин арха дамаг (галын) аһәнки, 2) саит сәсләрин өн дамаг (инчә) аһәнки.

Тәләффүз заманы додагларын алдығы вәзијјәтә көрә дә абидәләрдә саит сәсләрин аһәнки ики јерә ајрылыр: 1) дамаг аһәнки, 2), додаг аһәнки. Дамаг аһәнки сөз дахилиндә иштирак едән сәсләрин мәхрәчинә көрә дә ики јерә ајрылыр: 1) арха дамаг, 2) өн дамаг аһәнникләри.

Арха дамаг аһәнкинә көрә, арха дамаг саһәсиндә төрәјән вә сөзүн биринчи һечасында кәлән саит сәсә ујғун олараг јахын мәхрәчли арха дамаг саитиндән истифадә едилир. Бу фонетик һадисә сөзүн көкүнә артырылан шәкилчиләрдә дә ејни дәрәчәдә баш верир. Абидәләрдә,адәтән, сөзүн биринчи һечасында кәлән а сәсинә ујғун олараг јахын мәхрәчли арха дамаг сәсләриндән бири ишләдилир. Демәли,аһәнк ганунуна көрә бир сөз дахилиндә ја ејни,ја да јахын мәхрәчли саит сәсләрин тәшкил етдији һечалар бир-бирини изләјир, ја да нөвбәти һечада әввәлки һечада кәлән саит сәсин тә'сири алтында тәбдил (ассимилјасија) һадисәси баш верир; бир сәс о бири саит сәси өз мәхрәчинә ујғунлашдырыр: **barsar** (КТк 8) кетсә,; **alkıntıg** (КТк 9) зәифләдин; **kazğanmasar** (КТб 9) газанмаса, әлдә етмәсә;

kilinmə (КТб 1) јаранмыш; **sığıtçı** (КТб 4) ағлајан, ағычы; **kaganladuk kagan**(КТб 7) ханлыг едән хан вә с.

Өн дамаг аһәнкинә көрә дамағын вә ағыз бошлуғунун өн саһәсиндә тәләффүз олунан саит сәсләр (**e, ä, ö, i, ü**) бир - биринә ујғун олараг ишләдилир; сөзүн бүтүн һечалары һәмин сәсләрин иштиракы илә гурулур: **täŋri**(КТк 1) танры, сәма; **bilgä** (КТк 1) биличи, рүтбә; **tükäti** (КТк 1) ахырадәк; **süŋüşdimiz** (Тон 16) вурушдуг; **birdimiz**(КТб 21) вердик вә с.

Додаг аһәнки дамаг аһәнкинин әксинә олараг һәм биринчи һечада додагланан саитә ујғун, һәм дә биринчи һечада ишләнән ачыг саитә зидд олараг әмәлә кәлир. Биринчи һечада ишләнән ачыг саитин ардынча кәлән һечада дамаг аһәнки позулмаса да, додаг аһәнки позулур; биринчи һечада додагланмајан саитдән истифадә едилдији һалда, әсасән сөзүн көкүнә артырылан шәкилчи бә'зән додагланан саитлә ишләдилир: *bodun*(КТк 1) халг; **tokuz**(КТк 1) доггуз; **bulun**(КТб 2) бучаг, тәрәф вә с.

Гәдим түрк јазыларында додаг аһәнкинин позулмасы һадисәсинә даһа чох тәсадүф едилир: **kurıgaru** (КТб 8) керијә, гәрбә; **Ötükän**(КТк 4) јерады; **olurıp** (КТк 4) отуруб, мәскән салыб; **sülädim**(КТк 4) гошун чәкдим, һүчум етдим вә с.

Сөзүн сонуна артырылан шәкилчиләрин аһәнкә көрә бир - биринә ујғунлашмасы һадисәси көјтүрк вә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә ејни дејилдир. Көјтүрк јазыларында аһәнк ганунунун тәләбинә көрә әсасән ики вариантлы шәкилчиләрдән истифадә олундуғу һалда гәдим ујғур јазыларында онларын дөрд вә даһа артыг вариантларындан истифадә едилмишдир. Олсун ки, V - VIII әсрләрдә Шимали, Шимал - Гәрб вә Чәнуб - Гәрби Монголустанда, Гәрби Сибирдә јајылмыш олан көјтүрк (вә ја огуз) әдәби дилиндә дә шәкилчиләр чох вариантлы олмушдур. Лакин чохдан сабитләшмиш олан көјтүрк әдәби дилиндә шәкилчиләри әсасән ики вариантда јазмаг ән'әнәси гәбул едилмишдир. Көјтүрк әдәби дили әсасында мејдана чыхан ујғур әдәби дилиндә исә ујғур, мани, браһма - һинд әлифбалары тәтбиг олундугдан сонра шәкилчиләр чох вариантда јазылмышдыр. Она көрә дә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә саит сәсләрин аһәнкә көрә ујушмасы һадисәси даһа мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә аһәнк ганунунун тәләбләринә ујғун олараг шәкилчиләрин сөз көкүнә артырылмасы һадисәси ашағыдакы гајдада кетмишдир:

1) **-u,-ü,-yu, yü** фе'ли баглама шәкилчисинин фе'лин сонуна артырылмасы јолу илә: **itin-ü**, yaratın-u (КТб 10)едәрәк, јарадараг; **yitirü** (КТб 7) јетирәрәк; **sülä-yü** (КТб 8) гошун чәкәрәк;

2) **-ur,-ür,-yur,-yür** индики заман (фе'ли сифәт) шәкилчисинин фе'л көкүнә артырылмасы илә: **bir-ür**(КТк 7) верир, верән; **yorıyur** (КТб 12) долашыр, кәзир; **birür män** (КТб 9) верирәм;

3) **-ğma,-igmä** фе'ли сифәт шәкилчисинин фелин көкүнә артырылмасы илә: **bit-igmä** (КТк 13) јазан; **kör-igmä** (КТк 11) керән: **bar-ığma** (Оа 13) кедән; **udız-ığma** (Тон 3) тә'гиб едән, изләјән вә с.

4) **-lığ,-lig** шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән дүзәлтмә сифәтләрдә; **baş-lığ** (КТ 7) башлы, ағылды; **si-lig** (КТб 7) тәмиз вә с.

5) **-sız,-siz** шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән дүзәлтмә сифәтләрдә: **aş-sız** (КТб 26) јемәксиз; **ton-sız** (КТб 26) палтарсыз; **köŋülsüz** (Хуаст 13) көнүлсүз вә с.

6) һал шәкилчиләр адларын сонуна артырылан заман: **kağan-ın** (КТк 12) ханын, **taş-ka** (КТк 11) даша; **böd-kä** (КТк 1) тахта; **bodun-ığ** (КТк 10) халгы; **Tabğaç-ğaru** (Тон 9) Табгача тәрәф; **täŋri-dä** (КТк 1) көјдә; **oğuz-dantan** (Тон 8) Огуз елиндән вә с.

Самит сәсләрин аһәнк гануну

Самит сәсләрин аһәнк гануну гәдим түрк јазылы абидәләриндә башлыча олараг шәкилчи сөзүн көкүнә артырылан заман, сәсләрин карлыг вә ја чинкилтилилијинә көрә дүзүлүшүндә өзүнү көстәрир. Јазылы абидәләрдә самит сәсләрин аһәнкә көрә дүзүлүшү әслиндә онларын бир - бирини ассимилјасијаја уғратмасы јолу илә ортаја чыхыр. Бу чүр фонетик һадисә (тәбдил) һәм ирәли, һәм дә кери ола билир.

Самит сәсләрин кар вә ја чинкилтилијә, еләчә дә ирәли вә ја кери тәбдил һадисәсинә мә'руз галмасына көрә бир - биринә ујушмасы ашағыдакы кими кедир:

а) бир сөз дахилиндә кар самитдән сонра кар самит кәлир: **Tüpütkä** (КТк 3) Тибетә; **taş-ka** (КТк 11) даша вә с.

б) бир сөз дахилиндә чинкилтили самитдән сонра чинкилтили самит кәлир: **bodun-boğzı** (Тон 8) халгын боғазы; **közdä** (Тон 52) көздә: **tägdimiz** (Тон 35) һүчума кечдик вә с.

Көкү сонор l,m,n самит сәсләриндән бири илә битән сөзләрин сонуна башлыча олараг кар t,ǩ,k самит сәсләри артырылыр: **boltım** (КТб 7) олдум; **kılıntım** (Тон 1) јарандым, доғулдум; **Oğuzdantan** (Тон 8) Огуздан; **ilimkä** (J 32, 16) елимә вә с.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә јалныз bar 'кетмәк' сөзүндә чинкилтили r самитиндән сонра чинкилтили d самитиндән истифадә олунмушдур: **bardım** кетдим; **yer/yir** сөзүндә исә самитдән сонра һәм кар, һәм дә чинкилтили самит сәсләрдән истифадә едилмишдир: **yirtä/yer-da.**

Чинкилтили (сонор) l,r,m,n самитләриндән сонра кәлән самит сәсин карлашмасы һадисәси, көрүнүр, даһа чох Монголустанда јашамыш олан огуз, ашин, сир гәбилә дилинә хас олмушдур. Белә ки Јенисеј јазылы абидәләриндә һәмин самит сәсләрдән сонра аһәнкә ујғун олараг чинкилтили самит сәсин ишләнмиш олдуғу мүшаһидә едилир: **adırıldım** (J 4, 5, 7, 11, 13) ајрылдым; **adırındım** (J 13, 14,

32) ајрылдым; **kagan-ga** (Ј 11,9) хана; **kazgan-dım** (Ј 9,11,32) газандым (муг. ет: **kazgan-tım**)[1].

Јазылы абидәләрдә самит сәсләрин кар вә чинкилтијә көрә бир-бирини изләмәси һадисәси саит сәсләрин аһәнк ганунунун әксинә олараг даими олмамышдыр; чинкилтили самитдән сонра кар, јахуд әксинә кар самитдән сонра чинкилтили самит сәс кәлмишдир. Мисал олараг ашағыдакы нүмунәләри нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир:

alkıntıg (КТк 9) зәифләдилмиш; **yarıltıg** (КТк 8) јорулдун; **bädizçig** (КТк 12) рәссамы, нәггашы; **kılıntukda** (КТб 1) јарандыгда; **yurtda** (ЫБ 18) јурдда; **ükdim** (Ј 17,2) вардандым вә с.

Сөзүн әввәлиндә, ортасында, сонунда баш верән фонетик һадисәләр.

Сөз тәркибиндә мүәјјән сәс дәјишмәләринин баш вермәси һадисәси, көрүнүр, әски түрк дилинә хас олан фонетик һадисәләрдән олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, һәмин фонетик һадисәләрә әски түрк јазылы абидәләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бунлар әсасән ашағыдакылардыр:

А п о к о п а (сөзүн сон самит сәсинин дүшмәси) һадисәсинә әсасән фе'лдән әмәлә кәлән адларда даһа чох тәсадүф едилир. Апокопа һадисәси башлыча олараг гәдим огузларын дилинә хас олмушдур вә буна огуз групу түрк дилиндә инди дә раст кәлмәк мүмкүндүр: **issik>isti; kapıg>kapı; tarlag(targla)>tarla.**

К о н т р а к с и ј а (самит сәсләрин тәләффүз заманы гысалмасы) бир чох түрк дилинә хас олан фонетик һадисәләрдәндир. Лакин сәсләрин узун вә ја гыса тәләффүзү јазыда өз график әксини тапмадығына көрә контраксија һадисәсини гәдим түрк јазылы абидәләриндә мүәјјәнләшдирмәк тәхмини характер дашыјыр. Буна бахмајараг самит сәсләрин бир-биринә ујушмасы ганунаујғунлуғуна әсасланараг јазылы абидәләрдә гыса тәләффүз олунан сәсләри мүәјјән дәрәчәдә ашкара чыхармаг мүмкүндүр. Олсун ки, гәдим түрк дилиндә говушуг **ŋ** сәси һәмишә гыса тәләффүз олунмушдур. Бу да чох вахт һәмин сәсин ихтисара дүшәчәк гәдәр зәифләмәсинә кәтириб чыхармышдыр: **kälin+gün-im>käliŋ-ün-im** (КТб 49) кәлинләрим; **aŋarıu>aŋa** (КТк 11 она вә с.

П р о т е з а - сөз әввәлиндә зәрури олараг мүәјјән сәсин артырылмасы гәдим түрк дилинә хас олан фонетик һадисәләрдән бири олмушдур. Јазылы абидәләрдә бу група дахил олан сөзләр аздыр: **yïgaç>ïgaç>agaç** (Тон 26) мешә.

---

1 А. Н. Кононов. көстәрилән әсәр, сәһ. 66-71.

С и н о к о п а - сәсин вә ја груп һалында сәсләрин дүшмәси һадисәси өзүнү бир, ики, үч вә дөрд һечалы сөзләрдә көстәрир. Бир һечалы там гапалы сөзләрдә илк сәс дүшүр, ики һечалы сөз бир һечалы сөзә, үч һечалы сөз ики һечалы сөзә чеврилир: **böd>öd** (КТк 1); тахт: **bu ödkä olurtım** (КТк 1) бу тахт үзәринә отурдум; **bödkä körigmä bäglär** (КТк 11) тахта итаәт едән бәјләр; **taşık>çık** - чых; **yaŋıluk>yaŋluk** (КТб 19) јанлыш; **köŋülünçä>köŋlünçä** (Тон 15,32) көнлүнчә вә с.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә сөз көкүнүн гурулушу.

Сөз көкү анлајышы шәртидир. Бу күн тәркиб һиссәләринә ајрылмајан сөз тарихилик бахымындан дүзәлтмә ола биләр. Мәсәлән, **өјрән** сөзүнүн әсасында дуран **өк** сөзү өзлүјүндә фе'лдән әмәлә кәлмиш дүзәлтмә исимдир: **ө** - дүшүнмәк, **ög** - дүшүнчә. Јахуд **сан** исминин әсасыны **са** - сајмаг фе'ли тәшкил едир, сөзүн тәркибиндә дашлашмыш олан - **н** исә исим дүзәлдән шәкилчидир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә сөзләри онларын көкүнү тәшкил едән сәсләрин сајына көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1) бир саит сәсдән ибарәт олан сөз көкләри: **u** - бачармаг, **ö** - фикирләшмәк, **ı** - ағач, мешә.

2) самит вә саит сәсләрин бирлијиндән ибарәт олан сөз көкләри: **sü** гошун, орду, **ya** - јај, **ba** - бағламаг вә с.

3) саит вә самит сәсләрдән ибарәт олан сөз көкләри: **öd** - тале, **ok** - ох, **öl** - өлмәк, **al** - алмаг, **ir** - сәһәр, сабаһ вә с.

4) самит+саит+самит сәсләриндән ибарәт олан сөз көкләри: **böd** - тахт, **bol** - олмаг, **tod** - дојмаг, **yir** - јер, өлкә вә с.

5) саит + самит + самит сәсләринин бирләшмәсиндән ибарәт олан сөз көкләри: **ürk** - горхмаг, **ırk** - мүгәддәс вә с.

6) самит+саит+самит+самит сәсләриндән ибарәт олан сөз көкләри: **körk** - көзәллик, **kork** - горхмаг, **türk** - халг ады вә с.

Түрколожи әдәбијјатларда белә бир фәрзијјә вар ки, әввәлләр түрк дилиндә сөзләр үч сәсли самит+саит+самит сәсләринин бирләшмәсиндән ибарәт гапалы һеча шәклиндә олмушдур. Лакин јазылы абидәләрдә бу фикри рәдд едә биләчәк ики сәсли көк сөзләр дә аз дејилдир. Буну индики түрк дилләринин лүғәт тәркиби үзәриндә апарылан мүшаһидәләр дә сүбут едир. Белә ки истәр әски јазылы абидәләрдә вә истәрсә дә чағдаш түрк дилләриндә раст кәлән үч сәсли көк сөзләрин чоху тарихән дүзәлтмәдир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә ики, үч һечалы сөзләр дә аз дејилдир. Лакин етимоложи арашдырмалар көстәрир ки, онлар әксәријјәтлә дүзәлтмәдир вә инкишаф процесиндә шәкилчи тәдричән өз грамматик ролуну итирмә нәтичәсиндә сөзүн икинчи вә ја үчүнчү һечасына чеврилмишдир. Бу чүр сөзләр бә'зән јенидән азһечалылыға доғру инкишаф едир вә азһечалы лексик ваһидә чеврилир.

Гәдим түрк јазылы абидәләринин лүғәт тәркиби.

Һәр һансы бир дилин зәнкинлији илк нөвбәдә онун лүғәт тәркибинин зәнкинлији илә мүәјјәнләшир. Лексиколокија елми дилин лүғәт тәркибини мүхтәлиф бахымдан өјрәнир - сөзләрин көкүнү, мә'на хүсусијјәтләрини, онларын инкишафы тарихини, зәнкинләшмә јолларыны, әдәби дилин лүғәт тәркиби илә диалектләрин вә башга дилләрин гаршылыглы әлагәсини, фәал вә гејри - фәал сөз групларыны вә с. тәдгиг едир.

Түркололокија елминин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән бири гәдим түрк јазылы абидәләринин лүғәт тәркибини елми әсаслар үзрә өјрәнмәкдән ибарәтдир. Әлдә олан јазылы абидәләр үзәриндә апарылан мүшаһидәләр ајдын сурәтдә көстәрир ки, индики түрк дилләринин лүғәт тәркиби ерамыздан чох әввәл јеткинләшмиш, сабитләшмишдир. Белә ки јазылы абидәләрдә дөврүнә көрә ичтимаи вә сијаси һәјатын бүтүн саһәләрини әһатә едән лексик ваһидләрә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Гәдим түрк јазылы абидәләринин лүғәт тәркибини өјрәнәркән нәзәрә алмаг лазымдыр ки, көјтүрк јазылы абидәләри, демәк олар ки, башга дилләрин тә'сириндән узаг олмушдур. Бу абидәләрдә чох аз мигдарда Чин, Тибет дилләриндән алынмыш терминләрә, гәдим ујғур јазылы абидәләриндә исә башлыча олараг Иран дилләриндән алынмыш сөзләрә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Дөврүмүзәдәк горуныб сахланан гәдим түрк јазылы абидәләринин индики дилимизә мүнасибәтини мүәјјәнләшдирмәк үчүн 732-чи илдә јазылдығы күман едилән Күл - тикинин шәрәфинә јазылмыш (кичик абидә) абидәнин лүғәт тәркибини индики Азәрбајҹан түрк дили илә мүгајисә етмәк кифајәтдир. Һәмин јазылы мәтндә 170 - дән артыг көк вә дүзәлтмә сөз вардыр. Һәмин сөзләр көк е'тибарилә, демәк олар ки, бүтүнлүклә түрк мәншәлидир. Көстәрилән абидәдә 20 - дән артыг сөз өз фонетик гурулушуна көрә индики дилимиздә ишләдилән сөзләрә там ујғун кәлир: **bu, oğlan, altun, al, öl, üçün, öz, az, bil, iç, yarat, il, bir** вә с. 55 сөз индики дилимиздә бу вә ја дикәр шәкилдә фонетик дәјишмә һадисәсинә мә'руз галмыш һалда горуныб сахланмышдыр: **täŋri, täg, bol, olur, esid, bäg, tokuz, tŋla, ilgärü, içräki, amtı, yok, esid,** вә с. Абидәдә јүздән артыг сөз индики дилимиздә тамамилә унудулуб сырадан чыхмышдыр: **böd>öd** - тахт, **oğuş** - гәбилә, **bodun** - халг, **buyuruk** - бујуругчу, **edgüti** - јахшыҹа, **sülä** - гошун чәкмәк, **yig** - јахшы, **süçig** - ширин вә с.

Марағлыдыр ки, әдәби дилимиздә унудулмуш бә'зи садә вә дүзәлтмә сөзләрә бу вә ја дикәр шәкилдә вә мә'нада дилимизин диалект вә шивәләриндә һәлә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, sab сөзү диалектләримиздә **сөз-сов** синоним бирләшмәсинин тәркибиндә **сов** шәклиндә галмыш, **süçig** сөзү **сучуг** шәклиндә гоз, дошаб вә унун гарышығындан һазырланан голбас шәкилли јемәјин адында галмышдыр; **kıd** сөзү бә'зи шивәләрдә јолуну азмаг, сәһв јол вермәк

мә'насында; **sülä** - гошун чәкмәк сөзү дилимиздә **сүләнмәк** шәклиндә бурнуну һәр јерә сохуб диләнмәк мә'налы сөз кими ишләдилмәкдәдир; **si** сөзү гәдим түрк дилиндә дәјишмәк, тәһриф етмәк мә'насыны ифадә едир. Азәрбајҹан түрк дилиндә һәмин сөз дәјишмәк, тәһриф етмәк мә'насында **сөзү сындырмаг** вә ја киминсә **сөзүнү сындырмаг** (је'ни рәдд етмәк) фразеоложи бирләшмәсинин тәркибиндә сындырмаг шәклиндә галмышдыр.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән сөзләри мә'наларына көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

Гоһумлуг әлагәләрини билдирән сөзләр.

apa (КТб 1,13) јашлы гоһум, улу әҹдад, баба
eka (КТб 49) бөјүк гардаш
üka (КТб 51) кичик гардаш
sinli (КТб 20) кичик баҹы
ög (КТб 11) ана
oğul (О 4; КТб 21,50; Тон 44) оғул
kız (КТб 7,24) гыз

Тәбиәт һадисәләри вә әшја ады билдирән сөзләр.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә тәбиәт һадисәләри вә әшјаларын адыны билдирән сөзләр хүсуси бир тәбәгә тәшкил едир. Бу сөзләрин чоху индики түрк дилләриндә бу вә ја дикәр шәкилдә горуныб сахланмышдыр:

kar (Тон25; КТб 35; МЧ 27) гар
sub (КТб 11, 27; О 4; МЧ 2) су, чај
tag (КТб 12,24) даг
taluy (КТк 3) дәниз
ot (КТб27,37; Мок 27) од
ört (Тон 40) јанғын, алов
ıgaç (Тон 25) ағаҹ, мешә
çöl (Тон 23; КТб 4) чөл
yazı (КТк 7) чөл, дүзәнлик.

Организм вә бәдән үзвләринин адыны билдирән сөзләр.

Бу група дахил олан сөзләр, олсун ки, әски түрк дилиндә даһа чох сабит олмушдур вә мәһз она көрә дә һәмин сөзләр инди дә өз сабитлијини горујуб сахлаја билмишдир. Һаггында бәһс олунан сөзләр, демәк олар ки, бүтүнлүклә вә олдуғу кими, ја да чох аз дәјишикликләрлә инди дә түрк дилләриндә ишләдилмәкдәдир. Бу типли

сөзләрин тәкчә фонетик гурулушу дејил, семантикасы да, демәк олар ки, дәјишмәмишдир. Бунлара мисал олараг ашағыдакы сөзләри көстәрмәк кифајәтдир:

boğaz (КТб 8,36) боғаз
adak (КТб 47; Мок 30) ајаг
baş (Тон 31; КТб 1; Мок 25) баш
bod (Тон 4) бәдән
yan (МЧ 25) јан, јанчаг, бөјүр
köz (КТб 50,51) көз
kulkak (Мок Ха 12) гулаг
söŋük (КТб 24) сүмүк
saç (Мок Ха 12) сач
til (Тон 36) дил, сөз алмаг үчүн алынан әсир
kan (Тон 52; КТб 24) ган

Заман анлајышы билдирән сөзләр.

ay (КТб 53; Мок 10) ај
yil (Оф 4; КТб 8; Мок 27) ил
kün (Мок 30; МЧ 13) күн, заман мә'насында
küntüz (Тон 12,52; КТб 27) күндүз
ödüş (Мок XII) кечә - күндүз
taŋ (Тон 35) дан јери
tün (Тон 35) кечә

Вәһши вә ев һејванлары, гуш ады билдирән сөзләр.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә вәһши вә ев һејванлары, еләчә дә гуш ады билдирән сөзләр хүсуси бир тәбәгә тәшкил едир. Јазылы абидәләрдә бу чүр сөзләрә тез - тез раст гәлмәк, шүбһәсиз ки, гәдим түрк абидәләринин әсасән һејвандарлыгла, овчулугла даһа чох мәшғул олмалары, мәскән салдыглары тәбии шәраит, онлары әһатә едән фауна илә бағлы олмушдур. Нүмунә олараг бунлара ашағыдакы сөзләри көстәрмәк олар:

adğır (КТб 35; Мок Хв 11) ајғыр
at (КТб 39; Оа 3; КЧ 4) ат
bars (МЧ 19) барс
buka (Тон 5,6) буға
yilkı (КЧ 25; Мок 24,38; МЧ 14,15) илхы
ingäk (Тон 15) инәк
kiyik (Тон 1) чејран, марал
lağzın (МЧ 11; Мок Хф 10) донуз
tabışğan (Тон 8) довшан
sığun (Мок Хс5) сығын (марал чинсли һејван)

uçuk (Тон 8) јыртычы гуш

Јашајыш јери, кејим вә мәишәт әшјаларынын адыны билдирән сөзләр

eb (Оа 2; Тон 30; КТб 41) ев, јурд, алачыг
bark (КТк 12; Мок 33) бина, ев, сәрдабә
kapığ (Тон45,46; КТк 4; КЧ 16) гапы
kädim (КТб 33; МЧ 33) кејим

Һәрби термин анлајыш ифадә едән сөзләр.

ayğuçı (Тон 10,21) мәсләһәтчи
yağı (Тон 8) дүшмән
yağıçı (Тон 50) орду дүшмән үзәринә апаран, сәркәрдә
buyuruk (КТк 1; КТб19) бујуругчу
sü (Еон 14; КЧ 10; МЧ 6) гошун, орду
süŋüş (Мок 25) дөјүш, вуруш, мүһарибә
yadağ (МЧ 33) пијада дөјүшчү
yälmä (МЧ 24) басгын, һәрби јүрүш
süŋüg (Тон 28; КТб35; Мок 26) сүнкү
uruş (Оа 2) вуруш, мүһарибә, дөјүш
ok (Тон 19,30; МЧ 11; КТб 3) ох
çärik (КЧ 9; МЧ 15) орду, гошун.

Јер, даг ве чај адлары

Гәдим түрк гәбиләләри, адәтән, мәскән салдыглары јашајыш јерләринә, ораны әһатә едән дағлара, мешәләрә, көлләрә, чајлара ад вермәји һәмишә вачиб билмишләр. Буну Орта Асија "Огузнамә"си дә ајдын сурәтдә көстәрир. Мараглыдыр ки, дөврүмүзәдәк горуну6 сахланан көјтүрк јазылы абидәләриндә, демәк олар ки, бүтүн чоғрафи адлар түрк көклүдүр. Бу да һәмин јазылы абидәләрин тәртиб олундуғу јерләрдә түрк гәбиләләринин илк сакин олдугларыны сүбут едир. Нүмунә олараг һәмин адлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир:

Ağu (Мок 34) јер ады
Altun yış (Тон 31; КТб 36; Мок 27) мешәли даг ады
Am (Тон 24,27) Көкмән дағларынын әтәкләриндә чај ады
Ezgänti Kadaz (КТб 47; Мок 31) јер ады
Ertis (Тон 35; КТб 37; Мок 27; МЧ 25) чај ады
Bökli çöl (КТб 4) чөл, сәһра ады
Bukarak (КТб 52) јер ады. Бухара.
Bäŋligäk (Тон 44) даг ады. Бәнликәк дағы.

Beşbalık (КЧ 11; Мок 28) әски ујғур шәһәринин адыдыр 756 - 757 - чи илләрдә әсасы гојулмушдур.
Kadırkan yış (КТб 2,21; Мок 39) јер ады.
Bolçu (Тон 35; КТб 37) чај ады.
Yaşıl ügüz (КТб 17) чај ады. Јашыл чај.
Yinçü ügüz (КТк / КТк 3; Тон 44,45) чај ады. Инчи чајы.
Yarış yazı (Тон 33,36) чөл ады. Јарыш чөлү.
Kazlık köl (МЧ 26) көл ады. Газлыг көлү.
Kara kum (Тон 7) сәһра ады. Гарагум сәһрасы.
Kara köl (КТб 42) көл ады Гара көл.
Käm (МЧ 19; Мок 26) чај ады. Јенисеј чајынын илк ады.
Kögmän (Тон 23,28; КТб 17,35) даг вә јер ады.
Mağı Kurğan (Мок 31) гала ады. Магы курганы.
Orkun (МЧ 3,34) чај ады. Орхон чајы.
Ötükän (Тон 15,17; КТб 3; МЧ 2) даг вә јер ады.
Sälänä (Мок37; МЧ 2,16,44) чај ады. Селенки чајы.

Шәхс ады вә рүтбәләр

Әски түрк јазылы абидәләриндә шәхс адлары, һәрби вә инзибати рүтбәләр мәнача сјни көклү дејилдир. X јүзиллијәдәк түрк гәбилә башчылары, һөкмдарлары, онларын аилә үзвләри бә'зән һәм дә түрк көклү олмајан адлар, рүтбәләр дә дашымышлар. Нүмунә оларағ һәмин сөз-ләрдән бир нечәсини мисал көстәрмәк кифајәтдир:

İltäriş (Тон 7; КТб 11) VII јүзилликдә јашамыш түрк һөкмдарынын ады, 690 - чы илдә өлмүшдүр. Чин јазылы мәнбәләриндә бу һөкмдар Гудулу (Кутлуғ) ады алтында танынмышдыр.

Baz kağan (КТб 14) Доггуз огуз гәбилә бирлијинин ханы олмуш шәхсин адыдыр.

Bars bäg (КТб 20) түрк һөкмдарынын ады.

Bölön (КТб 52) Тибетдән Күл - тикинин дәфн мәрасиминә кәлмиш елчинин ады. **Бөлөн** сөзү һәм дә Тибетләрә мәхсус рүтбә билдирмишдир.

Bumın (КТб 1) VI јүзилликдә јашамыш түрк һөкмдарынын ады; Шимали Монголустанда мәркәзи јерләшмиш түкјүј түрк дөвләтинин әсасыны гојан һөкмдарлардан бири олмушдур.

Yamtar (Мок 40) түрк көклү киши ады.

Yollıg-tigin (КТк 13) Мокилјан ханын вә Күл - тикинин јахын гоһумунун ады.

İlbilgä (КТб 11) Илтәрис ханын арвадынын ады.

Isyi-Likän, (КТб 52) Чиндән Күл - тикинин дәфн мәрасиминә кәлмиш елчинин ады.

Küli çur (КЧ 2,5,6,8) Тардуш түрк ханлығынын башчысынын ады; узун мүддәт Мокилјан вә Күл - тикинлә мүбаризә апармыш, нәһајәт тәслим оларағ ханлығы илә бирликдә онларын дөвләтинә дахил олмушдур.

Kapağan (О 4; Тон 51,60,61) Илтәрис ханын кичик гардашынын ады; 691 - 700 - чи илләрдә Мәркәзи вә Шимали Монголустанда јерләшән, сәрһәдләри Орта Асијаја, Ирана, Әфганыстана гәдәр узаныб кедән түрк империјасына һөкмдарлыг етмишдир.

makraç (КТб 53) ханын мөһүрсахлајаны.

Ozmış-tigin (МЧ 9) Мәркәзи вә Шимали Монголустанда әсасы гојулан Көјтүрк дөвләтинин сон һөкмдарынын ады. 745 - чи илдә үч бајраглы ујғур ханына мәғлуб олмуш вә әсир дүшмүшдүр: Üç tigiğ türk bodunka **Ozmis tikin** kun bolti (МЧ 8 - 9) Озмыш тикин үч бајраглы түрк ханына гул олду.

Oğuz bilgä (КТб 53) киши ады.

Tinäsi (Тон 44) киши ады.

Tonra Säm (Тон 9) киши ады.

Tonukuk (Tonyukuk) Тон 1,5,6,17; КЧ 1; Мок Хф 14) Үч түрк ханына - Илтәрис хана, Капаған хана вә Мокилјан хана вәзирлик етмиш шәхсин ады. Тәхминән 710 - 716 - чы илләрдә өлмүшдүр.

Етник адлар

Көјтүрк јазылы абидәләри ајдын сурәтдә көстәрир ки, V - VIII јүзилликләрдә түрк гәбиләләри даһа чох олмушлар. Парчаланыб ајры - ајры јерләрә көчүб кетмәк нәтичәсиндә бу гәбиләләрин сајы бир тәрәфдән кетдикчә чохалмышдырса, башга тәрәфдән түрк вә түрк олмајан гәбиләләр арасында гарышма нәтичәсиндә азалмышдыр. Она көрә дә гәдим түрк јазылы абидәләриндә түрклүјүнә шүбһә јери олмајан гәбилә адлары илә јанашы көкү, кимлији бәлли олмајан гәбилә вә тајфа адларына да раст кәлмәк мүмкүндүр. Бунлара нүмунә оларағ ашағыдакы етник адлары мисал көстәрмәк олар:

basmıl (Мок 25; МЧ 28, 36, 37, 41) түрк гәбиләсинин ады-дыр; Маһмуд Кашғаринин јаздығына көрә, басмыллар шималда јер-ләшмишләр.

karluk (КЧ 18, 19,2 0; КТб 41, 42; Мок 29, 40) - Алтај даг-лары илә Иртыш чајы арасында мәскән салыб јашамыш түрк гәбиләси-нин вә түрк ханлығынын адыдыр; X јүзилликдән башлајараг индики ујғур вә өзбәк халгларынын әсасында дајанмышдыр. Бу гәбилә ады фарс мәнбәләриндә, еләчә дә Низаминин әсәрләриндә **хәллөх** кими кетмишдир.

kıtan (Тон 7, 10 ,14; КТб 4) - олсун ки, манчур вә ја тунгус гәбиләси олмушдур. Кытанлары түрк кими изаһ едәнләр дә вардыр.

kurıkan (КТб 14) - түрк гәбиләсинин адыдыр, олсун ки, индики јакутларын әчдадлары олмушлар.

kıbçak (Мч 4) - XIII јүзиллијәдәк кениш јајылмыш вә чох фәал түрк гәбилә бирликләриндән бири олмушлар, индики татарларын, гумыгларын вә с. әсасында дајанмышлар. Әски түрк дилиндә **гыпчаг** сөзү су ајрычы демәкдир. Олсун ки, **гыпчаг** гәбилә ады һәмин сөздән төрәмишдир.

𐱃𐱃𐰺 **tatar** (КТб 4,14; Мок 34; МЧ 13,15) - әски түрк гәбиләләриндән биринин адыдыр. Маһмуд Кашгаринин јаздыгына көрә, татарлар әввәлләр түрк олмамыш вә јалныз түркләшмә јолу илә мејдана чыхмышлар. Онун көстәрдијинә көрә, татарлар Көкмән дағынын әтәкләриндә јашамышлар. Бу исә беләбир фикир јүрүтмәјә әсас верир ки, татарлар XII јүзилликдә Чингиз ханын гошун дәстәләри илә бирликдә Волга бојуна ахыб калмыш вә орада чох әски дөврләрдән мәскән салыб јашајан јерли гыпчаг, булгар, хәзәр гәбиләләри илә бирләшмиш, гајнајыб . гарышмышлар.

𐱃𐰉𐰍𐰲 **tabğač** (Тон 2,7,9,10,11; КЧ 44; КТб 4,6,7,14) - олсун ки, түркләшмиш Чин дилли гәбилә олмушдур. Чинин Шимали Вејнаһијәсиндә мәскән салыб јашамышлар. Низами онлары түрк дилли гәбилә кими танымышдыр.

𐱅𐰇𐰠𐰾 **töläs** (МЧ 1,17,19. Мок Ха 13) - гәдим түрк гәбиләсинин адыдыр. Орта Асијада **Талас** ады алтында мәшһур олан топоним һәмин гәбиләнин ады илә бағлыдыр. Бә'зи јазылы мәнбәләрдә Хотан талас гәбиләсинин әсас отураг јери кими көстәрилир.

𐱃𐱃𐰉𐰃 **tatabı** (КЧ 17; КТб 4,14,28) олсун ки, монгол вә ја тунгус гәбиләләриндән биринин адыдыр.

𐱅𐰇𐰯𐰇𐱅 **Tüpüt** (КТк 3; КТб 3,28,52) - Тибет топоними вә о̂ни адлы гәбиләнин адыдыр.

𐱅𐰀𐰔𐰃𐰚 **täzik** (Тон 45; КЧ 16) - әрәб.

𐱃𐰸𐰺 **tokar** (Тон 45). тохар гәбиләси.

𐱅𐰇𐰼𐰏𐰾 **türgäš** (Тон 21,29,30, КТб 37,39,40,53) - түрк гәбилә-синин адыдыр, кичик түрк демәкдир.

𐰚𐰇𐰚𐱅𐰇𐰼𐰜 **köktürk** (КТб 3) - огуз түрк гәбиләләриндән биринин адыдыр. Бә'зи тәдгигатчылар **көј** сөзүнү "сәма". (В.Банг), бир башгасы "шәрг" кими мә'наландырырлар. Азәрбајҹан түрк дилинин бә'зи шивәләриндә һәмин сөз әчкәз мә'насыны билдирир. Она көрә күман етмәк олар ки, **көјтүрк** гәбилә ады әслиндә *гарәткар түрк*, *ишгалчы* түрк мә'насыны ифадә едир. Лакин гәбилә ады кими сабитләшмәклә һәмин етнонимин мә'насы силиниб јох олмушдур.

𐰆𐰖𐰍𐰆𐰺 **uyğur** (Мок 3;МЧ 3) - илк түрк шәһәр мәдәнијјәтинин бүнөврәсини гојмуш түрк гәбиләсинин адыдыр. Чинлиләр ујғурлары ерамыздан әввәл *вејфу* вә *ху* ады алтында танымышлар. Ујғур түркләри һазырда әсасән Чинин әразисинә дахил олан Ган - Су вилајәтиндә вә Орта Асија республикаларында јашамагдадырлар.

𐰆𐰽𐰢 **usm** (Тон 19) - ән гәдим түрк гәбиләләриндән биринин адыдыр. Әсасән Гырғызыстанда јашамышлар. Олсун ки, **Ыссык көл** ономастик ваһиди **ыдык/ысык** вә **көл** сөзләринин бирләшмәсиндән төрәмишдир.

Ә д ә б и ј ј а т

А. Айдаров. Орхон - Енисей жазу нускаларынын фонетикасынан мағлумат. Казак тілінің тарихы туралы зерттеулер. Макалалар жинағы. Алматы, 1965.

А. Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII - IX вв.), Ленинград, 1980.

В. Н. Насилов. Чтение орхоно - енисейского знака й и этимология имени Тоньюкука. Сб. ст. "Тюркологические исследования", М. - Л., 1963.

А. А. Раджабов. О наличии звука "о" в языке орхоно - енисейских памятников. Труды АПИ им. В.И.Ленина. "Сектор языка и литературы", 1967, N3.

А. М. Щербак. Знаки на керамике и кирпичах из Саркела - Белой Вежи (К вопросу о языке и письменности печенегов). Материалы и исследования по археологии СССР. N75, 1959.

III фәсил

МОРФОЛОКИЈА

Гәдим түрк јазылы абиләри јүксәк сәвијјәдә инкишаф едиб сабитләшмиш әдәби дилдә тәртиб олунмушдур. Бу исә ону көстәрир ки, гәдим түрк јазы дили еррамызын V әсриндән чох әввәл мејдана чыхмыш вә узун инкишаф јолу кечмишдир.

Нитг һиссәләринин бир - бириндән тәчрид олунмасы данышыг дили мејдана чыхдығы күндән башлајыр. Демәли, гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән нитг һиссәләринин әмәлә кәлмәси, онларын семантик вә морфоложи чәһәтдән бир - бириндән ајрылыб сабитләшмәси һадисәсинин мин илләрлә тарихи вардыр. Она көрә дә түрк јазылы абидәләринин морфоложи гурулушуну өјрәнәркән гәдим түрк дилинин V - X әсрләрдәки граматик гурулушу дејил, һәмин әсрләрдән чох - чох әввәлки дил һадисәсини өјрәнмәк кими баша дүшмәк лазымдыр.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә өзүнү көстәрән бүтүн әсас вә көмәкчи нитг һиссәләри мүасир түрк дилләриндән чох аз фәргләнир. Һәр бир нитг һиссәсиндә бә'зи морфоложи категоријалар, морфоложи әламәтләр чох һалларда индики түрк дилләринин морфолоқијасы илә там ујғунлуг тәшкил едир. Бу исә бир тәрәфдән јазылы абидәләрин дилинин әмәлә кәлмә тарихинин данышыг дили илә мүгајисәдә чох јени олмасындан, дикәр тәрәфдән исә түрк дилләринин өзүнүн грамматик гурулушунун вә лүғәт тәркибинин бир чох дилләрдән фәргли олараг нисбәтән сабит олмасындан ирәли кәлир.

Индики түрк дилләриндә олдуғу кими, гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә нитг һиссәләри мүстәгил (исим, сифәт, сај, әвәзлик, зәрф, фе'л) вә көмәкчи (гошма, әдат, бағлајычы) олараг ики јерә ајрылыр.

Мүстәгил нитг һиссәләри.

ИСИМ

Һәр һансы бир дил әмәлә кәләркән илк олараг конкрет әшјанын адыны билдирән сөзләр јаранмышдыр. Гәдим түрк јазыларында раст

кәлән исимләр дә, шүбһәсиз ки, мәтнләр тәртиб олунандан әввәл төрәмишдир.

Көјтүрк вә ујғур јазылы абидәләриндә раст кәлән исимләр тәкчә көк сөзләрдән ибарәт дејил, һәм дә морфоложи вә синтактик јолла әмәлә кәлән дүзәлтмә сөзләри әһатә едир. Она көрә дә әски түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән исимләри гурулушуна көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1) Садә (әсли) исимләр.
2) Дүзәлтмә исимләр.

Садә исимләр.

Јазылы абидәләрдә раст кәлән садә исимләр башлыча олараг бир вә ја ики һечалыдыр. Бунунла белә, абидәләрдә үч һечалы исимләр дә хүсуси јер тутур. Шүбһә јохдур ки, чохһечалы садә исимләр тарихән ја шәкилчиләрин дашлашмасы, ја да ики сөзүн бир лексик ваһид һалында гајнајыб - гарышмасы нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр. Бунлара мисал олараг ашағыдакы сөзләри көстәрмәк олар:

Бир һечалы садә исимләр: **sü** (КТб 2) гошун; **yir** (КТк 4) јер, өлкә; **sab** (КТк 1) сөз, нитг; **bäg** (КТк 1) бәј; **baz** (КТб 2) сүлһ; **baş** (КТб 2) баш; **taş** (Тон 4) дашыр; **at** (Тон 4) ад; **öd** (TT VII 3,32) заман, вахт; **ös** (Uig II 86) һәјат; **erk** (AJ 136,1) күч, гүввә.

Ики һечалы садә исимләр: **bodun** (КТк 1) халг; **kağan** (КТк 3) хан; **yazı** (КТк 3) сәһра, чөл; **kapığ** (КТк 4) гапы; **yağı** (КТб 9) дүшмән; **obut** (Тон 37) хәчаләт; **altun** (КТк 5) гызыл; **kümüş** (КТк 5) күмүш **uruğ** (Uig IV A 110) тохум, нәсил; **enük** (AJ 610,7) вәһши һејван баласы вә с.

Дүзәлтмә исимләр.

Индики түрк дилләриндә олдуғу кими гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә дүзәлтмә исимләр әмәлә кәлмә јолларына көрә ики јерә ајрылыр: 1) морфоложи јолла әмәлә кәлән дүзәлтмә исимләр; 2) синтактик јолла јаранан дүзәлтмә исимләр.

Морфоложи јолла әмәлә кәлән дүзәлтмә исимләрин әксәријјәти анатүрк инкишафы мәрһәләсиндә ишләдилмишдир. Она көрә дә һәмин шәкилчиләрин чохуна бүтүн түрк дилләриндә инди дә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә исимләр, башлыча олараг, ашағыдакы шәкилчиләр васитәси илә әмәлә кәлмишдир:

Адлардан әмәлә кәлән исимләр.

А. Н. Кононов гәдим түрк јазылы абидәләриндә адлардан әмәлә кәлән исимләри үч әсас семантик група ајырмышдыр:

1) шәхс ады билдирән дүзәлтмә исимләр;

2) мүчәррәд вә ја конкрет әшја, аләт, јер ады билдирән дүзәлтмә исимләр;

3) кичилтмә, әзизләмә мә'насы ифадә едән дүзәлтмә исимләр.[1]

Адлардан әмәлә кәлән исимләр ашағыдакы шәкилчиләр васитәсилә дүзәлмишдир:

1. **-çı,-çi** - әсасән пешә, сәнәт, мәшғәлә билдирән исим әмәлә кәтирмишдир. Бунунла белә јазылы абидәләрдә һәмин шәкилчинин еjни заманда фе'лдән исим дүзәлтмәси һадисәсинә дә тәсадүф едилир. Көрүнүр, белә исимләр ики мә'нада - исим вә фе'л мә'насында ишләдилмиш сөзләр олмушдур:

bädizçi (КТК 11) бәзәкчи, нәггаш, рәссам; **tamğaçı** (КТб 53) мөһүрсахлајан, сарај дәфтәрханачысы; **yağçı** (Тон 50) ордуну дүшмән үзәринә апаран, сәркәрдә; **yolçı** (J 44,2) бәләдчи, өтүрүчү; **ayğuçı** (Тон 10) мәсләһәтчи.

-çı,-çi шәкилчиси васитәси илә фе'лдән дүзәлән исимләр јазылы абидәләрдә нисбәтән аздыр. Лакин бу һеч дә һәмин шәкилчинин V - X әсрләрдә мәһсулдар олмамасы һагда фикир јүрүтмәјә әсас вермир.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә әксинә ики вариантлы -çı,-çi шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән исимләрә даһа чох раст кәлмәк мүмкүндүр: **ölütçi** (Uig I 19) гатил; **tapığçı** (AJ 626,13) хидмәтчи; **yirtinçü** (AJ 616,6) јер күрәси, јер күрәсиндә јашајан.

-çı ,-çi шәкилчиси бүтүн түрк дилләриндә ән мәһсулдар исим дүзәлдән шәкилчи кими инди дә ишләдилмәкдәдир.

2. **-daş** - адлардан исим дүзәлдән шәкилчидир. Бу шәкилчи васитәси илә әмәлә кәлән исимләр мүәјјән бир ишин ичрасында, һәрәкәтдә иштиракчы, һәмтај олан шәхс анлајышыны ифадә едир. Бу шәкилчијә гәдим көјтүрк јазылы абидәләриндә чох аз тәсадүф олунур: **kadaş** (J 3,10,11,13,16,21) роһум; **adaş** (ad - daş) (J 26) јолдаш, дост, әрхадаш.

Јенисеј јазылы абидәләриндә јалныз бир дәфә раст кәлән kağadaş (J 41) роһум, олсун ки, kadaş сөзүнүн илк шәклидир.

- daş шәкилчиси түрк дилләринин чохунда инди дә ишләдилмәкдәдир.

3. **-lık, -lik (-lak, -luk)** - көјтүрк јазылы абидәләриндә нисбәтән аз јајылмыш сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән бирдир.

Бәллидир ки, -lık, -lik еjни көк, әсас үзәриндә төрәмиш морфоложи әламәтдир. Башга мүлаһизәјә көрә, исим дүзәлдән -lık, -lik шәкилчиси сифәт әмәлә кәтирән еjни фонетик тәркибли шәкилчидән фәргли олараг башга мәнбә әсасында мејдана чыхмышдыр.[2]

---

1 А. Н. Кононов., көстәрилән әсәр, сәһ. 83

2 П. М. Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-тегина. СПб., 1899, с. 96

- **lık, lig** шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлмиш исимләрә аид мисаллар: **erdämlig** (J 28,1) кишилик; **bäglig** (J 26,9) бәјлик; **toplağuluk** (Тон 14) топланыш; **yemişlig** (Ман I 14,9) мејвә бағы; **özlük** (Мок 13) миник үчүн јарарлы; **udlık** (КТб 36) омба. Мүг. ет, Дәдә Горгуд: ојлут омба.

-lık,-lik шәкилчиси гәдим ујғур әдәби дилиндә, әсасән дөрд вариантда ишләдилмишдир вә бу шәкилчи еjни заманда сифәт әмәлә кәтирмишдир:

kadğuluk (КБН 357,8) кәдәр, гәм; **ağılık** (Uig III 47,17) хәзинә; **udluk** (ТТ VII 21,10) омба; **erklig** (КБН 326,8) күчлү, әзәмәтли; **korkınçlık** (AJ 621,2) горху, горхулу.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә **-lık,-lik** шәкилчисинин мүасир Азәрбајҹан түрк дилиндә олдуғу кими заман анлајышы билдирән исим әмәлә кәтирмәси һалларында да раст кәлмәк мүмкүндүр: **bin yıllık** (МЧ 21) мин иллик.

4. **-däm** - исимдән исим дүзәлдән шәкилчидир. Көјтүрк јазылы абидәләриндә һәмин шәкилчи васитәси илә әмәлә кәлән исимләрә чох аз тәсадүф едилир:

alpı, ärdämi anta (КЧ 4) гәһрәманлығы, кишилији орада. Мүг. ет: «Китаби - Дәдәм Горгуд»: һеј Дәрсә хан, оғлана бәклик веркил, тахт веркил, **әрдәмлидир.**

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә däm шәкилчисинин ики вариантына тәсадүф едилир вә бу шәкилчи вариантлары еjни заманда адлардан сифәт әмәлә кәтирмишдир:

kündäm (Ман III 17,2) күнәшли; **täŋridäm** (Ман I 26,13) аллаһлыг; **ärdäm** (МК I 336) кишилик; **boğdam** (ТТ I, 118) чиркли.

Фе'лдән әмәлә кәлән дүзәлтмә исимләр.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә фе'лдән исим дүзәлдән шәкилчиләр нисбәтән чохдур. Фе'лдән исим дүзәлдән бу шәкилчиләрин чоху өз сөз јарадычылыг имканларына көрә диггәти чәлб едир. Даһа доғрусу, бу шәкилчиләрдән бири фәал, дикәри исә гејри-фәалдыр. Бунлар әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. **-ıg,-ig,-ug,-üg,-g** - фе'лдән исим дүзәлдән ән мәһсулдар шәкилчиләрдән бири олмушдур. Бу шәкилчи васитәси илә әмәлә кәлән исимләр мә'нача бир-биринин еjни дејилдир вә онлары ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) Иш, һәрәкәтин адыны билдирән исим әмәлә кәтирмишдир:

bilig (КТк 7; КТб 30) билик, мә'лумат; **bisük** (КТк 6) нәсил; **emgäk** (КТб 19) әзаб, әзијјәт; **ötüg** (Мок 39) хаһиш, јалварыш;

б) иш вә ја һәрәкәтин нәтичәсини билдирән исим дүзәлтмишдир:

ülüg (Тон 4) һиссә, пај; **ölüg** (КТб 49) мејид, чәназә; **bitig** (КТк 13) јазы;

в) иши ичра едән шәхс мә'насыны билдирән исим әмәлә кәтирмишдир:

körig (Тон 29) мүшаһидәчи, кәшфијјатчы; **buyuruk** (КТб 44) бујуругчу;

г) иш вә ја һәрәкәтин јерини билдирән исим дүзәлтмишдир:

keçig (Тон 35) көрпү, судан кечмә васитәси; **erig** (КТк 13) дајаначаг јери;

г) иши ичра едән аләт мә'налы исим дүзәлтмишдир:

sünüg (Тон 28; КТб 35) сүнкү.

Гәдим ујгур әдәби дилиндә, көрүнүр, **-ıg, ig** шәкилчисиндән даһа чох истифадә олунмушдур: **bölüg** (hc 12,4) һиссә; **käzik** (КВН 342,15) сыра, нөвбә; **kälig** (МК II 172) кәлиш.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә бә'зән ејни мә'налы исим дүзәлдән -ı, -i шәкилчисинә тәсадүф олунур. Олсун ки, һәмин шәкилчи **-ık, -ik** шәкилчисинин сон самит сәсинин дүшмәси нәтиҹәсиндә мејдана чыхмышдыр. Беләки огуз групу түрк дилләриндә гәдим заманлардан сөзүн сон һеҹасында г вә ја г сәсләринин дүшмәси мә'лум фонетик һадисәдир: **kal - ı** (Тон 30) галыг, јердә галан; **kok - ı** (Мок Ха 11) гоху, әтир.

-ık, -ig шәкилчиси мүасир түрк дилләриндә архаикләшмәсә дә, онун сөз јарадычылыгы имканлары хејли мәһдудлашмышдыр.

2. **-ım, -im** - фе'лдән конкрет мә'налы исим әмәлә кәтирән шәкилчидир. Бу шәкилчи васитәси илә әмәлә кәлән исимләрә абидәләрдә чох тәсадүф едилир. Бунунла белә, јазылы сәнәдләрдә бу шәкилчи васитәси илә дүзәлән исимләрин мүхтәлиф мә'на чаларларына малик олмасы онун X әсрәдәк мәһсуллар олдугуну көстәрир. Һәмин шәкилчинин индики түрк дилләриндә кениш јајылмасы һадисәси дә буну сүбут едир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә - ım,- im шәкилчиси васитәсилә әмәлә кәлән исимләри мә'на хүсусијјәтләринә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) әшјанын адыны билдирән исим әмәлә кәтирмишдир: **kädim** (КТб 33) кејим, палтар; **barım** (Мок 24) вар, дөвләт;

б) нумератив мә'на вә ја өлчү билдирән исим дүзәлтмишдир: **batım/sünüg** **batımı** (КТб 35) сүнкү бојунча;

в) тәбиәт һадисәләринин адыны билдирән исим әмәлә кәтирмишдир: **ölüm** (ЫБ XVIII) өлүм.

Әски ујгур әдәби дилиндә - **ım,- im** шәкилчисинин - **m,- ım, - im,- um,-üm** вариантларындан истифадә олунмушдур:

toğum (МК III 59) кәсилмәк үчүн ајрылмыш һејван; **kädim** (КБН 104) палтар; **atım** (КБГ 238,10) сәрраст атычы; **içim** (КБН 317) ичим.

- **ım,- im** шәкилчиси мүасир түрк дилләриндә инди дә ишләдилмәкдәдир.

3. - **uş,- üş,- ış,- iş** -фе'лдән исим дүзәлдән аз мәһсуллар шәкилчидир. Бу шәкилчи васитәси илә иш, һәрәкәтин кедишини, нәтиҹәсини билдирән исим дүзәлмишдир:

uruş (О 2) вуруш; **sünüş** (КТБ 15,40) дөјүш; **tägiş(s)** (КТб 45) вуруш, дөјүш; **üküş** (**ük** јығмаг) (Мок 31) чох.

- **ış,- iş** шәкилчисинин гәдим ујгур јазылы абидәләриндә ашағыдакы вариантларына раст кәлмәк мүмкүндүр:

evriş (МК I 367) чеврилиш; **tutuş** (МК I 367) давлаг, е'тираз; **pusuş** (МК 101) кәдәр, гәм (**pus** һәјәҹанланмаг); **karış** (МК 370) мүбаһисә.

4. - **anç,- ünç,- inç** - фе'лдән мүҹәррәд мә'налы исим дүзәлдән шәкилчидир. Бу морфоложи әламәт түрколожи әдәбијјатларда бә'зән гајыдыш вә ја гајыдыш - мәҹһул нөв шәкилчиси кими изаһ олунур. Бизҹә, мүхтәлиф мә'налы шәкилчиләри ејни шәкилчи нөвү кими изаһ етмәк дүз дејилдир:

öküç (J 28) гәм, кәдәр; **ötünç** (Тон 14) хаһиш, мәсләһәт.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә - inç шәкилчиси илә јанашы ејни мә'налы исим әмәлә кәтирән - **ınç,- inç,- unç,- ünç,- ğanç,- änç** шәкилчи вариантларына да раст кәлмәк мүмкүндүр. Олсун ки, һәмин морфоложи әламәтләр ејни көклүдүр вә онлары бу морфоложи әламәтләрин мүхтәлиф вариантлары кими өјрәнмәк олар:

bulğanç (Тон 22) гарышыглыг; **ezänç** (J 32) адәт; **tarkanç** (Тон 22) гарышыглыг.

5. - **ma,- mä** исимдән, фе'лдән һәм конкрет, һәм дә мүҹәррәд мә'налы исим әмәлә кәтирмишдир:

yälmä (Тон 60) авангард; **yalma** (КТб 33) палтар, плаш; **täkmä** (J 9) бүтәв.

- **ma,- mä** шәкилчиси мүасир түрк дилләриндә инди дә ишләдилмәкдәдир.

6. **-n,-ın,-in** фе'лдән исим дүзәлдән азмәһсуллар шәкилчидән биридир:

kiyin (J 2) ҹәза; **tökün** (Тон 54) дамға.

-n,-ın,-in шәкилчиси бир чох түрк дилләриндә јалныз дашлашмыш шәкилдә галмышдыр.

7. - **sık,- sik** -фе'лдән мүҹәррәд, бә'зән дә конкрет мә'налы исим дүзәлдән азмәһсуллар шәкилчидир:

udsık (Тон 12) јуху; **ülüsik** (КТк 6) һиссә, парча; **açsık** (КТк 8) аҹ, јемәксиз; **tosık** (КТк 8) тох, јемәклә тә'мин олунмуш.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә әсасән ики вариантда раст кәлән sık,- sik шәкилчиси гәдим ујгур әдәби дилиндә чох вариантлылыгы илә диггәти ҹәлб едир:

8. - **mak,- mäk** башлыҹа оларак огуз групу түрк дилләринә вә әски ујгур әдәби дилинә мәхсус шәкилчидир. Әлдә олан көјтүрк јазылы абидәләриндә исә һәмин шәкилчинин бә'зи сөзләрин тәркибиндә дашлашмыш галығына раст кәлмәк мүмкүндүр. Буна Күл тикинин шәрәфинә јазылмыш абидәнин бөјүк мәтниндә раст кәлән **armakçı** (КТб 6) сөзүнү көстәрмәк олар. Бу шәкилчинин мәсдәр шәкилчиси олмасына һеч бир шүбһә јохдур. Орасы да бәллидир ки, мәсдәр шәкилчиси өз грамматик хүсусијјәтләринә көрә фе'лдән исим әмәлә кәтирән

морфоложи әламәтләрдән чох аз фәргләнир. Көрүнүр, она көрә дә һәмин шәкилчи гәдим ујгур јазылы абидәләриндә өзүнү еіни заманда фе'лдән исим әмәлә кәтирән морфоложи әламәт кими көстәрир: **Karımaktın ükűs** (AJ 366,7) гарышмагдан артыг; **ölürmäkin** (AJ 9,4) өлдүкләрини вә с.

Ујгур јазылы абидәсиндән кәтирилән јухарыдакы мисалы, әлбәттә, **- mak** шәкилчиси илә әмәлә кәлән дүзәлтмә исимдән даһа чох исимләшмиш мәсдәр кими дә гәбул етмәк олар.

9. **- ıt,- it,- ıd** - фе'лдән мүчәррәд мә'налы исим әмәлә кәтирән азмәһсуллар шәкилчидир. Бу шәкилчи васитәси илә әмәлә кәлән исимләрә чох һалларда јалныз көјтүрк јазылы абидәләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр:

igid (КТк 10) јалан, јанлышлыг; **sıgıt** (КТб 51) һөнкүртү, аглајыш. **-ıd, -it** шәкилчиси индики түрк дилләриндә тамамилә архаикләшмиш вә јалныз дашлашмыш бә'зи сөзүн тәркибиндә галмышдыр.

10. - **guçı,-küçi** (<-gu + -çı) - фе'лдән ишин ичрасыны билдирән исим әмәлә кәтирмишдир: **ay - guçı** (Тон 10) мәсләһәтчи; **it - güçi (bark itgüçi)** (КТб 53) бәнна, ев тикән, ме'мар; **bitigtaş it - güçi** (Тон 31,32) јазылы абидә дүзәлдән, даш үзәринә јазы һәкк едән.

Синтактик јолла әмәлә кәлән дүзәлтмә исимләр

Көјтүрк јазылы абидәләриндә сөзләрин, о чүмләдән исимләрин синтактик јолла әмәлә кәлмәси һадисәсинә аз тәсадүф олунур. Бу исә гәдим түрк дилиндә синтактик јолла әмәлә кәлән исимләрин морфоложи јолла дүзәлән исимләрә нисбәтән јени олдугуну көстәрир.

Јазылы абидәләрдә раст кәлән синтактик јолла дүзәлмиш сөзләр ја бүтөвлүкдә јанашма үсулу илә, ја да синтактик - морфоложи јолла әмәлә кәлмишдир. Она көрә гәдим түрк јазылы абидәләриндә синтактик јолла әмәлә кәлән дүзәтмә исимләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Ики сөзүн јанашмасы илә (морфоложи әламәтин иштиракы олмадан) әмәлә кәлән дүзәлтмә исимләр. Бу група дахил олан дүзәлтмә исимләрин исим, сифәт вә ја сајдан ибарәт олан биринчи тәрәфи, адәтән, бир лексик ваһидә чеврилмәјә мејл едән икинчи лексик ваһидә јанашыр. Бунлара мисал олараг аз мигдарда шәхс адларыны, гәбилә вә јер адларыны көстәрмәк олар:

Eltäris (КТб 1) Күл - тикинин вә Мокилјанын атасынын ады (**<el/il el+täris** топланмыш); **el+tabar** (КТб 43) түрк дилли аз гәбиләсинә аид јүксәк һәрби рүтбә / **el+täbär (il)** тәрәф мә'насыны билдирән гошма; ел тәрәфиндә дуран демәкдир).

Синтактик јолла әмәлә кәлән дүзәлтмә исимләр ичәрисиндә јер, гәбилә ады билдирән хүсуси исимләр диггәти даһа чох чәкир:

Şantun yazı (КТк 3) чөл ады, Шантун чөлү; **Tämir Kapıg** (КТк 4) Бәлхдән Сәмәргәндә кедән јолун үзәриндә јер, кечид ады; **Ötükän yış** (КТк 8) Өтүкән мешәли дагы вә с.

2. Синтактик - морфоложи јолла (икинчи нөв исми бирләшмә көрүмүндә) әмәлә кәлән исимләр. Бу типли дүзәлтмә сөзләр, шүбһәсиз ки, мүвафиг гурулушлу исми бирләшмәдән тәчрид олунмушдур. Она көрә дә јазылы абидәләрдә онларын мигдары чох аздыр: **kün toğsık** (КТк 3) шәрг; **kün batsık** (КТк 2) гәрб, баты; **kün ortusı** (КТк 2) чәнуб, күнеј; **tün batsık** (КТк 2) гүзеј, шимал вә с.

3. Биринчи нөв исми бирләшмәләрдән тәчрид олунма јолу илә мејдана чыхан дүзәлтмә исимләр. Бу група дахил олан исимләр тәчрид олунма јолу илә әмәлә кәлсә дә, синтактик јолла әмәлә кәлән дүзәлтмә исмә даһа чох ујғун кәлир: **Kara Kum** (Тон 7) сәһра ады, Гара Гум; **kök türk** (КТб 3) түрк гәбиләсинин ады; **bängü taş** (КТк 11) абидә; **Kara köl** (КТб 42) көл ады, Гара көл; **tokuz oğuz** (КТк 2) түрк гәбиләсинин ады; **Otuz tatar** (КТб 4) түрк гәбиләсинин ады; **üçkarluk** (МЧ 11) түрк гәбиләсинин ады; **kara türgis** (КТб 38) түрк гәбиләсинин ады вә с.

Исмин грамматик категоријалары

«Үмуми грамматик категоријалар» ады алтында өјрәнилән һал, мәнсубијјәт, кәмијјәт вә хәбәрлик категоријалары исмә даһа чох јахынлашдығына көрә исмин тәркибиндә өјрәнилир. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә һәмин грамматик категоријалар ашағыдакы хүсусијјәтләрә маликдир.

Һал категоријасы

Чүмлә вә ја сөз бирләшмәләри дахилиндә чүмләнин үзвләри, сөз бирләшмәләри дахилиндә исә онларын компанентләри арасында грамматик әлагә јарадан һал шәкилчиләри гәдим түрк јазылы абидәләриндә мүхтәлифлији вә чохвәзифәлилији илә диггәти чәкир.

Јазылы абидәләрдә раст кәлән бүтүн һал шәкилчиләри индики түрк дилләриндә олдугу кими һәм грамматик, һәм дә семантик вәзифә јеринә јетирир. Бунлар ашағыдакылардыр:

А д л ы г һ а л - һеч бир морфоложи әламәти олмајан һал көрүмүдүр. Башга һаллардан фәргли олараг адлыг һалда олан сөзләр өзүндән сонра кәлән предикатив вә гејри - предикатив сөз вә ја үзвлә јанашма јолу илә грамматик әлагәјә кирир. Адлыг һалда ишләнән сөз чүмләнин мүбтәдасы, тә'јини, исми хәбәри јериндә ишләнир:

Bilgä Tonukuk bän özüm Tabgaç ilintä kılıntım (Тон 1) Мән өзүм биличи Тонјукук Табгач елиндә дүнјаја кәлдим; **Ol yirgärü barsar, türk bodun, öltäçisän** (Тон 23) Еј түрк халгы, о өлкәјә тәрәф кетсән, мәһв олачагсан.

Јухарыдакы мисалларда **Toñukun, Tabğaç, bodun** сөзләри адлыг һалда ишләнмишдир.

Јијәлик һал - **ıŋ,- iŋ,- nıŋ,- niŋ** шәкилчиси васитәсилә ифадә олунур. Башга һал көрүмләриндән фәргли олараг, бу һал шәкилчиси, адәтән, гејри - предикатив сөз бирләшмәләри дахилиндә грамматик әлагә јарадыр. Семантик вәзифәсинә көрә јијәлик һал шәкилчиси јазылы абидәләрдә әсасән јијәлик анлајышы ифадә едир.

Јијәлик һал шәкилчисинин иштиракы илә әмәлә кәлән гејри - сабит сөз бирләшмәләри (үчүнчү нөв исми бирләшмәләр) чүмләнин мүрәккәб мүбтәдасы, тамамлығы, исми хәбәри вәзифәсини јеринә јетирир. Лакин түрк јазылы абидәләриндә јијәлик һал шәкилчисинә чох аз тәсадүф олунур. Бу да, көрүнүр, һәмин шәкилчинин башга һал шәкилчиләриндән сонра мејдана чыхмасы һадисәси илә бағлыдыр.

Јијәлик һал шәкилчиси, бәллидир ки, мәнсубијјәт категоријасынын икинчи шәхсинин тәкини ифадә едән шәкилчи вариантларына чох ујғун кәлир. А.Н.Кононова көрә, бу һәмин шәкилчиләрин һәр икисинин ејни көк әсасында әмәлә кәлмәси һаггында фикир јүрүтмәјә әсас верир.[1] Лакин јијәлик һал шәкилчисинин **nāŋ**,- шеј, әшја мә'налы исимдән әмәлә кәлмәси һаггында јүрүдүлән мүлаһизә, бизчә, даһа чох ағла батандыр:

bilgä kağanıŋ bodunı (О 3) Билкә ханын халгы; **türk bodunıŋ ilin** (КТб 1) түрк халгынын елинин; **igidmiş kağanıŋın sabın almatın** (КТк 9) (Сизи) јүксәлтмиш ханынызын сөзүнү ешитмәдиниз.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә ашағыдакы јијәлик һал шәкилчиләринә раст кәлмәк мүмкүндүр: - **ıŋ,- iŋ,- nıŋ,- niŋ,- nuŋ,- nüŋ**; **burxanlarınıŋ** (ХТ 42) буддаларын; **yaruknuŋ** (ХТ 4) ишығын; **anıŋ** (СС 1) онун; **mäniŋ** (КВН 10).

Јөнлүк һал - гәдим түрк јазылы абидәләриндә башлыча олараг - **ka,- kä**, чох аз һалларда исә - **ä,- ya,- yä** шәкилчи вариантлары васитәси илә ифадә олунур. Јијәлик һалдан фәргли олараг јөнлүк һал шәкилчиси, әсасән чүмлә дахилиндә адла фе'л вә ја адла фе'ли сифәт, адла мәсдәр арасында грамматик әлагә јарадыр. Бундан әлавә, јазылы абидәләрдә јөнлүк һал шәкилчисинин семантик вәзифәси даһа кениш вә рәнкарәнкдир. Она көрә дә гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән јөнлүк һал шәкилчисини семантик вәзифәсинә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Иш, һәрәкәтин мүәјјән бир објектә тәрәф јөнәлдијини, она аид олдуғуну, она бағлылығыны билдирир:

Tāmir kapığka (КТк 3) Дәмир гапыја; **Tüpütkä** (КТк 3) Тибетә; **taşka** (КТк 1) даша; **bödka** КТк 11) тахта; **Tabğaç kağanka** (КТк 8) Табғач ханына; **yağıya** (J 26) Јағыја, дүшмәнә; **kanğa** (J 11) хана вә с.

1 А. Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII - IX вв.), сәһ. 161.

2. Иш, һәрәкәтин заманыны ифадә едир:

Kul - tigin kon **yılka** yiti **yägirmikä** uçdı. tokuzınç ay yeti otuzka yoğ ertimiz (КТб 53) Күл - тикин гојун илиндә, он једдинчи күн өлдү, доггузунчу ајын ијирми једдисиндә (ону) дәфн етдик; on **tünkä** ... bardımız (Тон 26) Он күнә кетдик; ol **ödkä** (КТб 44) о заман; **yazıŋa** oğuzğaru sü taşıktımız (КТб 48) Јазда оғуз үзәринә гошун чәкдик.

Јенисеј јазылы абидәләриндә заман анлајышыны ифадә етмәк үчүн әсасән исмин јерлик һал шәкилчисиндән истифадә едилмишдир:

beş yaşımta kansız kalıp... (J 45) беш јашымда атасыз галыб...; altı **yaşımta** kan adırıldım (J 32) алты јашымда атадан ајрылдым; ...... sizimä altmış **yaşımda** (adırıltım (J 1,1)) алтмыш јашымда сиздән ајрылдым.

3. Иш, һәрәкәтин нәтичәсини, аид олдуғу субјекти билдирир:

Eki **oğluma** şad at bertim (МЧ 19) Ики оғлума шад рүтбәси вердим; **kemkä** ilig kazğanur män (КТб 9) ел бирлијини кимин үчүн газанырам; **baŋa** aydı (Тон 31) мәнә деди; **kağanıma** ötüntüm (Тон 12) ханыма мүрачиәт етдим; **Tabğaçka** yana içikdi (Тон 2) јенә дә Табғач (елинин) әсарәти алтына дүшдү.

4. Иш вә ја һәрәкәтин сәбәбини, мәгсәдини билдирир:

Män özim kağan **olurtıkıma** (КТб 27) мән өзүм хан олдуғума көрә; **Näkä** tazär biz (Тон 38) Биз нәјә көрә гачырыг;

5. иш вә ја һәрәкәтин јерини ифадә едир. Бу мә'наны билдирмәк үчүн, адәтән, башлыча олараг оғуз түрк дилләри групуна хас олан - а,- ä,- ya,- yä шәкилчи вариантларындан истифадә олунмушдур:

biriyä şad - apıt bäglär, **yıraya** tarkat buyuruk bäglär (КТк 1) сағда (дуран) шадапыт бәјләри, солда (дуран) тәрханлар, бујуругчу бәјләр; Tabğaç **ilinä** kılıntım (Тон 1) Табғач елиндә доғулдум.

- **a,- ä** јөнлүк һал шәкилчисини гәбул едән сөз tägi гошмасы илә грамматик әлагәјә кирәрәк иш, һәрәкәтин мигдарыны билдирир:

Bir kisi yaŋılsar oğuşi, bodunı **bişükinä** tägi kıdmaz ermis (КТк 6) Бир адам јаныләа да, гәбиләси, халгы (бүтөв бир) нәслә дәк јолуну азмамыш.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә јөнлүк һалы ифадә едән шәкилчи вариантлары һәм фонетик гурулушуна, һәм грамматик вә семантик вәзифәсинә көрә көјтүрк јазылы абидәләриндән, демәк олар ки, фәргләнмир.

Јөнәлмә һалы - түрк дилләриндә ән гәдим һал көрүмләриндән биридир. - **rı,- ri,- ra,- ar,- är** шәкилчи вариантлары васитәсилә ифадә олунан бу һал көрүмү олсун ки, VII - VIII әсрләрдә, артыг, өз грамматик әһәмијјәтини итирмәк үзрә олмушдур. Она көрә дә һәмин һалы ифадә едән шәкилчи вариантларына јалныз аз вә ја чох дәрәчәдә бир лексик ваһид һалында тәчрид олунмуш сөзләрин тәркибиндә тәсадүф олунур. Һәмин типли сөзләр јер анлајышы ифадә едән зәрфләрә даһа чох ујғун кәлир. Она көрә - **rı,- ri,- ra,- ar,- är** јөнәлмә һал шәкилчисини грамматик вә семантик вәзифәләринә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. иш, һәрәкәтин мүәјјән бир објектә доғру јөнәлдијини билдирир. Бу мә'нада адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадан **- rä,- ar,- rı,- rï** шәкилчиси јөнлүк һал шәкилчисинә ујғун кәлир:

Aŋar körü bilin (КТк 11) Она бахаркән билин; Apa tarkan aru **içrä** sab ıdmıs (Тон34) Апа тәрханын сарајына сифариш көндәрмиш;

2. иш, һәрәкәтин нәтичәсинин кимә аид олдуғуну билдирир:

Aŋar adınçığ bark yaraturtım (КТк 12) Онун үчүн хүсуси сәрдабә тикдирдим;

3.Иш, вә ја һәрәкәтин јерини билдирир. Бу мә'нада **- ra,- rä** шәкилчиси исмин јерлик һал шәкилчисинә даһа чох ујғун кәлир:

Öŋrä kün toğsıkda (КТб 4) Ирәлидә - шәргдә; kanım kağan yiti yägirmi erin taş ı kmı s, **taş-ra** yori yur tiyin kü esidip, balı kdakı taşıkmıs, tağdakı inmis (КТб 11 - 12) Хан атам он једди киши илә азад олмуш, чөлдә (јә'ни азадлыгда) кәзир хәбәрини ешидән шәһәрлиләр дағa галхмыш, дағдакылар шәһәрә енмишләр; **içrä** aşsız, **taşra** tonsız yabız yablak boduntа üzä olurtım (КТб 26) гарны ач, әјни јалавач пис, јава халг үзәриндә һөкмдар олдум.

- ra,- ar,- är шәкилчисинин өз грамматик әһәмијјәтини VII - VIII јүзилликләрдә итирмәкдә олдуғуну ашағыдакы мисаллар даһа ајдын шәкилдә көстәрир: **içräki bodun** (КТк 2) ичәридәки халг; **öŋräki är** (Тон 25) ирәлидәки (шәргдәки) дөјүшчү.

Јөнәлмә һалы бүтүн түрк дилләриндә архаикләшмишдир. Лакин һәмин һал шәкилчисинин дашлашмыш шәклинә бә'зи сөзләрин тәркибиндә инди дә раст кәлмәк мүмкүндүр: **ичәри, дышары, үзрә** вә с.

Јөнәлмә-истигамәт һалы - грамматик вәзифәсинә вә семантикасына көрә јөнәлмә, гисмән дә јөнлүк һалларындан аз фәргләнир. Бу һал көрүмү дә јалныз адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр: **- ğaru,- kärü,- aru,- ärü** шәкилчи вариантлары васитәси илә ифадә олунур.

Јөнәлмә - истигамәт һалы еіни заманда ашағыдакы семантик вәзифәләри јеринә јетирир:

1. иш, һәрәкәтин истигамәтини, мүәјјән бир објектә доғру истигамәт алдығыны билдирир:

Tabğaçğaru (Мок 35) Табғача тәрәф; ol **yirgärü** (КТк 8) о тәрәфә;

2. иш, һәрәкәтин кимә, нәјә аид олдуғуну билдирир. Бу мә'нада јөнәлтмә истигамәт һал шәкилчиси јөнлүк һал шәкилчисиндән фәргләнмир:

Bökü kağan **baŋaru** ayıtmıs (Тон 34) Бөкү хан мәнә әмр етмиш;

3. иш, һәрәкәтин инкишаф етдији јери билдирир:

ilgärü kün toğsı k(k)a, **yirkärü** kün **ortusı-naru, kurı-ğaru** kün batsıkına, **yırğaru** tün **ortusıŋaru** anta içräki bodun ... (КТк 2) Ирәлидә - шәргдә, сағда - чәнубда, архада - гәрбдә, солда - шималда - орада мәркәзи халг....

Јөнәлмә - истигамәт һалына гәдим ујғур јазылы абидәләриндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Ујғур јазылыларында јөнәлмә - истигамәт

һалы башлыча олараг ашағыдакы шәкилчи вариантлары васитәси илә ифадә олунмушдур:

yirinkärü (ХТ 45) јеринә тәрәф, өлкәсинә тәрәф: **taşkaru** (AJ 613, 22) бајыра; birgärü (AJ 620,2) сағ тәрәф, чәнуба тәрәф.

Јөнәлмә - истигамәт һал шәкилчи вариантлары бүтүн түрк дилләриндә архаикләшмишдир. Лакин һәмин шәкилчинин галығына бә'зи сөзүн тәкибиндә, о чүмләдән **јухары, ирәли, ичәри** (јок - кару, ил - гәрү, ич - кәру) вә с. кими сөзләрин тәркибиндә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Тә'сирлик һал - морфоложи чәһәтдән даһа чох инкишаф етмиш һал көрүмләриндән биридир. Чүмләдә, адәтән, адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадан тә'сирлик һал көрүмү көјтүрк јазылы абидәләриндә ашағыдаки шәкилчиләр васитәси илә ифадә олунур: **- ı, - ıg,- u,- ug, - g,- ıg;- ın,-in,- nı,-ni,-n.**

Бунлардан әлавә, јазылы абидәләрдә тә'сирлик һалын индики түрк дилләриндә олдуғу кими һәм дә шәкилчисиз ифадә көрүмүнә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. >

Тә'сирлик һал шәкилчиләри ашағыдаки һалларда ишләдилмишдир:

1. Чүмләнин тамамлығы вәзифәсини јеринә јетирән сөзү еіни чинсли әшјалар топлусундан ајырыб фәрдиләшдирмәк лазым кәлдикдә:

Yok çığan **boduŋığ** kop kobartdım, çığan **boduŋığ** bay kıltım ...(КТк 10) Јох (дәрәчәсинә кәлән) мүфлис халгы мејдана чыхардым, јохсул халгы варлы етдим; az **eltäbärig** tutdı (КТб 43) О, азларын елтәбәрини тутду; bu **süg** (Тон 32) бу гошуну;

2. Иш вә ја һәрәкәтин јерини ифадә етдикдә :

Altun **yışığ** aşa kältimiz (Тон 37) Алтун мешәли дағындан кечәрәк кәлдик ; **Çuğay** **Kuzın** kara kumığ olurur ertimiz (Тон 7) О заман биз Чуғај - кузда Кара Кумыгда мәскән салдыг;

3. Ихтисара дүшән икинчи вә ја үчүнчү нөв исми бирләшмә чүмләнин тамамлығы вәзифәсини јеринә јетирдикдә:

kağanın tutdımız (Тон 41) ханларыны тутдуг; **sabımın** tükäti esidgil (КТк 1) нитгими ахырадәк динләјин.

- ıg,- ig тә'сирлик һал шәкилчиси көјтүрк јазылы абидәләриндә бә'зән јијәлик һал шәкилчиси вәзифәсини јеринә јетирир. Она көрә дә түрколожи әдәбијјатларда һәмин шәкилчи бә'зи һалларда сәһв олараг јијәлик һал шәкилчиси кими изаһ едилир:

türk **boduŋıg** atı küsi yok bolmazun (КТб 25) Түрк халгынын ады, шөһрәти јох олмасын; **ak** **adğırığ** udlıkın siyu urtı (КТб 36) аг ајғырын онбасы сынды.

Исмин тә'сирлик һалыны ифадә едән - ıg,- ik вә - ın,- in шәкилчи вариантларына еіни дәрәчәдә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу да шүбһәсиз ки, гәдим ујғур әдәби дилинин билаваситә көјтүрк әдәби дили әсасында мејдана чыхмасы һадисәси илә бағлы олмасындан ирәли кәлир. Лакин ујғур јазыларында көјтүрк јазылы абидәләриндән фәргли олараг индики түрк дил-

ләри үчүн сәчијјәви олан - **ni,- ni,- nu,- nü** тә'сирлик һал шәкилчисинә дә тәсадүф олунур. Олсун ки, һәмин шәкилчи көјтүрк әдәби дили үчүн хас олан - in,- in шәкилчиси әсасында мејдана чыхмышдыр.

Гәдим түрк јазылы абидәләри үчүн даһа чох сәчијјәви олан - **ig,- ig** шәкилчиси исә һазырда, демәк олар ки, бүтүн түрк дилләриндә архаикләшмишдир.

Ј е р л и к һ а л - әсасән - **da,- dä,- ta,- tä** шәкилчи вариантлары васитәсилә ифадә олунур. Чүмләдә адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадан бу шәкилчинин семантик вәзифәси онун грамматик вәзифәсинә нисбәтән кенишдир. Она көрә јазылы абидәләрдә - **da,- dä,- ta,- tä** шәкилчисини ифадә етдији мә'на хүсусијјәтләринә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Иш вә ја һәрәкәтин, әшјанын јерини билдирир:

täŋrida bolmıs türk bilgä kağan (КТк 1) көјдә јаранмыш биличи түрк ханы; bu **yirdä** olurıp Tabğaç bodun birlä tüzältim (КТк 4) Бу јердә мәскән салыб,табғач халгы илә мүнасибәтләри гајдаја салдым; **Kara költä** süŋüşdimiz (КТб 42) Гара көлдә вурушдуг; **Altun yışda** olurtımız (Тон 32) Алтун мешәли дағында мәскән салдыг.

2. Чүмләдә адла фе'л арасында грамматик әлагә јаратмагла јанашы иш, һәрәкәтин заманыны билдирир:

Ol küntä tägdi türk bodun Tämir kapığka (Тон 46) Түрк халгы о заман Дәмир Гапыја јетди; Kül tigin **ol süŋüşdä** otuz yaşayur erti (КТб 42) О вуруш заманы Күл-тикинин отуз јашы вар иди.

3. Адла фе'л арасында грамматик әлагә јаратмагла һәм дә иш, һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини билдирир. Белә һалларда - **da,- dä,- ta,- tä** шәкилчиси чыхышлыг һал шәкилчиси вәзифәсини јеринә јетирир. Она көрә әски түрк јазылы абидәләринин дилинә һәср олунан бә'зи мәгалә вә ја монографик әсәрләрдә һәмин шәкилчи чох вахт јерлик - чыхышлыг һал шәкилчиси кими изаһ олунур:

Tüpüt **kağanta** bölön kälti (КТб 52) Тибет ханлығындан бөлән кәлди; **Tabğaçda** adırıltı (Тон 2) Табғач елиндән ајрылды; Tabğaç **kağanta** bädizçi kälürtim (КТк 11) Табғач ханлығындан нәггаш кәтиртдим.

4. Иш вә ја һәрәкәтин мүәјјән бир објектә тәрәф јөналдијини билдирир. Лакин јазылы абидәләрдә јерлик һал шәкилчисинин јөнлүк һал шәкилчиси јериндә ишләдилмәси һалларына аз тәсадүф едилир:

Toğlada oğuz kälti (Тон 15) Огуз (гәбиләләри) Тоғлаја кәлдиләр (Малов: Тоғладан кечиб кәлдиләр); Ol taşığ kötürüp ol (ku)duğ **içintä** kämişdilär (СС 48) О дашы көтүрүб һәмин гујунун ичинә атдылар.

-da,- dä,- ta,- tä шәкилчиси мүасир түрк дилләриндә әсасән јерлик анлајышы ифадә едир. Бу исә һал шәкилчиләринин гәдим дилимиздә даһа чох семантик вәзифә јеринә јетирдијини вә заман кечдикчә бир мә'нада сабитләшмәјә доғру мејл етдијини көстәрир.

Ч ы х ы ш л ы г һ а л - олсун ки, башга һал көрүмләринә нисбәтән сонралар мејдана чыхмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә чыхышлыг һалын грамматик вәзифәсини әсасән јерлик

һал шәкилчиси јеринә јетирир. Она көрә дә түркологлар белә бир үмуми фикрә кәлмишләр ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә вә индики түрк дилләриндә ишләдилән - **dan,- dän,- dın,- din** шәкилчиси -da,- dä јерлик һал шәкилчиси әсасында јаранмышдыр.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә чыхышлыг һалы ифадә едән - **tan,- tän,- tın,- tin** шәкилчи вариантлары **l, n, r** сонор самитләри илә битән сөзләрин сонуна артырылмышдыр. Бу, јазылы абидәләрдә самит сәсләрин аһәнк ганунунун тәләбләриндән доған бир фонетик һадисәдир. Тонјукукун шәрәфинә јазылмыш көјтүрк абидәсиндә исә - **dan,- dän** шәкилчи вариантлары илә јанашы ејни заманда гошмалашмыш - **dantan (< dan+tan)**, **danyan, dänyän** (< dan+yan, - dän+yän), **dantayan** (dan+ta+yan) шәкилчи вариантларындан да истифадә олунмушдур.

Чүмләдә адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадан чыхышлыг һал шәкилчиси вә онун вариантлары еји заманда иш вә ја һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини билдирир:

Yaraklığ **kan-tan** kälip yana eltdi (КТб 23) Силаһлы адамлар һарадан кәлиб сәни мәғлуб етдиләр[1]; Türkäs **kağan-ta** körig kälti, sabı antağ: **ön - dän** kağanğaru sü yorılım timis (Тон 29) Түркәш ханлығындан кәшфијјатчы кәлди, (онун) сөзләри белә иди: шәргдән халгын үзәринә гошун чәкәк, - демиш; **Oğuz-dantan** körüg kälti (Тон 8) Огуз елиндән кәшфијјатчы кәлди; Tabğaç **bäri-dänyän** tägäyin (Тон 11) Табғач ели, чәнубдан һүчума кечәк; bän **yır-dantayan** tägäyin (Тон 11) Мән шималдан һүчума кечәрәм.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә чыхышлыг һал шәкилчисини гәбул едән сөзүн бә'зән тә'јинедичи үзв вәзифәсиндә чыхыш етмәси һадисәсинә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Лакин һәр нечә олурса-олсун һәмин һал шәкилчиси белә һалларда иш, һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини ифадә етмәкдән там узаглашмыр:

tasdın-tan üç karluk (МЧ 28) Кәнар (дүшмәнләрдән) үч карлуг.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә чыхышлыг һалы ифадә етмәк үчүн әсасән - **dın,- din,- tın,- tin** бә'зи һалларда исә **-dan,- dän** шәкилчи вариантларындан истифадә едилмишдир.

А л ә т л и к һ а л - гәдим түрк јазылы абидәләриндә өз әксини нисбәтән аз тапмышдыр. Бу да, көрүнүр, һәмин һал көрүмүнүн, артыг, VII - VIII јүзилликләрдә архаикләшмәјә мејли олдуғундан ирәли кәлмишдир. Чүмләдә адәтән, адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадан аләтлик һалы - **ın,- in,- un,- ün** шәкилчи вариантлары васитәси илә ифадә олунур. Һәмин шәкилчи өз грамматик вәзифәсинә вә семантикасына көрә **бирлә, илә** гошмаларына ујғун кәлир.

1 Мәтндә саит сәсләри ифадә едән јазы нишанәләринин чатышмамасы үзүндән - **tan,- tän** чыхышлыг һал шәкилчисинин - **tan** вә ја - **tын** шәклиндә охундуғуну мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир.

Алəтлик һал шəкилчиси грамматик вəзифəси илə јанашы, ашағыдакы семантик вəзифəлəри дə јеринə јетирир:

1. Иш вə ја һəрəкəтин һансы алəтлə, воситə илə ичра едилдијини билдирир:

süñügin açdımız (Тон 28) сүнкү илə (јол) ачдыг; **közin** körmädik, **kulğakın** esidmadik bodunımın (Мок X 11) Көзлəри илə көрмəдији, гулаглары илə ешитмəдији халгымы...;... süçig **sabın**, yımşak **ağın** arıp (КТк 5) Ширин сөзлəри илə, јумшаг һəдијјəси илə алдадыб.

2. Бирҝəлик, мүшајиəт мə'насыны ифадə едир:

kağanımın sülädimiz (Тон 53) ханымла бирликдə гошун чəкдик; kanım kağan yiti yägirmi **erin** taşıkmış (КТб 11) Хан атам он једди дөјүшчү илə узаглашмыш; ingäk **kölüg-in** Toğlada oğuz kälti (Тон 24) Огузлар (өз) инəк сүрүлəри илə Тоғладан ҝəлдилəр.

3. Иш, һəрəкəтин заманыны билдирир:

kışın Kıtan tapa süladimiz (Мок Ха 2) гышда Кидан (елинə) тəрəф гошун чəкдик; ... ol yıl **küz-in** ilgärü yorıdım (МЧ 20) О илдə пајызда шəргə (тəрəф) һəрби јүрүш етдим.

4. Иш, һəрəкəтин тəрзини билдирир. Бу мə'наны ифадə едəн алəлик-бирҝəлик һал шəкилчиси, əсасəн - **sız**,- **siz** шəкилчиси васитəси илə əмəлə ҝəлəн дүзəлтмə сифəтин сонуна артырылмышдыр:

altun yışığ **yolsuz-ın** (aşdımız), Ertis ügüzig **keçigsiz-in** keçdimiz (Тон 35) Алтун мешəли дағындан јолсуз ашдыг, Иртыш чајыны көрпүсүз кечдик;... **kızın** ertänü uluğ **tör-ün** oğluma alı bertim (Мок Xb 10) Онун гызыны бөјүк һөрмəтлə оғлума алдым; yalnuz-ın yorıyur (ЫБ 59) О јалгыз көч едир.

5. Иш вə ја һəрəкəтин јерини ифадə едир:

ol **yol-ın** yorısar, Türk bodun ölüçisän (Тон 23) Еј түрк халгы, о јолдан кечсəн мəһв олачагсан;... **An-ın** barmış (Тон 24) Аны чајы бојунча ҝетмиш.

- **ın**,- **in**,- **un** шəкилчи вариантлары васитəси илə ифадə олунан алəтлик-бирҝəлик һал шəкилчисинə ујғур јазылы абидəлəриндə дə раст ҝəлмəк мүмкүндүр. Ујғур јазыларында һəмин шəкилчи əсасəн јухарыдакы семантик вəзифəлəри јеринə јетирир.

Алəтлик-бирҝəлик һал ҝөрүмү орта əср түрк диллəриндə, олсун ки, XVIII əсрəдəк ишлəдилмишдир. Лакин грамматик вə семантик вəзифəсинə ҝөрə фəрглəнмəјəн **бирлə, илə** гошмалары тəдричəн алəтлик һал шəкилчисинин унудулмасына сəбəб олмушдур. Бунунла јанашы - **ın**,- **un**,- **in**,- **ün** һал шəкилчисинин из вə галынтыларына индикə түрк диллəриндə тəчрид олунмуш бир лексик ваһид һалында сабитлəшмиш бə'зи сөзүн тəркибиндə раст ҝəлмəк мүмкүндүр.

Һал категоријасы шəкилчилəри

Һаллар	Шəкилчилəр
1. Адлыг һал	--- ------
2. Јијəлик һал	- ıŋ,- iŋ,- nıŋ,- niŋ
3. Јөнлүк һал	- ka,- kä,- a,- ä,- ya,- yä
4. Јөнəлмə һалы	- rı,- ri,- ra,- rä,- ar,- är
5. Јөнəлмə-истигамəт һалы	- karu,- kärü,- aru,- ärü,- garü
6. Тə'сирлик һал	- ığ,- ig,- uğ,- üg,- ın,- in,- nı,- ni
7. Јерлик һал	- da,- dä,- ta,- tä
8. Чыхышлыг һал	- dan,- dän,- tan,- tän,- dın,- din, - danyan,- dänyän,- danıayan,- dantan
9. Алəтлик-бирҝəлик һал	- ın,- in,- n

Мəнсубијјəт категоријасы

Гəдим түрк јазылы абидəлəриндə раст ҝəлəн мəнсубијјəт шəкилчилəри илə индики түрк диллəриндə ишлəдилəн мəнсубијјəт шəкилчилəри арасында чидди фəрг јохдур. Бу исə, шүбһəсиз ки, һəмин грамматик категоријанын чох гəдим олдуғуну сүбут едир.

Саһиб шəхслə мəнсуб əшја арасындакы мүнасибəт јазылы абидəлəрдə үч јолла ифадə олунур:

1. Морфоложи јолла (даһа доғрусу јалныз хүсуси шəкичи васитəси илə) ифадə олунан мəнсубијјəт анлајышы.

2. Морфоложи-синтактик јолла ифадə олунан мəнсубијјəт анлајышы.

3. Синтактик јолла (јə'ни јијəлик һал шəкилчиси гəбул едəн шəхс əвəзлији васитəси илə) ифадə олунан мəнсубијјəт анлајышы.

Саһиб шəхслə мəнсуб əшја арасында морфоложи јолла ифадə олунаркəн мəнсуб əшја билдирəн сөзүн сонуна шəхслəрə ҝөрə ашағыдакы мəнсубијјəт шəкилчилəри артырылмышдыр:

Шəхслəр	Тəк	Чəм
I	- ım,- im,- m	- mız,- miz
II	- ıŋ,- iŋ,- ığ,- ig	- ıŋız,- iŋiz
III	- ı,- i,- sı,- si	

Мисаллар:

Тәк: **iniyigün-im, oğlan-ım, oğuş-ım, bodun-ım** (КТк 1) узаг гоһумларым, кәнчләрим, гәбиләләрим, халгым; **eş-im, kadaş-ım** (J 18,4) јолдашларым гоһумларым; **el-in-in, törün-in** kim artatı? (КТб 22) елини дөвләтини ким парчалады?; **sab-ı** süçig (КТк 5) нитги ширин; **ağı-sı** yımşak ermis (КТк 5) һәдијјәси јумшаг иди.

Чәм: **eçü-miz, apa-mız** (КТб 49) Улу - атамыз бабамыз; il-iŋiz (J 26,4) елиниз.

Јазылы абидәләрдә мәнсублуг анлајышыны гүввәтләндирмәк үчүн мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул етмиш сөздән әввәл öz, käntü әвәзликләриндән дә истифадә едилмишдир:

özim kutım (КТк 9) өз бәхтим; Oguz bodum **käntü bodun-ım** erti (КТб 44) Өгуз халгы өз халгым иди.

Морфоложи-синтактик јолла мәнсубијјәт анлајышы ифадә едән бирләшмәләрдә биринчи компонент јијәлик һал шәкилчиси гәбул едир:

män-iŋ, sabım (КТк 11) мәним нитгим; **män-iŋ, bodun-ım** (Мок 29) мәним халгым вә с.

Мәнсубијјәт анлајышынын синтактик-морфоложи јолла ифадә олунмасы, олсун ки, мәнсубијјәт категоријасынын морфоложи јолла ифадә олунмасынын илк шәклидир. Әввәлләр аналитик сөз бирләшмәси шәклиндә ифадә олунан мәнсублуг анлајышы сонралар һәм дә морфоложи јолла ифадә едилмишдир. Нәһајәт, сырф морфоложи әламәтләрә малик олан мәнсубијјәт категоријасы мејдана чыхмышдыр.

Ујғур јазылы абидәләриндә мәнсубијјәт категоријасыны әмәлә кәтирән шәкилчиләр чохвариантлылығы илә диггәти чәкир. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

Шәхс	Тәк	Чәм
I	-ım, -im, -m	-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz
II	-ıŋ, -iŋ	-ıŋız, -ŋız, -ıŋız, -iŋiz, -uŋuz, -üŋüz, -uŋuzlar, -üŋüzlär
III	-ı, -i, -u, -ü, -sı, -si, -su	

Мисаллар:

Тәк: **korkum** (AJ 608,18) горхум;

Чәм: **boymiz** (AJ 7) бојумуз; **tiriŋimiz** (AJ 500,5) чәмијјәтимиз; **köŋülünüz** (AJ 11) көнлүнүз; **kurvanıŋızlar** (AJ 4) чәмијјәтиниз; **urı-sı** (Uig II 35) өвлады.

Кәмијјәт категоријасы

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә чохлуг, топлулуг анлајышы үч јолла ифадә олунур:

1. Лексик јолла ифадә олунан чохлуг анлајышы
2. Синтактик (сөзләрин бирләшмәси вә ја тәкрарланмасы) јолу илә ифадә олунан чохлуг анлајышы
3. Морфоложи јолла ифадә олунан чохлуг анлајышы.

Лексик јолла ифадә олунан чохлуг анлајышы бир нечә сөзү, даһа доғрусу, **az, kop, kopan, üküş/üküs** кими лексик ваһидләри әһатә едир. Чохлуг анлајышы һәмин сөзләрин лүғәти мә'насындадыр:

Anta ötrü oğuz **kopan** kälti (Тон 16) Ондан сонра огузлар һамысы кәлди; az bodunığ **üküş** kiltım (КТк 10) аз халгы чох етдим.

Кәмијјәт (чохлуг) анлајышынын сөз бирләшмәси вә ја тәкрарланмасы јолу илә ифадә олунмасы һадисәси, олсун ки, әски түрк дилинин нисбәтән сонраки инкишаф дөврләринин мәһсулудур. Синтактик (сөз бирләшмәси) јолу илә кәмијјәт анлајышынын ифадәси вә ја синоним сөзләрин бирләшмәси, ја да сөз јанында онун әксәдасынын ишләнмәси илә ифадә олунур:

kız-kuduz (Тон 48) гадынлар (лүғ. мәнасы: гыз кәлин); **eb-bark** (Мок 32) евләри, гурғулары; **ka-kadas** (J 41) гоһум-әгрәба, гоһум-гардаш; **arkış-tirgiş** (КТк 8) карванлар; **kara-kamuğ** (КТк 8) бүтүн, һамысы вә с.

Морфоложи јолла ифадә олунан чохлуг (кәмијјәт) анлајышы көјтүрк јазылы абидәләриндә хүсуси јер тутур. Әшјанын, бә'зән әламәт вә ја кејфијјәтинин чохлуғуну, чәмлијини, топлулуғуну ифадә етмәк үчүн башлыча олараг сөзүн сонуна **-lar, -lär**, чох аз һалларда исә **-ça, -at, -ün** шәкилчиләриндән бири артырылмышдыр. Бунлардан биринчиси чанлы, галанлары исә чох аз тәсадүф едилән донмуш (дашлашмыш), бә'зи сөзүн тәркибиндә нәзәрә чарпыр. Бу исә ону көстәрир ки, гәдим түрк дилиндә чохлуг, чәмлик анлајышы билдирән башга шәкилчиләрдән дә истифадә едилмишдир, лакин **-lar, lär** шәкилчиси өз фәаллығына көрә башга шәкилчиләри үстәләмиш вә үмумтүрк дилләринә хас олан морфоложи әламәтә чеврилмишдир. **-lar, -lär** шәкилчисинин бүтүн түрк дилләриндә мөвчуд олмасы онун анатүрк дилиндә ишләдилмиш олдуғуну сүбут едир. Бу исә һәмин шәкилчинин гәдим түрк јазылы абидәләриндә тәсадүфи бир морфоложи васитә олмадығыны көстәрир.

-lar, -lär шәкилчиси тәкчә адларын дејил, һәм дә фе'лләрин мүхтәлиф шәкилләриндән сонра кәләрәк иши ичра едәнин дә сајыны, миғдарыны билдирир:

tokuz oğuz **bäg-läri** (КТk 2) доггуз огуз бәјләри: ulayu **ög-lär-im, ekä-lär-im** (КТб 49) архада кәлән аналарым, бөјүк гардашларым, **kündä-kü-lär-im, kälin-lär-im** bökmädim (J 3,6) Мән һәјатдан, күрәкәнләримдән, гыз-кәлинләримдән дојмадым.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә, көрүнүр даһа гәдим дөврләрин мәһсулу олан, лакин әскимиш олан -ün, -än чәм шәкилчисинин изләринә раст кәлмәк мүмкүндүр:

kälin-ün-üm (КТб 49) кәлинләрим. Олсун ки, **оглан** сөзүнүнкинчи һечасыны тәшкил едән **-ан** һечасы да **-ун** шәкилчисини

дашлашмыш шәклидир: **oğlan** (KTk 1) көнчләр. **bodun**-халгсөзүнүндә икинчи һечасынын чәмлик билдирән **-ун** шәкилчисинин галыгы олдуғуну күман етмәк олар. Бүтүн түрк дилләриндә архаикләшмиш олан һә-мин чәм шәкилчисинә мүасир монгол дилиндә тәсадүф едилир.

-it, -t чәм шәкилчисинин изләринә јазылы абидәләрдә даһа аз тәсадүф едилир. Көјтүрк јазыларында һәмин шәкилчинин изләринә јалныз ашағыдаки һалларда раст кәлмәк мүмкүндүр:

tarka-t (KTk 1) тәрханлар; **oğl-it** (Текин 5) нәсилләр.

-t, -it шәкилчисинә чәмлик билдирән морфоложи әламәт кими јалныз мүасир монгол вә тунгус дилләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Она көрә көјтүрк јазылы абидәләриндә тәсадүф олунан һәмин шәкилчини јалныз монгол, тунгус дилләринин һәлә ерамыздан әввәл баш верән тә'сири кими изаһ етмәк олар.

Хәбәрлик категоријасы

Мүбтәдаја аид һәр һансы бир иши, һадисәни, һөкмү, һал-вәзијјәти билдирән хәбәрлик категоријасы, олсун ки, түрк дилләриндә грамматик чәһәтдән башга исми категоријалара нисбәтән сонралар мејдана чыхмышдыр. Индики түрк дилләриндә дә адлара мәхсус хәбәрлик категоријасынын гејри-бәрабәр шәкилдә инкишаф етмәси һадисәси ајдын сурәтдә көстәрир ки, анатүрк дилиндә хәбәрлик категоријасынын өзүнәмәхсус морфоложи көстәричиси олмамышдыр; хәбәрлик анлајышы бир чох түрк дилләриндә олдуғу кими шәкилчисиз, хүсуси интонасија васитәси илә ифадә олунмушдур.

Марағлы бурасыдыр ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә хәбәрлик категоријасынын ифадә көрүмү индики түрк дилләриндә олдуғу кими ејни чинсли дејилдир. Она көрә дә көјтүрк јазылы абидәләриндә адлара мәхсус хәбәрлик категоријасыны ифадә көрүмүнә көрә ашағыдаки кими груплашдырмаг олар:

1. Чүмләдә хәбәрлик вәзифәсини јеринә јетирән сөз һеч бир морфоложи әламәт гәбул етмир. Бунунла белә, һәмин сөз хүсуси аһәнк, вурғу вә интонасијанын көмәкләји илә иш көрәнә аид мүәјјән мә'лумат верир. Хәбәрлик категоријасынын бу ифадә көрүмү бүтүн шәхсләрдә өзүнү көстәрир. Белә һалларда һәлә шәкилчиләшмәмиш олан шәхс әвәзликләри хәбәр шәкилчиси вәзифәсини јеринә јетирмир, хәбәрлик билдирән интонасијаны артырыр:

Биринчи шәхсин тәкини билдирмәк үчүн исми хәбәрин сонуна һеч бир хәбәр шәкилчиси гәбул етмәјән, лакин шәкилчи вәзифәсини јеринә јетирән **bän/män** әвәзлији артырылыр:

kırkız oğlumän (Суч 3) гырғыз (гәбиләсинин) оғлујам; Män kutlığ Baga tarkan öga **buyuruku män** (Суч 3) Мән хошбәхт Бага Тарканын биличи бујуруғчусујам; antag **küçlük män** (ЫБ V) Мән бу чүр күчлү (адамам); Ala atlığ yol **täŋri män** (ЫБ 11) Ала атлы јол таңрысыјам.

Биринчи шәхсин чәмини билдирмәк үчүн исми хәбәрин сонуна хәбәр шәкилчиси вәзифәсини јеринә јетирән **biz/miz** әвәзлији артырылыр:

biz **azbiz** (O 7) биз азыг; ... öz içi taşın **tutmış täg biz** (Тон 13) өз ичимизи, бајырымызы тутмуш кимијик.

Икинчи шәхсин тәкини ифадә етмәк үчүн исми хәбәрин сонуна хәбәр шәкилчиси вәзифәсини дашыјан **сән** әвәзлији артырылмышдыр. Лакин јазылы абидәләрдә **сән** әвәзлијинин бу мәгамда ишләдилмәси һадисәсинә тәсадүф олунмур.

Икинчи шәхсин чәмини ифадә етмәк үчүн исми хәбәрин сонунда әввәлки шәхсләрә ујғун олараг шәкилчи вәзифәсиндә ишләнән siz әвәзлијиндән истифадә едилмишдир:

ärän (küç alp?) **är siz**, atınız **Urı bäg siz** ... (J 26,3) күчлү дөјүшчүсүнүз, адыныз Уру Бәјдир.

Үчүнчү шәхсин тәкиндә вә чәминдә исмин хәбәрлик категоријасы ашағыдакы кими ишләдилмишдир:

а) хәбәр мәгамында чыхыш едән ад һеч бир морфоложи әламәт вә ја һәмин грамматик вәзифәни јеринә јетирән мувафиг әвәзлик гәбул етмәмишдир:

Bu bitig bitigmä atısı **Yol(l)ığ t(igin)** (KTк 13) Бу јазыны јазан (мәрһумун) гоһуму Јоллуғ тикиндир; **atı Çura** (Тал 24) ады Чурадыр; Türk kağan Ötükän yış olursar ilta **bun yok** (KTк 3) Түрк ханы Өтүкән мешәли дағында һөкмранлыг етсә, елдә һәрч-мәрчлик олмаз; kälmisi **alp** (Тон 38) кәләни икиддир;

б) үчүнчү шәхсин тәкини билдирән ад хәбәрлик мәгамында хәбәр шәкилчиси вәзифәсини јеринә јетирән үчүнчү шәхс **ол** әвәзлији илә грамматик әлагәдә ишләдилмишдир:

Bilgä Toñukuk **anığ ol, öz ol** (Тон 34) Биличи Тонјукук јамандыр, ағыллыдыр; **ädgü ol** (ЫБ 1) јахшыдыр.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә хәбәрлик категоријасынын үчүнчү шәхсинин чәмини ифадә едә биләчәк хүсуси морфоложи әламәт вә ја сөздән истифадә едилмәмишдир. Үчүнчү шәхсин тәкиндә ишләдилән **ол** әвәзлији ејни заманда чәм анлајышы ифадә едир.

Индики түрк дилләриндә хәбәрлик категоријасы **ол, бол** көмәкчи фе'лләри илә үзви сурәтдә бағлы олдуғу кими гәдим түрк дилиндә дә, көрүнүр, һәмин мәгамда ејни мә'налы **ер, ир** вә **бол** көмәкчи фе'лләриндән истифадә едилмишдир. Марағлыдыр ки, һәмин көмәкчи фе'лләр хәбәрлик категоријасынын үмуми мәзмунуна ујғун олараг шәхсләрә көрә дәјишмишдир:

Шәхс	Тәк	Чәм
I	erti-m	erti-miz
II	erti-ŋ	erti-giz
III	erti	erti

Мисаллар:

Illig bodun **ertim**, ilim amtı kanı (КТб 9) Ел бирлији олан халг идим, елим инди haны?; yağmısı bän **ertim**-bilkä Tonukuk (Тон 5) Јахын адамы мән идим - биличи Тонјукук; Biz az **ertimiz**, yabız ertimiz (Мок 32) Биз аз идик, зәиф идик; ekin sü ebdä *erti* (Мок 32) ики гошун бөлмәси евдә иди; bodun boğzı tok **erti**, yağımız tägirä uçuk täg erti (Тон 8) Халгын боғазы тох иди, әтрафымызда дүшмәнләримиз јыртычы гуш кими идиләр; Bes ülügi atlıg **erti**, bir ülügi yadağ **erti** (Тон 4) (Ордунун) беш hиссәси атлы иди, бир hиссәси пијада иди; Ötükän yı ş da yig idi yok **ermis** (КТк 4) Өтүкән мешәли дағында јахшы hөкмдар јох иди.

Хәбәрлик категоријасынын инкар шәкли tügül әдаты васитәсилә ифадә едилмишдир:

Türk bodun, üläsikin biriyä Çuğay yış **tügül**, Tün yazı konayın tisär (КТк 6) (Еј) түрк халгы, бир hиссән Чуғај мешәли дағында дејил, Түн чөлүндә мәскән салаг десә....

СИФӘТ

Бә'зи түркологлар белә фәрз едирләр ки, анатүрк дилиндә сифәт олмамышдыр. Бу фикрә гаршы чыханлар haглы олараг көстәрирләр ки, башга халглар кими түрк гәбиләләри дә чох гәдим заманлардан, бәлкә дә данышыг дилләрини јаратмаға башладыглары илк күнләрдән әламәт вә ја кејфијјәти фәргләндирмәји вә онлары ифадә етмәји бачармышлар. Түрк дилләриндә сифәтин бир нитг hиссәси кими чох гәдим бир тарихә малик олдуғуну тәкчә индики түрк дилләриндә мөвчуд олан көк вә дүзәлтмә сифәтләрин үмумилији дејил, еләчә дә түрк јазылы абидәләри сүбут едир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән сифәтләри гурулушча ики јерә ајырмаг олар: 1) әсли (сада) сифәтләр, 2) дүзәлтмә сифәтләр. Бәллидир ки, дүзәлтмә сифәтләр морфоложи вә синтактик јолла әмәлә кәлир. Марағлыдыр ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә индики түрк дилләринин әксинә олараг синтактик јолла дүзәлән сифәтләрә тәсадүф едилмир. Бунунла белә, јазылы абидәләрдә фе'ли сифәтдән, исимдән, фе'ли бағламадан да тәчрид олунан сифәтләрә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Әсли сифәтләр

Көјтүрк јазылы абидәләриндә јалныз көк сөзләрдән ибарәт олан әсли (сада) сифәтләрин сајы аздыр. Бундан әлавә, етимоложи арашдырмалар ајдын сурәтдә көстәрир ки, јазылы абидәләрдә раст кәлән әсли сифәтләрин бир чоху тарихән дүзәлтмә јолла әмәлә кәлән

сифәт вә ја фе'ли сифәтләрин тәдричән ајрылмаз бир тәркиб halында дашлашмасы нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә нисбәтән тез-тез раст кәлән әсли сифәтләрә нүмунә олараг ашағыдакы сөзләри көстәрмәк олар:

katıg (КТк 2) бәрк, мөhкәм; **ädgü** (КТк 2) јахшы; **yig** (КТк 4) јахшы; **süçig** (КТк 5) ширин; **yımşag** (КТк 5) јумшаг; **ırak** (КТк 5) узаг; **yağru** (КТк 5) јахын; **alp** (КТк 6) иҝид, чәсур; **anıg** (КТк 7) пис, јарамаз; **yablak** (КТк 7) пис, јава; **bängü** (КТк 8) даими, әбәди; **aç** (КТк 8) ач; **tok** (КТк 8) тох; **çığan** (КТк 10) јохсул; **bay** (КТк 10) варлы; **kök** (КТб 1) көј, мави; **yağız** (КТб 1) гонур; **kara** (Мок 41) гара; **kiçig** (Мок 43) кичик вә с.

Көјтүрк јазылы абидәләриндән кәтирилмиш јухарыдакы әсли сифәтләрә ејни вә ја јахын фонетик көрүмдә әски ујғур јазылы абидәләриндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Лакин ујғур јазылы абидәләриндә нәзәрә чарпан бир чох әсли сифәтләрә көјтүрк јазылы абидәләриндә тәсадүф олунмур:

çin (hc 6,3) доғру, дүз; **yaş** (ТТ I,56) тәзә, тәр; **yig** (ТТ I,192) сулу, јаш; **yeg** (AJ 104,14) јахшы; **bärk** (AJ 108,12) бәрк; **arıg** (Uig I 29,12) тәмиз; **bödük** (Uig I 45,13) бөјүк; **tavrağ** (ТТ X 29,5) чалд вә с.

Дүзәлтмә сифәт

Көјтүрк јазылы абидәләриндә раст кәлән дүзәлтмә сифәтләр исимдән, сајдан, фе'лдән әмәлә кәлмишдир. Дүзәлтмә сифәтләри нитг hиссәләриндән törәмә хүсусијјәтләринә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

Адлардан әмәлә кәлән сифәтләр

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә адлардан әмәлә кәлән сифәтләр мигдарча фе'лдән төрәјән сифәтләрә нисбәтән чохдур. Лакин адлардан төрәјән сифәтләр ишләнмә тезлијинә көрә фе'лдән төрәјән сифәтләрдән фәргләнир.

Адлардан сифәт дүзәлдән шәкилчиләр әсасән ашағыдакылардыр:

1. **- lıg,- lig (- lug,- lüg)** - адлардан әламәт вә ја кејфијјәтин чохлуғуну билдирән ән мәhсулдар морфоложи әламәтләрдән бирдир. Түркологлар әксәријјәтлә белә hесаб едирләр ки, hәмин шәкилчи индики түрк дилләриндә ишләдилән **-лы,-ли,-лу,-лү** шәкилчисинин илк шәклидир:

başlıg (КТб 7) башлы, башы олан, фикирләшмәји бачаран; **silig** (КТб 7) тәмиз; **illig** (КТб 9) елли олан, елли; **kağanlıg** (КТб 9) ханлы, ханы олан; **tonlıg/tonlug** (КТб 29; Мок 23) палтарлы; **külüg/külig** (КТб 4; J 10,6) шөhрәтли, мәшhур.

- lıg,- lig шәкилчисинин дәјишмәмиш вариантына јалныз мүасир тува, хакас, шор дилләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Азәрбајчан түрк

дилиндә исә һәмин шәкилчи дашлашараг бә'зи сөзүн тәркибиндә галмышдыр.

А.Н.Кононов вә Г.Ајдаров белә һесаб едирләр ки, **- lig,- lıg** шәкилчиси илә **- lı,- li** сифәт шәкилчиси ејни көклү морфоложи әламәт дејилдир. Онларын фикринчә, гоша сөзләр арасында бағлајычы вәзифәни јеринә јетирән **- lı,- li** шәкилчиси **- lig,- lıg** шәкилчиси илә јанашы ишләдилән сифәт дүзәлдичи морфоложи әламәтдир:

inili - eçili (КТb 6) бөјүклү - кичикли; **tünli - künli** (Мок XII) кечә - күндүз;**bägli - bodunlıg** (КТб 6) бәјли - халглы.

Јухарыдакы мисалларда **- lı ,- li** шәкилчиси әслиндә ики сөз арасында әлагә јарадан бағлајычыдан башга бир шеј дејилдир. Һәмин грамматик васитәнин көмәклији илә бирләшән сөз, адәтән, топлулуг билдирир.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә **- lig,- lıg,- lug,- lüg,- luk,- lük** вариантларында раст кәлән сифәт шәкилчиси ејни гајда үзрә садә вә ја дүзәлтмә адлардан сифәт әмәлә кәтирмишдир:

küçlüg (ЫБ V) күчлү; **biliklig** (AJ 286,20) биликли вә с.

2. **- sız,- siz** (- suz,- süz) - **- lık,- lıg** шәкилчисинин там әкс мә'насыны ифадә едән сифәт әмәлә кәтирир. Бу шәкилчи **- lig,- lıg** шәкилчисинин әксинә олараг мүәјјән әламәтин вә ја кејфијјәтин јохлуғуну вә ја азлығыны ифадә едән сифәт дүзәлдир. Марағлыдыр ки, **- sız,- siz** шәкилчиси **- lig,- lıg** шәкилчисинин әксинә олараг бүтүн түрк дилләриндә һеч бир фонетик вә семантик дәјишикликләрә уғрамадан олдуғу кими горунуб сахланмышдыр:

aşsız (КТб 26) јемәксиз; **tonsız** (КТб 26) палтарсыз, јалавач; **biliksiz** (КТб 26) биликсиз; **yağısız** (КТб 30) дүшмәнсиз; **idisiz** (КТб 20) саһибсиз; **otsuz - subsuz** (ЫБ XLV) отсуз - сусуз; **tüzsiz** (КТk 6) дүзлүкдән узаг, јанлыш; **ögsiz** (КТб 49) анасыз, јетим; **kalısız** (Тон 30) галыгсыз вә с.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә јалныз ики вариантда нәзәрә чарпан - sız,- siz шәкилчиси ујғур јазылы абидәләриндә дөрд вариантда ишләдилмишдир:

ögsüz (ХТ 13) анасыз, јетим; **köŋülsüz** (ХТ 13) көнүлсүз; **tutunçsız** (AJ 428,12) учсуз - бучагсыз вә с.

3. **- kı,- ki,- ğı,- ği,- ğu,- gü** әсасән јер анлајышы ифадә едән адлардан сифәт дүзәлдир. Бу шәкилчи һәм мүстәгил, һәм дә исмин јерлик һал шәкилчиси илә бирикмиш һалда ишләдилмиш вә буна бә'зи түрк дилләриндә инди дә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә - kı ,- ki шәкилчисини һәмин хүсусијјәтләринә көрә ашағыдакы һиссәләрә бөлмәк олар:

а) мүстәгил олараг адлардан сифәт әмәлә кәтирмишдир:

çölgi (Тон 23) чөлдәки; **ilki** (Мок 32; КТb 32) елдәки; **tabğaçğı** (КТб 7) Табғач елиндәки, Табғачдакы; **öŋräki** (Тон 7) ирәлидәки вә с.

б) **- da,- dä** јерлик һал шәкилчиси илә бирләшәрәк јер анлајышына көрә аид олдуғу исми тә'јин едән сифәт әмәлә кәтирир:

balıkdakı (КТб 12) шәһәрдәки; **tağdakı** (КТb 12) дағдакы; **täŋridäki** (J 7,3) көјдәки; **köŋültäki** (Мок 14) көнүлдәки; **tört bulundakı** (КТб 29) дөрд тәрәфдәки; **kün toğsıkdakı** (КТб 52) шәргдәки вә с.

в) **- ra,- rä** јөнәлмә-јерлик вә ја **-a, -ä, -ya, -yä** јөнлүк һал шәкилчиси илә бирләшәрәк өзүндән сонра кәлән исми јер анлајышына көрә тә'јин едән сифәт әмәлә кәтирир:

içräki (КТк 2) ичәридәки, мәркәздәки: **bäriyäri** (Тон 17) сағдакы, чәнубдакы; **öŋräki** (Тон 17) ирәлидәки.

- kı, - ki шәкилчисинин һәм мүстәгил, һәм дә јерлик, бә'зән һәтта чыхышлыг һал шәкилчиси илә бирләшәрәк сифәт әмәлә кәтирмәси һадисәсинә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр:

yolğı (AJ 621,19) јолдакы; **aşnuğu** (AJ 394,19) әввәлки; **açuntakı** (ТТ III 31) дүнјадакы; **birdinki** (Ман III 8) сағдакы; **yırdankı** (Ман 8,3) сағдакы, шималдакы; **basdınğı** (AJ 387,7) әввәлки, әввәлинчи; **üstünki** (ТТ VIII 34,3) үстдәки вә с.

4. **- sığ,- säg,- çığ** - адлардан әламәт вә ја кејфијјәтин јохлуғуну, бә'зән дә мөвчудлуғуну билдирән сифәт дүзәлдир:

yılsığ (КТб 26) јохсул, мал-гарасыз; **ödsäg** (Мок 34) мүвәггәти; **adınçığ** (КТк 11) хүсуси, ајрыча вә с.

- çığ шәкилчисинә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Ујғур јазылы абидәләриндә һәмин шәкилчи бә'зән фе'лдән дә сифәт әмәлә кәтирмишдир:

yarsınçığ (Ман I 5,9) ијрәнч; **munadınçığ** (AJ 613,19) гәрибә, марағлы; **korkınçığ** (AJ 389,9) горхулу вә с.

5. **- gä** - фе'лдән кејфијјәт билдирән сифәт дүзәлтмишдир. Јазылы абидәләрдә бу шәкилчи васитәси илә дүзәлән сифәтләрин мигдары чох аздыр. Көјтүрк јазыларында бу шәкилчијә јалныз ики сөзүн тәркибиндә дашлашмыш һалда тәсадүф едилир:

bilgä (КТk 1) биличи; **ögä** (J 13,26) дүшүнҹәли, ағыллы.

Азәрбајҹан түрк дилинин диалектләриндә һәмин шәкилчијә дашлашмыш һалда **биләш-кә** (< бөлән - кә) кәсиб бөлүшдүрмәк үчүн ортаглы мал; **өләш-кә** (< өлән - кә) арыг дүшмүш һејван (Муг).

6. **- kän** олсун ки, гәдим түрк дилиндә сифәт дүзәлдән шәкилчи олмушдур. Лакин јазылы абидәләрдә һәмин шәкилчи васитәси илә әмәлә кәлән сифәт јох дәрәҹәсиндәдир:

täŋrikän (О 6,0) илаһи гүввәјә малик.

Сифәтин дәрәҹәләри

Гәдим түрк дилиндә, шүбһә јохдур ки, сифәтин дәрәҹә әламәтләриндән дә чох истифадә олунмушдур. Лакин әлдә олан јазылы абидәләрдә сифәтин дәрәҹә әламәтләринә чох аз тәсадүф олунур. Сифәтин ади дәрәҹәсини нәзәрә алмасаг гәдим түрк јазылы абидәләриндә шиддәтләндирмә вә мүгајисә дәрәҹәсини әмәлә кәтирән ашағыдакы әламәтләрдән истифадә олунмушдур:

en ilki (Мок 30) ән әввәл, ән биринчи; **sıŋar-ça artuk** (Тон 40) јарысындан да чох; **ak-sırak ordu** (МЧ 20) агча орду; **az-kına** (Тон 9; КТб 34) азачыг.

САЈ

Көјтүрк јазылы абидәләриндә саj бир чәһәтдән индики түрк дилләриндә ишләдилән саj системинә ујғун кәлирсә, дикәр тәрәфдән фәргләнир. Јазылы абидәләрдә раст кәлән сајлары индики түрк дилләриндә олдуғу кими мә'на хүсусијјәтләринә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

Мигдар сајлары

Јенисеј, Орхон јазылы абидәләриндә бирдән доггуза гәдәр ишләнән сајлар бә'зи фонетик хүсусијјәтләри нәзәрә алынмазса индики түрк дилләриндә ишләнән еjни мә'налы тәк сајлардан фәргләнмир:

bir - бир (1)
eki/iki - ики (2)
üç - үч (3)
tört - дөрд (4)
beş/bes/bis - беш (5)
altı - алты (6)
yiti/jeti - једди (7)
säkiz - сәккиз (8)
tokuz - доггуз (9)

Јазылы абидәләрдә онлуг, јүзлүк вә минлик сајлар да индики түрк дилләриндә ишләдилән еjни типли саj системиндән чох аз фәргләнир:

on - он (10)
yagirmi/yigirmi - ијирми (20)
otuz - отуз (30)
kırk - гырх (40)
elig/ilig - әлли (50)
altmış/altmıs - алтмыш (60)
yetmiş/yetmis - јетмиш (70)
säkiz on - сәксән (80)
tokuz on - доxсан (90)

Онлуг сајларын тәк сајларла бирләшмәси нәтиҹәсиндә әмәлә кәлән сајлар јазылы абидәләрдә ики јолла дүзәлир.

1. Әввәлҹә тәк сајлар кәлир, сонра исә онлуг сајлардан бири ишләнмәклә мүрәккәб саj әмәлә кәлир. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән бу чүр сајларын мә'насыны илк дәфә алман алими Вилли

Банг мүәјјәнләшдирә билмишдир. Бу типли мүрәккәб сајларда тәк сајлардан сонра кәлән онлуг саj өзүнә доғру һесаблама анлајышы ифадә едир. Мәсәлән, 11 сајыны ифадә етмәк үчүн әввәлҹә кәлән бир сајынын он сајындан сонра кәлдијини вә онун ијирми сајына доғру сајылдығыны билдирир. Бу чүр сајларын әсл лүғәти мә'насы тәк сајдан сонра кәлән онлуг сајына доғру анлајышы ифадә едир. Даһа доғрусу, **бир јекирми** дедикдә әслиндә он сајындан ијирмијә доғру бир анлајышы нәзәрдә тутулур. Беләликлә, көјтүрк јазылы абидәләриндә көстәрилән гајда үзрә мүрәккәб сајлар әмәлә кәлмишдир:

eki yägirmi (КТб 28) он ики (12)
üç yägirmi (КТб 18; J 5,2) он үч (13)
altı yägirmi (КТб 31) он алты (16)
yiti yägirmi (КТб 11) он једди (17)
tokuz yägirmi (Мок Ха 9) он доггуз (19)
bir otuz (КТб 18, J 15,1) ијирми бир (21)
yiti otuz (КТб 53) ијирми једди.
eki otuz (J 25) ијирми ики.
biş otuz (КТб 18) ијирми беш
bir kırk (КТб 42) отуз бир
beş yetmiş (Оа 4) алтмыш беш
säkiz yetmis (J 41,9) алтмыш сәккиз.

2. Онлуг сајдан сонра *artukı* сөзүнүн әлавәси илә әмәлә кәлән мүрәккәб сајлар. Әлдә олан көјтүрк јазылы абидәләриндә һәмин сөзүн јалныз 30,40 вә **түмән** сајларындан сонра ишләдилмәси һадисәсинә расткәлмәкмүмкүндүр:

otuz artukı bir (Мок Ха 9) отуз бир
kırk artukı yiti (КТб 25) гырх једди
bir tümän artukı yiti bin (Мок Ха 1) он једди мин

Јүзлүк сајындан сонра кәлән кәмијјәт сајлары индики түрк дилләриндә ишләдилән еjни типли мигдар сајларындан, демәк олар ки, фәргләнмир:

yüz (КТб 33) јүз
yeti yüz (КТб 13) једди јүз
tümän (Мок Ха 1) он мин

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә раст кәлән мигдар сајлары өз фонетик гурулушуна вә әмәлә кәлмә јолларына көрә көјтүрк јазылы абидәләриндә раст кәлән мигдар сајларындан аз фәргләнир. Лакин ујғур јазылы абидәләриндә индики түрк дилләриндә ишләдилән мигдар саj нөвләринә дә тәсадүф едилир. Бу исә түрк дилләриндә онлуг сајдан сонра тәк сајларын кәлмәси илә мигдар сајларынын әмәлә

кәлмәси һадисәсинин мәһз IX - X јүзилликләрдән сонра төрәдијини көстәрир:

on bir - он бир	**on beş** - он беш
on eki - он ики	**on altı** - он алты
on tört - он дөрд	**on yeti** - он једди.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә *милјон, милјард* сајларыны ифадә едә биләҹәк сөзләрә тәсадүф едилмир. Бу да шүбһәсиз ки, һәмин јазылы абидәләрин азлығы илә бағлыдыр. Әски ујғур јазылы абидәләриндә исә һәмин сајлар **kolı** сөзү илә ифадә олунур:

bir kolı бир милјон, **yüz min kolı** (AJ 86,6) милјард.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә гејри-мүәјјән мигдар сајыны ифадә етмәк үчүн **kop/kopan** - чох; **az** - аз; **üküş /üküs** - чох, хејли сөзләриндән вә еләҹә дә адларын сонуна артырылан **-ça, -çä** шәкилчисиндән истифадә едилмишдир:

elig-çä (Тон 42) әллијә гәдәр; **yüz-çä** (Мок 37) јүзәдәк.

Мигдар анлајышынын гејри-мүәјјән дәрәҹәдә азлығыны билдирмәк үчүн ардычыл кәлән мигдар сајы бирләшмәләриндән дә истифадә олунмушдур:

...eki-üç kisilig(in) täzip bardı (Мок 41) ики-үч адамла гачыб кетди.

Сыра сајлары

Сыра сајлары көјтүрк јазылы абидәләриндә әсасән мигдар сајынын сонуна **-ınç, -inç, -ünç** шәкилчисини артырмаг јолу илә дүзәлмишдир:

birinç - биринчи	**üçinç** - үчүнҹү
ekinç - икинчи	**törtünç** - дөрдүнҹү

Мисаллар:

üçinç Bolçıda oğuz birlä sünüşdimiz (КТб 46) үчүнҹү дәфә Болчуда огузларла вурушдуг; **Besinç** Ezgänti Kadazda oğuz birla sünüşdimiz (КТб 47) Бешинчи дәфә Езкәнти Кадазда огузларла вурушдуг; **bir yegirminç** ay säkiz yägirmikä yolıkdım (МЧ 25) Он биринчи ајын он сәккизиндә (онлары) јохладым; **tokuzınç** ay yeti otuzka yoğ ertürtimiz (КТб 53) Доггузунҹу ајын ијирми једдисиндә (ону) дәфн етдик.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә чох аз һалларда сыра сајы әмәлә кәтирән -nti вә -ki шәкилчиләриндән истифадә едилмишдир:

ekinti Kuşlagakda Ediz birlä sünuşdimiz (КТб 45) Икинчи дәфә Гушлагакда едизләрлә вурушдуг; en **ilki** Toğu balıkda sünüşdimiz (КТб 44) ән әввәл Тогу балыкда вурушдуг.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә **-ınç, -inç** шәкилчиси илә јанашы онун јени варианты олан **-ınçı, inçi**, бә'зән дә **-ntı** шәкилчиләриндән истифадә едилмишдир. Индики түрк дилләриндә ишләдилән сыра сај шәкилчисинә ујғун кәлән **-ınçı, -inçi** вариантлары,

шүбһәсиз ки, јаранма тарихинә көрә јенидир. Она көрә дә һәмин шәкилчи вариантына илк олараг X јүзилликдә Чин дилиндән тәрҹүмә едилән «Алтун јарук» абидәсиндә раст кәлмәк мүмкүндүр: törtünçü (AJ 6) дөрдүнҹү.

Топлу сајлар

Топлу сајлар, әслиндә исимләшмиш дүзәлтмә сајлардыр. Бу сај нөвү гәдим түрк дилиндә топлулуг, ҹәмлик анлајышы ифадә едән ашағыдакы шәкилчиләр васитәси илә әмәлә кәлмишдир. Лакин әлдә олан јазылы абидәләрдә топлу сајлара чох аз тәсадүф олунур. Бунунла белә, гәдим түрк јазыларында морфоложи јолла әмәлә кәлән сајлары ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. **-ägü, -ägün** шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән топлу сајлар. Јазылы абидәләр белә бир фикир јүрүтмәјә әсас верир ки, һәмин шәкилчи васитәси илә әмәлә кәлән топлу сајлар көјтүрк әдәби дили үчүн даһа сәчијјәви олмушдур:

Tabğaç, oğuz, kıtań - bu **üçagü** kabısır (Тон 12) Табғач, огуз, кидан - бу үч (гәбилә) биркә (бизә гаршы) вурушур;...**üçägün** kabısıp sülälim, (anı yok) kısalım - timis (Тон 21) Үчүмүз (биркә) гошун чәкәк, вурушаг, онлары јох едәк, - демиш.

А.Н.Кононова көрә, -gün шәкилчиси даһа гәдимдир, -gü исә сонралар ихтисара дүшмә нәтиҹәсиндә мејдана чыхмышдыр.[1]

Топлу сај әмәлә кәтирән -ägü шәкилчиси гәдим ујғур дили үчүн дә, көрүнүр, чох сәчијјәви олмушдур:

ik-ägü (AJ 620,5) икиси бирликдә; **üç-ägü** (hc 11. 25, 8) үчү бирликдә; **tört-ägü** (AJ 197,3) дөрдү бирликдә.

«Кутадгу билик» (XI әср) әсәриндә **- gün** шәкилчиси ики сајынын сонуна артырылараг тә'јинедичилик вәзифәси јеринә јетирир: **iki- gün açunda** (КБН 197,2) ики дүнјада.

2. **-n** шәкилчиси васитәси илә дүзәлән топлу сај јазылы абидәләрдә јох дәрәҹәсиндәдир. Һәмин шәкилчијә јалныз **ики** сајынын сонунда тәсадүф олунур. Олсун ки, бу шәкилчи **-ägün, -gün** шәкилчисинин ихтисара дүшмәси нәтиҹәсиндә мејдана чыхмышдыр:

...**ek-in** ara kisi oğlı kılınmıs (КТб 1) икиси арасында инсан оғлу јаранмыш;...**ek-in** sü ebdä erti (Мок 1) ики орду (бирләшмәси) анајурдда иди.

-ägün, -gün шәкилчисинин дөврүмүзә гәдәр горуну́б сахланан вариантларына ихтисара дүшмүш һалда мүрәккәб шәкилчинин тәркибиндә раст кәлмәк мүмкүндүр: **bir-in-ci, iki-n-ci**, вә с.

---

1 А. Н. Кононов. Көстәрилән әсәр, сәһ. 114.

Нөмрәләмә саj сөзләри

Јазылы абидәләрдә кәмиjjәти көстәрилән әшjанын һансы категоријаја дахил олдуғуну билдирмәк үчүн адлар бөһсинә дахил олан хүсуси сөзләрдән истифадә олунмушдур. Бунлара мисал олараг **yolı**, **artukı** сөзләрини көстәрмәк олар:

bir **yılka** bis yolı sünüşdümiz (КТб 44) бир илдә беш дәфә вурушдуг; kırk **artukı** yeti yaşın bulı (КТб 53) (Күл-тикин) гырх једди јаша чатыб...

ӘВӘЗЛИК

Әвәзлик башга нитг һиссәләриндән фәргли олараг өзүнәмәхсус һеч бир морфоложи әламәтләринә малик дејилдир. Бу исә һәмин нитг һиссәсинин төврид олунма јолу илә адлардан төрәмәси һаггында јүрүдүлән фикирләри бир даһа сүбут едир. Марагдыдыр ки, әвәзлијин башга нитг һиссәләриндән төврид олунмасы процеси инди дә давам етмәкдәдир. Она көрә А. Н. Кононов көјтүрк јазылы абидәләриндә раст кәлән әвәзликләри һаглы олараг ики јерә ајырыр: 1) әвәзликләр (шәхс, ишарә, суал әвәзликләри); 2) әвәзлик сөзләри.[1]

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән әвәзликләри мә'наларына көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

Шәхс әвәзликләри

Түрк дилләриндә әвәзликләр илк нөвбәдә өз сабитлији илә башга мүстәгил нитг һиссәләриндән фәргләнир. Она көрә дә көјтүрк јазылы абидәләриндә раст кәлән шәхс әвәзликләри илә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә нәзәрә чарпан шәхс әвәзликләри арасында һеч бир чидди фәрг јохдур. Буну гәдим түрк јазыларында раст кәлән шәхс әвәзликләри илә мүасир түрк дилләриндә ишләдилән әвәзликләр арасында олан ујғунлуглар һаггында да демәк олар. Бүтүн түрк јазылы абидәләриндә вә мүасир түрк дилләриндә шәхс әвәзликләринин бир-биринә ујғун кәлмәси онларын анатүрк дилиндә дә мәһз һәмин фонетик урулушда ишләндијини көстәрир.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә шәхс әвәзликләри:

Шәхсләр	Тәк	Чәм
I	bän/män	biz
II	sän/sin	siz
III	ol	-

[1] А. Н. Кононов. Көстәрилән әсәр, сәһ. 163.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә шәхс әвәзликләри:

Шәхсләр	Тәк	Чәм
I	män	biz
II	sän	siz, sizlär, sänlär
III	ol	ollar

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә **män, sän, ol** әвәзликләри һалландыгда јиjлик, тә'сирлик, јөнәлмә-истигамәт һалларында фонетик чәһәтдән бә'зи дәјишикликләрә мә'руз галмышдыр:

Ад. h.	**bän/män**	**sän**	**ol**
Jиj. h.	**bänin/mänin,**	**sänin,**	**anıŋ**
Jөн. h.	**baŋa/maŋa**	**saŋa**	**aŋa**
Jөн.-ист. h.	**baŋaru**	**saŋaru**	**aŋaru/aŋar**
Тә'с. h.	**mini**	**sini**	**anı**
Jер. h.	?	?	**anta**
Чых. h.	?	**sänitin**	**antan**
Ал. h.	?	?	?

Јазылы абидәләрдә һалланан әвәзлијин бә'зи һал көрүмләриндә бу чүр фонетик дәјишмә һадисәсинә мә'руз галмасы һадисәсинин сәбәби һәлә ајдынлашдырылмамышдыр.

Ишарә әвәзликләри

Јазылы абидәләрдә ишарә әвәзликләри индики түрк дилләриндә олдуғу кими чох дејилдир. Бунлар әсасән ики сөздән ибарәтдир. Онлардан бири **bu** әвәзлијидир. Бу сөз ишарә мәгсәди илә ишләдилир; **ol** әвәзлији исә мүасир түрк дилләриндә олдуғу кими, һәм ишарә, һәм дә шәхс мәфһуму ифадә едир.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә һәмин әвәзликләрин **olar** кими чәм шәклиндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр:

Мисаллар:

Tabğaç, oğuz, kıtan **bu** üçägü kabısır (Тон 12) Табғач, огуз, кидан - бу үчү бир-бири илә вурушур; Ol ödkä kul kulig bolmıs erti ...(КТб 21) О заман гул гул саһиби олмушду.

ol әвәзлији һалландыгда адлыг һалдан башга галан бүтүн һал көрүмләриндә ап шәклинә дүшмүшдүр:

anı körip ança bilin ...(КТк 13) Ону көрәркән еләчә билин.

Суал əвəзликлəри

Көјтүрк јазылы абидəлəриндə суал əвəзликлəри ики əсас сөзү əһатə едир. Бунлар *kem* вə *nä* əвəзликлəридир. *kem* һаггында бəһс олунан шəхси, *nä* исə чанлы вə ја чансыз əшјаны əвəз едир. Суал билдирəн һəмин сөзлəрлə јанашы, јазылы абидəлəрдə əшја, иш, һəрəкəтин јери һаггында сорғу билдирəн kanı, kanıan кими суал əвəзликлəринə дə раст кəлмəк мүмкүндүр:

Türk bodun, ilinin, törünin **kem** artatı (КТб 22) (Еј) түрк халгы, сəнин елини, һөкмранлығыны ким мəһв етди?; **Kemkä** ilig kazğanur män...(КТб 11) Ел (бирлијини) кимин үчүн газанырам?

Јазылы абидəлəрдə раст кəлəн nä əвəзлији мə'нача индики түрк диллəриндə ишлəдилəн nä əвəзлијинин там ејни дејилдир. Көјтүрк јазыларында *nä* əвəзлији чох вахт "*һансы*", "*нə үчүн*" мə'наларыны билдирир:

nä basınalım (Тон 39) нə үчүн мəғлуб олмалыјыг; **nä** kağanka isig-küçig berür män (КТб 9) өз иш-гүчүмү һансы хана сəрф едирəм?; illig bodun ertim, ilim amtı **kanı** ? (КТб 9) ели олан халг идим, елим инди һаны?; yaraklıg **kantan** kälip yana eltdi (КТб 23) Силаһлы адамлар һарадан кəлиб сəни мəғлуб етдилəр?

Гədим ујғур јазылы абидəлəриндə kem, nä, kanı, kanın əвəзликлəри илə јанашы nä суал əвəзлији əсасында əмəлə кəлəн näçük/näçükin, nägü, nätäg, nätägin суал əвəзликлəри дə ишлəдилмишдир:

takı **nägü** kütär sizlär (Uig I 43,7) даһа нə көзлəјирсиниз?; **Nätäg** osuğlug bardı tep tesär (ТТ X 134) Сорушурлар ки, о неҹə кетди?; Tuyunmak könlük **nätägin** bulurlar (AJ 206,6) Онлар буну неҹə анлајырлар?; Amtı sänitin katın **näçük** uğay män (Uig I 48,12) инди сəнин јанындан неҹə узаглашым?

Гајыдыш-тə'јин əвəзлији

käntü, öz əвəзликлəри түрколожи əдəбијјатларда гајыдыш, тə'јин, фəрглəндиричи əвəзлик ады алтында öјрəнилир, чүнки онлар бир мүнасибəтлə иш, һəрəкəтин ичрасыны иш көрəнин үзəринə гајтарыр, башга мүнасибəтлə өзүндəн сонра кəлəн ады тə'јин едир, ја да фəрглəндиричи вəзифə дашыјыр.

öz əвəзлији *käntü* əвəзлијиндəн фəргли олараг шəхсə көрə дəјишир вə иш, һəрəкəтин һансы ичрачы үзəринə гајытдығыны билдирир. Лакин көјтүрк јазылы абидəлəриндə *öz* əвəзлијинин јалныз I шəхсə көрə дəјишдијини көрмəк мүмкүндүр:

eçim kağan olurtukta **özim** tarduş bodun üzä şad ertim (КТб 17) Хан əмим ханлыг етдикдə өзүм тардуш халгы үзəриндə шад идим; **özim** kutum bar üçün kağan olurtım (КТб 9) өзүмүн бəхтим олдуғу үчүн ханлыг (тахтында) отурдум.

Гədим ујғур јазылы абидəлəриндə *öz* əвəзлијини шəхс вə һəтта кəмијјəтə көрə дəјишмəси һалларына да тəсадүф едилир:

özünüzün (Ман 16) өзүнүзү; **özläriŋçä** **biliŋlär** (Uig I 25,6) өзүнүз билин.

käntü əвəзлији дə *öz* əвəзлији кими һəм иш, һəрəкəтин иш көрəн үзəринə гајытдығыны билдирир, һəм дə мүəјјəн бир сөзə аид олараг ону тə'јин едир, фəрглəндирир:

käntü yaŋıltıg (КТб 23) өзүн јанылдын; Tokuz oğuz bodun **käntü** bodunım erti (КТб 44) Доггуз огуз халгы өз халгым иди.

Гədим ујғур јазыларында käntü əвəзлијинин ејни заманда kändü вариантына да раст кəлмəк мүмкүндүр:

yana kamağ tämiräg kändü yançar (Ман I 8,12) "бүтүн дəмири дə о өзү дəјүр".

Əвəзлик сөзлəри

Елми əдəбијјатларда чох вахт номинатив сөз ады алтында танынан əвəзлик сөзлəри, əслиндə мүстəгил мə'налы адлардан башга бир шеј дејилдир. Бу типли сөзлəр өз луғəти мə'насындан узаглашараг мəтн дахилиндə əвəзлик вəзифəсини јеринə јетирир. Марағлыдыр ки, белə сөзлəрə гədим түрк јазылы абидəлəриндə дə тəсадүф едилир. Јазылы абидəлəрдə чох да раст кəлəн бу чүр сөзлəрə нүмунə олараг nän шеј, bir kisi сөзлəрини көстəрмəк олар. Чүмлəдə əвəзлик вəзифəсини јеринə јетирəн һəмин сөзлəр гејри-мүəјјəн мə'на ифадə едир. Она көрə дə һəмин сөзлəри гејри-мүəјјəн **сөз-əвəзлик** вə ја **əвəзлик сөзү** дə адландырмаг олар:

näŋ yerdäki kağanlıg bodunka büntügi bar ersär, nä bunı bar ertäçi ermis? (Тон *56-57*) Əкəр бир јердə ханы олан халг (ичəрисиндə) ким исə бачарыгсыз оларса (о халгын) башына нə бəла кəлəр?; **Bir kisi** yaŋılsar, oğuşı bodunı bisükiŋä tägi kıdmaz ermiş (КТк 6) Бир адам јанылдыса да, онун халгы бүтөв бир нəслəдəк јолуну азмады.

ЗƏРФ

Түрк диллəриндə зəрф башга мүстəгил нитг һиссəлəриндəн сонра ајры-ајры нитг һиссəлəринə мəхсус лексик-грамматик васитəлəр əсасында мејдана чыхмышдыр. Зəрфин башга нитг һиссəлəриндəн тəчрид олунма јолу илə əмəлə кəлмəси һадисəси гədим түрк јазылы абидəлəриндə дə өзүнү кəстəрир. Бу исə белə бир фикир јүрүтмəјə əсас верир ки, үмумијјəтлə, түрк диллəриндə зəрф бир нитг һиссəси кими башга нитг һиссəлəриндəн тəчрид олунан вə зəрфлəшəн мүстəгил мə'налы сөзлəр əсасында мејдана чыхмышдыр. Көјтүрк јазылы абидəлəриндə бирдəфəлик олараг тəчрид олунуб зəрфə чеврилəн лексик ваһидлəрлə јанашы һəлə икили сəчијјə дашыјан сөзлəрə дə тəсадүф едилир. Она көрə дə јазылы абидəлəрдə раст кəлəн зəрфлəри

ашағыдакы кими груплашдырмаг олар: 1) əсли зəрфлəр; 2) дүзəлтмə зəрфлəр; 3) зəрфлəшəн сөзлəр.

Əсли зəрфлəр

Һеч бир шəкилчи гəбул етмəдəн иш, һəрəкəтин əламəт вə ја кејфијјəтини билдирəн вə чох вахт "садə зəрф" ады алтында өјрəнилəн лексик ваһидлəр гəдим түрк јазылы абидəлəриндə јох дəрəчəсиндəдир. Бу да шүбһəсиз ки, зəрфин бир нитг һиссəси кими чох сонралар мејдана чыхмасы һадисəси илə бағлыдыр. Көјтүрк јазыларында јалныз ашағыдакы əсли зəрфлəрə раст кəлмəк мүмкүндүр: **kiçä** кечə, **küntüz** күндүз,**amtı** инди, **yarın** сəһəр, сəһəр вахтында.

Мисаллар:

illig bodun ertim, ilim **amtı** kanı? (КТб 9) Ели олан халг идим, инди елим haны?; Tün udmatı, **küntüz** olurmatı kızıl kanım tökti (Тон 51) Кечə јатмадан, күндүз динчəлмəдəн гызыл ганымы ахытдым; **yarın** **kiçä** altun ergin üzä olurupan mäŋiläyür män (ЫБ I) Сəһəр-ахшам гызыл тахт үзəриндə отуруб шадланырам.

Дүзəлтмə зəрфлəр

Əлдə олан түрк јазылы абидəлəриндə дүзəлтмə зəрфлəрин дə сајы əсли зəрфлəр кими чох аздыр. Бу исə, көрүнүр, башга нитг һиссəлəриндəн тəчрид олунма јолу илə мејдана чыхан зəрфин, һələ ерамызын əввəлəриндə белə, морфоложи чəһəтдəн зəиф инкишаф етмəси илə бағлыдыр.Көјтүрк јазылы абидəлəриндə јалныз сифəтдəн зəрф дүзəлдəн **-dı, -di, -tı, -ti** вə адлардан зəрф əмələ кəтирəн **-çä** шəкилчилəринə раст кəлмəк мүмкүндүр. Белə бир фикир вар ки, **-dı, -di, -tı,** еjни фонетик гурулушлу фе'ли бағлама шəкилчисинин грамматик мə'нача дəјишмиш јени шəклидир.

-dı, -di, -tı, -ti шəкилчиси васитəси илə дүзəлəн зəрфлəр иш вə ја һəрəкəтин тəрзини билдирир: **ädgüti** - јахшыча; **katıgdı** - мəһкəмчə, диггəтлə; **yaraklıgdı** - силаһлы һалда.

...bu sabımın **ädgüti** esid, katıgdı tıŋla (КТк 2) бу нитгими јахшыча ешидин, диггəтлə динлəјин; yaraklıgdı kaganka ançuladı (КТк 32) силаһлы һалда хана тəгдим етди.

Гəдим ујғур јазыларында зəрф дүзəлдəн **-dı, -di** шəкилчисинин əсасəн кар **-tı, -ti** вариантындан истифадə едилмишдир:

edküti esidip (ДТС 163) јахшыча ешидиб; **kuzgunu** **qaçka** **bamıs**, **katıgtı** ba, edküti ba, ter (ДТС 434) гузғуну ағача бағлајыб дејирлəр: мəһкəм бағла, јахшыча сары; sänitin adrılgulug savıg **köŋülümtä** artıg sakınmaz erdim (ДТС 53) Мəн өз гəлбимдə һеч дə сəндəн ајрылмаг һаггында дүшүнмəдим; **tavratı** **bititgil** (AJ 18, 19) тез јаздыр вə с.

-ça, çä шəкилчиси исимдəн зəрф дүзəлтмишдир вə мүгајисə јолу илə иш, һəрəкəтин кејфијјəтини билдирир. Бу шəкилчи илə дүзəлəн зəрфлəр мə'нача **кими, тəк** гошмаларынын ифадə етдији мə'наја чох ујғун кəлир. Она көрə **-ça, -çä** шəкилчисини јеринə јетирдији грамматик вəзифəсинə көрə шəкилчилəшмиш гошма кими дə өјрəнмəк олар:

kanın **subça** yügürti, sünükün **tagça** yatdı (КТб 24) ганын су кими ахды, сүмүклəрин даг кими галанды; türkis kagan süsi Bolçuda **otça, borça** kälti (КТб 37) Түркəш ханын гошуну Болчуда од кими, туфан кими кəлди; **örtçä** kızıp kälti (Тон 40) Од кими гызыб кəлди.

Зəрфлəшəн сөзлəр

Əшјанын адыны, кејфијјəтини вə елəчə дə иши, һəрəкəти билдирəн бə'зи сөзлəрин мəтн дахилиндə өз лүғəти мə'насыны итирəрəк зəрфлəшмəси һадисəсинə гəдим түрк јазылы абидəлəриндə тез-тез раст кəлмəк мүмкүндүр. Јазылы абидəлəрдə нəзəрə чарпан зəрфлəшмиш сөзлəр, башлыча олараг, ашағыдакы грамматик көрүмлəрдə тəчрид олунмуш, зəрфлəшмишдир:

Адлыг һал көрүмүндə исимдəн тəчрид олунуб зəрфлəшəн сөзлəр: **Tün** udımadım, küntüz olurmadım (КТб 27) Кечə јатмадым, күндүз динчəлмəдим; **üzä** kök täŋri, asra yagız yir kılıntukta (КТб 1) Јухарыда мави көј, ашағыда гонур торпаг јарандыгда...

Јухарыдакы мисалда кечə мə'насыны билдирəн **tün** "кечə вахтында", **üzä** исə "үстүндə" мə'насыны ифадə едəн зəрфлəшмиш исимдир.

Јазылы абидəлəрдə исмин адлыг һал көрүмүндə зəрфлəшəн сөзлəр чох аздыр.

Исмин јерлик һал көрүмүндə зəрфлəшəн сөзлəрə јазылы абидəлəрдə нисбəтəн даһа чох раст кəлмəк мүмкүндүр. Бу исə, шүбһəсиз ки, һəмин һал көрүмүнүн мə'нача јер вə ја заман анлајышы ифадə етмəси имканы илə бағлыдыр.Бунлара мисал олараг **anta** - орада, о заман, **bunta** - бурада вə с. əвəзликлəри костəрмəк олар:

Kanım baga täŋrikän (te)yin **anta** yorımıs, içir küçin bermis (О 5) Башга бир групу атамы илаһи "Бага" адландырараг, орада көч етмиш вə чалышмыш; Türk (bodunıg ti)rip il tutsıkınıŋ **bunta** urtım (КТк 10) Түрк халгыны топлајыб ел бирлији јаратдығымы бурада (даш үзəринə) јаздым.

Алəтлик һал көрүмүндə зəрфлəшəн сөзлəр јазылы абидəлəрдə нисбəтəн чохдур. Бу исə алəтлик һал көрүмүнүн мə'нача тəрз зəрфинə јахынлығы илə бағлыдыр. Алəтлик һал көрүмүндə зəрфлəшəн сөзлəр зəрфлəшəн башга адлар кими чүмлəдə фе'лə грамматик əлагəјə кирмəк габилијјəтини итирир вə көк вə шəкилчијə ајрылмајан лүғəт ваһидинə чеврилир:

barmıs bodun ölü yitü **yadagın,** **yalanın** yana kälti (КТб 28) кетмиш халг пијада, јалавач вəзијјəтдə кери дөндү; Altun yıšıg **yolsızın**

keçdim (Тон 35) Алтун мешәли дағыны јолсуз кечдим; Ertis ügüzüg **keçiksizin keçdimiz** (Тон 35) Иртыш чајыны көрпүсүз кечдик.

Аләтлик һал көрүмүндә тәчрид олунан зәрф сөзләринә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә даһа чох раст кәлмәк мүмкүндүр: **tärkin** - тез, сүр'әтлә; **okunçsuzin** - дә'вәтсиз, чағырышсыз; **amraksızın** - гәддарчасына; **açukin** - ачыгча, ајдынча вә с.

tärkin munı sançıŋlar, biçiŋlär (ДТС 555) ону тез санчын, бичин; öz yüklärin açtılar, ertüdin **açukin** ötündilär (ДТС 7) өз јүкләрини ачдылар вә ачыгча јалвардылар.

Јөнәлмә һал көрүмүндә зәрфләшән сөзләр, олсун ки, даһа гәдим дөврдән зәрфләшмәјә мејл етмишдир, чүнки **-ra, -rä** шәкилчиси VII-VIII әср көјтүрк јазыларында грамматик әһәмијјәтини итирмиш морфоложи әламәт кими диггәти чәлб едир. Һәмин һал көрүмүндә зәрфләшмиш сөзләр *истигамәт*, *јер* анлајышы ифадә едир. Бунлара мисал олараг ашағыдакы сөзләри көстәрмәк олар: **içrä** - ичәридә, **taşra** - бајырда, **öŋrä** - шәргдә, ирәлидә, **asra** - ашағыда вә с.

içrä aşsız, **taşra** tonsız yabız yablak bodunta üzä olurtım (КТб 26) ичәриси ач, бајыры јалавач, пис, јава халг үзәриндә һаким олдум; **öŋrä** Kıtañ, yıraya oğuzu-üküş ök ölürti (Тон 7) Ирәлидә кидан-лары, сағда (чәнубда) оғузлары-һамысыны мәһв етдим ахы.

Гәдим түрк дилиндә зәрф еЈни заманда фе'ли бағламадан да тәчрид олунан сөзләр әсасында зәнкинләшмишдир. Фе'лдән тәчрид олунан сөзләр әсасән **-a,-ä,-ya,-yä,-u,-ü** шәкилчили фе'ли бағлама шәклиндә зәрфләшмишдир: **yana** - јенә; **uduşru** - бир-биринин ардынча; **ötrü** - сонра; **tükäti** - ахырадәк вә с.

Kanın kodup Tabğaçka **yana** içikdi (Тон 2) (Өз) ханларыны гојуб јенә Табғача табе олдулар; Kanım kağanka başlayu Baz kağanig balbal tikmis (КТб 16) Әввәлчә хан атама Баз ханын (симасында) башдашы гојдурмуш; Közdä yaş kälsär, eti dä köŋültä sığıt kälsär, **yanturu** sakıntım (КТб 51) Дөнә-дөнә фикирләшдим ки, үрәк јанарса, көздән јаш кәләр; bir erik okun urtı, eki erik **uduşru** sançdı (КТб 36) бир дөјүшчүнү охла вурду, ики дөјүшчүнү бир-биринин ардынча сүнкүлә-ди.

Фе'ли бағламадан тәчрид олунуб зәрфләшмиш сөзләрә гәдим ујғур јазы абидәләриндә дә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр: **ulatu** - ардычыл олараг; **yanıru** - јенә, бир даһа; **ötrü** - сонра вә с.

ФЕ'Л

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә фе'л истәр лүғәти, истәрсә дә грамматик чәһәтдән өз зәнкинлијинә, јеткинлијинә көрә бүтүн башга нитг һиссәләриндән фәргләнир. Јазылы абидәләрдә раст кәлән фе'лләри мүасир дилчиликдә олдуғу кими ашағыдакы һиссәләрә бөлмәк олар: 1) әсли (садә) фе'лләр, 2) дүзәлтмә фе'лләр.

Әсли (садә) фе'лләр

Әсли фе'лләр ифадә етдији мә'насынын кенишлијинә вә дарлығына көрә ики јерә ајрылыр:

а) мә'нача адларла вәһдәтдә олан (һәм ад, һәм дә фе'л кими ишлә-нән) көк фе'лләр. Әски түрк јазыларында азлыг тәшкил едән бу типли фе'лләр ја әввәлләр ад олмуш, сонра һәм дә фе'л кими ишләдилмиш, ја да әксинә әввәл фе'л олмуш, инкишаф просесиндә ад вәзифәсиндә дә ишләдилмишдир:

bir (КТк 6) бир;	**bir** (КТб 20) вермәк
bar (Тон 10) вар;	**bar** (КТк 7) кетмәк

б) Јалныз иш, һәрәкәт билдирән көк фе'лләр. Шүбһәсиз ки, бу групa дахил олан фе'лләр мүгајисә едилмәз дәрәчәдә чохдур. Һәм дә әсли (көк) фе'лләр јазылы абидәләрдә әсасән бир вә ја ики һечалыдыр: **al** - ал; **it** - елә, ет; **kör** - көр; **esid** - ешид вә с.

Дүзәлтмә фе'лләр

Јазылы абидәләрдә дүзәлтмә фе'лләр әсли фе'лләрә нисбәтән аздыр. Бунунла белә, дүзәлтмә фе'лләр өз ишләклијинә көрә диггәти чәлб едир.

Көјтүрк вә әски ујғур јазылы абидәләриндә раст кәлән дүзәлтмә фе'лләри ики група ајырмаг олар:

1) Морфоложи јолла әмәлә кәлән фе'лләр, 2) синтактик јолла әмә-лә кәлән фе'лләр.

Морфоложи јолла әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лләр

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә фе'л дүзәлдән шәкилчиләр мүх-тәлиф олса да, онларын сөз јаратма имканлары еЈни дејилдир. Даһа доғрусу, бунлардан бири чох мәһсулдар, дикәри исә азмәһсулдардыр. Адлардан фе'л әмәлә кәтирән һәмин шәкилчиләр ашағыдакылардыр:

1. **-la,-lä** - өз мәһсулдарлығы илә диггәти даһа чох чәлб едән сөздүзәлдичи шәкилчидир. **-la, -lä** шәкилчиси, адәтән, адлардан һәм иш, һәрәкәт, һәм дә һал билдирән фе'л әмәлә кәтирмишдир. Һәмин шәкилчи илә дүзәлән фе'лләр сөз көкүнүн лүғәти мә'насындан асылы олараг һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз олур. Бунлара мисал олараг ашағыдакы дүзәлтмә сөзләри көстәрмәк олар: **sülä** - гошун чәкмәк; **kışla** - гышламаг; **yayla** - јајламаг; **kılınçla** - гылынчламаг; **kağanla** - ханлыг етмәк; **yerlä** - јерләшмәк; **ötlä** - мәсләһәт вермәк вә с.

Мисаллар:

Şantun yazıka tägi **sülädim** (КТк 3) Шантун чөлүнәдәк гошун чәкдим; Mağı kurğan kışlap yazıŋa oğuzğaru sü taşıkdımız (КТб

48) Магы Кургында гышлајыб јазда огузлара тәрәф гошун чәкдик; yayı anta **yayladım** (МЧ 20) јајы орада кечирдим; sü tagisintä yitinç erik **kılınçladı** (КТб 45) чајын саһилиндә једдинчи дөјүшчүну гылынчлады; **kağanladuk** kaganın yitiru ıdmıs (КТб 7) ханлыг едән ханыны өлүмә сүрүкләмиш.

Гәдим ујғур јазыларында өз мәһсулдарлыгы илә фәргләнән **-la, -lä** шәкилчиси бә'зән ассимилјасијаја уғрајараг **-da, -dä** шәклиндә дә ишләдилмишдир: **izdä** (AJ 622,22) изләмәк.

-la,-lä шәкилчиси индики түрк дилләриндә һәлә дә ән мәһсулдар сөздүзәлдичи шәкилчи олараг галыр.

2. **-lan** - јазылы абидәләрдә чох аз раст кәлән сөздүзәлдичи морфоложи әламәтләрдән биридир. Адлардан фе'л әмәлә кәтирән бу шәкилчи, шүбһәсиз ки, **-ла, -лә** шәкилчисинин -н гајыдыш нөв шәкилчиси илә бирләшмәсиндән төрәмишдир. Она көрә дә һәмин шәкилчи васитәси илә әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лләрин мәзмунунда аз да олса ишин иш көрән үзәринә гајытмасы анлајышы вардыр: **boğuzlan** (Тон 26) боғазы кәсилмәк; **kanlan** (Тон 2) ханлы олмаг, хан саһиби олмаг:

yirçi yir yanıp **boğuzlantı** (Тон 26) Бәләдчи јолу сәһв салды (буна көрә) боғазы кәсилди; Tabğaçda adırılı, **kanlantı** ..(Тон 2) Табғачдан ајрылды, ханлы олду.

-lan, -län шәкилчиси индики түрк дилләриндә ән чох ишләнән сөздүзәлдичи морфоложи әламәтләрдән биридир

3. **-äl** сифәтдән фе'л әмәлә кәтирән гејри-мәһсулдар шәкилчидир. Она көрә дә јазылы абидәләрдә һәмин шәкилчи васитәси илә әмәлә кәлән фе'лләрә чох аз тәсадүф едилир:

Bu yirdä olurıp Tabğaç bodun birlä **tüzältim** (КТк 4-5) Бу јердә (һөкмранлыг тахтында) отуруб Табғач халгы илә әлагәни дүзәлтдим.

-al,-äl шәкилчиси түрк дилләринин чохунда сифәтдән фе'л дүзәлдән ән мәһсулдар морфоложи әламәтләрдән биридир.

4. **-a,-ä** шәкилчиси әлавә олундуғу адын мә'насындан асылы олараг мүхтәлиф мә'на чаларлы фе'л әмәлә кәтирир:

Kül tigin ol süŋüşdä otuz **yaşayur** erti (КТб 42) О вурушма вахтында Күл тикинин отуз јашы вар иди; Täŋri **yarlıkaduķın** üçün, özim kutım bar üçün kağan olurtım (КТк 9) Аллаһын һөкмү илә, өзүмүн бәхтим олдуғундан ханлыг (тахтында) отурдум; bunça bodun kälipän **sığtamıs**, yuğlamıs (КТб 4) бу гәдәр халг кәләрәк һөнкүрмүш, ағламыш; Ol sub kodı bardımız, sanağalı tüsürtimiz (Тон 27) О чајын ахары бојунча кетдик, (ордуну) санамаг үчүн дүшүрдүк.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә **-a,-ä** шәкилчисинин дөрд вариантындан истифадә олунмушдур: **-a,-ä,-u,-ü**: **ata** (Ман 1,9,8) ад вермәк, ады илә чағырмаг; **tüşä** (Uig III 54,4) јуху көрмәк; **boşu** (ХТ 27,3) азад етмәк.

5. **-ad,-äd** шәкилчиси әлавә олундуғу исмин лүғәти мә'насына ујғун олараг әшјанын ичра олунан ишә, һәрәкәтә гошулдуғуну билдирән тә'сирсиз фе'л әмәлә кәтирир: **yokad** - јох етмәк; **künäd** - кәниз етмәк; **bunad** - кәдәрләнмәк; **başad** - башчылыг етмәк.

Олсун ки, **-ad, -äd** шәкилчиси адлардан фе'л дүзәлдән **-a,-ä** шәкилчисинин **-t** ичбар нөв шәкилчиси илә бирләшмәсиндән төрәмишдир, белә ки, бу шәкилчи васитәси илә дүзәлән фе'лин мәзмунунда аз да олса ичбарлыг анлајышы вардыр:

yokadı barır ermis (КТб 10) мәһв етмиш; **boδuŋ künädmis, kuladmıs** (КТб 13) халгы кәниз етмиш, гул етмиш; yirçi yir yaŋılıp boğuzlantı, **bunadır** kağan: yelü kör timis (Тон 26) Бәләдчи јолу сәһв салды, боғазы кәсилди, (хан) кәдәрләнди вә деди ки, бачардыгча тез кечиб кедин; Kuğ sänün başadu tört tümän sü kälti (Мок Ха 8) Куг Сәнүнүн башчылығы илә дөрд мин гошун кәлди; Lisün-tay-sänün **başadu** bis yüz erin kälti (Мок Ха 11) Лисун-Тај-сәнүн башчылығы илә беш јүз дөјүшчү кәлди.

Гәдим ујғур дилиндә **-ad, -äd** шәкилчисинин ашағыдакы вариантларындан истифадә едилмишдир:

yokat (TT IV 69) јох етмәк; **açıt** (КБН 192,9) кәдәрләнмәк; **kudad** (TT VI 100) хошбәхт олмаг; **munad** (AJ 381,13) тәәччүбләнмәк; **yegät** (Ман II 19,10) јахшылашмаг вә с.

6. **-sıra, -sirä** шәкилчиси адлардан мүәјјән мә'нада әшјанын әламәт вә кејфијјәтинин јох олдуғуну, ихтисара дүшдүјүнү билдирән тә'сирли фе'л әмәлә кәтирир.

В. Радлов илк дәфә бу шәкилчинин **-sız, -siz** сифәт шәкилчисинин фе'л дүзәлдән **-a, -ä** шәкилчиси илә бирләшмәсиндән төрәдијини иддиа етмишдир. А. Н. Кононов исә һәмин шәкилчини аддан фе'л дүзәлдән шәкилчи кими өјрәнмәји доғру һесаб етмир. О, тәркибиндә **-сыз, -сиз** шәкилчиси олан **-сыра, -сирә** шәкилчисини дејил, дүзәлтмә сифәтдән **-а, -ә** шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лдән бәһс етмәји дүзкүн һесаб едир.

Мисаллар:

Yeti yüz er bolıp **elsirämis, kağansıramıs** (КТб 13) Једди јүз дөјүшчү олуб (халгы) елдән мәһрум етмиш, хансызлашдырмыш; türk bodun ölüräyin, **uruğsıratayın** (КТб 10) түрк халгыны мәһв едим, дөвләтини дағыдым.

-sıra, -sirä шәкилчисиндән ејни сәвијјәдә гәдим ујғур әдәби дилиндә дә кениш сурәтдә истифадә олунмушдур:

tatiğsıra (Ман III 18,12) дадсызлашмаг; **öksirä** (AJ 636,18) дүшүнҹәдән мәһрум олмаг; **küçsirä** (Раһм I 125) күчдән дүшмәк вә с.

7. **-şur, -şür** јалныз көјтүрк јазылы абидәләриндә раст кәлән сөздүзәлдичи шәкилчидир. Бу шәкилчијә абидәләрдә аз мигдарда дүзәлтмә фе'лин тәркибиндә тәсадүф олунур:

kinşür - даләшмаг, дүшмәнлик тохуму сәпмәк; **yonşur** - чәкишмәк. Олсун ки, биринчи сөз **käd** - дүшмән, икинчи сөз исә **yon** - гәзәб, ачыг исминдән төрәмишдир.

8. **-ık, -ik** шәкилчиси адлардан тә'сирсиз фе'л әмәлә кәтирмишдир. Һәмин шәкилчи васитәси илә дүзәлән фе'лләрдә иш, һәрәкәтин сөзүн көкү илә ифадә олунан објектә доғру јөнәлдији ифадә олунур:

taşık - бајыра чыхмаг, кәнара чәкилмәк; **tağık** - дағa, јүксәклијә галхмаг; **içik** - ичәријә кирмәк, әсарәт алтына дүшмәк вә с.

Мисаллар:

Türkiş kağan taşıkmış, tidi, on ok bodun kalısız **taşıkmış** ,-tir (Тон 30) Деди ки, Түркәш ханлығы кәнара чыхмыш, деди ки, он ок халгы бүтүнлүклә чыхмыш; balıkdakı **tağıkmış** , tağdakı inmis, tirilip yetmis er bolmıs (КТб 12) шәһәрдәкиләр дага галхмыш, дағдакылар енмиш, топлашыб јетмиш дөјүшчү олмушлар; kara türkis bodun kop **içikmis** (КТб 38) гара түркәш халгы һамысы әсарәт алтына дүшмүш.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә бу шәкилчијә тәсадүф олунмур. **-ık, -ik** шәкилчисинә Азәрбајчан түрк дилинин диалектләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр: **көр-үк** - көрүн (көз > көр).

9. **-ra, -rä** шәкилчиси һәм адлардан, һәм дә фе'лдән фе'л әмәлә кәтирән аз мәһсуллар шәкилчидир. Тә'сирли фе'л дүзәлдән бу шәкилчијә көјтүрк јазылы абидәләриндә тәсадүф едилир вә онларын мигдары чох аздыр.

kıa, taşda kalmısı **kubranıp** (Тон 4) Мешәдә, бајырда галанлар топланыб...

Олсун ки, мүасир Азәрбајчан түрк дилиндә ассимилјасијаја уграмыш шәкилдә ишләдилән **тәрпәнмәк** фе'линин тәркибиндәки "р" әламәти һәмин гәдим **-ра, -рә** шәкилчисинин галығыдыр: **тәб-рән > тәрпән.**

10. **-ğar, -kär** шәкилчиси адлардан фе'л әмәлә кәтирән аз мәһсуллар морфоложи әламәтдир. Бу шәкилчијә јалныз гәдим ујғур јазылы абидәләриндә тәсадүф олунур:

täzkär (AJ 700,13) әсасыны мүәјјәнләшдирмәк; **tüpkär** (MK II 179) ахырадәк өјрәнмәк.

11. **-sa, -sä** шәкилчиси адлардан арзу, истәк мә'налы тә'сирли фе'л әмәлә кәтирир. Бу шәкилчијә јалныз гәдим ујғур јазылы абидәләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр:

körüksä (Ман I 10,11) көрмәји арзу етмәк; **suvsa** (MK III 28,1) су ичмәји арзу етмәк.

-sa, -sä шәкилчисинә аз да олса Азәрбајчан түрк дилиндә вә онун диалектләриндә раст кәлмәк олур: **сусамаг** -су ичмәји арзуламаг, гәрибсәмәк-гәрибликдән кәдәрләнмәк, күлүмсәмәк-күлмәк истәмәк вә с.

Синтактик јолла әмәлә кәлән фе'лләр

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә синтактик јолла әмәлә кәлән сөзләр, о чүмләдән иш, һәрәкәт билдирән лексик ваһидләр чох аздыр. Бу исә түрк дилләриндә сөзләрин синтактик јолла әмәлә кәлмәси һадисәсинин нисбәтән јени олмасы илә бағлыдыр.

Јазылы абидәләрдә синтактик јолла әмәлә кәлән фе'лләрин бир гисми сөзләрин бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлән сөз кими диггәти чәлб едирсә, икинчи гисми иш, һәрәкәт һаггында верилән мә'луматын тә'сирини артырмаг үчүн гошалашыр. Биринчи група дахил олан сөзләр адла фе'лин, икинчи група дахил олан сөз бирләшмәләри исә мүхтәлиф грамматик көрүмдә олан фе'лләрин бирләшмәси јолу илә мејдана чыхыр. Она көрә дә гәдим түрк јазылы абидәләриндә синтактик јолла әмәлә кәлән фе'лләри ики група ајырмаг олар: 1) синтактик јолла әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лләр; 2) гоша вә ја мүрәккәб фе'лләр.

Синтактик јолла әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лләр

Јазылы абидәләрдә синтактик јолла әмәлә кәлән фе'лләр, адәтән, **kıl, et/it, bol, er/ir** көмәкчи фе'лләринин адларла бирләшмәсиндән төрәмишдир. Бунлара ашағыдакылары мисал көстәрмәк олар:

1. **-kıl** етмәк, еләмәк мә'насыны билдирән көмәкчи фе'лдир. Бу көмәкчи сөз көјтүрк әдәби дилиндә даһа чох ишләк олмушдур. Она көрә јазылы абидәләрдә һәмин көмәкчи сөзүн көмәклији илә дүзәлән фе'лләр чохлуг тәшкил едир:

yotuzı n **yok kı lı m** (Мок Ха 4) гадынларыны мәһв етдим; sü sülāpän tört bulundakı bodunığ kop almıs, kop **baz kılmıs** (КТб 2) Гошун чәкәрәк дөрд тәрәфдәки халгларын һамысыны алмыш, һамысыны сүлһә чәлб етмиш;... çığan bodunığ **bay kıltım**, az bodunığ **üküş kıltım** (КТк 10) јохсул халгы варлы етдим, аз халгы чохалтдым.

Көјтүрк јазыларында раст кәлән көмәкчи **yokkış** сөзүнүн әсасында yok лексик ваһиди дурур. Фе'лин гаршылыг нөвүнү әмәлә кәтирән **-ış** шәкилчиси, тәбиидир ки, һәмин сөзүн сонуна артырыла билмәз. Бу исә көстәрир ки, һәмин сөз **kıl** көмәкчи фе'линин **yok** сөзү илә бирләшмәсиндән төрәмишдир, **-ış** шәкилчиси kıl көмәкчи фе'линин сонуна артырылмышдыр. Демәли, **yokkış** дүзәлтмә фе'ли **kıl** көмәкчи фе'ли васитәси илә дүзәлмиш, лакин бир сөз дахилиндә гајнајыб гарышмышдыр: (**<yok+kıl+ış+dımız**):

Oł süg anta yokkışdımız (КТб 34) О гошуну орада мәһв етдик.

2. **bol** - түрк дилләринин гыпчаг, гарлуг групларында горуныб сахланан көмәкчи фе'лдир. Огуз дилләри групунда исә һәмин сөз **ол**

шәклинә дүшмүшдүр. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә һәмин көмәкчи фе'л адларла бирләшәрәк гејри-фәал (тә'сирсиз) фе'л әмәлә кәтирмишдир:

İnim Kül tigin **kärgäk bolt** (КТб 11) Кичик гардашым Күл-тикин өлдү; Türk bodun ölti, alkıntı, **yok boltı** (Тон 3) Түрк халгы өлдү, мәһв олду; Anta kisrä inisi kagan bolmıs erinç, oğlı ta **kagan bolmıs** erinç (КТб 4) Ондан сонра кичик гардашлары хан олмуш, оғлу да хан олмуш.

3. **er/ir** гәдим түрк јазылы абидәләриндә чох раст кәлән ән ишләк көмәкчи фе'лләрдән биридир. Бу көмәкчи сөз әслиндә **ol** көмәкчи фе'линин синонимидир. Фәрг јалныз одан ибарәтдир ки, **er/ir** көмәкчи фе'ли грамматикләшмәјә доғру даһа чох мејл етмишдир. Она көрә дә перифрастик фе'л әмәлә кәтирмәјә даһа чох гадир олан бу көмәкчи сөз фе'лин бүтүн шәкилләри илә грамматик әлагәдә ишләнә билмишдир. Бу чәһәтдән һәмин көмәкчи фе'л индики түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан түрк дилиндә ишләдилән **иди, имиш, исә, икән** көмәкчи сөзләринә ујғун кәлир. Бу да һәмин сөзләри ејни көк әсасында, даһа доғрусу көмәкчи **и** - олмаг фе'ли үзәриндә әмәлә кәлмәсинин нәтичәсидир. Лакин гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән **er/ir** көмәкчи фе'линин тәркибиндәки **r** әламәтинин мәншәји һәлә там ајдынлашдырылмамышдыр. **Иди, имиш, исә, икән** көмәкчи сөзләринин икинчи һечасынын исә **-ды/-ди, -мыш/-миш** фе'ли сифәт - заман шәкилчиләри, **-са** шәрт шәкилчиси, **-кән** фе'ли бағлама шәкилчиси олмасына һеч бир шүбһә јохдур.

er/ir көмәкчи фе'лини әлагәдә олдуғу нитг һиссәләринә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) адлардан сонра кәләрәк мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирир:

Irak ersär, yablak ağı birür, **yağuk ersär** edgü ağı birür (КТк 7) узаг олсаң пис һәдијјә верир, јахын олсан јахшы һәдијјә верир; **nängnäng sabım ersär**, bängü taşka urtım (КТк 11) нә сөзүм вар идисә әбәди даш үзәринә јаздым.

Индики Азәрбајчан түрк дилиндә **erti** көмәкчи фе'линин һәмин мәгамда ифадә етдији мә'на әсасән **олмаг** көмәкчи фе'ли васитәси илә ифадә едилир;

б) фе'лин мүхтәлиф шәклиндән сонра кәләрәк иш, һәрәкәтин долајы јолла (перифрастик јолла) ичра олундуғуну билдирән фе'л әмәлә кәтирир:

süçig sabın, yımşak ağın arıp ırak bodunığ ança **yağutır ermis**; yağru kontukda kisrä anığ bilik anta **öyür ermis** (КТк 5) Ширин сөзү, јумшаг һәдијјәси илә алдадыб узагдакы халгы белә топламыш; јахында мәскән салдығдан сонра орада пис вәрдиш әлдә етмиш;

er/ir көмәкчи фе'линин шүһуди, нәгли кечмиш заман шәкилләриндә, шәрт шәклиндә дашлашараг әдатлашмасы һадисәси, әлсүн ки, VII-VIII јүзилликләрдән чох әввәл башламышдыр. Она көрә дә гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән **erti, ermis, ersär** көмәкчи

сөзләри грамматик мә'насына көрә **иди, имиш, исә** көмәкчи сөзләринә чох ујғун кәлир:

bodun bogzı **tok erti** (Тон 8) халгын боғазы тох иди; yağımız tägirä uçuk täg erti (Тон 8) дүшмәнимиз әтрафымызда јыртычы гуш кими идиләр.

4. **et/it** којтүрк јазыларында чох раст кәлән көмәкчи фе'лләрдән биридир, **kıl** көмәкчи фе'линин синонимидир. Бу көмәкчи сөз, адәтән, адларла грамматик әлагәдә ишләнмиш вә фе'л дүзәлтмишдир:

...bodun **kop itdim** (КТк 2-3) халгы чохалтдым;...anı üçün ilig ança tutmıs, ilig tutıp **törüg itmis** (КТб 3) Она көрә ел бирлијини белә горујуб сахламыш, ел бирлијини дөвләтә чевирмиш; Eçim kagan olurıpan, türk bodunı **yiçä itdi** (КТб 16) Хан әмим ханлыг (тахтында) отурараг, түрк халгыны јенидән тәшкил етди.

Мүрәкәб фе'лләр[1]

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә иш, һрәкәтин тәрзини, ичра просесини әкс етдирмәк үчүн мүхтәлиф грамматик көрүмдә олан фе'ли бирләшмәләрдән истифадә едилмишдир. Бу чүр сөз бирләшмәләриндә биринчи тәрәф, адәтән, чүмләнин әсас фе'ли хәбәри, икинчи тәрәфи исә фе'лин хәбәр шәклини гәбул етсә дә, иш, һәрәкәтин кедишини, ичра тәрзини кестәрир. Бунун үчүн чүмләнин хәбәри вәзифәсини јеринә јетирән фе'л, адәтән, фе'ли бағлама шәкилчиси, икинчи тәрәф исә фе'лин хәбәр шәкли көрүмүндә олур. Белә һалларда гошалашан фе'ли хәбәрин икинчи тәрәфи өз илк лүғәти мә'насыны мүәјјән дәрәчәдә итирән **bar** - кетмәк, **it** - етмәк, **ıt** - көндәрмәк, **bir** - вермәк вә с. фе'лләри илә ифадә едилир:

Olurupan türk bodunıŋ, ilin tör(üs)in **tuta birmis, iti birmis** (КТб 1) (Тахтда) отурараг түрк халгынын елини, дөвләтини горујуб сахламыш, тәшкил етмиш;...türk bodun illädük ilin **içğinu ıdmıs**, kağanladuk kağanın **yitirü ıdmıs** (КТб 6) Түрк халгынын дөвләтини парчаламыш, ханлыг едән ханыны мәһв етмиш; İlgärü toğsıkda Bökli kaganka tägi **süläyi birmis**, tabğaç kaganka ilin, törüsin **alı birmis** (КТб 8) Ирәлидә-шәргдә Бөклү ханлығынадәк гошун чәкмиш, архада-гәрбдә Дәмир гапыјадәк гошун чәкмиш, Табғач ханлығынын елини,дөвләтини кери алмыш.

Мүрәккәб фе'лләрә ејни заманда иш, һәрәкәт билдирән бә'зи сабит сөз бирләшмәләрини дә дахил етмәк олар. Бунлара нүмунә олараг **kör** - көрмәк, **ay** - демәк вә с. кими фе'лләрин иштиракы илә әмәлә кәлән сабит сөз бирләшмәләрини, белә дә ад вә онун үзәриндә мејдана

1 Азәрбајчан дилчилијиндә "мүрәккәб фе'л" ады алтында синтактик јолла дүзәлән фе'лләр нәзәрдә тутулур

чыхан дүзәлтмә фе'л бирләшмәсиндән төрәјән сөз бирләшмәләрини дә дахил етмәк олар:

On ok bodun **emgäk körti** (КТб 19) Он орх халгы әзаб чәкди; **sü süläpän** (КТб 2) гошун чәкәрәк; Aguda eki ulu **süŋüş süŋüşdim** (J 34) Агуда ики бөјүк дөјүш кечирдим; **bitig bitidim** (КЧ 28) јазы јаздым; **ab abla** (КЧ 9) ов етмәк; **barîgma barti** (КТб 23,24) јүрүш етди вә с.

Фе'лин грамматик катеҝоријалары. Шәхс катеҝоријасы

Фе'лә ифадә олунан иш, һәрәкәтин ону ичра едән шәхсә мүнасибәтини билдирән шәхс катеҝоријасы шәхсләрә ҝөрә дәјишмәси илә фәргләнир. Бу грамматик катеҝорија морфоложи чәһәтдән өз зәнҝинлији илә диггәти чәлб едир.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә иш вә ја һәрәкәтин һансы шәхс тәрәфиндән ичра едилдијини вә ја ичра едиләчәјини билдирмәк үчүн ашағыдакы шәхс сонлугларындан истифадә едилмишдир.

1. Фе'лин бу вә ја дикәр хәбәр шәклиндән сонра ҝәлән мүвафиг шәхс әвәзлијиндән истифадә олунмушдур. Белә һалларда өз лүғәти мә'насыны итирәрәк шәкилчи вәзифәсини јеринә јетирән шәхс әвәзлији тамамилә грамматикләшмишдир:

kazganur män (КТб 9) газанырам, әлдә едирәм; **tir män** (Тон 37) дејирәм; **öltäçi män** (КТк 8) өләчәјәм, мәһв олачағам; **näkä tüzär biz** (Тон 38) нә үчүн гачырыг; **kältäçimiz** (Тон 14) ҝәләчәјик; **kop bilirsiz** (КТб 34) һамыныз билирсиниз.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә үчүнчү шәхсин тәкини вә чәмини ифадә етмәк үчүн шәкилчи вәзифәсини јеринә јетирән **ol** әвәзлијиндән истифадә едилмишдир.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә дә чох вахт фе'лин шәхс катеҝоријасы шәкилчи вәзифәсини јеринә јетирән шәхс әвәзликләри илә ифадә олунур:

Шәхсләр	Тәк		Чәм	
I	birgay män	верәчәјәм	birgay miz	верәчәјик
II	birgay sän	верәчәксән	birgay siz	верәчәксиниз
III	birgay ol	верәчәк	------	?

2. Фе'лин мүәјјән хәбәр шәклиндән сонра хүсуси шәхс шәкилчиләриндән истифадә олунмушдур. Адәтән, тәдгигатчылар белә һесаб едирләр ки, түрк дилләриндә, о чүмләдән көјтүрк вә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә өзүнү ҝөстәрән бүтүн шәхс шәкилчиләри шәхс әвәзликләриндән төрәмишдир. Шәхс әвәзликләринин јазылы абидәләрдә ејни заманда һәмин грамматик вәзифәни јеринә јетирмәси һадисәси бу фикри гисмән дә олса тәсдиг едир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә шәхс катеҝоријасы ашағыдакы шәкилчиләр васитәси илә ифадә олунур:

Шәхсләр	Тәк	Чәм
I	-m, -ım, -im	-mız, -miz
II	-n, -k, -k	-ŋız, -kiz; -ıŋız, -iŋiz, -ıŋızlar, ıŋızlar
III	---	-------

Јухарыдакы шәхс шәкилчиләри, истәр көјтүрк вә истәрсә дә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә, адәтән, шүһуди вә ја ҝәләчәк заман шәкилчиләрини гәбул едән фе'лләрин сонуна артырылмышдыр.

Мисаллар:

Биринчи шәхсин тәки:

bu ödkä **olurtım** (КТк 1) бу тахт үзәриндә отурдум; Tabğaç bodun birlä **tüzältim** (КТк 5) Табгач халгы илә (мүнасибәтләри) гајдаја салдым.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә:

bitidim (ЫБ LXV) јаздым; **umadım** (AJ 613,9) бачармадым.

Биринчи шәхсин чәми:

kältäçimiz (Тон 14) ҝәләчәјик; **kältimiz** (Тон 38) ҝәлдик; **birtimiz** (КТб 20) вердик.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә:

kirkünmädimiz (ХТ 56) инанмадыг; **yazıntımız** (ХТ 23) ҝүнаһ ишләтдик.

Икинчи шәхсин тәки:

kağanıŋız sabın **almatın** (КТк 9) ханынызын сөзүнү ешитмәдиниз; türk bodun, **öltig** (КТк 6) еј түрк халгы, мәһв олдун; kop anta **alkıntıg**, **arıltıg** (КТк 9) орада чох зәифләдин, әлдән дүшдүн.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә:

ürküttin (ЫБ XXXIII) горхутдун; **kalmaduk** (КТб 50) гырылдын мәһв олдун.

Икинчи шәхсин чәми:

adirilu bardıŋız (О 4) ајрылдыныз; **öltäçertigiz** (КТб 50) гырылдыныз, мәһв олдунуз.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә көјтүрк јазыларынын әксинә олараг икинчи шәхсин чәмини ифадә етмәк үчүн ејни заманда шәхс шәкилчисинин **-лар, -ләр** шәкилчиси илә бирикмиш вариантындан да истифадә едилмишдир:

kirtiŋizlär (СС 32) ҝирдиниз; **käskandıŋızlar** (AJ 13) әлдә етдиниз.

Јазылы абидәләрдә үчүнчү шәхсин тәкини вә чәмини ифадә етмәк үчүн һеч бир шәкилчидән истифадә олунмамышдыр.

Инкарлыг категоријасы

Индики түрк дилләриндә олдугу кими гәдим түрк јазылы абидәләриндә тәсдиг фе'лләри грамматик јолла ифадә едәчәк һеч бир шәкилчи вә ја әдатдан истифадә олунмамышдыр. Белә ки, һәр һансы бир фе'л көкү өз лүғәти мә'насына көрә иш вә ја һәрәкәти бу вә ја дикәр шәкилдә тәсдиг едир. Әксинә, иш вә ја һәрәкәтин инкар едилдијини ифадә етмәк лазым кәлдикдә фе'лин сонуна, адәтән, индики түрк дилләриндә дә мөвчуд олан **-ma, -mä** шәкилчисиндән истифадә едилмишдир:

umaduk (КТб 10) бачармадын; **almatın** (КТк 9) алмадын, гәбул етмәдин; **ımadı** (КТк 11) дәјишмәди; **ilimkä bökmädim** (AJ 12) елимдән дојмадым.

Шүбһә јохдур ки, индики түрк дилләриндә вә гәдим түрк јазылы абидәләриндә ишләдилән **-maz, -mäz** фе'ли сифәт шәкилчиси дә **-ma, mä** вә гејри-гәти кәләчәк заман анлајышны ифадә едән **-ar, -az, -äz** шәкилчиләринин бирләшмәсиндән төрәмишдир. Она көрә һәмин шәкилчинин мәзмунунда инкарлыг мә'насы өзүнү габарыг шәкилдә кәстәрир:

yalabaçı **kälmäz**... (Мок 39) сәфир кәлмәз; açsık tosık **ömäzsän** (КТк 8) ачлыг, тохлуг (һаггында) фикирләшмирсән.

Мәсдәр

Көјтүрк јазылы абидәләриндә мәсдәр шәкилчисинә тәсадүф олунмур. Һәмин јазылы сәнәдләрдә јалныз бир дәфә **bökmäk** сөзүнүн тәркибиндә -mäk шәкилчисинин дашлашмыш галығына раст кәлмәк мүмкүндүр. Әски ујгур јазылы абидәләриндә исә әксинә **-mar, -mәк** мәсдәр шәкилчисиндән чох истифадә олунмушдур. Бу исә гәдим ујгур әдәби дилиндә мәсдәр шәкилчисинин чох фәал олдуғуну кәстәрир:

tapınmak (СС 60) ситајиш етмәк; **açmak** (AJ 609,19) ачмаг; **susamak** (AJ 610,23) сусамаг вә с.

-mak, -mäk шәкилчиси, бәллидир ки, грамматик мә'насына көрә исим дүзәлдән шәкилчиләрә чох јахындыр. Она көрә әски ујгур јазылы абидәләриндә **-mar, -mәк** шәкилчили мәсдәрин бә'зән исимләшмиш шәклинә дә раст кәлмәк мүмкүндүр:

karışmaktın **ükäs** (AJ 366,7) гарышмагдан чох; **ölürmäklärin** (AJ 9.1) өлдүрдүкләрини.

-mak, -mäk шәкилчиси һазырда јалныз түрк дилләринин огуз групунда өз варлығыны горујуб сахлаја билмишдир. Бунунла белә һәмин шәкилчинин бә'зи сөзләр дахилиндә дашлашмыш шәклинә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу исә **-mar, -mәк** мәсдәр шәкилчисинин анатүрк дилинин сон инкишафы мәрһәләсиндә мејдана чыхдығыны кәстәрир.

Фе'лин нөвләри

Субјектлә (мүбтәда илә) објект (тамамлыг) арасында грамматик мүнасибәти фе'л шәклиндә ифадә едән садә вә ја дүзәлтмә сөз дахилиндә һәм иши ичра едәни, һәм дә үзәриндә иш ичра олунан әшјаны билдирән нөв категоријасы гәдим түрк јазылы абидәләриндә өзүнү јүксәк инкишаф јолу кечмиш грамматик категорија кими кәстәрир. Дикәр тәрәфдән, бу категорија грамматик вә семантик өзәлликләринә көрә индики түрк дилләриндә ишләдилән нөв категоријасындан, демәк олар ки, фәргләнмир. Бу исә һәмин грамматик категоријанын чох гәдим бир тарихә малик олдуғуну кәстәрир.

Јазылы абидәләрдә фе'лин нөв категоријасы ашағыдакылары әһатә едир: *мә'лум нөв, мәчһул нөв, гајыдыш нөв, гаршылыг нөв, ичбар нөв.*

Мә'лум нөв

Фе'лин мә'лум нөвүнүн өзүнәмәхсус һеч бир грамматик кәстәричиси јохдур. Бу исә фе'лин лүғәти мә'насы илә бағлы олан бир һадисәдир. Белә ки түрк дилләриндә ишләдилән бүтүн фе'л көкләри әзлүјүндә мә'лумдур. Даһа доғрусу, фе'лин лүғәти мә'насында иши ичрачысы вә үзәриндә иш ичра олунан објект һәмишә мә'лумдур. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә бүтүн фе'л көкләри өз лүғәти мә'насына көрә мә'лумдур:

esid (КТк 2) ешид, динлә; **kör** (КТк 2) көр, табе ол; **öl** (Тон 3) өл.

Мәчһул нөв

Гәдим түрк дилиндә фе'лин мәчһул нөвүнү әмәлә кәтирмәк үчүн **-il, -ıl, -ın** шәкилчисиндән истифадә едилмишдир. Лакин јазылы абидәләрдә л самитинин ассимилјасијасы нәтичәсиндә һәмин шәкилчинин -ın, in вариантындан да истифадә олунмушдур. Бу шәкилчи вариантлары еjни заманда иш вә ја һәрәкәтин иши ичра едәнин өз үзәринә гајытдығыны да ифадә едир. Она көрә дә гәдим түрк јазыларында бә'зән фе'лин мәчһул нөвү илә гајыдыш нөвү арасында сәрһәд гојмагда мүәјјән чәтинликләр ортаја чыхыр. Демәли, гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә фе'лин мәчһул вә мә'лум нөвләрини бир-бириндән ајырмаг үчүн онларын грамматик мә'насына фикир вермәк лазым кәлир:

yirçi yir yanılıp **boğuzlantı** (Тон 26) Бәләдчи јолу сәһв салдығына көрә башы кәсилди; Ban bes yagirmi yasda **alınmısım** (J 11,1) Мән он беш јашында икән (тәрбијә олунмаг үчүн) кәтүрүлмүшәм; Bilgä Toñukuk ban özüm Tabğaç elinä **kılıntım** (Тон 1) Мән өзүм-биличи

Тоњукук Табғач елиндә доғулдум; ataçamda **adrildim** (J 32,4) Севимлм атамдан ајрылдым.

-il вә **-in** сјни көклү олдуғуна көрә сөзүн ифадә етдији мә'насындан асылы олараг һәм мә'лум, һәм дә мәчһул мә'на ифадә едир. Мәсәлән, ашағыдакы мисалларда сјни сөзүн тәркибиндә **-il, -in** шәкилчиси чүмләнин үмуми мә'насына ујғун олараг иш, һәрәкәтин мә'лум вә ја мәчһул олдуғуну билдирир:

1. **-il, -in** шәкилчиси гајыдыш мә'налы фе'л әмәлә кәтирмишдир:

kopan anta **alkıntıg**, **arıltıg** (КТк 9) орада чох зәифләдин, өлдән дүшдүн; Yarıs yazıda on tümän su **tärilti** (Тон 36) Јарыш јазыда јүз мин гошун топлашды; Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçda **adrıltı** (Тон 2) Түрк халгы өз ханы олмадығы һалда Табғач (елиндән) ајрылды.

2. **-il, in** шәкилчиси фе'лин мәчһул нөвүнү әмәлә кәтирмишдир:

tirilip yetmis er bolmıs (КТб 12) топлашыб јетмиш дөјүшчү олмушлар.

Гајыдыш нөв

Индики дилимиздә олдуғу кими, гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә фе'лин гајыдыш нөвү һәм -il һәм дә -in шәкилчи вариантлары васитәси илә әмәлә кәлмишдир. Һәмин шәкилчи вариантлары васитәси илә дүзәлән гајыдыш нөв фе'лләрини мә'на чаларларына көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Ишин ону ичра едәнин өз үзәринә гајытдығыны билдирир:

alkıntıg (КТк 9) зәифләдин; **itinü yaratunu** umaduk yana içikmis (КТб 10) Өзү үчүн бир шеј едә билмәјәрәк јенә дә әсарәт алтына дүшмүш.

2. Руһи дөјүшкәнлијин данышан шәхсин өз үзәринә гајытдығыны билдирир:

türk bäglär bod(un) ögirip **säbinip** toktamıs közi yögärü körti (Мок 2) Түрк бәјләри, халгы (мәһв олмајачағына) севинәрәк сакит нәзәрләри илә јухары бахдылар; inim Kül tigin kärgäk boltı, özim **sakıntım** (КТб 50) Кичик гардашым Күл-тикин өлдү, өзүм дәрд-гәмә батдым.

3. Иш, һәрәкәтин пассив ичрачысы үзәринә гајытдығыны билдирир:

Üzä täŋri basmasar, asra yir **tälinmäsär**, türk bodun, ilinin törünin kem artatı (КТб 22) Јухарыдан көј басыб әзмәдисә, ашағыда јер дәлинмәдисә, еј түрк халгы, елини, дөвләтини ким парчалады?

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә раст кәлән гајыдыш нөв шәкилчиләри көјтүрк јазыларында ишләдилән гајыдыш нөв шәкилчиләриндән јалныз өз чохвариантлылығы илә фәргләнир:

tidinti (СС 61) сахланды; **tudunti** (ХТ 161) дајандырылды; **tapıntı** (СС 66) ситајиш етмәк, баш ендирмәк вә с.

Гаршылыг нөв

Фе'лин гаршылыг нөвү иш, һәрәкәтин мүәјјән бир әшја (објект) үзәриндә гаршылыглы, мүштәрәк шәкилдә ичра олундуғуну билдирир. Даһа доғрусу, бу фе'л нөвү ишин ичрасында бир нечә субјектин (ичрачынын) мүштәрәк олараг иштирак етдијини билдирир. Индики түрк дилләриндә олдуғу кими, гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә фе'лин гаршылыг нөвүнү әмәлә кәтирмәк үчүн **-ş, -iş, -uş, -üş, -s** шәкилчи вариантларындан истифадә едилмишдир. Әсасән s әламәти үзәриндә мејдана чыхан гаршылыг нөв шәкилчисинин көкү мүхтәлиф шәкилдә изаһ олунур. Тәләт Текинә көрә, һәмин шәкилчи **кыл** "ев" көмәкчи фе'линдән төрәмишдир. А. Н. Кононов исә белә һесаб едир ки, гаршылыг нөв шәкилчиси икилик билдирән **-з, -с** шәкилчисиндән әмәлә кәлмишдир.

Көјтүрк јазыларында гаршылыг нөв шәкилчиси ашағыдакы мә'на чаларлары илә сечилән фе'л әмәлә кәтирмишдир:

1. Мүштәрәк-гајыдыш мә'налы фе'л дүзәлтмишдир:

yägirmi sünüs sünüsmis (КТб 15) ијирми вуруш апармыш; ol süg anta yok(k)ısdımız (КТб 32) о гошуну орада јох етдик.

2. Ики вә ја даһа артыг субјект тәрәфиндән ичра олунан вә онларын үзәринә гајытмајан ишин мүштәрәк ичрасыны билдирир:

Ol üç kagan **oglâsip**. Altun yıs üzä **kabısalım**, -timis (Тон 20) О үч хан мәсләһәтләшиб демишләр: Алтун мешәли дағы үзәриндә вуруşаг; ...el kaçısmıs (О 1) ел гачышмыш.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә фе'лин гаршылыг нөвүнү әмәлә кәтирән шәкилчинин ашағыдакы вариантларына раст кәлмәк мүмкүндүр:

-ş, -s, -ış, -iş, -uş, -üş.

körüşmis (ЫБ XII) көрүшмүш; **sokuşmıs** (ЫБ VI) вурушмуш; **sünüsip** (КЧ 12) вурушуб; **ülâsir biz** (Uig I 28) бөлүшүрүк; **ulıstılar**, sığtastılar (AJ 625,3) һөнкүрдүләр, ағлашдылар.

Ичбар нөв

Адәтән, фе'лин ичбар нөвү ишин бир субјектин икинчи, бә'зән дә биринчи субјектин тә'кид илә икинчи субјектин үчүнчү субјектә тә'кид етмәси, тәзјиг көстәрмәси јолу илә ичра олундуғуну билдирир.

Фе'лин ичбар нөвү гәдим түрк јазылы абидәләриндә ону әмәлә кәтирән шәкилчиләрин мүхтәлифлији илә фәргләнир: **-t, -tur, -tür, ur, -it, -ız.**

Ичра олунан ишдә субјектләрин иштиракына көрә јазылы абидәләрдә раст кәлән ичбар нөв фе'лләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Башгасы тәрәфиндән ичра олунан иш субјектин тә'киди илә јеринә јетирилир; белә һалларда фе'лин ичбар нөвүнү әмәлә кәтирән

шәкилчи тә'сирсиз фе'лин сонуна артырылыр вә ону тә'сирли фе'лә чевирир:

öтüntim, sü **yorıdım** (Тон 25) (ханыма) мүрачиәт етдим, гошун јеритдим; Tabğaç kağanıŋ bädizçi **kälürtim, bädiztim** (КТк 11) Табғач ханлығындан нәггаш көтирдим, бәзәтдим; bodunı ança **konturtımız** (КТб 21) халгы орада еләчә јерләшдирдик.

2. Иш вә ја һәрәкәтин ичрасында әсас субјектдән башга икинчи тә'кидедичи субјект дә иштирак едир. Беләликлә, биринчи субјектин тә'киди илә икинчи ичрачы үчүнчү субјекти ишә чәлб едир. Нәтичәдә фе'лин ичбар новуну әмәлә көтирән шәкилчидән сонра әлавә олараг икинчи ичбар нөв шәкилчисиндән истифадә олунур. Бу исә әсас субјектин икинчи ичрачыја тә'кидлә јанашдығыны (мәчбур етдијини), јахуд ишин ичрасында иштирак етдијини, ја да үчүнчү бир субјекти (ичрачыны) бу ишә сәвг етдијини көстәрир:

yara-t-ur-tım (КТк 12) јаратдырдым, гурдурдум, тикдирдим; **yara-t-ı-dım** (МЧ 20) јаратдырдым, дүзәлтдирдим; **al-t-ız-dım** (КТб 38) тутдурдум, әсир алдырдым.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә фе'лин ичбар новуну әмәлә кәтирән шәкилчиләр Көјтүрк јазылы абидәләриндә раст кәлән ичбар нөв шәкилчиләриндән, демәк олар ки, фәргләнмир:

isit-dür-üŋlär (СС 7) "ешитдирин"; **ıd-ı-t** (AJ 385,13) ајрылмаға мәчбур ет; kil-ür-mis (AJ 402,19) етдирмиш, еләтдирмиш; kork-ı-dımız (ХТ 97) горхутдуг; biti-t-dilär (AJ 17) јаздырдылар.

Фе'лин шәкил вә заман категоријалары

Фе'лин шәкил категоријасы, бәллидир ки, данышан тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилән иш, һәрәкәтин керчәклијә мүнасибәтини билдирир. Бүтүн фе'л шәкилләри (әмр шәклиндән башга) әслиндә заманын модаллығыны ифадә едир. Әмр шәкли бирбаша заман анлајышы ифадә етмәсә дә, әмр олунан ишин кәләчәкдә ичра олунаҹағына ишарә едир. Демәли, фе'лин шәкилләри, илк нөвбәдә фе'лин заман категоријасы илә там бир вәһдәт тәшкил едир. Она көрә дә түрк дилчилијиндә чох вахт фе'лин заманлары илә шәкилләри арасында сәрһәд гојмагда бә'зи чәтинликләр ортаја чыхыр; бир түрк дилиндә фе'лин шәкли кими өјрәнилән грамматик һадисә башга түрк дилиндә фе'лин заман көрүмү кими тәдгиг олунур.

Әмр шәкли

Түрк дилләриндә фе'лин әмр шәклинин өзүнәмәхсус шәкли әламәти јохдур. Бу дилләрдә бүтүн фе'л көкләри ејни заманда әмрлик мәзмуну ифадә едир. Лакин бүтүн фе'л көкләри мә'нача икинчи шәхсин тәкинә мүрачиәт анлајышы ифадә едир. Она көрә дә түрк дилләриндә фе'лин әмр шәкли шәхсләрә көрә дәјишир. Беләликлә,

сөзүн көкү илә ифадә олунан әмрлик мәфһуму шәхсләрә көрә дәјишир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә фе'лин әмр шәклини шәхсә вә ифадә көрүмүнә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

Биринчи шәхсин тәкиндә вә чәминдә үмуми гајдаја ујғун олараг морфоложи чәһәтдән дәјишән фе'л мәнтиги чәһәтдән әмр шәклиндән узаглашыр. Она көрә биринчи шәхсин тәкинә вә чәминә көрә дәјишән сөзләр әслиндә арзу анлајышыны билдирир.

Икинчи шәхсин тәки јазылы абидәләрдә ики шәкилдә ифадә олунур:

а) фе'лин көкү илә ифадә олунан әмр шәкли:

edgüti **esid**, katıgdı **tıŋla** (КТк 2) јахшыча ешид, диггәтлә динлә; süg elt tidi (Тон 32) деди ки, (ордуну) дөјүшә апар.

б) **ğıl**, **gil** әдаты васитәси илә гүввәтләндирилән әмр шәкли.

Елми әдәбијјатларда әмр шәкилчиси кими изаһ олунан ğıl, gil әслиндә сөзүн көкү илә ифадә олунан әмрлик мәфһумуну гүввәтләндирмәк вәзифәсини јеринә јетирир:

sabımın tükäti esid**gil** (КТк 1) нитгими ахырадәк динләјин; karağu...ur**ğıl** (Тон34) гаровулчу гој; yiçä isig küçig bir**gil**,-ti-dim (МЧ 17) дедим ки, өз иш вә күчүнүзү (мәнә) верин.

Икинчи шәхсин чәмини ифадә етмәк үчүн фе'лин сонуна **-ıŋ**, **-iŋ**, **-ïŋ** шәкилчиси артырылыр:

Türk bäglär, bodun, bunı **esidiŋ** (КТк 10) түрк бәјләри, халгы, буну ешидин; aŋar körü **biliŋ** (КТк 11) она бахаркән, билин; sü **barıŋ** tidi, Altun yısda **oluruŋ**,-tidi (Тон 31) деди ки, һүчум един, Алтун мешәли дағында јерләшин.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә көјтүрк јазыларындан фәргли олараг икинчи шәхсин чәмини ифадә етмәк үчүн фе'лин сонуна мүрәккәбләшмиш **-ıŋlar, -iŋlär, -aŋlar, -äŋlär, -taŋlar (-in/-in+-lar/-lär)** шәкилчи вариантларындан истифадә едилмишдир:

biliŋlär (ЫБ VII) билин; **barıŋlar** (СС 5) кедин; **isitdürüŋlär** (СС 7) ешитдирин; **istäŋlär** (СС 5) истәјин вә с.

Үчүнчү шәхсин тәкини вә чәмини билдирмәк үчүн фе'л көкүнә -sın, -sin, -sun, -zün, -zun шәкилчи вариантлары артырылыр. «Кутадгу билик» әсәриндә үчүнчү шәхсин тәкини ифадә етмәк үчүн **-zunu, -zünü, -zün** шәхс шәкилчисиндән истифадә едилмишдир:

Türk bodun **yok bolmazun** (КТб 11) түрк халгы јох олмасын; Kögmän yir-sub idisir **kalmazun** (КТб 20) Көкмән јурду саһибсиз галмасын; Türk bodun **yitmäzün** içyin **yoluk ermäzün** içyin üzä täŋri teŗ ermis (Оа 3) Түрк халгы мәһв олмасын дејә, дүшмәнә гурбан кетмәсин дејә јухарыда танры демиш...

Орхон јазылы абидәләриндә (јалныз Күл-тикинин шәрәфинә јазылмыш бөјүк абидәдә) бир дәфә үчүнчү шәхсин тәкини билдирән **-çün** шәкилчи вариантындан истифадә едилмишдир. Олсун ки, һәмин шәкилчи варианты көјтүрк дилинин һансы исә бир ширәсинә мәхсус олмушдур. Бундан әлавә, күман етмәк олар ки, һәмин шәкил-

чинин **-zun, -zün** вариантлары әсасән фе'лин инкар шәклиндән сонра, **-çun** варианты исә фе'лин тәсдиг шәклиндән сонра ишләдилмишдир:

türk bodun yok **bolmazun** tiyin, bodun **bolçun** tiyin...(КТб 11) түрк халгы јох олмасын дејә, (азад) халг олсун дејә...

Тонјукукун шәрәфинә јазылмыш абидәдә јалныз бир дәфә раст кәлән **-zu** шәкилчи варианты да, олсун ки, **zun, -zün** шәкилчисинин ләһҹә вариантыдыр:

tänri **yarlıkazu** (Тон 53) таңры көмәк олсун.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә үчүнҹү шәхсин тәкини ифадә етмәк үчүн **-zunlar, -zünlär** шәкилчи вариантларына тәсадүф едилир. Үчүнҹү шәхсин ҹәми исә көјтүрк јазыларынын әксинә олараг **-zunlar, -zünlär** шәкилчи вариантлары васитәси илә ифадә едилир: kadıklazunlar (AJ 396,14) мөһкәмләнсинләр вә с.

Шәрт шәкли

Исмин ичрасыны мүәјјән шәртә бағлајан шәрт шәкли истәр көјтүрк, истәрсә дә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә **-sar, -sär** шәкилчи вариантлары васитәси илә ифадә олунур. Марағлыдыр ки, индики түрк дилләринин әксинә олараг **-sar, -sär** шәкилчисини гәбул едән фе'л шәхсә көрә дәјишмир. Она көрә ҹүмләдә шәрт билдирән **-sar, -sär** шәкилчиси илә јанашы иш көрәни билдирән мүбтәданын ҹүмләдә ишләдилмәси ваҹиб шәртләрдән бири олмушдур:

Bir kisi **yanılsar** oğuşı, bodunı bisükinä tägi kıdmaz ermis (КТк 6) Бир адам јанылдыса да, гәбиләси, халгы - бүтөв бир гоһумлуға дәк јолларыны азмадылар; nänнäн sabım **ersär** bängü taşka urtım (КТк 11) Нә сөзүм вар идисә (бу) әбәди даш үзәринә јаздым; üzä tänri **basmasar**, asra yir täliнmäsär...(КТб 22) Јухарыда көј басыб әзмәдисә, ашағыда јер дешилмәдисә...

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә көјтүрк јазыларындан фәргли олараг **-sar, -sär** шәкилчисини гәбул едән фе'л шәхсә көрә дәјишир:

ölsär biz (ÅJ 620,7) өлсәк; **usar sän** (AJ 11) баҹарсан; **tudsar sizlär** (AJ 405,6) тутсаныз вә с.

-sar, -sär шәкилчиси бә'зи истисна илә бүтүн түрк дилләриндә **-са, -сә** шәклинә дүшмүшдүр.

Арзу шәкли

Фе'лин арзу шәкли мәзмунҹа әмр шәклинин биринҹи шәхсинә чох уйғун кәлир. Шәхсләрә көрә дәјишән әмр шәклинин биринҹи шәхсиндә данышан шәхс өзү-өзүнә әмр јох, арзу ифадә едир. Беләликлә, мәзмунунда аз да олса тә'кид анлајышы олан биринҹи шәхс шәкилчиси әмрдән даһа чох арзу, истәк анлајышы ифадә едир. Бунунла белә, әски түрк јазылы абидәләриндә биринҹи шәхс шәкил-

чисинин тәркибиндә ишләдилән **-a, -ä** арзу шәкилчисинин дә мөвҹуд олдуғуну нәзәрдән гачырмаг олмаз:

ölüräyin (КТб 10) өлдүрүм; **tüsäyin** (Тон 30) чыхыб кедим.

Бә'зи һалларда фе'л дүзәлдән **-la, -lä** шәкилчиси арзу шәклини әмәлә кәтирән -а, -ә шәкилчиси илә гајнајыб-гарышыр:

sülälim (Тон 20) гошун чәкәк.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә фе'лин арзу шәклини әмәлә кәтирән шәкилчи көјтүрк јазыларында раст кәлән арзу шәклиндән фәргләнмир вә ејни грамматик мә'на ифадә едир:

yorıyın (ЫБ 69) кедим; **yükünälim** (СС 1) ситајиш едәк; **ötünälim** (AJ 620,6) дуа едәк вә с.

Фе'лин хәбәр шәкли

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә фе'лин хәбәр шәкли индики түрк дилләриндә (хүсусилә огуз групунда) ишләдилән фе'лин хәбәр шәклиндән чох аз фәргләнир. Әсас фәрг бундан ибарәтдир ки, абидәләрдә раст кәлән заман шәкилчиләри әксәријјәтлә фе'ли сифәтлә там бир мүштәрәклик тәшкил едир.

Јазылы абидәләрдә фе'лин һәр үч грамматик заман шәкилләринә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бунлар индики, кечмиш, кәләҹәк заман шәкилчиләридир. Һәр бир заман көрүмү садә вә мүрәккәб олараг гурулушҹа ики јерә ајрылыр.

Фе'лин садә хәбәр шәкли

Фе'лин хәбәр шәклинин садә көрүмү һәм дә фе'ли сифәт әмәлә кәтирән шәкилчиләр васитәси илә ифадә олунур вә бир гајда олараг, мүвафиг шәхс шәкилчисини гәбул едир (III шәхсдән башга).

Индики заман

Фе'лин индики заман көрүмүнү ифадә едән **-r, -ir, -ur, -ür, -yur, -yür, -ar, -är** шәкилчи вариантларыны сырф индики заман анлајышы ифадә едән морфоложи аламәт кими изаһ етмәк олмаз. Белә ки һәмин шәкилчи вариантлары бә'зән кәләҹәк заман мәфһуму да ифадә едир. Она көрә дә түрколожи әдәбијјатларда һәм дә кәләҹәк заман анлајышы ифадә едән индики заман чох вахт "индики-кәләҹәк заман" адынын алтында өјрәнилир.

Јухарыдакы шәкилчи вариантлары бир вә ја чохһеҹалы сөзләрин сонуна артырылараг ашағыдакы грамматик мә'налары ифадә едир:

1. Битмәјән, арды̆чыл олараг өз тәбии һалында давам едән иш, һәрәкәтин заманыны билдирир:

öd tänri yasar (КТб 50) талеји таңры јазыр; tägdügin türk bäglär, kop **bilirsiz** (КТб 34) ej түрк бәјләри, (онун нечә) һүҹума кечдијини

hамыныз билирсиниз; tapladukımın **tutar män** (ЫБ 4) Бəјəндијими тутурам; kemkä ilig **kazğanur män** tir ermis, nä kağanka isig kuçug **birür män** tir ermis (КТб 9) Демишдир ки, сли кимин үчүн əлдə сдирəм; демишдир, иш-күчүмү hансы хана həср сдирəм?

2. Грамматик чəhəтдəн индики заманла баглы олса да, мəзмунча калəчəк заман мəфhуму ифадə сдир:

Irak ersär yablak ağı **birür**, yağuk ersär edgü ağı **birür** (КТк 12) узаг олсан пис hədијјə верəр, јахын олсан јахшы hədијјə верəр.

Ујгур јазыларында **-ır, -ur, -yür** шəкилчиси иш, həрəкəтин битмəјəн, өз тəбии hалында ардычыл олараг ичра едилдијини билдирир:

altın örgin üzä olurupan mäŋiläyür män (ЫБ 1) Гызыл тахт үзəриндə отуруб шадланырам; Buyançı bägläriım kutın mun ölüklüg Goludı Bintün ödükum täginär (hc 1,4) Хејирхаh бəјлəримин раhатлыгы үчүн, хидмəтчиниз Голуди Бинтүн сизə мүрачиəт едир.

Гəдим түрк јазылы абидəлəриндə раст кəлəн **-ır, -ir** шəкилчиси индики түрк диллəринин əксинə олараг ејни заманда фе'ли сифəт əмəлə кəтирəн морфоложи əламəт кими ишлəдилмишдир (Бах: с.134).

Кечмиш заман

Гəдим түрк јазылы абидəлəриндə фе'лин кечмиш заман көрүмү индики түрк диллəриндə олдугу кими заман чаларына көрə ики јерə ајрылыр: 1) шүhуди кечмиш, 2) нəгли кечмиш.

Шүhуди кечмиш заман

Көјтүрк јазыларында шүhуди кечмиш заман индики түрк диллəриндə олдугу кими **-dı, -di, -tı, -ti** шəкилчи вариантлары васитəси илə ифадə едилир. Həмин шəкилчи бир дəфə вə ја бир нечə дəфə ичра олунмуш, еləчə дə доғрулуғуна шүбhə олмајан иш, həрəкəтин шаhидлик јолу илə ичра олундуғуну билдирир.

Јазылы абидəлəрдə раст кəлəн шүhуди кечмиш заман шəкилчисинин **-dı, -di** вариантлары, адəтəн, аhəнк ганунунун тəлəблəринə ујғун олараг сайт сəслə вə ја кар самитлə битəн фе'ллəрин сонуна артырылмышдыр:

Şantun yazıka tägi **sülädim** (КТк 3) Шантун чəлүнəдəк гошун чəкдим; Er erdäminda **bökmädim** (J 44) Игид кишилијимдəн дојмадым; bunça yirkä tägi yorıdım (КТк 3) Бу гəдəр јерə гошун чəкдим.

Hаггында бəhс олунан заман шəкилчисинин кар **-tı, -ti** вариантлары чинкилтили самитлə башлајан шəкилчилəрин əксинə олараг əсасəн **л, н, р** самитлəри илə битəн фе'ллəрин көкүнə артырылмышдыр:

Bu ödkä **olurtım** (КТк 1) бу тахт үзəриндə отурдум; Tabğaç kağanka bädizçi **kälürtim** (КТк 1) Табғач харлығындан нəггаш кəтиртдим;

Tabğaç bodun birlä **tüzältim** (КТк 5) Табғач халгы илə (мүнасибəтлəри) гајдаја салдым

Күл тикинин шəрəфинə јазылмыш абидəдə вə Онкин јазысында **-dı, -di, -tı, -ti** шəкилчисинин **-dığ, -dik; -tığ, -tik** вариантларына да раст кəлмəк мүмкүндүр. Икинчи шəхсин чəминдə исə həмин шəкилчи вариантлары **-tığız, -tigiz, -dığız, -digiz** шəклиндəдир:

kop anta **alkıntığ** (КТк 9) hамыныз орада зəифлəдиниз; käntü **yanıltığ**, yablak kigirtük (КТб 23) өзүн јанылдын, алчаглыг етдин; kurıgaru bariğma bardığ (КТб 24) гəрбə тəрəф јүрүш етдин.

Ујгур јазыларында көјтүрк јазылы абидəлəриндə олдуғу кими, дөрд вариантлы **-dı, -di, -tı, -ti** шүhуди кечмиш заман шəкилчисиндəн истифадə едилмишдир вə həмин шəкилчинин чинкилтили **-dı, -di** варианты ејни гајда үзрə əсасəн сайт сəслə вə кар самитлə, əксинə кар **-tı, -ti** вариантлары исə чинкилтили л, н, р самитлəри илə битəн фе'ллəрин сонуна артырылмышдыр:

yüz artukı kırk tümän yeg yablak biliginkä katılıp ögsüz köŋülsüz kälti (ХТ 14) Јүз гырх мин иблис пис фикирдə бирлəшиб дүшүнчəсиз, рəhмсиз бир көркəмлə кəлдилəр; Ol bäg balık bägi bolup, arta käd ölütçi boltı (AJ 4,10) О шəhəр hөкмдары оларкəн əввəлчə залым гатил олду; kälip **yirintilär, yığladılar** (AJ 619,9) кəлиб кəдəрлəндилəр, ағладылар.

Нəгли кечмиш заман

Иш вə ја həрəкəтин гејри-шаhидлик јолу илə ичра олундуғуну билдирəн нəгли кечмиш заман јазылы абидəлəрдə **-mış, -miş, -mıs, -mis** шəкилчи вариантлары васитəси илə ифадə едилмишдир. Həмин шəкилчи вариантлары кечмиш заманда ичра олунмуш иш, həрəкəтин конкрет заманыны дејил, онун узаг вə ја јахын заманда ичра едилдијини билдирир. Беləликлə, **-mış, -miş, -mıs, -mis** ашағыдакы мə'налары ифадə едир:

1. Иш вə ја həрəкəтин кечмиш заманда ичра олундуғуну əсасəн башгасындан ешитмəк јолу илə билдирир:

ekin ara kisi oğlı **kılınmıs** (КТб 1) икиси арасында инсан оғлу јаранмыш; Kisi oğlınta üzä äçüm apam Bumın kağan, Istämi kağan **olurmıs** (КТб 1) улу атам, бабам Бумын хан, Истəми хан инсан оғлу үзəриндə hөкмдар олмуш.

2. Иш вə ја həрəкəтин гејри-мүəјјəн кечмиш заманда ичра олундуғуну фəрзијјə јолу илə билдирир. Беlə hалларда **-mış, -miş; -mıs, -mis** шəкилчиси көмəкчи **er/ir, bol** фе'ллəринин сонуна артырылмышдыр:

Tabğaç bodun sabı süçig, ağısı **yımşak ermis** (КТк 5) Табғач халгынын нитги ширин, hədијјəси јумшаг олмуш; Il tutsık yir Ötükän **yış ermis** (КТк 4) Елин тутдуғу јер Өтүкəн мешəли даг олмуш.

Əски ујгур јазылы абидəлəриндə нəгли кечмиш заман шəкилчисинин јалныз ики вариантына тəсадүф едилир: **-mış, -miş**. Лакин

көјтүрк јазыларындан фәргли олараг ујғур јазылы сәнәдләриндә бә'зән һәмин шәкилчи илә јанашы **kärgäk** вә **bol** көмәкчи фе'лләриндән дә истифадә едилмишдир. Һәмин көмәкчи фе'лләр иш вә ја һәрәкәтин кечмишдә гејри-мүәјјән бир кечмиш заманда ичра олундуғуну билдирир:

mäniŋ küçümin anın inçä **bilmis** kärgäk (AJ 613,13) Мәним күчүмү еләчә билмиш имиш; ağrı korkınçı, aymançı barçanı **titmis ıdalamıs bolur män** (AJ 614,5) Хәстәлији, горхуну, тәһлүкәни - һамысыны өзүмдән кәнар етмиш олдум.

Кәләчәк заман

Фе'лин кәләчәк заман көрүмү абидәләрдә ики јерә ајрылыр: 1) гәти кәләчәк заман, 2) гејри-гәти кәләчәк заман.

Гәти кәләчәк заман

Түрк дилләриндә гәти кәләчәк заманын грамматик јолла ифадәси, олсун ки, башга заман көрүмләринә нисбәтән кеч јаранмышдыр. Она көрә түрк дилләриндә гәти кәләчәк заман шәкилчиләри чох вахт бир-биринә ујғун кәлмир. Буну әлдә олан гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә көрмәк мүмкүндүр. Гәдим түрк јазыларында фе'лин гәти кәләчәк заманы мухтәлиф морфоложи әламәтләрлә ифадә едилир. Она көрә көјтүрк јазыларында гәти кәләчәк заманы ифадә көрүмүнә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. - **daçı**, **-däçi**, **-taçı**, **-täçi** шәкилчи вариантлары васитәси илә ифадә олунан гәти кәләчәк заман:

ol yirgärü barsar, türk bodun kop **öltäçisän** (KTк 8) Еј түрк халгы, о јерә тәрәф кетсән мәһв олачагсан; bodka körigmä bäglär, **gü yaŋıltaçı** siz (KTк 11) тахта итаәт едән бәјләр, сиз чох (тез) јанылмаға һазырсыныз.

2. **-çı**, **-çi** шәкилчиси васитәси илә ифадә олунан гәти кәләчәк заман. Бу шәкилчи вариантлары, әсасән фе'лин инкар шәклиндән сонра ишләнмишдир. Олсун ки, әсасән огуз групу түрк дилләриндә јајылмыш олан -acağ, -äcäk гәти кәләчәк заман шәкилчиси мәһз гәдим **-çı**, **-çi** шәкилчиси әсасында мејдана чыхмышдыр:

bäg yağı bolmıs, tägmäçi män teyin sakıntım (О а 2) бәј (бизә) дүшмән олмуш, бизә һүчум етмәјәчәк деје мән дүшүндүм; kara bodunım, öltin, yitdin ... **ölmäçi, yitmäçi** sän tidim (МЧ 17) сајсыз-һесабсыз халгым, өлдүн, мәһв олдун. Дедим ки, сән өлмәјәчәксән, мәһв олмајачагсан; ingäk bozağulaçı bolmıs (ЫБ XLI) инәк бузовламалы олмуш.

Тәсдиг билдирән **bozağula** фе'линин сонуна артырылан **-çı** шәкилчисинин мә'нача фе'лин вачиб шәклинә ујғун кәлмәси тәсадүфи дејил.

Көјтүрк вә ујғур јазылы абидәләриндә **-taçı**, **-täçi** илә јанашы ејни заманда **-ça**, **-çä** вә **-ğay** гәти кәләчәк заман шәкилчисинә дә тәсадүф олунур. Бу исә һәмин шәкилчинин ејни заманда көјтүрк әдәби дили үчүн дә мәгбул олдуғуну көстәрир:

Bän bulğayın (МЧ 28) Мән (араны) гарышдырачағам; Täŋri näkä ötrü yok **bolğay**, yarukl-karalı kaltı, **adrılğay**, antada kisrä nä **bolğay** tibän biltimiz (XT 137-138) Көјләр нә үчүн јох олачаг вә ишыгла зүлмәт (бир-бириндән) нечә ајрылачаг, ондан сонра нә олачаг, биз һамысыны билирдик вә дедик; kut **birğay** timis (ЫБ 11) демишдир ки, (сәнә) хошбәхтлик верәчәјәм; **kutrulkalı** umağay sän (AJ 10) азад ола билмәјәчәксән.

Јазылы абидәләрдә һал-һазырда гејри-гәти кәләчәк заман анлајышы ифадә едән **-ar**, **-ar** шәкилчисинә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Лакин һәмин шәкилчи јазылы сәнәдләрдә өзүнү заман шәкилчисиндән даһа чох фе'ли сифәт әмәлә кәтирән морфоложи әламәт кими көстәрир. Әски ујғур јазыларында исә һәмин шәкилчи ејни заманда гејри-гәти кәләчәк заман анлајышы ифадә едән шәкилчи кими дә диггәти чәлб едир: **tabarlar** (AJ 388,17) тапарлар; **korkarlar** (AJ 606,4) горхарлар.

Фе'лин мүрәккәб хәбәр шәкли

Јазылы абидәләрдә заман анлајышынын ән инчә чаларлары заман шәкилчисини гәбул едән **bol, ir/er** - олмаг көмәкчи фе'ли васитәси илә ифадә едилир. Һәмин көмәкчи фе'л шәхс категоријасынын тәләбләринә ујғун олараг мувафиг шәхс шәкилчиси гәбул едир, иш, һәрәкәтин кечмишдә вә ја кәләчәкдә мүәјјән бир заман чәрчивәсиндә ичра олундуғуну билдирир.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә фе'лин хәбәр шәклинин мүрәккәб көрүмү ашағыдакы заман анлајышларыны ифадә едир:

1. **Гејри-мүәјјән кечмиш заман анлајышы** ифадә едир. Бунун үчүн индики вә гејри-гәти кәләчәк заман көрүмүндә олан фе'лдән сонра **erti** көмәкчи сөзүндән истифадә едилир. Бу мә'нада шүһуди кечмиш заман шәкилчисини гәбул едән **er** көмәкчи фе'ли индики түрк дилләриндә ишләдилән **иди, еди, әди** көмәкчи сөзүнә (адәтә) ујғун кәлир:

türk bodun Tabğaçka **körür erti** (Тон 1) Түрк халгы Табғача табе иди; Anta kalmışı yir sayu kop turu ölü **yorıyur ertik** (KTк 9) Орада галанларын чоху өлүмчүл һалда һәр тәрәфә дағылыб кетди; süŋüş bolsar çärik **itär erti** (КЧ 9) Вурушма олдугда ордуја башчылыг едәрди.

2. **Узаг кечмиш заман анлајышыны** билдирир. Бу заман чаларыны ифадә етмәк үчүн шүһуди кечмиш заман шәкилчиси илә биркә дашламыш **erti** көмәкчи фе'ли нәгли вә ја индики, кәләчәк, кечмиш заман шәкилчиси гәбул едән фе'лдән сонра кәлир:

Ol ödkä kul kuliğ **bolmış erti** (КТб 21) О заман гул гул саһиби олмуш иди; süçig sabın, yımşak ağın arıp ırak bodunığ ança **yağutır ermis** (КТб 5) узагда (јашајан) бу гәдәр халгы ширин сөзләри, јумшаг һәдијјәләри илә ширникләндириб топламышлар; edkü **bilgä** kisig, edgü alp kisig **yorıtmaz ermis** (КТк 5) јахшы биличи адамлары, јахшы иҹид адамлары јолундан аздыра билмәмишләр; katun **yok bolmış erti**, anı yoğlatayın tidi (Тон 3) (Деди ки,) арвадым өлүб, ону дәфн едәчәјәм.

3. **Кәләчәкли кечмиш заман анлајышы ифадә едир.** Бу заман мәфһуму **-tı** вә **-mış** шәкилчиләриндән бирини гәбул едән көмәкчи фе'л кәләчәк заман билдирән фе'лдән сонра кәлмәклә ифадә олунур. Лакин бу типли грамматик бирләшмәләрин ифадә етдији мә'на чаларлары бир-биринин ејни дејилдир. Һәмин грамматик бирләшмәләр ашағыдакы заман анлајышларыны ифадә едир:

а) ичрасы кечмишдә баш верән, лакин ичрасы баша чатмајан иш, һәрәкәтин битмәмиш заманыны билдирир:

ölügi yurtda, yolta yatu **kaltaçı ertigiz** (КТб 49) өлү долу јурдда, јолда јатыб галачаг идиниз; Kül tigin **yok ersär** kop **öltäçi ertigiz** (КТб 50) Күл-тикин олмаса иди һамыныз мәһв олачаг идиниз;

б) кечмишдә ичрасы мүмкүн олан, һәм дә ичрасы баша чатмаға јахын олан иш, һәрәкәтин заманыны билдирир:

bodun adak kamaştdı, **yablak bolt(açı) irti** (КТб 47, халгын ајағы зәифләди, хараб олачаг вәзијјәтә дүшдү.

Тәрз катеторијасы

Түрк дилләриндә иш, һәрәкәтин ичра тәрзини ифадә едә биләчәк ајрыҹа морфоложи әламәт јохдур. Буну гәдим түрк дили үчүн дә демәк олар. Она көрә түрк дилчилијиндә "тәрз категоријасы" анлајышы шәртидир. Бунунла белә, гәдим түрк јазылы абидәләриндә иш, һәрәкәтин ичра тәрзини билдирән бә'зи грамматик васитәләр вардыр.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә иш, һәрәкәтин ичра тәрзи лексик-грамматик вә ја мүрәккәб фе'ли бирләшмә васитәси илә ифадә олунур. Ифадә көрүмүнә көрә бунлары ашағыдакы кими групплашдырмаг олар:

1) **-a, -ä, -ı, -i** шәкилчили фе'ли баглама көмәкчи вәзифә јеринә јетирән фе'лләә бирләшир вә иш, һәрәкәтин ичра хүсусијјәтини сәчијјәләндирән ашағыдакы мә'налары ифадә едир:

а) **bir/ber** - вермәк фе'ли илә грамматик әлагәјә кирәрәк иш, һәрәкәтин мүсбәт вә ја мәнфи һәлл олунуб битдијини билдирир:

Kogmän yir sub idisiz kalmazun tiyin az kırkız bodunığ yarat(ıp) **yana birtimiz** (КТб 20-21) Гыргыз дијары саһибсиз галмасын дејә аз (олан) гыргыз халгыны тәшкил едиб кәлдик, елини кери гајтардыг; olurpan türk bodunıη ilin törüsün **tuta birmis, iti birmis** (КТб 1) (Тахтда) отурараг түрк халгынын елинин, дөвләтинин бирлијини горујуб сахламыш, тәшкил етмиш.

б) көмәкчи фе'л вәзифәсини јеринә јетирән **bar** - кетмәк фе'ли илә бирләшәрәк иш, һәрәкәтин битмәдән, һәм дә тәдричән ичра олундуғуну билдирир:

Uluğ Irgin azkına erin **täzip bardı** (КТб 34) Улуг Иркин азачыг дәјүшчү илә гачыб арадан чыхды;

в) **-a, -ä** фе'ли баглама шәкилчиси вә **bar** фе'ли бирләшмәси иш, һәрәкәтин бирдәфәлик битиб түкәндијини билдирир:

Kanım kağan ıt yıl onunç ay altı otuzka **uça bardı** (Мок Ха 10) Хан атам ит илинин онунчу ајынын ијирми алтысында өлдү; küç lüg alp kağanımda adırılu bardımız (О а 4) күчлү, иҹид ханымыздан ајрылдыныз.

г) **-a, -ä** шәкилчили фе'ли баглама **olur** - отурмаг фе'ли илә грамматик әлагәдә иш, һәрәкәтин узун мүддәт әрзиндә ичра олундуғуну билдирир:

Türk bodun, Ötükän yeş olursar bängü il **tuta olurtaçı** sän (КТк 8) Еј түрк халгы, Өтүкән јышда һөкмранлыг етсән ел бирлијини әбәди олараг горујуб сахлајарсан;

ғ) **-a, -ä** шәкилчили фе'ли баглама **yorı** - кетмәк фе'ли илә грамматик әлагәјә кирәрәк иш, һәрәкәтин узун мүддәт әрзиндә, ардычыл олараг ичра олундуғуну билдирир:

Altun yışığ aşa (Er)tis ügüzig keçä yorıdım (Мок 27) Алтун мешәли дағыны ашараг Иртыш çајыны кечиб кетдим;

д) **-a, -ä** шәкилчили фе'ли баглама **elt** - чәкиб апармаг фе'ли илә бирләшиб иш, һәрәкәтин арзуолунмаз бир шәкилдә ичра олунуб битдијини билдирир:

Yaraklığdı kantan kälip **yanaeltdi**, süηüglig kantan kälipän **sürä eltdi** (КТб 23) Силаһлы (адамлар) һарадан кәлиб сәни мәғлуб етдиләр, сүнкүлү (адамлар) һарадан кәлибсәни сүрүб апардылар?

е) **-a, -ä** шәкилчили фе'ли баглама **ıd** - көндәрмәк фе'ли илә грамматик әлагәдә мүәјјән бир истигамәтә јөнәлдилән иш, һәрәкәтин ичра олунуб битдијини билдирир:

Türk bodun illädük ilin **ıçğınu ıdmış**, kağanladuk kağanın **yitirü ıdmış** (КТб 6-7) Түрк халгы башчылыг етдији ел (бирлијини) парчаламаға апарыб чыхармыш, ханлыг едән ханыны мәһвә апарыб чыхармыш.

Фе'лин грамматик ҹәһәтдән дәјишмәјән шәкилләри

Фе'ли сифәт

Әламәт вә ја кејфијјәт билдирән, лакин фе'ллик хүсусијјәтләрини горујуб сахлајан фе'ли сифәтләр гәдим түрк јазылы абидәләриндә өз зәнкинлији илә диггәти чәлб едир. Јазылы абидәләрдә бу грамматик категоријанын әламәтләри әсасән ашағыдакылардыр:

1. **-duk, -dik, -tük** шәкилчиси кечмиш вә ја индики заман анлајышы ифадә едән фе'ли сифәт әмәлә кәтирмишдир. Бу шәкилчинин кар **-tuk, -tük** вариантлары, адәтән, **л, н, р** чинкилтили самитләриндән бири илә вә ја саитлә битән фе'лин сонуна, әксинә чинкилтили вариантлары (-duk, -dük) кар самитлә битән фе'лин сонуна артырылмышдыр.

-duk, -dük, -tük шәкилчи вариантлары васитәси илә әмәлә кәлән фе'ли сифәтләрин мә'на чаларлары чох вахт мәтн дахилиндә ајдын олур. Бунлар ашағыдакылардыр:

а) тә'јин олунан сөзүн кејфијјәтини билдирир:

kağanladuk kağanın yitirü ıdmıs (КТб 7) ханлыг едән ханымызы өлүмә сүрүкләмиш; Bilgä Toñukuk **ötüntük** ötünçümin esidü berti (Тон 15) Биличи Тонјукук етдији хаһишими динләди; **yanduk** yolta yämä ölti kük (Тон 16) тә'гиб етдијимиз јолдача өлдү; **barduk** yirdä (КТб 24) кетдикләри јердә; **sançduk** yirdä (МЧ 46) санчыб (өлдүрдүјүмүз) јердә;

б) фе'лин инкар шәклиндән сонра кәләрәк иш, һәрәкәтин сәбәбини билдирир:

Yağı bolıp itinü yaratunu **umaduk** yana içikmis (КТб 10) Дүшмән олуб бир шеј едә билмәдијинә көрә јенә табе олмуш.

-duk, -dük, -tük фе'ли сифәт шәкилчиси илә әмәлә кәлән фе'ли сифәт **üçün** гошмасы илә грамматик әлагәјә кирәрәк ишин, сәбәбини, мәгсәдини даһа габарыг шәкилдә әкс етдирир:

täŋri **yarlıkadukın** üçün, özüm kıtum bar üçün kağan olurtım (КТк 9) Таңрынын һөкмү илә, бәхтим олдуғу үчүн хан(лыг тахтында) отурдум.

-duk, -dük шәкилчиси илә дүзәлән фе'ли сифәт субстантивләшәрәк исим кими һалланмышдыр:

Bunça isig küçig ,birtükgärü...(КТб 10) бу гәдәр иш, күч сәрф етдијинә (көрә)...

Бәллидир ки, **-dük, -tük** шәкилчиси индики Азәрбајчан түрк дилиндә мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едиб шәхсләрә көрә дәјишир. Һәмин шәкилчинин... бу чүр мүрәккәбләшмәси һадисәсинә гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә тәсадүф едилир:

Biltugümin, ödügümin bunç a bitig bitidim (AJ 8) Билдијими, дүшүндүјүмү беләчә јазыја чевирдим.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә исә һәмин шәкилчијә әсасән мәнсубијјәт шәкилчиси илә бирикмиш һалда тәсадүф едилир:

boltukumuz (Хуаст 20) олдуғумуз; **körtugüm** (AJ 8) көрдүјүм вә с.

2. **-mış, -miş, -mıs, -mis** шәкилчиси кечмиш заман мәфһуму ифадә едән фе'ли сифәт әмәлә кәтирир. Нәгли кечмиш заманла мүштәрәк олан бу шәкилчи ашағыдакы мә'нада фе'ли сифәт әмәлә кәтирмишдир:

а) фе'лик хүсусијјәтини сахламагла әшјаны заман әламәтинә көрә тә'јин едир:

igidmiş kağanının, sabın almatın...(КТк 9) (сизи) јүксәлтмиш ханынызын сөзләрини ешитмәдән . . . . ; **Ilsirämis, kağansıramıs**

bodunğ **künädmis, kuladmıs** bodunğ ...(КТб 13) Елдән мәһрум олмуш, хандан мәһрум олмуш халгы, кәниз олмуш, гул олмуш халгы...

б) **-mış, -miş, -mıs, -mis** шәкилчиси васитәси илә дүзәлән фе'ли сифәт субстантивләшәрәк исим кими һалланмыш, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмишдир:

Anta kalmışı yir sayu kop turu-ölü yorıyur ertig (КТк 9) Еј (орада) саламат (галанлар), чәтин бир вәзијјәтдә һәр тәрәфә дағылыб кетдиниз.

Гәдим ујғур јазыларында **-mış, -miş** шәкилчисинин әсасән ики вариантына (-mıs, -mis) тәсадүф едилир:

Käntü **tuğmıs, kilınmıs** mäŋgikü täŋri (Хуаст 14) Өзү доғмуш, өзү јаранмыш әбәди таңры; ermis öd (AJ 618,15) кечмиш заман.

3. **-ır, -ir, -ur, -ür** шәкилчи вариантлары јазылы абидәләрдә, индики заман анлајышыны билдирән фе'ли сифәт әмәлә кәтирмишдир:

Körür közim,...**bilir** biligim (КТg 50) көрән көзүм, билән башым; isig-küçig **birür** bunça törüg kazğanıp inim Kül tigin özinçä kärgäk boltı (КТб 30) Ишини-күчүнү сәрф едән кичик гардашым Күл-тикин бу гәдәр һакимијјәт әлдә едиб өзү өлдү; Altun, kümüş, isigii, kutayı buŋsız ança **birür** Tabğaç bodun (КТк 5) Гәдәрсиз (оларак) бу гәдәр гызыл, күмүш, тахыл ичкиси, ипәк верән табғач халгы...

-ı r, -ir, -ur, -ür индики Азәрбајчан түрк дилиндә фе'ли сифәт јаратмаг габилијјәтини итирмиш вә јалныз индики заман шәкилчиси кими сабитләшмишдир.

4. **-taçı , -täçi** фе'ли сифәт шәкилчиси гәдим түрк јазылы абидәләриндә кениш јајылмыш морфоложи әламәтләрдән биридир. Ејни заманда гәти кәләчәк заман билдирән бу шәкилчи фе'ли сифәт әмәлә кәтирән морфоложи әламәт мәгамында ашағыдакы мә'на чаларларыны ифадә едир:

а) анд олдуғу сөзү кәләчәк заман әламәтинә көрә тә'јин едир:

öltäçi bodun (КТб 29) өләчәк халг; **öndin yantaçı** (МЧ 6) ирәлидән кери дөнәчәк (халг);

б) гәти кәләчәк заман шәкилчиси вәзифәсини јеринә јетирир:

kältäçimiz (Тон 14) кәләчәјик (бах: с.).

Башга фе'ли сифәтләр кими **-taçı, -täçi** шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән фе'ли сифәтләр дә асанлыгла исимләшәрәк һалланмыш, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмишдир:

Ükuş **öltäçi** anta tirilti (Мок 31) Чохлу (мигдарда) өлүмә мәһкум оланлара орада һәјат верилди; olurtukıma **öltäçiçä** , sakınğma türk bäglär (Мок 2) (Мән) ханлыг тахтында отурдугда мәһв олачаг, кәдәрләнән түрк бәјләри...; **Udaçına** Barsım adırıldı bardı (J 28) Күчлү, бачарыглы олдуғума (көрә) Барсым ајрылды.

Гәдим ујғур јазыларында **-taçı, -täçi** шәкилчисинин ашағыдакы вариантларына раст кәлмәк мүмкүндүр:

udaçı (AJ 511,5) бачаран; **bälkürdäçi** (AJ 611,3) мүәјјәнләшдирән; **esidtäçi** (AJ 387,19) ешидән.

Мисаллардан көрүндүјү кими, гәдим ујғур јазыларында **-daçı, -däçi** шәкилчиси индики заман мәфһумлу фе'ли сифәт дүзәлтмишдир.

5. **-ğma, -igmä, -gmä, -ğma** шәкилчиси индики заман анлајышы ифадә едән фе'ли сифәт әмәлә кәтирмишдир.

Bu **bitigmä** atısı Yol(l)ığ t(igin) (КТк 13) Бу јазыны јазан (мәрһумун) гоһуму Јоллуг-тикиндир; bödkä körigmä bäglär (КТк 11) Тахта итаәт едән бәјләр; bädiz **yaratığma** (КТб 53) нахыш вуран.

-ğma, -igmä шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән фе'ли сифәтләр башга фе'ли сифәтләр кими исимләшмишдир:

Ilgärü **barığma** bardı, kurığaru **barığma** bardı (КТб 23-24) Шәргә кедән кетди, гәрбә тәрәф кедән кетди.

Гәдим ујғур әдәби дилиндә **-ğma, -igmä** фе'ли сифәт шәкилчисинин ашағыдакы вариантларындан истифадә едилмишдир: **-ğma, -igmä, -ügmä, -gmä:**

uçuğma (Хуаст 94) учан; oluruğma (Хуаст 41) отуран; käligmä (AJ 380,16) кәлән; tigmä (AJ 386,6) дејилән; imärigmä (AJ 607) топлашан вә с.

-ğma, -igmä шәкилчиси бүтүн түрк дилләриндә архаикләшмишдир.

6. **-ğuluk** шәкилчиси индики заман анлајышы ифадә едән фе'ли сифәт әмәлә кәтирмишдир. Көјтүрк јазыларында бу шәкилчијә чох аз тәсадүф едилир вә онун әсл грамматик, семантик вәзифәси дә һәлә дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Бундан әлавә, һәмин шәкилчијә өз илк грамматик мә'насыны итириб исимләшән сөзләрин тәркибиндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу исә онун илк грамматик вәзифәсини дәгигликлә ајдынлашдырма ишини чәтинләшдирир:

Yuka kalın bolsar **toplağuluk** alp ermis (Тон 13) Назик галынлашдырыларса, топлашанлар гәһрәмандырлар.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә көјтүрк јазыларындан фәргли олараг **-ğuluk** фе'ли сифәт шәкилчиси илә дүзәлән сөзләрә даһа чох раст кәлмәк мүмкүндүр.

-ğuluk шәкилчиси түрк дилләриндә архаикләшмишдир. Бунунла белә Алтај дилиндә ишләдилән **-галак** фе'ли сифәт шәкилчисини **-ğuluk** шәкилчисинин јени шәкли кими гәбул етмәк олар.

7. **-ğuçı** шәкилчиси индики заман анлајышы ифадә едән фе'ли сифәт әмәлә кәтирмишдир, она көрә һәмин шәкилчини -ı ğma, -igmä шәкилчисинин синоними кими гәбул етмәк олар:

bark **itgüçi** (КТб 53) бина, сәрдабә тикән; bitig taş itgüçi (КТб 53) даш үзәриндә јазы ојан.

8. **-ğlı, -gli** шәкилчиси индики заман анлајышы ифадә едән фе'ли сифәт әмәлә кәтирмишдир:

Anı **bitigli** Annan erti (J 24) Ону јазан Аннан иди.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә **-ğlı** шәкилчисинин ики вариантына раст кәлмәк мүмкүндүр:

kuvratığlı (Хуаст 165) бирләшдирән; **azğuruğlu** (Хуаст 56) јолуну азан; **tuyuğlu** (AJ 292,1) һисс едән, дујан вә с.

9. **-yük** шәкилчиси индики заман мәзмунлу фе'ли сифәт әмәлә кәтирмишдир. Бу шәкилчијә јалныз гәдим ујғур јазыларында тәсадүф едилир:

Övkä köŋül **öritmäyük** tıŋlığ (Uig II 5) көнлүндәкини доғрултмајан чанлы варлыг.

Јухарыда кәтирилән мисаллардан көрүндүјү кими, гәдим түрк јазыларында раст кәлән фе'ли сифәт шәкилчиләринин чоху индики түрк дилләриндә тамамилә архаикләшмишдир.

Фе'ли бағлама

Фе'ли бағлама шәкилчиләри гәдим түрк јазылы абидәләриндә өз зәнкинлији илә диггәти чәкир. Бунлар әсасән ашағыдакылардырдан ибарәтдир:

1. **-ıp, -ip** фе'ли бағлама шәкилчиси чүмләнин әсас фе'ли хәбәри илә грамматик әлагәјә кирәрәк ашағыдакы мә'на вә грамматик вәзифәләри јеринә јетирир:

а) биринчи ишин давамы олараг ичра олунан икинчи әсас иш, һәрәкәтин тәрзини билдирир:

Bu yirdä **olurıp** tabğaç bodun birlä **tüzältim** (КТк 4) Бу јердә мәскән салыб Табғач халгы илә (мүнасибәтләри) дүзәлтдим; Kül tigin Alp Şalçı akın **binip oplayu tägdi** (КТб 43) Күл-тикин аг Алп Шалчы (атыны) миниб һүчума кечди; Ol sabı ğ **alı p** yağru **barı p** üküş kiş ï **öltig** (КТк 7) О сөзләри ешидиб, јахын кәлиб чохлу (мигдарда) мәһв олдун;

б) биринчи ишин давамы олараг ичра едилән икинчи әсас ишин, һәрәкәтин сәбәбини билдирир:

Ol sabığ **esidip** tün **udısıkım** **kälmädi** (Тон 12) О сөзләри ешитдијимә көрә кечә јухум кәлмәди; yeti yüz er **bolıp** itinü, yaratunu umaduk yana **içikmis** (КТб 13) Једди јүз дөјүшчү топлашыб өзү үчүн бир шеј едә билмәди, јенә әсарәт алтына дүшдү.

Көјтүрк јазыларында үч вариантда раст кәлән **-ıp, -ip, -p** фе'ли бағлама шәкилчиси гәдим ујғур јазылы абидәләриндә ашағыдакы вариантларда ишләдилмишдир: **-ıp, -ip, -up, -üp, -ap, -äp, -p:**

Moğoçlar ol taşı **alıp** öz-äl-özläri koturğäli umatılar (СС 39) Чадукәрләр о дашы өзләри јапышыб галдыра билмәдиләр; ol aç bars yämä **enükläp**, yeti kün ermis erti (AJ 609,18) О ач пәләнкин балададығы вахтдан једди күн кечмишди; Ol bäg balık bägi **bolup** ertä käd **ölütçi** **boltı** (AJ 4) Шәһәр һөкмдары олан о бәј әввәлчә гатил олду.

2. **-ıpän, -ıpan, -pän** шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән фе'ли бағлама чүмләнин әсас фе'ли хәбәри илә грамматик әлагәјә кирәрәк ашағыдакы мә'на чаларларыны јарадыр:

а) әввәлчә ичра олунмуш иш, һәрәкәт һаггында мүәјјән мә'лумат вермәклә ичра едилән нөвбәти ишин, һәрәкәтин тәрзини билдирир:

Bunça bodun **kälipän** **sıgtamıs** (КТб 4) бу гәдәр халг кәләрәк ағламыш; Sü **sülăpän** tört bulundakı boduniğ kop almıs (КТб 21) Гошун чәкәрәк дөрд тәрәфдәки халгларын һамысыны әсарәт алтына алмыш; Sünüglig kantan **kälipän** sürä eltdi (КТб 23) Сүнкүлү (дөјүшчүләр) һарадан кәлиб (сәни) сүрүб апардылар;

б) биринчи ишин давамы олараг ичра олунан икинчи ишин вә ја һәрәкәтин заманыны билдирир:

Olurıpan türk bodunın ilin, törüsin tuta birmis (КТб 1) Хан олмагла түрк халгынын ел бирлијини, һакимијјәтини горујуб сахламыш.

Гәдим ујғур абидәләриндә **-ıpan** шәкилчисинә әсасән ики вариантда тәсадүф олунур (-ban, -bän):

Anta kisrä bolgay **tibän** öz ät-özläri köturgäli umadılar (СС 39) Ондан сонра (бу) олачаг дејә өзләри ону көтүрә билмәдиләр.

-ıpan, **-ipän** шәкилчиси Азәрбајчан түрк дилиндә **-бан, -ибән, -убан, -үбән** шәклиндә горуныб сахланмышдыр.

3. **-a, -ä, -ı, -i, -u, -ü** шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән фе'ли бағлама чүмләнин фе'ли хәбәри илә грамматик әлагәјә кирәрәк ашағыдакы грамматик мә'налары ифадә едир:

а) әввәлки ишин давамы олараг ичра олунан нөвбәти иш, һәрәкәтин тәрзини билдирир:

Kurğaru Yinçü ügüz keçä Tämir kapığka tägi sülädim (КТк 4) Гәрб тәрәфдә инчи чајыны кечәрәк Дәмир Гапыјадәк гошун чәкдим; Altun yışığ aşa kältimiz; Ertis ügüzüg **keçä** kältimiz (Тон 37) Алтун мешәли дағыны кечәрәк кәлдик; Иртыш чајыны ашараг кәлдик; käyik **yiyü**, tabışğan **yiyü** olurur ertimiz (Тон 8) Марал (әти), довшан (әти) јејәрәк орада јашајырдыг; Kün yämä, tün yämä **yeiü** barimiz (Тон 27) Күндүз дә, кечә дә чапыб кетдик;

б) ардычыл олараг ичра едилән нөвбәти ишин, һәрәкәтин сәбәб вә ја мәгсәдини билдирир:

Kül tigin ebig **başlayu** kıtımız (КТб 48) Күл-тикини евә башчылыг етмәк үчүн көндәрдик; **Koğu** eki-üç kisilig (in) täzip bardı (Мок 41) Горхдуғуна көрә ики-үч адамла гачыб кетди;

в) биринчи ишин давамы кими ичра едилән икинчи ишин вә ја һәрәкәтин заманыны билдирир:

Bolçuka **tan üntürü** tägdimiz (Тон 35) Дан јери гызаранда Болчуја чатдыг.

-a, -ä ... фе'ли бағлама шәкилчиси, әлсун ки, гәдим ујғур әдәби дили үчүн сәчијјәви олмамышдыр. Она көрә дә ујғур јазыларында һәмин шәкилчијә тәсадүф олунмур

4. **-dukda, -dükdä, -tukda, -tükdä** фе'ли бағлама шәкилчиси чүмләнин фе'ли хәбәри илә грамматик әлагәјә кирәрәк ичра олунан ардычыл ики иши, һәрәкәти бир-бири илә әлагәләндирир вә иш, һәрәкәтин заманыны билдирир:

Üzä kök täŋri asra yagız yir **kılıntukta** ekin ara kisi oğlı kılınmıs (КТб 1) Јухарыда мави көј, ашағыда гонур торпаг јарандыгда икиси арасында инсан оғлу јаранмыш; Kanım kağan **uçdukda** inim Kül tigin

yiti yaşda kaltı (КТб 30) Хан атам өләркән кичик гардашым Күл-тикинин једди јашы вар иди.

-tukda, -dukdu шәкилчиси бә'зән фе'лин üп гајдасы нәв шәкилчисини гәбул едәрәк ичра олунмуш иши, һәрәкәти ичрачынын үзәринә гајтармагла заман анлајышы ифадә едир:

Eçim kağan ili kamaşıg **boltukunta** izkil bodun birlä süŋüşdimiz (КТб 43) Хан әмимин елиндә гарышыглыг дүшдүјүнә көрә, халг арасында пахыллыг, дүшмәнлик (јарандығындан) изкил халгы илә вурушдуг.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә **-tukda, -dukda** фе'ли бағлама шәкилчисинин ашағыдакы вариантларындан истифадә олунмушдур: **-dukda, -dikdä, -tikta, -dükdä.**

-duk, -tük фе'ли сифәт вә **-da, -dä, -ta, -tä** јерлик һал шәкилчиләринин бирләшмәсиндән төрәјән -dukda, -dükdä фе'ли бағлама шәкилчиси Азәрбајчан түрк дилиндә инди дә ишләдилмәкдәдир.

5, **-matın**, **-matı** шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән фе'ли бағлама чүмләнин фе'ли хәбәри илә грамматик әлагәдә чүмләнин фе'ли хәбәри илә ичра олунан ишин, һәрәкәтин тәрзини билдирир:

Igidmiş kağanınıŋ sabın **almatın** yir sayu bardıg (КТк 9) (сизи) јүксәлтмиш ханынызын сөзләрини ешитмәјәрәк һәр тәрәфә дағылыб кетдиниз; Ilim ökünçüŋä kalın yağıŋa **kıymatın** tüginäk adırıldım (J 28) Елимин кәдәрләнмәсинә, дәрд-гәминә гыјмадан кәдәрләниб ајрылдым.

Көјтүрк јазыларында **-matın** шәкилчисинин **-matı** вариантына тәсадүф едилир. Шүбһәсиз ки, бу вариант ики фе'ли бағлама шәкилчисинин **-ma** вә **-tı** морфоложи әламәтләринин бирлијиндән ибарәтдир, **-tın** һиссәсинин ихтисара дүшмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр. Демәли, **-matı** фе'ли бағлама шәкилчиси үч шәкилчинин -ma инкар шәкилчисинин синоним фе'ли бағлама шәкилчиләри илә бирләшмәсиндән төрәмишдир: < **ma+tı+ın.**

Tün **udımatı** , küntüz **olurmatı** kızıl kanım tökti (Тон 52) Кечә јатмадан, күндүз динчәлмәдән гызыл ганымы төкдүм.

6. **-yın** шәкилчиси васитәси илә дүзәлән фе'ли бағлама чүмләнин әсас фе'ли хәбәри илә грамматик әлагәјә кирәрәк иш вә ја һәрәкәтин тәрзини билдирир. Јалныз көјтүрк јазылы абидәләриндә раст кәлән бу шәкилчијә гәдим ујғур јазыларында тәсадүф олунмур:

Türk bodun kanın **bolmayın** Tabğaçda adırıltı (Тон 2) Түрк халгы (өз) ханы олмадан Табғач елиндән ајрылды.

7. **-alı**, **-käli** шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән фе'ли бағлама чүмләнин әсас фе'ли хәбәри илә грамматик әлагәјә кирәрәк иш, һәрәкәтин мәгсәдини билдирир:

Kisi oğli kop **ölgäli** törimis (КТб 50) Инсан оғлу һамысы өлмәк үчүн јаранмышдыр; Ol sub kodı bardımız, **sanağalı** tüsürtimiz (Тон 27) О чај ахары бојунча кетдик, санамаг үчүн (дөјүшчүләри) атдан дүшүрдүк.

Көјтүрк јазыларында **-ali**, **-käli** вариантларында раст кәлән бу фе'ли баглама шәкилчисинин гәдим ујғур јазылы абидәләриндә ашағыдакы вариантларына раст кәлмәк мүмкүндүр: **-ğalı**, **-käli**, **-kalı**, **-äli**:

Xormuztah täŋri bis täŋri birlä kamağ täŋrilär süzünlügün yakka **süŋüšgäli** kälti (Хуаст 3) Һөрмүз танры беш танры илә бирликдә бүтүн танрыларын мүгәддәслијинә архаланараг иблислә вурушмаг үчүн кәлдиләр; Kihi **ulağalı** udaçı (AJ 611,5) Ким бирләшдирмәк үчүн (буну) бачарачаг; säni **alğalı** ıdı (AJ 7) Сәни тутмаг үчүн көндәрди.

Олсун ки, орта әср Азәрбајчан түрк әдәби дилиндә ишләдилмиш олан **-alı**, **-äli** шәкилчиси -ğalı фе'ли баглама шәкилчисинин фонетик гурулушча дәјишмиш башга бир шәклидир.

8. **-kunça**, **-künçä** шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән фе'ли баглама чүмләнин фе'ли хәбәри илә грамматик әлагәдә онун ифадә етдији иш вә ја һәрәкәтин заманыны вә ја тәрзини билдирир: **esitmäginçä** (J 39) ешитмәјинчә.

Јухарыдакы фе'ли баглама шәкилчисинә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр:

Täŋrim bilib bolmatın ätöz **sebkinçä** yorıb yablak istüs **adaş** sabın alıp...(XT 150) Танрым өзү истәјинчә кәлиб пис јолдашларынын вә достларынын өзүнү гәбул едиб.

-kunca, -küncä шәкилчиси мүасир Азәрбајчан түрк дилиндә **-ınça, -inçä, -unça, -ünçä** шәклиндә горунуб сахланмышдыр.

9. **-ça** васитәси илә әмәлә кәлән фе'ли баглама чүмләнин фе'ли хәбәри илә грамматик әлагәдә ичра едилән икинчи әсас иш вә ја һәрәкәтин нәтичәсини билдирир:

Uluğ oğlım yok **bolça** kuğ säŋünki balbal tika birtim (Мок Ха 9) Бөјүк оглум (хәстәләниб) өлүнчә она Куг сәнүнүн (симасында) балбалы гојдурдум.

-ça шәкилчиси Азәрбајчан түрк дилиндә -ınça, -inçä, -unça, -ünçä шәклиндә горунуб сахланмагдадыр.

КӨМӘКЧИ НИТГ ҺИССӘЛӘРИ

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә көмәкчи нитг һиссәләри билавасите түрк көклү олмасы илә диггәти чәлб едир. Бу исә белә бир фикир јүрүтмәјә әсас верир ки, гәдим түрк дилиндә көмәкчи нитг һиссәләри башга дилләрин тә'сири алтында дејил, түрк дилинин өз грамматик гурулушунун тәләбләри илә әмәлә кәлмишдир. Бунлара *гошма, бағлајычы* вә *әдатлар* дахилдир.

Гошма

Чүмләдә адла фе'л, бә'зән дә адла ад арасында грамматик әлагә јарадан гошма гәдим түрк јазылы абидәләриндә өз зәнкинлији илә диггәти чәлб едир.

Гошмалар, бәллидир ки, һал шәкилчиләри кими чүмләдә бир тәрәфдән синтактик, дикәр тәрәфдән исә семантик вәзифә јеринә јетирир. Буну гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр.

Гошма анатүрк дилинин јарандығы илк күндән аглјутинатив гурулушун тәләбләри илә чүмләдә сөзләр (үзвләр) арасында грамматик әлагә јаратмаг үчүн меједана чыхмышдыр вә онун мүстәгил мә'налы сөзләрдән тәчрид олунмасы һадисәси инди дә давам етмәкдәдир. Лакин шәкилчи кими гошманын инкишафы о гәдәр јаваш кедир ки, онун әмәлә кәлмәси вә инкишафы просеси диггәти чәлб етмир. Она көрә илк күндән тәчрид олунмасы битиб баша чатан гошмаларла јанашы һәмин көмәкчи нитг һиссәсинин вәзифәсини јеринә јетирән мүстәгил мә'налы сөзләрә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Буну гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә мүшаһидә етмәк олар. Бу чүр инкишаф хүсусијјәтини нәзәрә алараг гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән гошмалары ики әсас група ајырмаг олар: 1) әсли гошмалар; 2) сөз гошмалар.

Әсли гошма

Ајрылыгда һеч бир лүғәти мә'насы олмајан вә чүмләдә јалныз сөзләр арасында грамматик әлагә јаратмаг вәзифәсини јеринә јетирән әсли гошмалар гәдим түрк јазылы абидәләриндә нисбәтән чохдур вә онлары өзүндән әввәл кәлән адлары идарә етмә хүсусијјәтинә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

Әлагәдә олдуғу сөзү адлыг, тә'сирлик, јијәлик һал көрүмләри илә идарә едән гошмалар

Birlä гошмасы - грамматик әлагәдә олдуғу сөзү гејри-мүәјјән тә'сирлик һал көрүмү илә идарә едир вә бир гајда олараг, адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр, бирҝәлик, иштирак, мүшајиәт анлајышларыны ифадә едир.

Bu yirdä olurıp tabğaç bodun **birlä** tüzältim (КТк 4) Бу јердә (ханлыг тахтында) отуруб Табгач халгы илә (мүнасибәтләри) дүзәлтдим; İnim Kül tigin birlä, iki şad **birlä** ölü-yitü kazğantım (КТб 27) Кичик гардашым Күл-тикинлә, ики шад илә бирликдә (буну) чәтинликлә әлдә етдим; Çaça sänün säkiz tümän **birlä** süŋüşdim ... altı otuz yaşıma çik bodun kırkız **birlä** yağı boltı (Мок 26) Чача сәнүнүн сәккиз түмән (ордусу) илә вурушдум,...ијирми алты јашымда чик халгы илә, гыргызларла дүшмән олдум.

birlä гошмасы гәдим ујғур јазыларында да ејни грамматик вә семантик вәзифәләри јеринә јетирир. Анчаг ујғур јазылы абидәләриндә һәмин гошма көјтүрк јазыларындан фәргли олараг адлары мүәјјән тә'сирлик һал илә идарә едир:

Ol yultuz yemä olarnı **birlä** barır erdi (CC 10) О улдуз да онларла (јанашы) кедирди.

Birlä гошмасы түрк дилләринин чохунда горуныб сахланмышдыр. Азәрбајҹан түрк дилиндә бу гошма јалныз бә'зи ифадәнин тәркибиндә (бунунла **белә**) галмышдыр.

Kodı гошмасы - ҹүмләдә адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр вә иш, һәрәкәтин мүәјјән бир истигамәтә тәрәф јөналдијини билдирир. Бу гошма әлагәдә олдуғу ады гејри-мүәјјән тә'сирлик һал көрүмү илә идарә едир:

Ol sub **kodı** bardımız (Тон 27) О чајын ахары истигамәтиндә кетдик; Sälänä kodı bardımız (Мок 37) Селәнә чајынын ахары бојунҹа кетдик...

Kodı гошмасына јалныз бә'зи мүасир түрк дилиндә раст калмәк мүмкүндүр. Бу исә онун гәдим түрк дилиндә чох сонралар мејдана чыхдығыны көстәрир (Бах: тофалар дил.: **куды**).

Sayu гошмасы - адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр вә иш, һәрәкәтин мүәјјән бир објектә доғру јөналдијини билдирир:

Igidmiş kağanınıŋ sabın almatın yir **sayu** bardığ (КТк 9) (Сизи) јүксәлтмиш ханынызын сөзүнү ешитмәјәрәк һәр тәрәфә (дағылыб) кетдиниз; ol ok tün bodunın sayu ıt(ı)mız (Тон 42) һәмин кечә вахты (елчиләри) халгыма тәрәф көндәрдик.

Sayu гошмасына хакас (јер **сају** - һәр ахшам), гумуг (јыл **сајын** - һәр ил), јакут (**saj**) вә башга түрк дилләриндә раст калмәк мүмкүндүр.

Tapa гошмасы-адәтән, адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр вә иш, һәрәкәтин мүәјјән бир објектә тәрәф јөналдијини билдирир:

Soğdak **tapa** süladimiz (КТб 31) Сағдиләрә тәрәф гошун чәкдик; yirgärü otuz bodun **tapa** ilgärü kıtaň tatabı bodun **tapa**, birgärü Tabğaç **tapa** uluğ eki yägirmi...(süladim) (КТб 28) Солда огуз халгына тәрәф, шәргдә китай, татабы халгына тәрәф, сағда Табгач (елинә) тәрәф он ики дәфә (гошун чәкдим).

Täpä гошмасы башгырд (тапа), гумуг (табак) дилләриндә горуныб сахланмышдыр.

Täg гошмасы - адла ад вә ја адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр вә бәнзәтмә, мүгајисә мә'наларыны ифадә едир. Адла ад вә һәм дә адла фе'л арасында грамматик әлагә јарада билмәк езәллији һәмин гошманын мәһз аддан төрәдијини көстәрир. Белә фикир вар ки, **täg** гошмасы бәрабәр, тән мә'насыны верән tän сөзүндән төрәмишдир.

Täŋri **täg** täŋridä bolmıs türk bilgä kağan (КТк 1) Танры тәк көјдә јаранмыш билиҹи түрк ханы; kara saçın **täg** ... (J 26,6) гара сачын тәк; inisi eçisin **täg** kılınmaduk erinç, oğlı kanın **täg** kılınmaduk erinç (КТб 5) Кичик гардашлары бөјүк гардашлары кими давранмадылар, евладлары аталары тәк давранмадылар; Biz öz içi taşın tutmuş **täg** biz (Тон 13) Биз онларын өз дахили сирләрини тутмуш кими идик.

Täg гошмасы гәдим ујғур јазылы абидәләриндә дә ејни грамматик вә семантик вәзифәләр јеринә јетирир:

tamudağı **täg** (Uig III 46,18) ҹәһәннәмдәки тәк.

Täg гошмасы түрк дилләринин чохунда ја шәкилчиләшмиш һалда, ја да гошма олараг горуныб сахланмышдыр.

Üçün гошмасы - һәмишә адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр. Она көрә, бизҹә һәмин гошманы көкүнү фе'лә бағлајанлар һаглыдырлар.

Üçün гошмасы гәдим көјтүрк јазылы абидәләриндә адла фе'л арасында грамматик әлагә јаратмагла јанашы ашағыдакы семантик вәзифәләри јеринә јетирир:

1. иш вә ја һәрәкәтин мәгсәдини билдирир

...türk bodun **üçün** tün udımadım, küntüz olurmadım (КТб 27) Түрк халгынын јолунда кечә ујумадым, күндүз динҹәлмәдим; kanım üçün (J 13,3) атам үчүн;

2. иш вә ја һәрәкәтин сәбәбини билдирир:

Täŋri yarlıkaduķın **üçün**, özim kutım bar üçün kağan olurtım (КТк 9) Танрынын һөкмү илә, өзүмүн бәхтим олдуғуна көрә хан(лыг) тахтында отурдум.

Bägläri, bodunı tüzsiz **üçün**, tabğaç bodun täbligin kürlig **üçün** armakçısın **üçün**, inili eçili kinşürtükin **üçün** bägli bodunığ yonşurtukın **üçün** türk bodun illädük ilin içğinu ıdmıs (КТб 6) Бәјләри, ханлары дүз (илгарлы) олмадыгларына көрә, табгач халгы араны гарышдырдығы үчүн, бөјүкләри кичикләрлә, бәјләри ханларла савашдырдыгларына көрә түрк халгынын мөвҹуд ели парчаланды.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә раст калән üçün гошмасы өз фонетик гурулушуна, грамматик вә семантик вәзифәсинә көрә Јенисеј-Орхон јазылы абидәләриндә раст калән **üçün** гошмасындан фәргләнмир:

Biliksiz, öksüz boltukumuz **üçün** (XT 7) биликсиз, дүшүнҹәсиз олдуғумуза көрә; Ölürmüş **üçün** ökünür (AJ 14,15) өлдүрдүјүнә көрә пешман олуб.

Üçün гошмасы бүтүн түрк дилләриндә бу вә ја дикәр вариантда горуныб сахланмагдадыр.

Tägärä гошмасы - адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадараг өзүндән әввәл калән ады гејри-мүәјјән тә'сирлик һал көрүмү илә идарә едир вә "һағгында, барәсиндә" мә'насыны ифадә едир. Бу гошмаја јалныз гәдим ујғур јазылы абидәләриндә тәсадүф едилир:

Tavar **tägärä** körkär aŋama ädgü (TT VII 29,15) Әкәр мал һағгында бир шеј баша дүшсәләр, онда бу јахшыдыр.

Грамматик әлагәдә олдуғу сөзү јөнлүк һал көрүмү илә идарә едән гошмалар

Јазылы абидәләрдә грамматик әлагәдә олдуғу сөзләри јөнлүк һал көрүмү илә идарә едән гошмаларын мигдары чох аздыр. Бунлар әсасән ашағыдакылардыр:

Kiçig гошмасы - адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр вә иш, һәрәкәтин мүәјјән бир мәсафәдән кечәрәк нәзәрдә тутулан објектә доғру јөнәлдијини, лакин онун һәмин објектә јетмәдијини билдирир. Јазылы абидәләрдә kiçig гошмасы адла инкар шәкилчиси гәбул едән фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр. Буна бахмајараг күман етмәк олар ки, һәмин гошма адла фе'лин тәсдиг формасы арасында да грамматик әлагә јаратмышдыр:

taluyka **kiçig** tägmädim (КТк 3) дәнизә дәк чатмадым; Tüpütkä **kiçig** tägmädim (КТк 3) Тибетә дәк јетмәдим.

Түрк дилләриндә kiçig гошмасы архаикләшмишдир.

Tägi гошмасы - адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр вә чүмләнин фе'ли илә ифадә олунан иш, һәрәкәтин сон һәддини билдирир. **täg-i** дејәрәк, тохунараг мә'налы фе'ли бағламадан төврәдә олунан бу гошманын **täg** гошмасынын башга варианты олдуғуну да күман едәнләр вар. Һалбуки әлагәдә олдуғу сөзү јөнлүк һал формасы илә идарә едән вә чүмләдә јалныз адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадан гошма адлан төрәјә билмәз. Она көрә **tägi** гошмасыны **täg** гошмасы илә ејни мәншәли көмәкчи сөз кими гәбул етмәк сәһвдир:

Ilgärü Şantun yazıka **tägi** süladim (КТк 3) Шәргдә Шантун чөлүнә дәк гошун чәкдим; Tokuz Ersänka **tägi** süladim (КТк 3) Доггуз әрсәнә дәк гошун чәкдим; Tämir kapıgka **tägi** irtimiz (Тон 45) Дәмир Гапыја дәк иләдик.

Tägi гошмасы, ејни заманда заманын сон һәддини ифадә едир. Лакин јазылы абидәләрдә **tägi** гошмасынын бу мә'на чаларына чох аз тәсадүф олунур:

tabışgan yıl besinç ayka **tägi**...(МЧ 20-21) Довшан илинин бешинчи ајына дәк...

Tägi гошмасындан гәдим ујғур әдәби дилиндә дә чох истифадә олунмушдур. Анчаг ујғур јазыларында tägi гошмасынын ејни заманда мигдар анлајышы ифадә етмәси һалларына да раст кәлмәк мүмкүндүр:

Ulugka kiçigka **tägi** (Хуаст 87) бөјүкдән кичијәдәк; yeti kunka **tägi** (TT VIII 26,4) једди күнә дәк вә с.

Грамматик әлагәдә олдуғу сөзү јерлик-чыхышлыг һал формасы илә идарә едән гошмалар

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә јерлик-чыхышлыг һал формасы илә идарә едән гошмаларын мигдары чох аздыр. Бунлар әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

Sınar гошмасы - адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр вә иш, һәрәкәтин јерини, истигамәтини, бә'зән дә сәбәбини билдирир. Јалныз гәдим ујғур јазылы абидәләриндә раст кәлән бу гошма әлагәдә олдуғу сөзү исмин јерлик-чыхышлыг вә ја чыхышлыг һал формасы илә идарә едир:

Kün ortuda sıŋar yıl turşar (Мән III 198) Күнортадан сонра күләк әсәр; İnir oğurta tagdın **sıŋar** yuzlänip (TT III 76) "Дан јери гызарганда дағә тәрәф дөнүб...

Ötrü гошмасы - чүмләдә адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадыр вә бир-биринин ардынча ичра едилән иш вә ја һәрәкәтин заманыны билдирир:

antada **ötrü** ogul-kiz togar (Мән I 116,1) Ондан сонра оғул-гыз доғар; Anta **ötrü** kaganıma ötüntüm, ança ötüntüm (Тон 12) Ондан сонра ханыма мүрачиәт етдим.

ötrü гошмасы индики түрк дилләринин чохунда өз семантик вәзифәсини дәјишмишдир. Һәмин гошма Азәрбајҹан дилиндә һазырда јалныз адла фе'л арасында грамматик әлагә јаратмаг вәзифәсини горујуб сахласа да, иш вә ја һәрәкәтин сәбәб вә ја мәгсәдини билдирир.

Ад гошмалар

Јазылы абидәләрдә индики дилимиздә олдуғу кими гошма вәзифәсини јеринә јетирән бә'зи мүстәгил мә'налы сөзләрә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Һәмин сөзләр өз мүстәгил мә'насыны горујуб сахласа да, јери кәлдикдә һәм дә гошма вәзифәсини јеринә јетирир. Белә һалларда бу типли сөзләр әлагәдә олдуғу ады исмин мүәјјән һал формасы илә идарә едир, сөзләр арасында грамматик әлагә јарадыр вә әлагәдә олдуғу биринчи сөзлә бирликдә мүәјјән мә'на ифадә едир. Лакин гәдим түрк јазылы абидәләриндә гошма вәзифәсини јеринә јетирән мүстәгил мә'налы сөзләр чох аздыр. Бунлара мисал олараг ашағыдакы сөзләри көстәрмәк олар:

Üzä сөзү - үст тәрәф, үстдә мә'насыны верән зәрфләшмиш (адвербиал) исимдир. Јөнлүк һал формасында төврәдә олунан бу сөз бә'зән чүмләдә сөзләр арасында грамматик әлагә јарадан гошма вәзифәсини дә јеринә јетирир. **Üzä** сөзү гошма вәзифәсиндә ишләдилдикдә өзүндән әввәлдә кәлән ады јерлик-чыхышлыг һал формасы илә идарә едир вә иш, һәрәкәтин, әшјанын јерини билдирир:

Üzä kok täŋri, asra yagız yir kılıntukta... (КТб 1) Јухарыда мави көј, ашағыда гонур торпаг јарандыгда....

Јухарыдакы мисалда **üzä** сөзү јер зәрфи мә'насындадыр. Ашағыдакы чүмләдә исә һәмин сөз адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадан гошма вәзифәсини јеринә јетирир, она көрә өзүндән әввәл кәлән **Ogul** сөзүнү јерлик-чыхышлыг һал формасы илә идарә едир:

Kisi oglınta **üzä** eçim apam Bumın kagan, Istämi kagan olırmıs (КТб 1) инсан оғлу үзәриндә улу атам - бабам Бумын хан, Истәми хан һөкмдар олмушлар.

Artukı - чохлуг мә'насыны билдирән сифәтдир. Лакин бу сөз икинчи вә ја үчүнчү нөв исми бирләшмәнин икинчи тәрәфиндән төврәдә олундуғуна көрә, адәтән, гошма вәзифәсиндә ишләндикдә үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул етмишдир. Бу сөз гошмадан

даһа чох нөмрәләмә сөзүдүр, она көрә онлуг сајлардан сонра ишләнмишдир:

kırk **artukı** yiti (КТб 15) гырх једди; yüz **artukı** (КТб 33) јүздән чох вә с.

Adın - башга, ајры мә'насыны билдирән сифәтдир. Јалныз гәдим ујғур јазыларында раст кәләп бу сөз гошма вәзифәсини дә јеринә јетирир. Белә һалларда **adı n** сөзү өзүндән әввәлки ады јерлик-чыхышлыг һал коруму илә идарә едир вә фәргләндирмә мә'насыны билдирир:

Muntada **adın** takı öni içkü yok (AJ 610.16) Бундан башга даһа јемәкләри-ичмәкләри јох иди; Azu ölürdın **adın** (Uig II 45) Мәкәр онлардан башга...

Bärü - истигамәт, јер билдирән зәрфдир. Лакин бу сөз чүмләдә ад илә фе'л арасында грамматик әлагә јарадан гошма вәзифәсини дә јеринә јетирир. **Bärü** сөзү гошма функсијасында иш, һәрәкәтин заманыны, давамијјәтини, бә'зән мигдарыны да билдирир. **Bärü** зәрфинин гошма вәзифәсиндә ишләдилмәсинә јалныз ујғур јазыларында раст кәлмәк мүмкүндүр:

antaddata **bärü** (Хуаст 17) о вахтдан бәри; bastın **bärü** adakka tägi okıtım (Ман I 30,24) Әввәлдән ахыра дәк охудум.

Әдат

Јазылы абидәләрдә әдатларын мигдары чох аздыр. Лакин бу һеч дә әдатын бир нитг һиссәси кими гәдимлијини көстәрмир.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә раст кәлән әдатлар әсасән ашағыдакылардыр:

Ok/kük - ифадә олунан фикрин тә'сир гүввәсини артырмаға хидмәт едән әдатдыр; адлардан вә ја фе'лләрдән сонра кәлир:

işig-küçig bertim ok (Тон 52) Бүтүн гүввәми сәрф етдим ахы; kaç näŋ ersär ölürtäçi **kük** (Тон 21) һәм нечә олса (о) бизи мәһв едәчәк ахы...

Олсун ки, **kük** әдаты **ok** әдатынын **ki** әдаты илә бирләшмәсиндән төрәмишдир.

Гәдим ујғур јазылы абидәләриндә **ok** әдатына даһа чох раст кәлмәк мүмкүндүр:

munta **ok** (TT X 543) дүз бурада; anta kıya **ok** (Uig II 73,4) орадача; ança kıya **ok** (Uig II 37) лап еләчә.

Бә'зи түрк дилиндә ишләдилән **ok** әдатына инди дә раст кәлмәк олур. Азәрбајчан түрк дилиндә ишләдилән **ахы** әдатынын да **ok** әдатындан төрәндијини күман етмәк олар.

Azu мүасир Азәрбајчан түрк дилиндә ишләдилән алынма **мәкәр** әдатынын мә'насына ујғун кәлән көмәкчи сөздүр. Бу әдат, адәтән, аид олдуғу аддан, чүмләдән әввәл кәлир вә суал анлајышыны күчләндирмәјә хидмәт едир:

Azu bu sabımda igid barğu (КТк 10) Мәкәр бу нитгимдә јанлышлыг вармы?

Гәдим ујғур јазыларында **azu** әдаты јени заманда бағлајычы вәзифәсини јеринә јетирир:

Azu uluğ baçağ kün, **azu** kiçig baçağ kunka kılsar (TT II 62) Әкәр о (буну) истәр бөјүк мәрасимдә, истәр кичик мәрасимдә етсә...

Gü суал билдирән чүмләләрдә суал анлајышыны күчләндирмәјә хидмәт едән әдатдыр. Јалныз көјтүрк јазыларында раст кәлән бу әдат аид олдуғу сөздән әввәл кәлир:

Bodka körigma baglär, **gü** yanıltaçı siz (КТк 11) Тахта итаәт едән бәјләр, сиз чох тез јаныланасыныз.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә фе'лдән сонра кәләрәк суал анлајышыны күчләндирмәјә хидмәт едән **gu** әдаты, олсун ки, **gü** әдатынын башга бир вариантыдыр:

Azu bu sabımda igid bar **gu** (КТк 10) Мәкәр бу нитгимдә јанлышлыг вармы?

Tügül - хәбәр шәклинин инкарыны билдирән әдатдыр. Түркологлар белә бир фикирләә разыдырлар ки, һәмин әдат **док**-јох вә **ол**-о сөзләринин бирләшмәсиндән төрәмишдир:

Türk bodun, ülüsigin biriyä Çuğay yış **tügül**, Tün yazı konayın tisär (КТк 6) Еј түрк халгы, бир һиссәи күнејдә Чуғај јышда дејил, Түн чөлүндә мәскән салаг десә...

Mu - исимдән вә ја фе'лдән сонра кәләрәк чүмләнин суал аһәнкини гүввәтләндирмәк вәзифәсини јеринә јетирән әдатдыр. Истәр көјтүрк, истәрсә дә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә јалныз бир вариантда раст кәлән бу әдат ад вә ја фе'лдән сонра кәлир:

kağan **mu** kısayın (Тон 5) (Ону) хан едим ми?; Oğuzğa eki-üç bin sümüz källäçimiz, bar **mu** nä (Тон 14) Оғуз үзәринә ики-үч минлик гошун чыхарачағыг, бу ола биләр ми?

Гәдим ујғур абидәләриндән мисал:

Ayığ kılınç küçi artuğrak küçläg ermäz **mü** (Uig III 42,3) Ағылла вурулан гылынчын күчү даһа артыг олмаз мы?

Бағлајычы

Гәдим түрк дилиндә бағлајычы чох зәиф инкишаф етдијинә көрә јазылы абидәләрдә дә онларын сајы чох аздыр. Бу исә түрк дилләриндә бағлајычынын башга көмәкчи нитг һиссәләриндән чох сонра әмәлә кәлдијини көстәрир. Бунунла белә әски түрк јазыларында табесиз вә табели бағлајычыларын бә'зи нүмунәләринә дә раст кәлмәк мүмкүндүр вә бунларын бә'зиси инди дә түрк дилләриндә ишләдилмәкдәдир. Бу исә һәмин бағлајычы васитәләринин анатүрк дилиндә белә мөвчуд олмасы һаггында фикир јүрүтмәјә әсас верир. Она көрә дә гәдим түрк дилиндә бағлајычынын јалныз башга дилләрин тә'сири алтында мејдана чыхмасы һаггында фикир јүрүтмәк доғру дејилдир.

Гәдим түрк јазыларында раст кәлән бағлајычылар ашағыдакылардан ибарәтдир:

Табесиз бағлајычылар

Гәдим түрк јазыларында нәзәрә чарпан табесиз бағлајычылар һәлә адәтдән тамамилә тәчрид олунмамышдыр. Она көрә јазылы абидәләрдә бә'зи табесиз бағлајычыны һәм дә әдат кими өјрәнмәк лазым кәлир. Бунлара ашағыдакылары мисал кәстәрмәк олар:

Yāmā - чүмләнин һәм ејни чинсли үзвләрини, һәм дә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини әлагәләндирән бағлајычыдыр.

Бу бағлајычы грамматик вә семантик вәзифәсинә көрә да/дә бағлајычысына (әдатына) чох ујғун кәлир:

Kün **yāmā**, tün **yāmā** yelü bardımız (Тон 27) (Биз) Кечә дә, күндүз дә чапыб кетдик; bäglärі **yāmā**, bodunı **yāmā** tüz ermis (КТб 3) Бәјләри дә, халглары да дүз (илғарлы) олмуш.

Yāmā бағлајычысына гәдим ујғур јазыларында да раст кәлмәк мүмкүндүр.

Ta/da - һәм әдат, һәм дә бағлајычы вәзифәсини јеринә јетирән көмәкчи сөздүр; чүмләнин ејни чинсли үзвләри арасында грамматик әлагә јарадыр вә иштирак билдирир:

Oglı **ta** kağan bolmıs erinç (КТб 5) оғлу да хан олмуш; Közdä yaş kälsär, **eti dā** koŋülta sıgıt kälsär yanturu sakıntım (КТб 51) Көзләримин јашы ахдыгча, үрәкдән ағладыгча бир даһа гәм-гүссәјә батдым.

Јухарыдакы икинчи мисалда **eti dā** бағлајычысы илә паралел оларағ ишләдилән башга ејни мә'на вә вәзифәли табесиз бағлајычыдыр.

Табели бағлајычылар

Јазылы абидәләрдә табели бағлајычыларын сајы табесиз бағлајычылар кими чох дејилдир вә бунлар ја фе'ли бағламадан тәчрид олунмуш сөздән, ја да сөз-гошма бирләшмәсиндән ибарәтдир. Һәмин көмәкчи сөзләр ичәрисиндә ашағыдакылар диггәти даһа чох чәлб едир:

Anı üçün/ antağının üçün - үчүнчү шәхси билдирән **ol** әвәзлијинин **üçün** гошмасы илә бирләшмәсиндән төрәјән табели бағлајычы сөз бирләшмәсидир. Бу бағлајычы васитәси, адәтән, сәбәб будаг чүмләсинин баш вә будаг чүмләләри арасында грамматик әлагә јарадыр:

kisi balık(da maŋa) ukgalı kälti, Bes balık **anı üçün** ozdı (Мок 28) Адамлар мәним дә'вәтимлә шәһәрдән кәлдиләр, она көрә Бешбалыг шәһәри хилас олду: bir todsar, açsık ömäzsän, **antağının üçün** igidmiş kağanının sabın almatın yir sayu bardıg... (КТк 8) бир дәфә

доjдумса, ачлыг һаггында дүшүнмүрсән, чүнки (сизи) јүксәлтмиш хаганынызын сөзләрини ешитмәјәрәк һәр тәрәфә дағылыб кетдиниз.

Јухарыдакы бағлајычы васитәси бүтүн түрк дилләриндә инди дә ишләдилмәкдәдир.

Tiyin - in шәкилчили фе'ли бағламадан тәчрид олунмуш бағлајычыдыр. Бу бағлајычы табели мүрәккәб чүмләнин баш вә будаг чүмләләри арасында әлагә јарадыр вә сәбәб будаг чүмләсинин јарадычы васитәләриндән бири кими чыхыш едир:

taşra yorıyur **tiyin** kü esidip balıkdakı tagıkmıs (КТб 12) Чөлдә долашыр дејә шәһәрдәкиләр хәбәр ешидиб дағa галхмышлар; Kögmän yir sub idisiz kalmazun **tiyin** az kırkız bodunıg yarat(ıp) kältimiz (КТб 20) Көкмән јурду саһибсиз галмасын дејә биз кәлиб азлыгда (галан) гыргыз халгындан бирлијини тәшкил етдик.

Tiyin бағлајычысы түрк дилләринин әксәријјәтиндә, о чүмләдән Азәрбајчан түрк дилиндә **дејә** шәклиндә галмышдыр.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә табели бағлајычы васитәси кими ишләдилән ән фәал дилчилик васитәләриндән бири **-sar, -sär** шәрт шәкилчисидир. Бу шәкилчи индики түрк дилләриндә мөвчуд олан **-са, -сә** шәрт шәкилчиси кими, адәтән, шәрт вә ја гаршылыг-күзәшт будаг чүмләси әмәлә кәтирмишдир (Бах: сәһ. 176).

Әләбијјат

Г. Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата, 1971.

В. Г. Кондратьев. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-IX вв., Ленинград, 1981.

А. Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.), Ленинград, 1980.

Ј. Г. Мәммәдов. Орхон-Јенисеј абидәләриндә адлар. I, Бакы, 1979; II, Бакы 1981.

В. М. Насилов. Язык орхоно-енисейских памятников, Москва, 1960.

В. М. Насилов. Древнеуйгурский язык, Москва, 1963.

Ә. Ә. Рәҹәбов. Орхон-Јенисеј јазылы абидәләриндә фе'лин формалары, Бакы, 1988.

И. А. Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959.

С. Г. Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии, Москва, 1964.

А. М. Щербак. Енисейские рунические надписи. К истории открытия и изучения. - «Тюркологический сборник», Москва, 1970.

IV ФӘСИЛ

СИНТАКСИС

Гәдим түрк јазылы абидәләринин синтактик гурулушу һәлә дә там шәкилдә өјрәнилиб баша чатдырылмамышдыр. Чапдан бурахылан бә'зи монографик әсәрләрдә, дәрс вәсаитләриндә, елми мәгалә вә мә'рузә мәтнләриндә сөз бирләшмәләринин, ајры-ајры ҹүмлә үзвләринин, чох аз һалларда исә ҹүмлә нөвләринин тәдгигинә мүәјјән јер верилмишдир. Бу да тәсадүфи дејил, чүнки гәдим түрк јазылы абидәләринин синтактик гурулушуну өјрәнмәдән орта әср түрк јазылы абидәләринин вә үмумијјәтлә, түрк дилләринин синтактик өзәлликләрини, онларын инкишафы тарихини лазыми елми сәвијјәдә тәдгиг етмәк мүмкүн дејилдир.

Көјтүрк вә гәдим ујғур, еләҹә дә мани, браһма-һинд әлифбалары илә тәртиб олунан вә ја көчүрүлән гәдим түрк јазылы абидәләриндә дургу ишарәләрдән, демәк олар ки, истифадә олунмадығына көрә әски мәтнләрин транскрипсијаларынын нәгтәләнмәсиндә ҹидди сәһвләрә јол верилмишдир. Һәмин транскрипсијаларда табесиз вә ја табели мүрәккәб ҹүмләләрин һарадан башлајыб, һарада гуртардығыны мүәјјәнләшдирмәкдә бә'зи чәтинликләр ортаја чыхыр. Бу исә мин иллик тарихи олан һәмин јазылы сәнәдләрин јенидән охунуб дәгигләшдирилмәсини, ҹүмләләрин әввәлини вә сонуну тапыб транскрипсијаларда дургу ишарәләрини өз јеринә гојулмасыны тәләб едир. Бу иши јеринә јетирмәдән гәдим түрк јазылы абидәләринин нәинки ҹүмлә нөвләрини, еләҹә дә сөз бирләшмәләрини сәһвсиз өјрәнмәк мүмкүн дејилдир. Тәкҹә буну демәк кифајәтдир ки, јүз илә јахын бир дөвр әрзиндә дөнә-дөнә бир-бириндән көчүрмә јолу илә нәшр олунан бир сыра көјтүрк јазылы абидәләринин транскрипсијасында ҹүмләләрин јанлыш нәгтәләнмәси гәдим түрк дилинин синтактик гурулушу һаггында јанлыш фикирләр јүрүтмәјә әсас вермишдир. Башга сөзлә десәк, һаггында бәһс олунан јазылы абидәләрин транскрипсијаларында чох вахт табесиз мүрәккәб ҹүмләләрин компонентләри сада ҹүмләләр шәклиндә верилмиш, бағлајыҹысыз табели мүрәккәб ҹүмләләрин баш вә будаг ҹүмләләри ајры-ајры сада ҹүмләләр шәклиндә чап етдирилмишдир. Бә'зи һалларда исә мә'на әлагәләри лазыми сәвијјәдә олмајан сада ҹүмләләр әсассыз олараг табесиз мүрәккәб ҹүмләнин тәркиб һиссәләри кими нәгтәләнмишдир. Нүмунә олараг Тонјукукун шәрәфинә јазылмыш

абидәнин транскрипсијасында ашағыдакы чүмләнин нөгтәләнмәсини нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир:

Türgis kağan taşıkmıs,-tidi, on ok bodunı kalısız tasıkdımız,-tir,tabğaç süsi bar ermis (Тон 30).

Бин нечә табели мүрәккәб чүмлә вә бир садә чүмләдән ибарәт олан јухарыдакы мисал бир мүрәккәб чүмлә кими нөгтәләнмишдир. Һалбуки һәмин мисалын тәркибиндә ики табели мүрәккәб вә бир садә чүмлә вардыр. Беләликлә, јухарыдакы мисалы ашағыдакы табели мүрәккәб вә садә чүмләләрә ајырмаг олар:

Türgis kağan taşıkmıs,-tidi Деди ки, түркәш ханлығы гошун чыхармышдыр;

On ok bodunı kalısız taşıkmıs,-tir Дејир ки, он ох халгы бүтүнлүклә (һүчум етмәк үчүн) чыхмышдыр;

Tabğaç süsi bar ermis (Онларын арасында) табғач гошуну да олмушдур.

Көјтүрк вә гәдим ујғур јазылы абидәләринин синтактик гурулушунун мүгајисәли шәкилдә өјрәнилмәсинин, шүбһәсиз ки, мүһүм елми әһәмијјәти вардыр. Белә бир мүгајисәли тәдгигат иши гәдим ујғур әдәби дилинин доғрудан да көјтүрк әдәби дили әсасында әмәлә кәлдијини бир даһа сүбут едә биләрди. Лакин тәәссүф ки, китабын һәчми белә бир мүгајисәнин апарылмасына имкан вермәди.

Синтактик әлагә васитәләри

Һәр һансы бир сөз бирләшмәсини, чүмләни грамматик әлагә васитәләриндән кәнарда тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Сөз бирләшмәләринин тәркиб һиссәләри, чүмләнин үзвләри вә еләчә дә чүмләләр арасында һәлледичи рол ојнајан синтактик әлагәнин ики аспекти вардыр: 1) дахили мә'на әлагәси, (вә ја семантик әлагә), 2) харичи әлагә. Сөз бирләшмәләри вә чүмләләр арасында өзүнү көстәрән дахили мә'на әлагәси өз зәнкинлији илә фәргләнир вә олсун ки, индики түрк дилләриндә кениш шәкилдә ишләдилән бу грамматик әлагә формасы даһа гәдим дөврләрин мәһсулудур.

Дахили мә'на әлагәси олмадан табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәрәфләри вә баш вә будаг чүмләләр арасында да һеч бир әлагә ола билмәз.

Икинчи әлагә васитәси исә предикатив вә гејри-предикатив сөз бирләшмәләри дахилиндә хүсуси морфоложи әламәтләр васитәси илә ифадә олунур. Бу типли грамматик әлагәни морфоложи әлагә дә адландырмаг олар.

Һәр ики грамматик әлагә васитәси гәдим түрк јазылы абидәләриндә өз фәаллығы вә мүхтәлифлији илә фәргләнир.

Сөзләр арасында грамматик әлагә һәр һансы бир дилдә өзүнәмәхсус бир гајдада-сөзләрин сырасы вә онлары әлагәләндирән ифадә көрүмләри илә мүәјјәнләшир. Бу исә һәр һансы бир дилин тиположи әсасыны мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир. Һаггында бәһс олунан

грамматик әлагә көрүмләри, шүбһәсиз ки, еіни вахтда вә ја сычрајыш јолу илә дејил, мин илләр бојунча давам едән инкишафын нәтичәси олараг мејдана чыхмышдыр. Она көрә дә грамматик әлагә васитәләрини дилин әмәлә кәлдији илк күндән мејдана чыхан бир һадисә кими изаһ етмәк олмаз.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә грамматик әлагәләри формасына (көрүмүнә) көрә ики јерә ајырмаг олар: 1) табесизлик әлагәси, 2) табелилик әлагәси

Табесизлик әлагәси

Табесизлик әлагәси чүмләнин еіни чинсли үзвләри арасында баш верир. Бу типли грамматик әлагәдә чүмләнин еіни һүгуглу вә еіни чинсли үзвләри арасында һеч бир морфоложи әламәтдән истифадә олунмур. Она көрә чүмләнин бәрабәр һүгуглу үзвләри арасында өзүнү көстәрән табесизлик әлагәсини дахили вә ја мәнтиги әлагә дә адландырмаг олар, чүнки чүмләнин бу чүр үзвләри јалныз семантик чәһәтдән хүсуси интонасија илә бир-бири илә әлагәләнир.

Әски түрк јазылы абидәләриндә табесизлик әлагәси һәм бағлајычысыз, һәм дә бағлајычылы ола биләр. Лакин әлдә олан јазы мәтнләриндә бағлајычы чох аз олдуғуна көрә бағлајычылы табесизлик әлагәсинә дә аз тәсадүф олунур. Буна бахмајараг, әски түрк јазыларында табесизлик әлагәләрини бағлајычынын иштиракына көрә ики јерә ајырмаг олар: 1) бағлајычысыз табесизлик әлагәси; 2) бағлајычылы табесизлик әлагәси.

Бағлајычысыз табесизлик әлагәси

Чүмләнин мүхтәлиф вәзифәли үзвләри арасында өзүнү көстәрән бағлајычысыз табесизлик әлагәси, шүбһәсиз ки, даһа гәдимдир. Әски түрк јазыларында чүмләнин һәм баш, һәм дә икинчи дәрәчәли үзвләри арасында бағлајычысыз табесизлик әлагәсиндән истифадә едилмишдир:

Altun, kümüş, isigti, kutayı buŋsız ança birür tabğaç bodun sabı süçig, ağısı yımşak ermis (KTk 5) Бу гәдәр сајсыз-һесабсыз гызыл, күмүш, тахыл ичкиси, ипәк верән табғач халгынын һәдијјәси јумшаг иди.

Јухарыдакы чүмләдә *altun, kümüş, isigti, kutay* сөзләри фе'ли сифәт тәркиби дахилиндә табелилик мүнасибәти олмадан бир-бири илә грамматик әлагәјә кирир.

Ötükän yir olurıp, arkış, tirkiş isar, näŋ, buŋug yok (KTk 8) Өтүкән өлкәсиндә (тахтда) отуруб карванлар көндәрсән (елдә) дәрдгәм олмаз.

Икинчи мисалда чүмләнин тамамлығы вәзифәсини јеринә јетирән вә карван мә'насыны билдирән синоним arkis,tirkis сөзләри арасында табесизлик әлагәси мөвчуддур.

Бағлајычылы табесизлик әлагәси

Ејни чинсли чүмлә үзвләри арасында ишләдилән бағлајычы нејтрал олур, лакин буна бахмајараг, бәрабәр һүгуглу чүмлә үзвләри арасында әлагәни тә'мин едир.

Көјтүрк вә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә чүмлә үзвләри арасында табесизлик әлагәси јарадан көмәкчи сөзләр (бағлајычы) чох дејилдир. Бунларын ичәрисиндә ән чох јајылан бағлајычы yama көмәкчисөздүр:

Kun **yāmā**, tun **yāmā** yelü bardımız (Тон 27) Кечә дә, күндүз дә (сүр'әтлә) чапыб кетдик.

Јухарыдакы чүмләдә yama бағлајычысы ејни чинсли kun,tun заман зәрфликләри арасында табесизлик әлагәси јарадыр.

Табелилик әлагәси

Һәр һансы чүмләни табелилик әлагәсинин иштиракы олмадан тәсәввүр етмәк олмаз. Табесизлик әлагәсиндән фәргли олараг табелилик әлагәси һәм сөз бирләшмәләри, һәм дә чүмләнин үзвләри арасында олур.

Истәр көјтүрк вә истәрсә дә гәдим ујғур јазылы абидәләриндә табелилик әлагәләри ашағыдакы мәгамларда өзүнү көстәрир:

1) предикативликдән узаг олан исми вә ја фе'ли бирләшмәләрин тәрәфләри арасында

2) чүмләнин үзвләри арасында

Табелилик әлагәси ашағыдакы грамматик көрүмләрлә ифадә олунур:

1) үзвләрин бир-биринә јанашмасы јолу илә, 2) сөз бирләшмәси дахилиндә онун тәрәфләри, чүмлә дахилиндә исә баш үзвләрин грамматик чәһәтдән бир-биринә ујушмасы, узлашмасы, икинчи дәрәчәли үзвләрин исә идарә олунмасы илә. Беләликлә, гәдим түрк јазылы абидәләриндә табелилик әлагәләрини ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирмәк олар: 1) јанашма әлагәси, 2) идарә әлагәси, 3) узлашма әлагәси

Јанашма әлагәси

Јанашма әлагәси түрк дилләриндә, әлбә ки, башга грамматик әлагә көрүмләриндән даһа гәдимдир. Нәзәрә алынса ки, бүтүн дилләрдә грамматик әлагәнин шәкилчинин јардымы илә дејил, сөзләрин бир-биринә јанашмасы вә ја сырасы илә ифадәси илкиндир, онда бу

чүр грамматик әлагәнин түрк дилләриндә дә даһа гәдим олдуғуну тәсдиг етмәк олар. Буну гәдим түрк јазылы абидәләриндә јанашма әлагәсинин нисбәтән кенишлији дә ајдын сурәтдә тәсдиг едир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә јанашма әлагәси индики түрк дилләриндә олдуғу кими әсасән тә'јин едәнлә тә'јин олунан үзвләр арасында мүшаһидә едилир; әшјанын адыны, әламәт вә ја кејфијјәтини, сајыны, кәмијјәтини билдирән сөзләр исмә јанашыр вә һеч бир шәкилчи гәбул етмәдән ону тә'јин едир. Belə һалларда јанашма әлагәсинин грамматик вәзифәси тә'јинедичиликлә битмир. Бир сөз икинчи бир сөзә јанашмагла араларында һеч бир шәкилчи иштирак етмәсә дә тәрәфләр арасында грамматик әлагә јаранмагла јанашы һәм дә семантик вәзифә јеринә јетирилир-биринчи тәрәф икинчи тәрәфи бу вә ја дикәр чәһәтдән тә'јин едир. Буна нүмунә олараг көјтүрк јазылы абидәләриндән кәтирилән ашағыдакы мисаллары нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир:

а) Исим исмә јанашыр, бир тәрәфдән ону тә'јин едир, дикәр тәрәфдән исә онунла грамматик әлагәјә кирир. Беләликлә, бир-биринә бағлы олан ики сөз арасында дахили әлагә јараныр:

Ötükän yış olursar, iltä buņ yok (КТk 3) Өтүкән мешәли дағында (тахтда) отурса, елдә сыхынты олмаз;

Türk bodun yok bolmazun (КТk 4) Түрк халгы јох олмасын.

Јухарыдакы мисалларда Ötükän исми yış исминә, türk исми bodun исминә јанашыр. Икинчи сөзү бу вә ја дикәр чәһәтдән тә'јин едән биринчи сөз һәм дә әлагә јарадан грамматик васитәјә чеврилир.

б) Сифәт исмә јанашыр; биринчи сөз икинчи сөзүн һәм әламәт вә ја кејфијјәтини билдирир, һәм дә тә'јинедичилик јолу илә икинчи сөзү грамматик чәһәтдән өзүнә бағлајыр:

Ötükän yışda **yig idi yok** ermis (КТk 4) Өтүкән мешәли дағында јахшы һөкмдар олмамышдыр; Üzä **kök täņri**, asra yağız yir kilintukda (КТб 1) Јухарыда мави көј, ашағыда гонур торпаг јарандыгда...

Биринчи чүмләдә *yig* јахшы, мүнасиб сифәти *idi* саһиб, һөкмдар исминә јанашараг онун кејфијјәтини билдирир вә ејни заманда ики сөз арасында грамматик әлагә јарадыр. Икинчи чүмләдәки *kök* вә **yağız** сифәтләри тә'јинедичиликлә јанашы *täņri* вә *yir* исимләри илә грамматик әлагәјә кирир.

в) ишарә әвәзлији исмә јанашыр, онун әламәтини билдирир вә һәм дә аид олдуғу исимлә грамматик әлагәјә кирир:

bu ödkä olurtım (КТk 1) Бу тахт (үзәриндә) отурдум.

г) мигдар вә ја сыра сајы исмә јанашыр, кәмијјәтә көрә ону тә'јин едир вә һәм дә аид олдуғу исимлә сај арасында грамматик әлагәнин јарадычысына чеврилир:

törtbulun kop yağı ermis (КТб 2) Дөрд тәрәф һамысы (бизә) дүшмән олмуш.

Чүмләдә һеч бир шәкилчи гәбул етмәјән tört сајы *bulun* исмини тә'јин етмәклә јанашы һәм дә һәмин сөзлә грамматик әлагәјә кирир.

Идарә әлагәси

Түрк дилләриндә идарә әлагәси башга дилләрдә олдуғу кими, сөз бирләшмәләринин тәркиб һиссәләри вә чүмлә үзвләри арасында ишләнән грамматик әлагәләр арасында өз ишләклији илә диггәти чәлб едир. Идарә әлагәси әсасән фе'лә бағлы олан грамматик һадисәдир. Фе'лә идарә гејри-предикатив сөз бирләшмәләриндән фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, мәсдәр тәркибләри, гисмән дә фразеоложи бирләшмәләр дахилиндә вә хәбәри фе'лә ифадә олунан чүмләләрдә өзүнү көстәрир. Бундан әлавә, түрк дилләриндә аз да олса исимлә вә гошма илә идарә етмә һалларына да раст кәлмәк мүмкүндүр. Лакин әлагәдә олдуғу сөзү идарә етмә һадисәси гошмаја вә ја башга көмәкчи нитг һиссәләринә хас дејилдир. Етимоложи арашдырмалар көстәрир ки, гошмалар әввәлләр мүстәгил мә'налы сөз олмуш, лакин лексик вә грамматик мә'насыны итирсә дә, әввәлки идарәетмә хүсусијјәтини горујуб сахламышдыр.

Тәркибләр дахилиндә фе'ли сифәт, чүмлә дахилиндә исә хәбәр вәзифәсини јеринә јетирән фе'л әлагәдә олдуғу ады адлыг вә јијәлик һалларындан башга, галан бүтүн һал көрүмләри илә идарә едир. Беләликлә, һәмин идарә көрүмүнүн нәтичәси олараг сөз бирләшмәси илә фе'ли сифәт вә ја фе'ли бағлама арасында грамматик әлагә јараныр. Чүмләдә фе'лә ифадә олунан идарә көрүмүнүн мә'на вә вәзифәләри исә даһа генишдир; мүәјјән бир ады исмин јөнлүк, тә'сирлик, чыхышлыг, аләтлик-биркәлик, јөнәлмә-истигамәт, јерлик-чыхышлыг, чыхышлыг һал көрүмләри илә идарә етмәклә бир тәрәфдән адла фе'л арасында грамматик әлагә јараныр, дикәр тәрәфдән фе'лин тәләби илә сөзүн сонуна артырылан һал шәкилчиси мүхтәлиф мә'налар ифадә едир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә адын адла идарә олунмасына тәсадүф олунмур. Бу исә бепә бир фикир јүрүтмәјә әсас верир ки, гәдим түрк дилиндә јалныз фе'л идарә етмәк **хүсусијјәтинә** малик олмушдур. Јалныз сонралар адлар да әлагәдә олдуғу сөзү идарә етмә әзәллији газана билмишдир.

Түрк дилләриндә фе'лләр, бәллидир ки, тә'сирли вә тә'сирсиз олмагла ики јерә ајрылыр. Фе'лин тә'сирли вә тә'сирсиз олмасы онун идарәетмә имканына да тә'сир көстәрир. Тә'сирли фе'лләр објект тәләб едир вә һәмин објекти мүәјјән вә гејри-мүәјјән тә'сирлик һал көрүмү илә идарә едир. Әксинә објект тәләб етмәјән тә'сирсиз фе'лләр исә әлагәдә олдуғу сөзү јөнлүк, јөнәлмә-истигамәт, јерлик-чыхышлыг, чыхышлыг, аләтлик-биркәлик һал көрүмләри илә идарә едир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә ики чүр идарә әлагәсинә раст кәлмәк мүмкүндүр: а) фе'лә идарә, б) гошма илә идарә әлагәләри.

Фе'лә идарә әлагәси

Јазылы абидәләрдә фе'лә идарә олунан идарә әлагәси сөз бирләшмәләри вә ја чүмләләрин тәркиб һиссәләри арасында апарычы рол ојнајыр. Тәбиидир ки, фе'ли сөз бирләшмәләриндә нәзәрә чарпан идарә әлагәси илә предикатив сөз бирләшмәләриндә мүшаһидә олунан фе'лә идарә арасында бәрабәрлик ишарәси гојмаг олмаз. Она көрә, гәдим түрк јазылы абидәләриндә фе'лә идарә әлагәсини ики јерә ајырмаг олар:

а) гејри-предикатив сөз бирләшмәләринин тәркиб һиссәләри арасында идарә әлагәси;

б) предикатив сөз бирләшмәләринин үзвләри арасында идарә әлагәси.

Гејри-предикатив сөз бирләшмәләриндә идарә әлагәси

Гејри-предикатив фе'ли бирләшмәләрдә идарә әлагәси адла фе'л арасында јалныз грамматик әлагә јаратмагла мәһдудлашмыр. Бу чүр сөз бирләшмәләриндә фе'ли сифәтин, фе'ли бағлама вә ја мәсдәрин тәләби илә мүәјјән һал шәкилчисини гәбул едән ад өзүндән әввәл вә ја сонра кәлән фе'лә грамматик әлагәјә кирир.

Мисал олараг ашағыдакы сөз бирләшмәләрини нәзәрдән кечирәк:

yir kimtukda (KTб 1) јер јарандыгда
Yinçü ügüz (KTk 4) Инчи чајы
yir sayu (KTб 27) һәр тәрәфә
anta kalmış (KTk 9) орада галан
anı bitigli (J 24) ону јазан

Јухарыдакы сөз бирләшмәләринин тәркибиндә *yir* - јер, торпаг; *Yinçü* - Инчи чајы сөзләри **kimtukda**, **koça** фе'ли бағламаларынын тәләби илә гејри-мүәјјән тә'сирлик һал, **ol** (ан) әвәзлији исә јерлик вә тә'сирлик һал көрүмләри илә идарә олунмушдур. Бундан әлавә, һәмин сөз бирләшмәләри дахилиндә һал шәкилчиләри јалныз *yir*, *Yinçü*, *ügüz*, *ol* сөзләри илә *kimtukda*, *koça* фе'ли бағламалары вә *kalmış*,*bitigli* фе'ли сифәтләри арасында грамматик әлагә јарадыр. Демәли, һәмин сөз бирләшмәләри дахилиндә һал көрүмләри һеч бир семантик вәзифә јеринә јетирмир.

Предикатив фе'ли бирләшмәләрдә идарә әлагәси

Индики түрк дилләриндә олдуғу кими, гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә фе'ли предикатив бирләшмәләрдә фе'лә идарә әлагәси өз мүхтәлифлији вә чохтәрәфлилији илә фәргләнир. Бу исә тәсадүфи дејил, чүнки предикатив фе'ли бирләшмәләрдә фе'лә идарә чүмлә үзвләринин бирликдә, чүмлә јарадычылығы демәкдир.

Јазылы абидәләрдә фе'ллә идарә әлагәсини һаллара ҝөрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

Адлыг һал ҝөрүмү илә идарә әлагәси

Адлыг һалла идарә әлагәсинә гәдим түрк јазылы абидәләриндә нисбәтән аз тәсадүф едилир. Бу идарә ҝөрүмү чох вахт илк бахышдан гејри-мүәјјән тә'сирлик һалы хатырладыр. Лакин һәмин типли сөзләр тә'сирли фе'лин објекти олмадығына ҝөрә јалныз адлыг һал кими гәбул олуна биләр. Бундан әлавә, адлыг һал илә идарә олунан сөзүн ону идарә едән ад вә ја фе'ллә әлагәси чох зәиф олур. Адлыг һалла идарә олунан сөз даһа чох сәрбәст ҝөрүнүр. Нүмунә олараг ашағыдакы мисаллара диггәт јетирәк:

...anta içräki **bodun** kop m(aŋa körür anc)a **bodun** kop itdim (KTk 2) орада мәркәздәки халгын һамысыны-мәнә табе олан халгы беләчә чохалтдым;

Türk kağan Ötükän yış olursar irtä buŋ yok (KTk 3) Түрк ханы Өтүкән мешәли дағында (тахтда) отурса еләә сыхынты олмаз;

Biriya **Tabğaç bodun** yağı ermis (KTб 14) Шәргдә табғач халгы (мәнә) дүшмән олмуш.

Биринчи чүмләдә ики дәфә тәкрар олунан **bodun** сөзү әввәлчә адлыг, тәкрар һалда исә гејри- мүәјјән тә'сирлик һалда ишләнмишдир. Биринчи мәгамда һәмин сөз *kör* фе'ли илә, икинчи мәгамда исә тә'сирли it 'етмәк' фе'ли илә идарә олунмушдур.

Икинчи чүмләдә *türk kağan* вә *Ötükän yış* сөз бирләшмәләриндә биринчи тәрәф адлыг һал илә идарә олунмушдур. Марағлыдыр ки, һәмин чүмләдә ишләнән *Ötükän yış* сөз бирләшмәси өзү формача адлыг һалда олса да, јерлик анлајышы ифадә едир. Демәли, сөз бирләшмәси өзлүјүндә чүмләнин шәрт шәклиндә ишләнән **olursar** фе'ли илә идарә олунмушдур. Чүмләдә ишләнән *buŋ*-сыхынты, гәм, кәдәр сөзү әслиндә фе'ллә дејил, чүмләнин хәбәри вәзифәсини јеринә јетирән предикатив *yok* әдаты илә идарә олунмушдур.

Үчүнчү чүмләдә **tabğaç bodun** сөз бирләшмәси тә'сирсиз *yağı ermis* мүрәккәб фе'ли илә адлыг һал илә идарә олунмушдур.

Јөнлүк һал ҝөрүмү илә идарә әлагәси

Јөнлүк һал ҝөрүмү илә идарә әлагәси һәм предикатив, һәм дә гејри-предикатив исми вә фе'ли бирләшмәләр дахилиндә мүшаһидә олунур. Предикатив сөз бирләшмәләри дахилиндә фе'ллә јөнлүк һал ҝөрүмүндә идарә олунан сөз чүмләнин тамамлығы вә зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирир. Чүмләнин хәбәри вәзифәсини јеринә јетирән фе'лин идарәси илә мүәјјән адын көкүнә вә ја сонуна артырылан јөнлүк һал шәкилчиси бир тәрәфдән адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадырса, дикәр тәрәфдән әлавә олундуғу сөзә мүәјјән мә'на чаларı

ашылајыр - иш вә ја һәрәкәтин јерини, истигамәтини, бә'зән дә заманыны билдирир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә әсасән фе'лин тәләби илә јөнлүк һалда идарә олунан сөз ашағыдакы грамматик вә семантик вәзифәләри јеринә јетирир.

1. Һисс, һәјәчан билдирән фе'лләрлә идарә олунараг чүмләнин тамамлығы вәзифәсини јеринә јетирир:

Süçig **sabıŋa**, yımşak **ağısıŋa** arturıp ükuş türk bodun, öltig (KTk 6) Еј түрк халгы, (онларын) ширин сөзләринә, јумшаг һәдијјәләринә алданараг күтләви һалда мәһв олдун;

Täŋridäki **künkä**, yirdäki **elimkä** bökmädim (J 7) Ҝөјдәки ҝүнәшдән, јердәки елимдән дојмадым;

bödkä körigma bağlar, gü yaŋıltaçı siz (KTk 11) Тахта итаәт едән бәјләр, сиз чох тез јанылансыныз;

Çik **bodunka** tutuk birtim (МЧ 26) Чик халгына тутук (рүтбәси) вердим;

Alp er **biziŋä** tägmis erti (KTб 40) Ијид адамлар бизә басгын етмишдиләр;

Tabğaç kağanka ilig törüsin alı birmis (KTk 9) Табғач ханлығындан дөвләтини ҝери алмыш;

Kemkä ilig kazğanur män (KTб 9) Ел бирлијини кимин үчүн әлдә едирәм?

Јухарыдакы мисалларда тамамлыг вәзифәсини јеринә јетирән *sab, ağı, kün, elim, böd, kem, çik bodun, Tabğaç kağan* сөзләри вә сөз бирләшмәләри чүмләнин фе'ли хәбәринин идарәси илә јөнлүк һал шәкилчисини гәбул етмишдир. Һәмин сөзләрин вә сөз бирләшмәләринин јөнлүк һал шәкилчиси гәбул етмәси чүмләнин тамамлығы илә фе'ли хәбәри арасында грамматик әлагәнин јаранмасыны тә'мин едир. Тәбиидир ки, заман кечдикчә дилин идарә системиндә дә мүәјјән дәјишикликләр баш верир. Гәдим дөврдә бир чүр идарә олунан сөз (үзв) индики түрк дилләриндә һәмин мәгамда башга һал ҝөрүмү илә идарә олунур. Мәсәлән, **Tabğaç kağanka** сөз бирләшмәси индики дилимиздә **Табғач ханлығындан** шәклиндә чыхышлыг һал ҝөрүмү илә, **üçün** гошмасы илә әлагәдә олан kem әвәзлији исә јијәлик һал илә идарә олунур (кимин үчүн).

Јөнлүк һал ҝөрүмү илә идарә олунан јер зәрфлији

Јөнлүк һал ҝөрүмү илә идарә олунан вә чүмләдә јер зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирән адлар гәдим түрк јазылы абидәләриндә өз зәнкинлији, чохишләклији илә диггәти чәлб едир. Бу исә јазылы абидәләрдә әсасән фе'лин идарәси илә ишләнән јөнлүк һал шәкилчисинин тәкчә истигамәт дејил, һәм дә јер анлајышы ифадә етмәси илә бағлыдыр. Олсун ки, јөнлүк һал ҝөрүмү илә идарә олунан сөзүн јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләдилмәси һәмин һал ҝөрүмүндә тамам-

лыг вәзифәсини јеринә јетирән сөзүн сонунда **-ka, -kä, -a, -ä** һал шәкилчисинин илк семантик вәзифәси илә бағлыдыр. Лакин һәмин мә'наны јөнәлмә мә'насы илә там ејни тарихи кечмишә бағламаг олмаз:

Ilgärü **kün toğsı k(k)a**, birgärü kün ortusı ŋaru, kurı garu **kün batsıkıŋa**, yırgaru tün ortusıŋaru, antı içräki bodun kop m(aŋa) korur ança bodun kop itdim (KTk 2) Ирәлидә-шәргдә, сағда-ҹәнубда, архада-гәрбдә, орада мәнә табе олан халгы бу гәдәр чохалтдым;

Biriyä Tabgaç bodun yagı ermis (KTб 14) Сағ тәрәфдә (ҹәнубда) Табғач халгы бизә дүшмән олмуш;

Üzä kök täŋri, asra yagız yir kılıntukda ekin ara kisi oglı kılınmıs (KTб 1) Јухарыда мави ҝөј, ашағыда гонур торпаг јаран-дығда икиси арасында инсан оғлу јаранмыш.

Јухарыдакы мисалларда јөнлүк һал көрүмү илә идарә олунан *kün toğsık, kün batsık, kün ortusı, biriyä* сөзләри вә сөз бирләшмәләри илкин семантик вәзифәләринин әксинә оларaг иш, һәрәкәтин јерини билдирән јер зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирир.

Јөнлүк һал көрүмү илә идарә олунан заман зәрфлији

Көјтүрк јазылы абидәләриндә јөнлүк һал көрүмү илә идарә олунан сөзләрин мүәјјән бир гисми ҹүмләдә јер вә ја истигамәти дејил, иш, һәрәкәтин иҹра олундуғу вахты билдирән заман зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирир. Јөнлүк һал көрүмү илә идарә олунан сөзүн заман анлајышы ифадә етмәси вә заман зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирмәси, шүбһәсиз ки, гәдим түрк дилиндә нисбәтән сонракы дөврләрдә баш верән семантик инкишафын нәтиҹәсидир:

Ol **ödkä** kul kullig bolmıs erinç (KTб 21) О заманлар гул гул саһиби олмуш иди;

Kül tigin **koŋ, yılka yiti yägirmikä** uçı (KTб53) Күл-тикин гојун илиндә, (ајын) он једдисиндә өлдү;

Tokuzınç ay **yeti otuzka** yog ertimiz (KTб 53) Доггузунҹу ајын ијирми једдинҹи күнү дәфн етдик;

Altı otuz yaşıŋa kırkız tapa süläḋimiz (KTб 35) Ијирми алты јашы (тамам оланда) гырғызлар тәрәфә гошун чәкдик;

Bir yılka beş yolı süŋüşdimiz (KTб 45) Бир илдә беш дәфә гошун чәкдик;

Yazıŋa oguzgaru sü taşıkdımız (KTб 48) Јазда оғузларын үзәринә гошун чәкдик.

Јөнлүк һал көрүмү илә идарә олунан сөзүн заман зәрфлији вәзифәсиндә ишләдилмәси, шүбһәсиз ки, гәдим түрк дили үчүн јенидир. Буну һәмин һал көрүмүндә олан сөзләрин индики түрк дилләриндә ејни мәгамда әсасән јерлик һалда ишләдилмәси һадисәси дә сүбут едир. Демәли, сөз вә ја сөз бирләшмәләри өз идарә көрүмүнү дәјишсә дә, ҹүмләдә грамматик вә семантик вәзифәсини дәјишмәмишдир. Јөнлүк

һал көрүмүндә заман зәрфлији вәзифәсиндә ишләдилмиш олан јухарыдакы мисаллар түрк дилләринин чохунда јерлик һал көрүмүндә заман зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирир: **о вахтда, о илдә, доггузунҹу ајын ијирми једдисиндә, ијирми алты јашы тамам оланда, бир илдә, јазда.**

Гошма илә јөнлүк һал көрүмүндә идарә олунан сөзләр вә ја сөз бирләшмәләри

"Сөзүн әлагәдә олдуғу гошма илә идарә олунмасы" анлајышы шәртидир вә гошманын исмин мүәјјән һал көрүмүндә олан сөзлә грамматик әлагәдә олмасы *һәлә* гошалашмамыш сөзүн илк ишләнмә дөврүнүн галығыдыр.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә раст ҝәлән бүтүн гошмалар ҹүмләдә өзүндән әввәл ҝәлән адлары мүәјјән һал көрүмләри илә идарә едир.

Әски түрк јазыларында гошмалар исми әсасән адлыг һал көрүмү илә идарә едир. Бу типли сөзләр гошма илә бирликдә ҹүмләнин әсасән зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирир:

Ilgärü **Şantun yazıka tägi** sülädim (KTk 3) Ирәлидә (шәргдә) Шантуң чөлүнәдәк гошун чәкдим;

Tokuz Ersänkä tägi sülädim (KTk 3) Доггуз Өрсәнәдәк гошун чәкдим;

taluyka kiçig tägmädim (KTk 3) дәнизә чатмағыма аз галды;

Yırgaru oguz **bodun tapa**, ilgärü **kıtaň tatabı bodun tapa**, birgärü **Tabğaç tapa** eki yägirmi...(sulädim) (KTб 28) Шималда оғуз халгына тәрәф, шәргдә кидан, татабы халгына тәрәф, ҹәнубда Табғача тәрәф он ики дәфә (гошун чәкдим).

Гошма илә јөнлүк һал көрүмүндә идарә олуан адларын јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләдилмәси һадисәси индики түрк дилләри үчүн дә хас олан өзәллик олараг галыр.

Јөнәлмә-истигамәт һал көрүмүндә идарә олунан вә ҹүмләнин јер зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирән сөзләр

Јөнәлмә-истигамәт һал көрүмү семантик вә грамматик вәзифәләринә ҝөрә јөнлүк һал көрүмүндән, демәк олар ки, фәргләнмир. Һәр ики һал көрүмү фе'лин идарәси илә ифадә олунур вә иш, һәрәкәтин мүәјјән бир објектә доғру јөнәлдијини билдирир. *-karu, kärü,-ğaru,-aru,-äru* шәкилчили вариантлары илә идарә олунан адлар, адәтән, ҹүмләнин јер зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирир:

Yırğaru **tün ortusıŋaru** anta içräki bodun kop maŋa korur... (KTk 2) Солда-ҹәнубда, орада мәркәзи халгын һамысы мәнә табедир;

Ilgärü, kurğaru sulap tirmis (KTб12) Шәргдә, гәрбдә гошун чәкиб (адамлары) топламыш;

Yazıŋa **Oğuzğaru** sü taşıkdımız (KTб 48) Јазда Огуз елинә тәрәф гошун чәкдик.

Јөнәлмә-истигамәт һал кәрүмү дилимиздә унудулдугуна көрә һәмин һал шәкилчиләри илә идарә олунан сөзләрин мүәјјән синтактик вәзифәни јеринә јетирмәси һадисәсинә дә тәсадүф едилмир.

Тә'сирлик һал кәрүмү илә идарә олунан сөз вә ја сөз бирләшмәләри

Исим истәр мүәјјән вә истәрсә дә гејри-мүәјјән тә'сирлик һал кәрүмүндә, адәтән, фе'лә идарә олунур вә бу һал кәрүмүндә олан сөзләр, бир гајда оларaг, чүмләнин тамамлыгы вәзифәсини јеринә јетирир. Бу чәһәтдән түрк јазылы абидәләри индики түрк дилләриндән фәргләнмир.

Мүәјјән тә'сирлик һал кәрүмү әски түрк јазылы абидәләриндә *-ı, -ik, -ığ, -k; -ın, -in, -i* шәкилчи вариантлары илә идарә олунур:

Yağru kontukda kisrä anıg **bilig** anta öyür ermis (KTk 8) Јахында мәскән салдыгдан сонра пис адәтә јијәләнмиш;

Irak **bodunığ** ança yağıtur ermis (KTk 5) узагда (јерләшән) халглары беләчә топламыш:

Bilig bilmäz kisı, ol **sabığ** alıp yağru barıp üküş kisi ölüg (KTk 7) Биликдән узаг олан адамлар, о сөзләри ешидиб јахын кәлди, чохлу (мигдарда) мәһв олдунуз;

Türk bodunıg adı, küsi yok bolmazun tiyin kanım **kağanıg,** ögim **katunıg** köturmis täŋri (KТб25) Түрк халгынын ады, шөһрәти јох олмасын дејә аллаһ хан атамы, ханым анамы јүксәлтмиш.

Әски түрк јазыларында **-ın,-in** тә'сирлик һал шәкилчиси илә әсасән мәнсубијјәт шәкилчили адлар идарә олунмушдур. Она көрә көјтүрк јазылы абидәләриндә һәмин шәкилчи илә идарә олунан сөзләрин сајы чох аздыр:

Sabımın tukäti esidgil (KTk 1) нитгими ахырадәк динләјин;

Ak adğırıg udlukın siyu urtı (KTб 36) Аг ајгырын омбасыны сындырды.

Јазылы абидәләрдә (хүсусилә көјтүрк јазыларында) адларын -ı, -i тә'сирлик һал шәкилчиси илә идарә олунмасы һадисәсинә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу шәкилчи вариантынын көјтүрк әдәби дилинин инкишафы просессиндә нисбәтән сонралар әмәлә кәлдијинә һеч бир шүбһә јохдур:

Türk bağlar, bodun, **bunı** esidiŋ, (KTk 10) Ej түрк бәјләри, халгы, буну ешидин.

Јерлик, јерлик-чыхышлыг һал кәрүмү илә идарә олунан сөзләр

Көјтүрк јазылы абидәләриндә фе'лин әлагәдә олдугу сөзү јерлик вә ја јерлик-чыхышлыг һал кәрүмү илә идарә етмәси һадисәсинә даһа чох

тәсадүф едилир. Бу исә фе'лин идарәси илә мејдана чыхан **-da, -dä** шәкилчисинин бир тәрәфдән гәдимлији, башга тәрәфдән исә онун грамматик вә семантик функсијасынын кенишлији илә бағлыдыр.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә *-da, -dä* шәкилчиси илә идарә олунан адлар чүмләдә мүхтәлиф семантик вәзифәләр јеринә јетирир:

1. Иш вә ја һәрәкәтин јерини билдирән зәрфлик вәзифәсини јеринә јетирир:

Täŋri täg **täŋridä** bolmış türk bilgä kağan bu ödkä olurtım (KTk 1) (Мән) танрытәк кәјдә јаранмыш биличи түрк ханы бу тахтын (үзәри) нә отурдум;

Ol bodunıg **Tabarda** konturdımız (KTб 33) О халгы Табарда јерләшдирдик;

Tamağ Iduk başda süŋişdimiz (KTб 46) Тамаг Ыдук зирвәсиндә вурушдуг;

2. Иш вә ја һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини билдирән јер зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирир:

Türk bodun kanın bolmayın **Tabğaçda** adırıltı (Тон 2) Түрк халгы (өз) ханы олмадыгы һалда Табгачдан ајрылды;

Tabğaç kağanta Isyi Likän kälti (KTб 52) Табгач ханлыгындан Исји Ликән кәлди;

3. Чүмләнин заман зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирир:

Kül tigin **ol süŋüşdä** otuz yaşayur erti (KTб 42) О вурушма заманы Күл-тикинин отуз јашы вар иди;

Tonga tigin yoğınta egirip ölürtibiz (KTб 47) Тонга-тикинин дәфни заманы (онлары) мүһасирәјә алыб өлдүрдүк.

4. Чүмләнин тамамлыгы вәзифәсини јеринә јетирир:

Közdä yaş kälsär eti dä **köŋültä** sığıt kälsär, yanturu sakıntım (KTб 51) Көзүмдән јаш кәлдисә дә, гәлбимдә ағладым, дәнә-дәнә кәдәрләндим.

Чыхышлыг һал кәрүмү илә идарә олунан сөзләр

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә, адла фе'л арасында грамматик әлагә јарадан чыхышлыг һал шәкилчиси јох дәрәчәсиндәдир. Олсун ки, бу грамматик һадисә бир тәрәфдән јерлик һал шәкилчисинин һәм дә иш, һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини ифадә етмәси һадисәси, дикәр тәрәфдән исә чыхышлыг һал шәкилчисинин јерлик һал шәкилчисиндән чох сонра әмәлә кәлмәси илә бағлы олмушдур.

Исмин чыхышлыг һал шәкилчиси илә идарә олунан адлар, адәтән, чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирир:

Yaraklıg **kantan** (kantın ?) kälip yana eltdi? Süŋiglig **kantan** kälipän sürä eltdi (KTб 23) Силаһлы (адамлар) һарадан кәлиб (сәни) мәғлуб етди, сүнкүлү (адамлар) һарадан кәлиб (сәни) сүрүбапарды.

Тоњјукукун шәрәфинә јазылмыш көјтүрк абидәсиндә адлар ашағыдакы чыхышлыг һал шәкилчиләри илә идарә олунур:

Oğuzdantan körüg kälti (Тон 8) Огуздан часус кəлди;

Tabğaç **bäridänyän** täg kitaň öndänyän täg. Bän **yırdantayan** tägäyin (Тон 11) Табгач (ели) сағдан (чанубдан) һүчума кеч. Кидан (ели) ирəлидəн (шəргдəн) һүчум ет. Мəн солдан (шималдан һүчум) едəчəjəм.

Алəтлик-биркəлик һал көрүмү илə идарə олунан сөзлəр

Адларын алəтлик-биркəлик һал көрүмү илə идарə олунмасы һадисəсинə гədим түрк jазылы абидəлəриндə чох аз тəсадүф олунур. Фе'ллə ад арасында грамматик əлагə jарадан бу һал көрүмү, олсун ки, анатүрк дилиндə дə мөвчуд олмушдур. Белə ки *-n, -ın, -in* шəкилчиси илə ифадə олунан һəмин һал көрүмүнүн əламəтлəринə бир лексик ваһид һалында тəчрид олунан бə'зи сөзлəрин тəркибиндə инди дə раст кəлмəк мүмкүндүр.

Алəтлик-биркəлик һал көрүмү илə идарə олунан сөзлəр чүмлəдə əсасəн тəрз зəрфлиjи вəзифəсини jеринə jетирир:

süngün açdımız (Тон 28) сүнкү илə (jол) ачдыг;

Süçig **sabın**, yımşak ağın arıp ırak bodunığ ança yağutır ermis (KTk 5) Ширин сөзлəри, јумшаг һəдиjjəлəри илə алдадыб узагда jашаjан халглары белəчə jахынлашдырмыш;

Ol **yolın** yorısar, unç (Тон 24) О jол илə кедилəрсə, (бу) мүмкүндүр;

Ulığ Irkin **azkına** erin täzip bardı (КТб 34) Улуг Иркин азачыг дөjүшчү илə гачыб кетди.

Алəтлик-биркəлик һал көрүмү илə идарə олунан сөзүн jазылы абидəлəрдə бə'зəн заман зəрфлиjи вəзифəсини jеринə jетирмəси һалларына да раст кəлмəк мүмкүндүр:

Kışın Kitaň tapa süladimiz (Мок Ха 2) Гышда Кидан (елинə) тəрəф гошун чəкдик.

Jиjəлик һал көрүмү илə идарə олунан сөзлəр

Jиjəлик һал көрүмү башга һал көрүмлəриндəн фəргли оларағ адларын идарəси илə ортаjа чыхыр. Она көрə дə jиjəлик һал шəкилчиси, адəтəн, адла ад арасында грамматик əлагə jарадыр. Она көрə jиjəлик һал шəкилчисинин предикативликлə һеч бир əлагəси олмур. Демəли, бу шəкилчи һəмишə исми сөз бирлəшмəсинин тəрəфлəри арасында грамматик əлагə jарадыр. Онун семантик вəзифəси исə jиjəлик, саһиблик анлаjышы ифадə етмəклə мəһдудлашыб галыр. Исми сөз бирлəшмəсинин тəрəфлəри арасында грамматик əлагə jарадан *-ın, -in, -nın, -nin* шəкилчиси əслиндə сөз бирлəшмəсинин мəнсубиjjəт шəкилчиси гəбул едəн икинчи тəрəфи илə идарə олунур.

Башга һал көрүмлəриндəн фəргли оларағ jиjəлик һал шəкилчисини гəбул едəн сөз аjрылыгда чүмлəнин үзвү олмур, əлагəдə олдуғу сөз бирлəшмəси илə бирликдə чүмлəнин мүрəккəб үзвү вəзифəсини jеринə jетирир:

Tabğaç kağanıŋ, içräki bädizçig ıı (KTk 12) Табгач ханлығынын сараj рəссамыны көндəрди;

Igidmiş **kağanınıŋ, sabın** almatın (KTk 9) (Сиз) jүксəлтмиш ханыныэын сөзүнү ешитмəдиниз.

Көjтүрк jазыларында тə'сирлик һал шəкилчиси олан, лакин бə'зəн jиjəлик һал шəкилчиси jериндə ишлəдилəн *-ığ, -ig* шəкилчили сөз бирлəшмəлəриндə дə һəмин морфоложи əламəт белə бир мəгамда jалныз адла ад арасында грамматик əлагə jарадыр вə jиjəлик анлаjышы ифадə едир:

Ak **adğırığ udlıkın** siyu urtı (КТб 36) Ағ аjғырын омбасыны сындырды.

Узлашма əлагəси

Гəдим түрк jазылы абидəлəриндə истəр сөз бирлəшмəлəринин тəрəфлəри, истəрсə дə чүмлəнин баш үзвлəри арасында шəхсə вə кəмиjjəтə көрə узлашма əлагəси jарадан шəкилчилəр өз сабитлиjи илə диггəти чəкир. Олсун ки, əски түрк дилиндə чүмлəнин үзвлəри вə сөз бирлəшмəлəринин тəрəфлəри арасында шəхсə вə кəмиjjəтə көрə узлашма əввəллəр мəнтиги jолла олмуш, лакин дилин сонракы инкишафы просесиндə мəнтиги узлашма морфоложи узлашма көрүмү илə əвəз олунмушдур. Она көрə jазылы абидəлəрдə бə'зəн мəнтиги узлашма илə грамматик узлашма арасында мүəjjəн бир зиддиjjəт өзүнү көстəрир, шəхсə вə кəмиjjəтə көрə тəк олан сөз чохлуг билдирəн предикатла əлагəjə кирир. Белə һалларда чүмлəдə узлашма əлагəсинин позулдуғу көстəрилир. Бунунла белə, əски түрк jазылы абидəлəриндə истəр сөз биолəшмəлəринин тəрəфлəри, истəрсə дə чүмлəнин баш үзвлəри бир-бири илə шəхс вə кəмиjjəтə көрə əсасəн узлашыр.

Сөз бирлəшимəлəри арасында нəзəрə чарпан узлашма əлагəси jазылы абидəлəрдə əсасəн исми сөз бирлəшмəлəри дахилиндə өзүнү көстəрир:

bu öd (KTk 1) бу тахт
türk bodun (Тон 2) түрк халгы
täŋri oğlı (CC 22) танры өвлады
inim Kasuk (hc 7) кичик гардашым Касук вə с.

Бу чүр узлашма əлагəсинə фе'ли сифəт вə фе'ли бағлама тəркиблəринин тəрəфлəри арасында да раст кəлмəк мүмкүндүр.

Чүмлəнин үзвлəри арасында кедəн узлашма əлагəси jазылы абидəлəрдə диггəти даһа чох чəлб едир. Шəхсə вə кəмиjjəтə көрə узлашма һадисəси əсасəн чүмлəнин баш үзвлəри арасында мүшаһидə едилир.

Мүбтәда илә хәбәр арасында биринчи шәхсин тәкинә көрә узлашма һадисәсинә аид мисаллар:

Bän ança tirmän-bän bilgä Tonukuk (Тон 37) Мән беләдејирәм-мән, биличи Тонјукук;

Bilgä Toñukuk-bän özüm Tabġaç iliŋä kılıntım (Тон 1) Биличи Тонјукук-мән өзүм Табгач елинде доғулдум;

yanturu **sakıntım**, katïġdı **sakıntım** (КТб 51) бир даһа кәдәрләндим, бәрк кәдәрләндим.

Мүбтәда илә хәбәрин биринчи шәхсин чәминә көрә шәхс вә кәмиjјәтчә узлашмасына аид мисаллар:

Ol sabıġ esidip, bäglär, kopan yanalım (Тон 36-37) О сөзләри ешидиб (дедик ки,) бәјләр, кери дөнәк;

Altun yışığ aşa kältimiz, Ertis ügüzig keçä kältimiz (Тон 37-38) Алтун мешәли дағыны ашараг кәлдик, Иртыш чајыны кечәрәк кәлдик;

Näkä täzär biz, üküş tiyin, näkä korkur biz, az tiyin (Тон 38-39) (Дүшмән) чохдур дејә нијә гачырыг, нијә азыг дејә горхуруг;

Täŋri yarlıkaduk üçün üküş tiyin korkmadımız, süŋüşdimiz (Тон 40-41) Танры јарикар олдуғу үчүн (дүшмән) чохдур дејә биз горхмадыг.

Јухарыдакы чүмләләрдә бә'зән мүбтәда заһирдә олмаса да, узлашма әлагәсинин тәләбинә ујғун олараг тәсәввүр олунан мүбтәда илә шәхс вә кәмиjјәтә көрә узлашыр.

Икинчи шәхсин тәкиндә вә чәминдә дә мүбтәда илә хәбәр ејни гајда үзрә шәхс вә кәмиjјәтә көрә узлашыр:

Ötükän yış olursar bäŋgü il tuta olurtaçı sän, türk bodun tok (КТк 8) Өтүкән мешәли дағында һөкмдар олсан, ел бирлијини әбәди олараг сахлајарсан, еј түрк халгы, тох оларсан;

Arık ok sän, açsık, tosık ömäzsän (КТк 8) Јохсул олан вахт сән ачлыг, тохлуг һаггында дүшүнмүрсән.

Türk bäglär, bodun, bunı esidiŋ (КТк 10) Еј түрк бәјләри, халгы, буну ешидин;

Aŋar köru biliŋ, türk amtı bodun bäglär, bödkä körigmä bäglär gü yaŋıltaçı siz (КТк 11) Еј индики түрк бәјләри, ону көрәркән билин, тахта итаәт едән бәјләр, сиз чох тез јаныландыныз.

Үчүнчү шәхсин тәкиндә баш үзвләрин шәхс вә кәмиjјәтә көрә узлашмасы чох һалларда диггәти онунла чәлб едир ки, чүмләнин мүбтәдасы заһирдә олмур вә шәхс сонлуғу васитәси илә тәк һалда олан мүбтәда јалныз тәсәввүр олунур:

Olurıpan türk bodunıŋ ilin törüsin tuta birmis, ili birmis (КТб 1) Тахтда отураpaг түрк халгынын елини, һакимијјәтини горујуб сахламыш, тәшкил етмиш;

Ekin ara idi oksız kök türk (idi) ança olurur ermis (КТб 2-3) Икиси арасында ән'әнәви һөкмранлығы олмајан Көјтүрк (гәбиләси) орада мәскән салмыш;

Kögmän yolı bir ermis, tumıs... (Тон 23) Көкмәнин бир јолу вар, о да донмушдур.

Јазылы абидәләрдә үчүнчү шәхсин чәминдә баш үзвләрин шәхс вә кәмиjјәтә көрә узлашмасына чох аз тәсадүф олунур. Үмумијјәтлә, көјтүрк јазыларында чох вахт үчүнчү шәхсин тәкини билдирән шәхс шәкилчиси ејни заманда чәмлик анлајышы ифадә едир. Бу исә узлашма һадисәсинин гәдим түрк дилиндә сабитләшинчәјәдәк чох узун бир инкишаф јолу кечдијини көстәрир. Үчүнчү шәхсин тәкини билдирән шәкилчинин чәмлик билдирән мүбтәда илә мәнтиги чәһәтдән узлашмасына аид мисаллар:

Eçüm apam Bumın kaġan, İstämi kaġan olurmıs (КТб 1) улу атам, бабам Бумын хан, Истәми хан инсан оғлу үзәриндә һөкмдар олмушлар;

Yuġçı, sıġıtçı öŋrä-kün toġsıkda Bökli çöl(l)ig il, Tabġaç, Tüpüt, Apar, Purum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz tatar, Kıtañ, Tatabı bunça bodun kälipän sıġtamıs, yıġlamıs (КТб 4) Ағлајанлар, һөнкүрәнләр өз кәдәрләрини билдирмәк үчүн иралидән-шәргдән Бөклү чөлүндән, Табгачдан, Отуз Татардан, Кидандан, Татабыдан - бу гәдәр халг кәлиб һөнкүрмүшләр, ағламышлар.

Јухарыдакы мисалларда һәмчинс мүбтәдалар индики түрк дилләриндән фәргли олараг шәхс вә кәмиjјәтчә узлашмыр. Бу чәһәтдән көјтүрк јазылы абидәләриндә шәрт будаг чүмләләри диггәти даһа чох чәлб едир. Шәрт будаг чүмләләринин баш чүмләси, адәтән, шәхс вә кәмиjјәтә көрә будаг чүмләнин хәбәри илә узлашмыр. Бу грамматик һадисә **-sar, -sär** шәрт шәкилчисини гәбул едән фе'лин гәдим түрк дилиндә, үмумијјәтлә, грамматик чәһәтдән дәјишмәси илә бағлыдыр. Башга сөзлә десәк, -sar, -sär шәкилчиси һәмишә үчүнчү шәхсин тәкини билдирдији һалда, баш чүмләнин хәбәри мүхтәлиф шәхсә көрә дәјишир:

Ol yirgärü **barsar**, türk bodun, öltäçisän (КТк 8) Еј түрк халгы, о јерә кетсән, мәһв олачагсан.

Сөз бирләшмәләри

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән гејри-предикатив сөз бирләшмәләринин әмәлә кәлмәсиндә грамматик әлагәнин һәр үч көрүмүндән - јанашма, идарә вә узлашма әлагәләриндән истифадә олунмушдур.

Предикатив сөз бирләшмәләриндә грамматик әлагә васитәләри өз сәрбәстлији илә диггәти чәлб едирсә, гејри-предикатив сөз бирләшмәләриндә грамматик әлагә васитәләри сәрбәстликдән нисбәтән узагдыр. Она көрә бу типли сөз бирләшмәләри чох вахт синтактик јолла әмәлә кәлән дүзәлтмә сөзү хатырладыр. Мәһз бу кејфијјәтинә көрәдир ки, гејри-предикатив сөз бирләшмәләри чох һалларда чүмләнин мүрәккәб үзвү вәзифәсини јеринә јетирир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә јанашма, идарә вә узлашма әлагәләри арасында әмәлә қәлән **гејри-предикатив сөз бирләшмәләри** ады алтында илк нөвбәдә исми сөз бирләшмәләри, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри нәзәрдә тутулур. Сабит сөз бирләшмәләринин бир гисми исми бирләшмәләрдән тәчрид олунмушдурса, башга бир гисми өзүнә көрә үзвләри вә предикативлији олан сөз бирләшмәләридир. Лакин гурулушча чүмләни хатырладан бу типли сөз бирләшмәләри мүстәгил мә'на ифадә етмир.

Исми сөз бирләшмәләри

Түрк дилләриндә гејри-предикатив сөз бирләшмәләри дахилиндә исми (вә ја тә'јини) сөз бирләшмәләринин мигдары даһа чохдур. Исми сөз бирләшмәләри әксәријјәтлә әшјаны адландырмаг хүсусијјәтинә маликдир. Она көрә бу типли сөз бирләшмәләрин бә'зиси инкишаф просесиндә лүғәт ваһидинә чеврилир. Белә сөз бирләшмәләри тәркиб һиссәләринә ајрылмыр вә бир лексик ваһидә чеврилир. Исми сөз бирләшмәләри әксәријјәтлә ваһид бир әшја анлајышы ифадә етдијинә көрә чүмләнин мүрәккәб үзвү - мүбтәдасы, исми хәбәри, тамамлығы вә зәрфлији олур.

Исми сөз бирләшмәләринин тәрәфләри јанашма, идарә вә узлашма әлагәләри васитәси илә бирләшир. Индики түрк дилләриндә олдуғу кими, гәдим түрк дилиндә дә идарә әлагәси исми бирләшмәләрин әмәлә қәлмәсиндә апарычы рол ојнамышдыр.

Көјтүрк јазыларында раст қәлән исми бирләшмәләр әмәлә қәлмә јолларына көрә индики түрк дилләриндә ишләдилән еҗни типли исми бирләшмәләрдән фәргләнмирсә, онларын семантикасында бә'зи фәргли өзәлликләрә раст қәлмәк мүмкүндүр. Бу да тәсадүфи дејил, чүнки дилдә сөзләрин фонетикасы, лүғәт тәркиби, грамматик гурулушу дәјишдији кими, сөз бирләшмәләриндә дә дәјишикликләр баш верир.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә раст қәлән исми бирләшмәләри мүасир түрк дилчилијиндә олдуғу кими ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

Биринчи нөв исми бирләшмәләр

Адлардан ибарәт олан мүхтәлиф мә'налы грамматик вәзифәли сөзләрин башга бир ада јанашмасы јолу илә әмәлә қәлән сөз бирләшмәләри, адәтән, **биринчи нөв исми бирләшмә (вә ја** тә'јини сөз бирләшмәси) ады алтында өјрәнилир. Башга нөв исми бирләшмәләрдән фәргли олараг биринчи нөв исми бирләшмәләрин тәрәфләри, бағлыдыр ки, тәркиб һиссәләринә ајрылыр - бирләшмәнин биринчи тәрәфи тә'јин, икинчи тәрәфи исә чүмләнин мүбтәдасы, тамамлығы, зәрфлији, исми хәбәри вәзифәләрини јеринә јетирир.

Көјтүрк јазыларында үзвләринә көрә тәркиб һиссәләринә ајрылмајан *гәбилә, тајфа, јер, даг, чај, көл, шәхс* адлары мәһз биринчи нөв исми бирләшмәләр әсасында әмәлә қәлмишдир.

Олсун ки, јанашма әлагәси илә әмәлә қәлән биринчи нөв исми бирләшмәләр башга јолла дүзәлән исми бирләшмәләрдән даһа гәдимдир. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, көјтүрк јазылы абидәләриндә биринчи нөв исми бирләшмәләр даһа чохдур. Беләликлә, әски түрк јазылы абидәләриндә раст қәлән биринчи нөв исми бирләшмәләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Һәр ики тәрәфи исимдән ибарәт олан биринчи нөв исми бирләшмәләр:

Şatun yazı (KTk 3) Шантун чөлү
Ötükän yış (KTk 4) Өтүкән мешәли дағы
tabğaç bodun (KTk 4) табғач халгы
Çuğay yış (KTk 6) Чугај мешәли дағы
türk kağan (KTk 3) түрк ханы
türk bäglär (KTk 10) түрк бәјләри
Bumın kağan (KTб 1) Бумын хан
Istämi kağan (KTб 1) Истәми хан
Mağı Kurğan (Мок 31) Мағы курған
Tabğaç bäg (KTб 7) Табғач бәји
Tañkut kağan (Мок 24) Тангут ханы
Karluk kağan (Мок 29) Гарлуг ханы

Көјтүрк јазылы абидәләриндә раст қәлән биринчи нөв исми бирләшмәләрин бир гисми индики түрк дилләриндә мә'нача икинчи нөв исми бирләшмәјә ујғун қәлир. Бу исә биринчи нөв исми бирләшмәләрин әмәлә қәлмә тарихинә көрә икинчи вә үчүнчү нөв исми бирләшмәләрдән даһа гәдим олдуғуну бир даһа сүбут едир.

Һәр ики тәрәфи исимлә ифадә олунан биринчи нөв исми бирләшмәләрин бир гисми гурулушча биринчи нөв исми бирләшмә шәклиндә олса да, чүмләдә тәркиб һиссәләринә ајрылмыр вә чүмләнин мүрәккәб үзвү олур. Тәсадүфи дејил ки, тәркиб һиссәләри чүмләдә үзвләринә ајрылмајан исми бирләшмәләр индики түрк дилләриндә әксәријјәтлә икинчи нөв исми бирләшмәјә чеврилмишдир. Нүмунә олараг бунлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир:

Tabğaç bodun табғач халгы
türk bodun түрк халгы
türk bäglär түрк бәјләри
tañkut bodun тангут халгы
tabğaç bodun Чин халгы
az bodun Аз халгы
Tabğaç bäg Табғач бәји
karluk bodun гарлуг халгы вә с.

Јазылы абидәләр ајдын сурәтдә көстәрир ки, гәдим түрк дилиндә *гәбилә, јер, чај, көл, даг* вә с. кими ономастик ваһидләр әсасән биринчи нөв исми бирләшмә шәклиндә мејдана чыхмышдыр. Лакин һәмин

ономастик ваһидләр мәзмунча икинчи нөв исми бирләшмә функсијасыны јеринә јетирмишләр. Буннлара мисал олараг ашағыдакы сөз бирләшмәләрини ҝөстәрмәк олар:

а) јер ады билдирән вә тәркиб һиссәләринә парчаланмајан биринчи нөв исми бирләшмәләр:

Şantun yazı (KTk 3) Шантун чөлү
Mağı Kurğan (Мок 31) Мағы Курған
Kadirkan yış (KTб 2) Кадыркан јышы
Altun yış (Мок 27) Алтун јышы
Yir Bayirku (KTб 36) Јир Бајырку
Tämir Kapığ (KTk 3) Дәмир Гапы
Çuğay yış (KTk 6) Чуғај јышы

б) етник вә ја гәбилә ады билдирән вә тәркиб һиссәләринә парчаланмајан биринчи нөв исми бирләшмәләр:

türk bodun (KTk 6) түрк халгы
Tabğaç bodun (KTk 4) Табгач халгы
Az bodun (KTб 43) Аз халгы
çik bodun (Мок 26) чик халгы вә с.

в) шәхс ады, титул вә һәрби рүтбә билдирән вә тәркиб һиссәләринә парчаланмајан биринчи нөв исми бирләшмәләр:

Bögü kağan (Тон 34) Бөкү хан
Bumın kağan (KTб 1) Бумын хан
Istämi kağan (KTб 1) Истәми хан
Inäl kağan (Тон 31) Инал хан
Kapağan kağan (Тон 51) Капаған хан
Oğuz bilgä (KTб 52) Огуз билкә
Kül tigin (KTб 53) Күл тикин
Udar säŋün (KTб 52) Удар сәнүн
kağan at (KTб 20) хан ады (рүтбәси)
Küli çur (КЧ 4) Күли чор
Toŋra sem (Тон 4) Тонра сем вә с.

2. Биринчи тәрәфи сифәтлә, икинчи тәрәфи исимлә ифадә олунан биринчи нөв исми бирләшмәләр. Бу група дахил олан исми бирләшмәләрин тәркиб һиссәләри ҹүмләнин ајры-ајры үзвләри олур. Лакин јазылы абидәләрдә биринчи тәрәфи сифәтлә ифадә олунан исми бирләшмәләрин сајы чох аздыр. Бунлар әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

arık obut (KTб 37) тәмиз хәчаләт
alp kisi (KTk 6) иҝид дөјүшчү
süçig sab (KTk 6) ширин сөз, ширин нитг
yımşak ağı (KTk 5) јумшаг һәдијјә
yağız yir (KTб 1) гоңур торпаг
bilgä kisi (KTk 6) биличи адам
anığ kisi (KTk 7) пис, бәдхаһ адам
arık ok (KTk 8) јохсул вахт(да)
çığan bodunığ (KTk 10) јохсул халг

bäŋgü taş (KTk 11) әбәди даш, абидә
adınçığ bark (KTk 12) хүсуси бина, сәрдабә вә с.

Биринчи тәрәфи сифәтлә ифадә олунан бә'зи биринчи нөв исми бирләшмәләр хүсусиләшәрәк гәбилә, чај, даг адыны билдирән лексик ваһидә чеврилмишдир:

kök türk (KTб 3) түрк гәбиләсинин ады. Көј түрк
Yaşıl ügüz (KTб 17) чај ады. Јашыл чај.
Iduk baş (KTб) даг зирвәсинин ады. Мүгәддәс зирвә.
Yarğun köl (KTб 34) көл ады. Јаргун көлү.
Kara köl (KTб 42) көл ады. Гара көл.

3. Биринчи тәрәфи сајла ифадә олунан биринчи нөв исми бирләшмәләр көјтүрк јазылы абидәләриндә нисбәтән азлыг тәшкил едир. Бу исми бирләшмәләри тәркиб һиссәләринин сәрбәстлик вә сабитлијинә ҝөрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) тәркиб һиссәләри сәрбәст олан вә ҹүмләдә ајры-ајры үзвләрин вәзифәсини јеринә јетирән биринчи нөв исми бирләшмәләр:

elik yıl (KTб 8) әлли ил
yetmiş er (KTб 12) јетмиш дөјүшчү
yägirimi süŋüş (KTб 15) ијирми дөјүш
törı bulun (KTб 2) дөрд тәрәф
üküş kisi (KTk 7) чох адам
altı yägirmi yaş (KTб 31) он алты јаш
yüz artukı ok (KTб 33) јүздән артыг ох
bır er (KTб 36) бир дөјүшчү вә с.

б) тәркиб һиссәләри сабитләшмиш биринчи нөв исми бирләшмәләр. Әсасән гәбилә бирликләринин адыны билдирән бу типли биринчи нөв исми бирләшмәләр бир лексик ваһид кими тәчрид олунмушдур:

tokuz oğuz (KTk 2) Доггуз огуз гәбилә бирлији
üç kurıkan (KTб 4) Үч курыкан гәбилә бирлији
otuz tatar (KTб 4) отуз татар гәбилә бирлији
on ok (KTk 12) Он ох гәбилә бирлији вә с.

Биринчи тәрәфи әвәзликлә ифадә олунан биринчи нөв исми бирләшмәләр

Әвәзлик, бәллидир ки, тә'јинедичилик хүсусијјәтиндән мәһрумдур. Она ҝөрә әски түрк јазыларында биринчи тәрәфи әвәзликлә ифадә олунан биринчи нөв исми бирләшмәләрин сајы чох аздыр. Көјтүрк јазылы абидәләриндә биринчи тәрәфи јалныз ишарә вә ја тә'јин әвәзлији илә ифадә олунан исми бирләшмәләрә раст ҝәлмәк мүмкүндүр. Тәрәфләриндән бири әвәзликлә ифадә олунан исми бирләшмәләрин лүғәвиләшмәси һадисәсинә јазылы абидәләрдә тәсадүф олунмур:

ol yıl (Мок 27) о ил
bu sab (KTk 1) бу сөз, бу нитг

ol sab (KTk 7) о сөз, о нитг
ol yir (KTk 8) о јер, о өлкә
bu öd (KTk 1) бу вахт
käntü bod unım (KTб 44) өз халгым вә с.

Икинчи нөв исми бирләшмәләр

Һәм јанашма, һәм дә идарә әлагәсинин тәләбләри әсасында мејдана чыхан икинчи нөв исми бирләшмәләр, олсун ки, биринчи нөв исми бирләшмәдән сонра мејдана чыхмышдыр. Буну јазылы абидәләрдә икинчи нөв исми бирләшмәнин нисбәтән азлығы вә чох вахт һәмин бирләшмәнин биринчи нөв исми бирләшмәнин мә'насында ишләдилмәси һадисәси дә сүбут едир.

Јазылы абидәләрдә раст кәлән икинчи нөв исми бирләшмәләр индики түрк дилләриндә олдуғу кими биринчи тәрәфин икинчи тәрәфә јанашмасы, икичи тәрәфин исә биринчи тәрәфин идарәси илә үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәси илә әмәлә кәлир. Икинчи нөв исми бирләшмәләр тәкчә әмәлә кәлмә јолларына көрә дејил, һәм дә семантикасына көрә түрк дилләриндә ишләдилән ејни типли исми бирләшмәләрдән фәргләнмир:
türk täŋrisi (KTб 10) түрк танрысы
Tabğaç ili (Тон 1) Табғач ели
il tutsıkı (KT 10) ел бирлији, ел мүһафизәси
türk törüsü (KTб 13) түрк дөвләти
yizäk başı (KTб 33) габагчыл дөјүшчү дәстәсинин сәркәрдәси
kisi oğlı (KTб 1) инсан оғлу
süŋig batımı (Тон 26) сүнкү боју
bodun boğzı (Тон 8) халгын боғазы

Јухарыдакы исми бирләшмәләрин тәркиб һиссәләри сәрбәст олса да, бүтөвлүкдә чүмләнин мүбтәдасы, исми хәбәри, тамамлығы, зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирир. Биринчи нөв исми бирләшмәләрдән фәргли олараг икинчи нөв исми бирләшмәләрин тәрәфләри ајры-ајрылыгда чүмләнин үзвү вәзифәсини јеринә јетирә билмәдији һалда, јазылы абидәләрдә онларын бир лексик ваһид һалында дашлашмасы һадисәсинә тәсадүф едилмир. Бу бирләшмә нөвүнүн тәрәфләри әсасән исимлә ифадә олунур.

Үчүнчү нөв исми бирләшмәләр

Үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин биринчи вә икинчи нөв исми бирләшмәдән сонра әмәлә кәлдијинә һеч бир шүбһә јохдур. Белә ки түрк дилләриндә исмин јијәлик һал шәкилчисинин әмәлә кәлмә тарихи чох јенидир. Буну әлдә олан гәдим түрк јазылы абидәләриндә биринчи тәрәфи јијәлик, икинчи тәрәфи мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул

етмәклә мејдана чыхан үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин азлығы да мүәјјән дәрәчәдә сүбут едир.

Бәллидир ки, үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин тәрәфләрини тәшкил едән үзвләринин јери әввәлки ики нөв исми бирләшмәләрә нисбәтән сабит дејилдир: бу бирләшмәнин тәрәфләри арасына сөз бирләшмәси илә һеч бир мә'на әлагәси олмајан сөзләр, башга сөз бирләшмәләри дә дахил ола биләр. Марағлыдыр ки, бука гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Үчүнчү нөв исми бирләшмәләр дә икинчи нөв исми бирләшмәләр кими чүмләнин мүрәккәб үзвү олур. Бунлара чох аз һалларда раст кәлән ашағыдакы сөз бирләшмәләрини мисал кәстәрмәк олар:
mäniŋ sabım (KTk 11) мәним сөзүм, нитгим
boduniŋ ili (KTб 1) халгын ели.

Мүрәккәб исми бирләшмә

Көјтүрк јазылы абидәләри мүрәккәб исми бирләшмәләрлә чох зәнкиндир. Мүрәккәб исми бирләшмәләр биринчи, икинчи вә үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин өз араларында бирләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

Мүрәккәб исми бирләшмәләр дә садә исми бирләшмәләр кими чүмләнин мүрәккәб бир үзвү олур.

Мүрәккәб исми бирләшмәләри әмәлә кәлмә јолларына көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Биринчи нөв исми бирләшмәнин башга бир адла әлагәјә кирмәси јолу илә әмәлә кәлән мүрәккәб исми бирләшмәләр:
kara türgis bodun (KTб 38) гара түркәш халгы
tokuz oğuz bägläri (KTk 2) доггуз оғуз бәјләри
Yir Bayırku yiri (KTk 4) Јир Бајырку өлкәси
Tabğaç bodun sabı (KTk 5) Табғач халгынын сөзү
on ok bodun (KTб 19) он ох халгы
türk oğuz bägläri (KTб 22) түрк оғуз бәјләри
bägilig urı oğlım (KTб 24) ләјагәтли бөјүк оғлум
silik kız oğlı (KTб 24) тәмиз гыз өвлады
Tabğaç bodun täblıgi (KTб 6) Табғач халгынын хејирхаһ рәһбәрләри
yabız yablak bodun (KTб 26) пис јалавач халг
ädkü alp kisi (KTk 6) јахшы ијид адам
ädkü bilgä kisi (KTk 6) јахшы биличи адам

2. Ики биринчи нөв исми бирләшмәнин гаршылыглы сурәтдә әлагәси илә әмәлә кәлән мүрәккәб исми бирләшмәләр. Бу група дахил олан мүрәккәб исми бирләшмәләр илк бахышдан грамматик әлагәси олмајан сөз јығыны кими көрүнүр. Лакин һәмин сөз бирләшмәләри дахилиндә сөзләр арасында дахили мәнтиги әлагә чох күчлү олдуғуна көрә бир мүчәррәд вә ја конкрет әшја һаггында анлајыш ифадә едир:
Işbara Yamtar boz at (KTб 38) Ишбара Јамтарын боз аты

türk kara kamağ bodun (КТб 8-9) Түрк гара гумуг халгы.

Јухарыда мисал олараг көстәрилән мүрәккәб исми бирләшмәләр мүасир Азәрбајчан түрк дилиндә мүрәккәб икинчи вә ја үчүнчү нөв исми бирләшмә шәклиндә ишләдилир.

3. Биринчи тәрәфи биринчи нөв исми бирләшмәдән ибарәт олан, икинчи тәрәфи исә үчүнчү нөв исми бирләшмә шәклиндә әмәлә кәлән мүрәккәб исми бирләшмәләр. Исми бирләшмәнин биринчи тәрәфини тәшкил едән биринчи нөв исми бирләшмә үчүнчү нөв исми бирләшмәнин тәләбләринә ујгун олараг јијәлик һал шәкилчиси гәбул едир. Лакин һәмин типли исми бирләшмәләрин сон компоненти индики түрк дилләринин әксинә олараг чох вахт үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмир:

Tabğaç kağanıŋ içräki bädizçig (КТк 12) Табгач хanлығынын сарај рәссамыны

türk boduniğ atı küsi (КТб 24) түрк халгынын ады, шөһрәти

türk bodunuŋ ili törüsi (КТб 1) түрк халгынын ели, һакимијјәти

Yegin Silig bägiŋ kädimlig töri at (КТб 33) Јекин Силик бәјин јәһәрли-јүјәнли кәһәр аты.

Көјтүрк јазыларында бә'зән индики түрк дилләринин әксинә олараг мүрәккәб исми сөз бирләшмәләринин тәркибиндә биринчи тәрәф јијәлик һал шәкилчиси әвәзинә јерлик һал шәкилчиси гәбул етмишдир. Бу типли мүрәккәб исми бирләшмәләр индики түрк дилләри үчүн тамамилә јаддыр. Она көрә күман етмәк олар ки, белә бир мүрәккәб исми бирләшмә көрүмү көјтүрк әдәби дилинә хас олмушдур:

kisi oğlinta üzä (КТб 1) инсан оғлу үзәриндә

yablz-yablak bodunta üzä (КТб 26) пис, јава халгын үзәриндә вә с.

Биринчи тәрәфи ихтисара дүшән исми бирләшмәләр

Түрк дилләриндә, бәллидир ки, исми бирләшмәләрин ихтисара дүшмүш шәкилләриндән дә истифадә олунур вә белә ихтисарлара гәдим түрк јазылы абидәләриндә даһа чох раст кәлмәк мүмкүндүр. Көјтүрк әдәби дилиндә јазылмыш мәтнләрдә лаконизмијә чох јол верилдијинә көрә белә ихтисарлар чохдур. Јазылы абидәләрдә ихтисара дүшмүш исми бирләшмәләрин икинчи тәрәфинин гәбул етдији үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси ихтисар олунмуш биринчи тәрәф һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр. Она көрә ихтисара дүшмүш бу чүр сөзләри шәрти олараг тәктәркибли исми бирләшмә дә адландырмаг олар:

oğuşı (КТк 6) гәбиләси

bodunı (КТк 6) халгы

bisüki (КТк 6) нәсли

Bir kisi yaŋılsar **oğuşı**, **bodunı** bisükiŋä tägi kıdmaz ermis (КТк 6) Бир адам јанылса да, (онун) гәбиләси, халгы (бүтөв бир) нәсләдәк јолуну азмады.

Јухарыдакы мисалларын гәбул етдији -ı, -i, -si мәнсубијјәт шәкилчиси ихтисара дүшән исми бирләшмәнин тәсәввүр олунан биринчи тәрәфинин јијәлик һал шәкилчиси гәбул едән о әвәзлији олдуғуну бәрпа етмәјә имкан верир. Буну ашағыдакы мисаллар һаггында да демәк олар:

Oğlın, yotuzın, yılkısın, barımın anta altım (Мок 24) (Онларын) оғланларыны, әрли гадынларыны, илхыларыны, вар-дөвләтләрини орада (әлләриндән) алдым;

Barkın, bädizin, bitigtaşın biçin yılka yitinç ay yiti oturka kop alkadımız (КТб 53) (Онун) сәрдабәсини, бәзәк ишләрини, дашүстү јазысыны мејмун илинин једдинчи ајынын ијирми једдинчи (күнү) тамамилә гуртардыг.

Јухарыдакы мисалларда - биринчи чүмләдә *oğlı, yotuzı, yılkısı, barımı* тәктәрәфли сөз бирләшмәләринин тәсәввүр олунан биринчи тәрәфи **tañgut** етнонимидир. Икинчи чүмләдә исә әввәлки чүмләләрдә ады чәкилән мәшһур түрк сәркәрдәси **Күл-тикиндир**. Беләликлә, икинчи чүмләдә **Kül tigin** антропоними ихтисара дүшмүш *barkı, bädizi, yılkısı* тәктәркибли исми бирләшмәләри ишләдилмишдир.

Тәркибләр

Түрк дилләриндә заман вә шәхсә көрә дәјишмәјән фе'ли сифәт, фе'ли баглама вә мәсдәрләр чүмлә дахилиндә чох вахт грамматик әлагәдә олдуғу сөзләрлә бирликдә хүсуси тәркиб јарадыр вә бу типли сөз бирләшмәләри дә исми бирләшмәләр кими чүмләнин мүрәккәб үзвү олур. Буну еји илә гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә мүшаһидә етмәк чәтин дејилдир.

Тәркибләр чүмләнин фе'ли хәбәри илә баглы олдуғуна көрә әсасән идарә әлагәси васитәси илә дүзәлир. Бундан әлавә, јазылы абидәләрдә тәркиб һиссәләриндән бири фе'ли сифәт вә ја фе'ли бағламалардан ибарәт олан исми бирләшмәләрә дә тәсадүф олунур. Она көрә бу чүр исми бирләшмәләри фе'ли сифәт вә фе'ли баглама тәркибләриндән фәргләндирмәјин јолларыны билмәк вачибдир.

Фе'ли сифәт тәркибләри

Фе'ли сифәт тәркибләри бә'зән фе'лин хәбәр шәклини әмәлә кәтирән шәкилчиләрлә омонимлик тәшкил етдијинә көрә чох вахт предикатив сөз бирләшмәләрини хатырладыр. Лакин бу тәркибләрдә аз-чох диггәти чәкән предикативлик анлајышынын ифадә формасы олмадығындан һәмин кејфијјәт гапалы шәкилдә галыр.

Фе'ли сифәт тәркибләри фе'ли сифәтин мә'на вә вәзифәсинә ујғун олараг һәмишә тә'јин едичи вәзифә дашыјыр.

Гәдим түрк јазылы абидәләри фе'ли сифәт шәкилчиләри илә чох зәнкин олдуғуна көрә фе'ли сифәт тәркибләринә дә чох тәсадүф олунур. Фе'ли сифәт шәкилчиләринә көрә һәмин тәркибләрдән бир нечәсини нәзәрдән кечирәк:

-ur, -ür шәкилчили фе'ли сифәтин әмәлә кәтирдији фе'ли сифәт тәркибләри мәзмунча индики заман анлајышы ифадә едир вә аид олдуғу чүмлә үзвүнү һәмин әламәтә көрә тә'јин едир:

Isig, küçig birür bodun bunça törüg kazğanıp inim Kül tigin özinça kärgäk boltı (КТб 39) Иш-күчүнү сәрф едән кичик гардашым Күл-тикин беләчә һакимијјәти әлә алыб өзү вәфат етди;

Altun, kümüş, isigti, kutayı birür Tabğaç bodun (КТк 5) Гызыл, күмүш, тахыл ичкиси, ипәк верән Табғач халгы

Јухарыдакы чүмләләрдә фе'ли сифәт тәркибләри биринчи һалда **bodun**, сөзүнүн, икинчи һалда исә **Tabğaç bodun** сөз бирләшмәсини тә'јин едир.

-ur, -ür фе'ли сифәт шәкилчиси индики түрк дилләриндә фе'лин хәбәр шәклини әмәлә кәтирән морфоложи әламәтә чеврилдијинә көрә фе'ли сифәт, еләчә дә фе'ли сифәт тәркиби јарада билмир.

-mış, -miş, -mıs, -mis шәкилчили фе'ли сифәтләр әмәлә кәтирдији тәркиблә бирликдә өзүндән сонра кәлән ады кечмиш заман анлајышына көрә тә'јин едир. Лакин јазылы абидәләрдә **-mış, -miş, -mıs, -mis** шәкилчили фе'ли сифәтин јаратдығы тәркибин бә'зән чүмләнин мүбтәдасы, тамамлығы вәзифәсиндә ишләдилмәси һалларына да раст кәлмәк мүмкүндүр:

Eçümiz-apamız tutmıs yir-sub idisiz bolmazun (КТб 19) Ата-бабамызын тутдуғу вәтән торпағы саһибсиз галмасын;

Täŋri täg täŋridä bolmış türk bilgä kağan bu ödkä olurtım (КТk 1) (Мән) танры тәк көјдә јаранмыш биличи түрк ханы бу тахтда отурдум;

Ida, taşda kalmısı kubranıp yeti yüz är boltı (Тон 4) Мешәдә, чөлдә сәпәләниб галанлар топлашыб једди јүз дөјүшчү олдулар;

Anta kalmışı yir sayu kop turu ölü yorıyur ertig (КТk 9) Орада галанларын чоху өлүмчүл һалда һәр тәрәфә дағылыб кетдиләр;

Täŋri täg täŋri yaratmış türk bilgä kağan sabım (Мок 1) (Мәним) танры тәк танры јаратмыш биличи түрк ханынын сөзү (будур):

Eçümiz, apamız tutmıs yir-sub idisiz bolmazuŋ, tiyin, az boduŋğ itip (КТб 19) Атамыз, бабамыз тәрәфиндән тутулмуш вәтән торпағы саһибсиз олмасын дејә азачыг халгы тәшкил едиб...

Көјтүрк јазылы абидәләриндә -mış, -miş шәкилчили фе'ли сифәтләр мүасир Азәрбајчан түрк дилиндә әсасән *-dığı, -diyi* вә ја *-an, -än* шәкилчиләри илә тәрчүмә едилир. Һалбуки *-mış, -miş, -mıs, -mis* шәкилчиси әввәлки кими фе'ли сифәт әмәлә кәтирмәк саһәсиндә өз мәһсулдарлығыны горујуб сахламышдыр.

Јухарыда көјтүрк јазылы абидәләриндән кәтирилән мисаллар көстәрир ки, *-mış, -miş* шәкилчили фе'ли сифәт әсасында әмәлә

кәлән фе'ли сифәт тәркиби башлыча олараг тә'јин вәзифәсини јеринә јетирир.

-duk, -tük шәкилчили фе'ли сифәтин әмәлә кәтирдији тәркибләр чүмләдә мүхтәлиф грамматик вәзифә дашыдығына көрә диггәти даһа чох чәкир. Она көрә һәмин шәкилчи илә дүзәлән фе'ли сифәтин јаратмыш олдуғу тәркибләри грамматик вәзифәсинә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Чүмләнин мүрәккәб бир үзвү кими сәбәб вә ја мәгсәд зәрфлији вәзифәсини јеринә јетирир. Бу грамматик вәзифәни јеринә јетирән тәркибләр чох вахт **üçün** гошмасы илә грамматик әлагәдә ишләдилмишдир. Беләликлә, **üçün** гошмасы әслиндә чүмләнин тә'јини вәзифәсини јеринә јетирә биләчәк фе'ли сифәт тәркибинә сәбәб вә ја мәгсәд мәзмуну верир:

Anta kisrä täŋri bilig birtüg üçün özüm ok kağan kısdım (Тон 6) Ондан сонра танры билик бәхш етдијинә көрә өзүм хан олдум ахы;

Täŋri küç birtüg üçün kanım kağan süsi böri täg ermis, yağısı koŋ täg ermis (КТб 11) Танры күч вердијинә көрә хан атамын гошуну гурд кими (чәсарәтли) олмуш, дүшмәни исә гојун кими (горхаг) олмуш;

Täŋri yarlıkaduk üçün illigik ilsirätmis, **kağanlığığ** kağansıratmıs (КТб 15) Танры көмәк етдији үчүн ели оланы елиндән, ханы оланы ханындан мәһрум етмиш.

2. Чүмләдә иш, һәрәкәтин тәрзини билдирән зәрфлик вәзифәсини јеринә јетирир. Лакин көјтүрк јазыларында **-dük** шәкилчили фе'ли сифәт әсасында әмәлә кәлән фе'ли сифәт тәркибинә чох аз тәсадүф олунур:

Yağı bolıp, **itinü-yaratınu umaduk** içikmis (КТб 10) Дүшмән олуб өзү үчүн бир шеј јаратмаға гадир олмадан јенә әсарәт алтына дүшмүш:

-duk шәкилчили фе'ли сифәт тәркиби мә'нача **-matı, mätin** шәкилчили фе'ли сифәт әсасында мејдана чыхан фе'ли бағлама тәркибинә ујғун кәлир. Белә ки, һәмин шәкилчи өзлүјүндә грамматик мә'насына көрә **-matı, mäti** фе'ли бағлама шәкилчисинә јахындыр.

-ar, -är, -maz, -mäz шәкилчили фе'ли сифәт әсасында мејдана чыхан фе'ли сифәт тәркибләри чүмләнин мүбтәдасы вә ја тә'јини вәзифәсини јеринә јетирир:

Körir közim körmäz täg, bilir biligim bilmäz täg erti (КТб 50) Көрән көзүм көрмәз тәк, билән башым билмәз тәк олду;

Bilig bilmäz kisi ol sabığ alıp, yağru barıp üküş kisi öltig (КТk 7) Ағылсыз адамлар, о сөзләри ешидиб јахын кәлдиниз, күтләви һалда мәһв олдунуз.

Фе'ли бағлама тәркибләри

Әски түрк јазылы абидәләриндә бүтүн фе'ли бағламалар чүмлә дахилиндә һәм дә тәркиб јарадыр. Бәллидир ки, фе'ли бағлама шәкилчиләри чүмләдә адла фе'ли хәбәр арасында грамматик әлагә јаратмагла јанашы тәркиб дахилиндә грамматик әлагәдә олдуғу сөз

груплары илə биркə чыхыш едир. Беләликлə, јалныз фе'ли чүмлəлəр үчүн хас олан фе'ли бағламалар вə фе'ли бағлама тəркиблəри бирликдə чүмлəнин зəрфлији вəзифəсини јеринə јетирир.

Көјтүрк јазылы абидəлəриндə раст кəлəн фе'ли бағлама тəркиблəринин семантик вə грамматик вəзифəсинə көрə ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Заман анлајышы ифадə едəн фе'ли бағламалар əсасында əмəлə кəлəн вə чүмлəнин заман зəрфлији вəзифəсини јеринə јетирəн фе'ли бағлама тəркиблəри. Фе'ли бағлама шəкилчилəринə көрə бу тəркиблəри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

-р, -ıр, -ip шəкилчили фе'ли бағламалар əсасында əмəлə кəлəн тəркиблəри чүмлəнин фе'ли хəбəри илə грамматик əлагəјə кирмəклə јеринə јетирдији семантик вəзифəсинə көрə ашағыдакы групларa ајрылыр:

а) иш, һəрəкəтин нечə вə һансы шəраитдə ичра олундуғуну билдирəн тəрз зəрфлији вəзифəсини јеринə јетирир:

Mağı Kurğan kışlap yazıŋa oğuzğaru sü taşıkdımız (КТб 48) Мағы Курғанда гышлајыб јазда Оғуз (ели үзəринə) гошун чəкдик;

Bu yirdä olurıp Tabğaç bodun birlä tüzältim (KTk 48) Бурада мəскəн салыб табғач халгы илə əлагəни дүзəлтдим;

Süçig sabıŋa, yımşak ağısıŋa arturıp üküş Türk bodun öltig (KTk 6) Еј түрк халгы, онларын ширин сөзлəринə, јумшаг һəдијјəлəринə алданыб чохлу (мигдарда) мəһв олдун;

Alp erin ölürip balbal kılu birtim (Мок Ха 6) Ијид дөјүшчүлəрини өлдүрүб онлара балбал дүзəлтдирдим;

Yağı bolıp itinü yaratunu umaduk yana içikmis (КТб 10) Дүшмəн олуб өзү үчүн бир шеј едə билмəдијинə көрə јенə əсарəт алтына дүшдүн

Yıparığ kälürip tikä birti (Мок Ха 11) Дəфн шамы кəтириб (гəбрин үстүнə) гојду.

б) иш вə ја һəрəкəтин ичрасынын сəбəбини билдирəн зəрфлик вəзифəсини јеринə јетирир:

Ol sabığ esidip tün yämä udısıkım kälmäz erti... (Том 22) О сөзлəри ешитдијимдəн кечə јухум кəлмəди;

Yirçi yir yaŋılıp, boğuzlantı (Тон 26) Бəлəдчи јолу аздығына көрə боғазы кəсилди.

2. -tukda, -dukda шəкилчили фе'ли бағлама əсасында јаранан фе'ли бағлама тəркиблəри чүмлəнин фе'ли хəбəри илə грамматик əлагəјə кирəрəк иш, һəрəкəтин ичра олундуғу вахты билдирəн заман зəрфлији вəзифəсини јеринə јетирир:

Eçim kağan olurtukda özim tarduş bodun üzä şad erim (КТб 17) Əмим хан олдуғда өзүм тардуш халгы үзəриндə шад идим;

Bes Balıkda **tört süŋüş süŋüşdükdä** Küli çur oplayu tägip bulğayu (КЧ 11) Беш Балыгда дөрд дəфə вурушдугдан сонра Күли чур һүчума кечиб араны гарышдырды;

Üzä kög täŋri, asra yağız yir kılıntukda ekin ara kisi oğlı kılınmıs (КТб 1) Јухарыда мави көј, ашағыда гонур торпаг јарандыгда икиси арасында инсан оғлу мејдана чыхмыш.

-tukda, -dukda фе'ли бағлама шəкилчиси, бəллидир ки, фе'лин гајыдыш нөв шəкилчисини гəбул едəрəк -tukunta шəклиндə ишлəдилмишдир. Она көрə дə көјтүрк јазыларында раст кəлəн *-tukunta* шəкилчили фе'ли бағлама əсасында əмəлə кəлəн тəркиблəр бə'зəн гајыдыш нөв шəкилчиси илə мүрəккəблəшəн **-tukunta** шəкилчиси əсасында јаранмышдыр:

Kağan eçim kağan olurtukunta tört bulundakı boduniğ bunça (itmis) (Мок Хв 9) Хан əмим ханлыг тахтында отурдугда дөрд тəрəфдə (јерлəшəн) бу гəдəр халгы тəшкил етмиш;

Eçim kağan ili kamaşığ boltukınta, bodun iligi kegi boltukunta izgil bodun birlä süŋüşdimiz (КТб 43) Хан əмимин ели зəифлəдикдə, халгын ел-обасы дүшмəнə чеврилдикдə изкил халгы илə вурушдуг.

3. *-ça, -ınça* шəкилчили фе'ли бағлама əсасында əмəлə кəлəн фе'ли бағлама тəркиблəри, адəтəн, чүмлəнин хəбəри илə грамматик əлагəјə кирəрəк иш, һəрəкəтин заманыны билдирəн заман зəрфлији вəзифəсини јеринə јетирир. Лакин əски түрк јазылы абидəлəриндə һəмин фе'ли бағлама шəкилчисинə вə онун əсасында əмəлə кəлəн фе'ли бағлама тəркибинə чох аз тəсадүф олунур:

Uluğ oğlum ağrıp yok bolça Kuğ säŋünig balbal tikä birtim (Мок Ха 9) Бөјүк оғлум хəстəлəниб өлдүкдə она Куг Сəнүн (сималы) балбал тикдирдим;

Kanım türk bilgä kağan kağan olurtukınça türk amtı bäglär... (Мок Ха 9) Атам биличи түрк ханы ханлыг (тахтында) отуран [illegible] түрк бəјлəри...

-ça,-ınça фе'ли бағлама шəкилчиси Азəрбајҹан түрк дилиндə *ınça, -inçä, -unça, -ünçä* шəклиндə ишлəдилмəкдəдир.

4. -pan, -ipän шəкилчили фе'ли бағлама əсасында əмəлə кəлəн тəркиб чүмлəнин фе'ли хəбəри илə граммамик əлагəјə кирəрəк һəм дə иш, һəрəкəтин тəрзини билдирəн зəрфлик вəзифəсини јеринə јетирир:

Sünük batımı karığ sökipän Kögmän yışığ topa yorıp kırkız boduniğ uda basdımız (КТб 35) Сүнкү дəринликдə гары јарараг Көкмəн мешəли дағына тəрəф кедиб гырғыз халгына јатдығы јердə һүчум етдик;

Sü sülăpän tört bulundakı boduni-ğ kop almıs (КТб 2) Гошун чəкəрəк дөрд тəрəфдəки халгын һамысыны алмыш;

Tabğaç bäglär **tabğaç atın tutıpan** Tabğaç kağanka körmis (КТб 7) Табғач бəјлəри Табғач адыны гəбул едəрəк Табғач ханлығына табе олмушлар.

Чүмлә үзвләри

Һәр һансы бир чүмлә, бәллидир ки, үзвләрдән ибарәт олур. Чүмләдә үзвләрин иштиракы там вә натамам ола биләр. Бу грамматик ганунаујғунлуг еіни дәрәчәдә әски түрк јазылы абидәләринә дә аиддир. Әски түрк јазыларында чүмләләр индики дилимиздә олдуғу кими, чүт вә тәк тәркиблидир; икинчи дәрәчәли үзвләрин иштиракы там вә ја натамадыр.

Мүбтәда

Јазылы абидәләрдә мүбтәда Алтај дилләринин үмуми грамматик гурулушуна ујғун олараг чүмләдә, адәтән, хәбәрдән әввәл кәлир вә чүмләнин сонунда кәлән исми вә ја фе'ли хәбәрлә үзви шәкилдә бағлы олур. Мүбтәда адларла вә исимләшән фе'ли сифәтлә ифадә олунур. Јазылы абидәләрдә мүбтәдалар гурулушча да садә вә мүрәккәб олмагла ики јерә ајрылыр.

Садә мүбтәда

Нитг һиссәләри илә ифадәсинә көрә садә мүбтәдалары ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

Исимлә ифадә олунан мүбтәдалар

Әски түрк јазыларында исимлә ифадә олунан мүбтәдалар чохлуг тәшкил едир. Бу чохлуг гәдим дилин өзүнәмәхсус грамматик өзәллик дејил, һәјати бир тәләбатла бағлыдыр:

Ötükän yışda yig **idi** yok ermis(КТб 4) Өтүкән мешәли дағында јахшы һөкмдар олмамышдыр;

Ekin ara **kisi oğlı** kılınmıs (КТб 1) Икиси арасында инсан оғлу јаранмыш;

Јухарыдакы мисалларда чүмләләрин мүбтәдалары **idi** садә исми вә **kisi oğlı** исми бирләшмәси илә ифадә олунмушдур.

Көјтүрк түрк әдәби дили өз лакониклији (јығчамлығы) илә фәргләнир. Она көрә һәмин әдәби дилдә јазылмыш абидәләрдә чох вахт хәбәрин грамматик көстәричисинин тәләбләринә ујғун олараг мүбтәда ихтисара салынмышдыр. Belә бир ихтисарә салма һадисәси сөз бирләшмәләриндә даһа чох нәзәрә чарпыр; икинчи нөв исми бирләшмәләрин биринчи тәрәфи чох һалларда ихтисарә дүшмүшдүр. Мисал олараг бунлардан бир нечәси илә таныш олмаг кифајәтдир:

Anta kisrä **inisi** kağan bolmıs erinç, **oğlı** ta kağan bolmıs erinç (КТб 4) Ондан сонра кичик гардашлары хан олмуш, оғланлары да хан олмуш;

...bizinä yanjukın üçün **kağanı** ölti, buyurukı, **bäğläri** yämä ölti (КТб 19) бизә гаршы чыхдығына көрә ханлары өлдүрүлдү, бујуругчулары, бәјләри дә мәһв едилди.

Јухарыдакы чүмләләрин мүбтәдалары биринчи тәрәфи онлар, о әвәзлији ихтисар олунмуш үчүнчү нөв исми бирләшмәләрин икинчи тәрәфи илә inisi, ogli, kagani, buyuruki, baglari сөзләри илә ифадә едилмишдир.

Әвәзликлә ифадә олунан мүбтәдалар

Көјтүрк јазыларында әвәзликлә ифадә олунан мүбтәдаларын сајы чох аздыр. Бу һадисә бир тәрәфдән әвәзлијин чох аз сөзү әһатә етмәси, о бири тәрәфдән исә шәхс шәкилчисинин, адәтән, әвәзлијин мә'насыны (әвәзликлә ифадә олунан мүбтәданы) әвәз едә билмәси илә бағлы олмушдур:

Bilig esi, sab esi **bän** ertim (Тон 4) (Онун) мәсләһәтчиси, һәмсөһбәти мән идим;

Bän yırdantayan tägäyin (Тон 11) Мән шималдан һүүма кечәчәјәм;

Anta kisrä tänri bilig bertük üçün **özüm** ok kağan kıtım (Тон 6) Ондан сонра танры билик вердијинә көрә өзүм ону хан етмәјә чалышдым.

Мүрәккәб мүбтәда

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә мүхтәлиф типли сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан мүбтәдалар хүсуси јер тутур. Бу чәһәтдән көјтүрк јазылары диггәти даһа чох чәлб едир. Бунлара мисал олараг мүбтәда вәзифәсини јеринә јетирән ашағыдакы сөз бирләшмәләрини көстәрмәк олар:

1. Исми бирләшмәләрлә ифадә олунан мүбтәдалар. Көјтүрк јазылы абидәләриндә бунларын сајы даһа чохдур вә онлары ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) садә исми бирләшмәләрлә ифадә олунан мүрәккәб мүбтәдалар:

Üzä kök tänri, asra yağız yir kılıntukda ekin ara **kisi oğlı** kılınmıs (КТб 1) Јухарыда мави көј, ашағыда гонур торпаг јарандыгда икиси арасында инсан оғлу әмәлә кәлмиш;

Türk kağan Ötükän yış olursar iltä bun yok (КТк 3) Түрк ханы Өтүкән јашда һөкмранлыг етсә елдә сыхынты олмаз;

Törtbulun kop yağı ermis (КТб 2) Дөрд тәрәф һамысы бизә дүшмән олмуш;

Ekin ara idi oksız **kök türk** (utu) ança olurur ermis (КТб 3) Икиси арасында ән'әнәви һөкмдары олмајан Көјтүркләр беләчә мәскән салмышлар.

б) мүрәккәб исми бирләшмә илә ифадә олунан мүбтәдалар. **Көј**түрк јазыларында бу група дахил олан мүбтәдаларын сајы нисбәтән аздыр:

Kara Türgis bodun kop içikdi (KTб 38) Гара түркәш халгы бүтүнлүклә әсарәт алтына дүшдү;

Biziŋ sü atı turuğ, azukı yok erti (KTб 39) Бизим орду атлары арыг, јеми јох иди;

Türkis kağan süsı Bolçuda otça, borça kaltı (KTб 34) Түркәш ханлығынын гошуну Болчуда од кими, туфан кими калди.

2. Фе'ли сифәт тәркибләри илә ифадә олунан мүрәккәб мүбтәдалар:

Anta kalmısı yir sayu kop turu ölü yorıyur erti (KTk 9) Орада галанлар күтләви һалда, чәтинликлә һәр тәрәфә дағылыб кетдиләр.

Хәбәр

Јазылы абидәләрдә истәр исми, истәрсә дә фе'ли хәбәрләр чүмләдә ишләнмә јеринә көрә индики түрк дилләриндә ишләдилән хәбәрләрдән фәргләнмир. Бу исә түрк дилләринин синтактик гурулушунун чох гәдим дөврдә һәлә анатүрк инкишафы мәрһәләсиндә сабитләшдијини көстәрир.

Мүбтәда кими хәбәрләр дә садә вә мүрәккәб олараг ики јерә ајрылыр.

Садә исми хәбәрләр

Исми хәбәрләрин көјтүрк јазылы абидәләриндә грамматик чәһәтдән јеткинләшмәјән (көрүмләшмәјән) шәклинә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу исә әввәлләр әски түрк дилиндә исми хәбәрләрин грамматик чәһәтдән көрүмләшмәмиш шәклиндән истифадә олундуғуну көстәрир. Беләликлә, көјтүрк јазыларында раст кәлән исми хәбәрләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Грамматик чәһәтдән көрүмләшмәјән (аналитик) исми хәбәрләр. Јазылы абидәләрдә хәбәр шәкилчисиндән мәһрум олан бу чүр хәбәрләрин сајы чох аздыр:

Bu bitig bitigmä atısı **Yollıg ti(gin)** (KTk 13) Бу јазыны јазан (мәрһумун) гоһуму Јоллуғ-тикиндир;

Ötükän yış olursar bängü il tuta olurtaçı sän, türk bodun, **tok** (KTk 8) Өтүкән мешәли дағында (ханлыг тахтында) отурсан, әбәди гәбилә бирлијини горујуб сахлајарсан, еј түрк халгы, тох оларсан.

2. Һәлә тамамилә шәкилчиләшмәмиш шәхс вә ја ишарә әвәзлији илә ифадә олунан исми хәбәрләр:

kırkız oğlı * män (Сучи 2) (Мән) гыргыз гәбиләсинин оғлујам;

Män kutlıg Baga Tarkan **ögä buyurukı män** (Сучи 3) Мән хошбәхт Бага Тарканын мүдрик бујуругчусујам;

anıag **küçlig män** (ЫБ V) Мән бу гәдәр күчлүјәм;

Bilgä Toñukuk **anıg ol, ör ol** (Тон 34) Биличи Тонјукук амансыздыр, ағыллыдыр;

Biz **az biz** (О 7) Биз азыг.

Мүрәккәб исми хәбәрләр

Гәдим түрк јазыларында сырф мүрәккәб исми хәбәр јох дәрәчәсиндәдир. Бунула белә садә исимләрин *ер/ир* көмәкчи фе'ли илә грамматик әлагәдә чүмләнин хәбәри вәзифәсиндә чох ишләдилмәси һадисәси диггәти чох чәлб едир:

Illig **bodun ertim**, ilim amtı kanı? (KTб 9) Ел бирлији олан халг идим, елим инди һаны?

Biz **az ertimiz, yabız ertimiz** (Мок 32) Биз аз идик, зәиф идик;

Biziŋ sü atı **turuğ**, azugı **yok erti** (KTб 39) Бизим орду атлары арыг, јеми јох иди;

Ekin sü **ebdä erti** (Мок 32) Ики гошун (дәстәси) архада иди;

Ötukän yışda yig idı **yok ermis** (KTk 4) Өтүкән мешәли дағында јахшы һөкмдар олмамышдыр.

Tört bulun kop **yağı ermis** (KTб 2) Дөрд тәрәф һамысы бизә дүшмән олмуш;

Ança tip, tabğaç kağanka **yağı bolmıs** (KTб 9) Белә дејиб Табғач ханларына дүшмән олмуш;

Јухарыдакы мисалларда *ер/ир* көмәкчи фе'ли илә грамматик әлагәдә ишләдилән сөзләри там һүгуглу исми хәбәр адландырмаг олмаз. Һәмин сөз бирләшмәләри орта мөвгедә дурса да, фе'ли хәбәрә даһа чох мејл едир.

Фе'ли хәбәр

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә фе'ли хәбәрләрин сајы исми хәбәрләрдән даһа чохдур. Бу исә бир тәрәфдән фе'лин өзүнүн бир китг һиссәси кими зәнкинлији, башга бир тәрәфдән исә чүмләләрин чох вахт фәал һәрәкәтлә бағлы олараг мејдана чыхмасы һадисәси илә бағлыдыр.

Фе'ли хәбәрләр индики түрк дилләриндә олдуғу кими, заман вә шәхс шәкилчиләри илә ифадә олунур.

Көјтүрк јазыларында фе'ли хәбәрләрин ики шәклинә раст кәлмәк мүмкүндүр:

1. Фе'лин сонуна заман вә шәхс шәкилчиләриндән биринин артырылмасы илә ифадә олунан фе'ли хәбәрләр. Фе'ли хәбәрин бу нөвү дә ики јерә ајрылыр:

а) заман шәкилчиси илә јанашы шәхс шәкилчисини әвәз едән шәхс әвәзлији илә ифадә олунан фе'ли хәбәрләр:

Kemkä ilig **kazğanur män** (KTб 9) Кимин үчүн дөвләт әлдә едирәм?

Näkä **täzär biz** (Тон 38) Нә үчүн гачырыг?

Türk baglär, kop **bilir siz** (KTб 34) Еј түрк бәјләри, һамыныз билирсиниз;

Ol yirgärü barsar, türk bodun, **öltäçi sän** (KTk 8) Еј түрк халгы, о јерә тәрәф кетсән мәһв олачагсан.

б) заман шәкилчиси илә јанашы шәхс шәкилчиси илә дә ифадә олунан фе'ли хәбәрләр. Јазылы абидәләрдә фе'ли хәбәрин бу нөвү үстүнлүк тәшкил едир:

Täŋri täg täŋridä bolmış türk bilgä kağan bu ödkä **olurtım** (KTk 1) (Мән) танры тәк көјдә јаранмыш биличи түрк ханы бу тахтда отурдум;

Bu yirdä olurıp tabğaç bodun birlä **tüzältim** (KTk 5) Бу јердә мәскән салыб табғач халгы илә мүнасибәтләри гајдаја салдым;

Bilgä Tońukuk bän özüm Tabğaç ilinä **kılıntım** (Тон 1) Мән өзүм-биличи Тонјукук Табғач елиндә доғулдум;

Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçda **adrıltı** (Тон 2) Түрк халгы ханы олмадығы һалда Табғачдан ајрылды;

türk bodun, **öltig** (KTk 6) түрк халгы, мәһв олдун;

kop anta **alkıntığ,** **arıltığ** (KTk 9) орада чох зәифләдин, өлдән дүшдүн.

2. Гоша сөзләрдән ибарәт олан фе'ли хәбәрләр. Көјтүрк јазыларында бу чүр гоша фе'ли хәбәрләр иш, һәрәкәтин ичра просесини габарыг шәкилдә ифадә едир, емосионаллығы артырыр:

Olurıpan türk bodunıŋ ilin tör(üs)ün **tuta birmis, iti birmis** (KTб 1) (Тахтда) отурараг түрк халгынын елини, һакимијјәтини тәшкил етмиш, горујуб сахламышдыр.

Тамамлыг

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә чүмләнин баш үзвләрини семантик чәһәтдән ајдынлашдыран, изаһ едән тамамлыгларын чүмләдә јери вә грамматик вәзифәси индики түрк дилләриндә ишләдилән тамамлыгларла там ејнијјәт тәшкил едир. Көјтүрк јазыларында раст кәлән тамамлыглары мүасир дилчилијин тәләбләри бахымындан васитәсиз вә васитәли олараг ики јерә ајырмаг олар.

Васитәсиз тамамлыг

Иш вә ја һәрәкәтин објектә билаваситә тә'сирини ифадә едән вә ја бу тә'сири өзүндә әкс етдирән васитәсиз тамамлыглар әски түрк јазыларында, о чүмләдән көјтүрк јазылы абидәләриндә хүсуси бир тәбәгә тәшкил едир. Тә'сирли фе'лин тәләби илә үзә чыхан, ифадә олунан васитәсиз тамамлыглар илк нөвбәдә исимләрлә, еләчә дә исимләшән башга нитг һиссәләри илә ифадә едилир вә јазылы абидәләрдә бунлары ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Садә гурулушлу адларла ифадә олунан васитәсиз тамамлыглар әсасән тә'сирлик һал көрүмүндә олан исим вә ја әвәзликләрлә ифадә олунур:

Kağan olurıp yok çığan **bodunıg** kop kobartdımız (KTk 10) Ханлыг (тахтында) отуруб јох (олан) мүфлис халгы ортаја чыхардым;

ädgü bilgä kisig, ädgü alp **kisig** yorıtmaz ermis (KTk 6) јахшы биличи адамлары, јахшы иҝид адамлары јолундан аздыра билмәмишләр;

Türk bäglär, **bunı** körü biliŋ (KTk 10) Еј түрк бәјләри, буну көрәркән билин.

2. Исми бирләшмәләрлә ифадә олунан васитәсиз тамамлыглара көјтүрк јазылы абидәләриндә даһа чох раст кәлмәк мүмкүндүр. Бунлара ашағыдакы мисаллары көстәрмәк олар:

Oğuz **yağı ordug** basdı (KTб 48) Огуз дүшмән ордусуну басды;

Mäniŋ sabımın sımadı (KTk 11) Мәним нитгими дәјишмәди;

Tabğaç kağanıŋ içräki bädizçig ıtı (KTk 12) Табғач (ханлығы) сарај нәггашыны көндәрди.

3. Морфоложи чәһәтдән көрүмләшмәјән гејри- мүәјјән васитәсиз тамамлыглар. Тамамлығын бу нөвүнә әски түрк јазыларында чох аз тәсадүф едилир:

...ırak ersär yablak **ağı** birür, yağuk ersär ädgü **ağı** birür tip ança boşgurur ermis (KTk 7) Узаг олсан (Табғач ханлығы) пис һәдијјә верир, јахын олсан јахшы һәдијјә верир, дејиб беләчә баша салмыш;

Yağru kontukda kisrä anıg **bilig** anta öyür ermis (KTб 5) Јахында мәскән салдыгдан сонра орада пис билијә јијәләнмишләр;

Ötükän yir olurıp **arkış-tirkiş** ısar näŋ buŋuğ yok (KTk 4) Өтүкән өлкәсиндә (тахтда) отуруб карванлар көндәрсән һеч бир дәрдин олмаз;

Ötükän yış olursar bäŋgü **il** tuta olurtaçı sän, türk bodun tok (KTk 8) Өтүкән мешәли дағында һөкмдарлыг етсән дөвләтин әбәдилијини горујуб сахлајарсан, еј түрк халгы тох оларсан.

Васитәли тамамлыг

Гәдим түрк јазыларында тә'сирлик, адлыг вә јијәлик һаллардан башга галан бүтүн һал көрүмләриндә вә һәтта бә'зи гошмаларла грамматик әлагәдә ишләдилән васитәли тамамлыглара даһа чох раст кәлмәк мүмкүндүр. Тә'сирсиз фе'лләрин тәләби илә ортаја чыхан вә објект тәләб етмәјән васитәли тамамлыглары нитг һиссәләри вә сөз бирләшмәләри илә ифадәсинә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Исимлә ифадә олунан васитәли тамамлыглар:

Näŋnäŋ sabım ersär bäŋgü **taşka** urtım (KTk 11) Нә сөзүм вар исә әбәди даш үзәринә јаздым;

bödkä körigmä bäglär, gü yaŋıltaçı siz (KTk 11) Тахта итаәт едән бәјләр, сиз чох тез јанылансыныз;

Süçig **sabıŋa**, yımsak **agısıŋa** arturıp üküş, türk bodun öltig (KTk 6) (Онун) ширин сөзлəринə, јумшаг həдијјəсинə алданан (еј) түрк халгы, күтлəви һалда мəhв олдун;

2. Əвəзликлə ифадə олунан васитəли тамамлыглар:

aŋar körü biliŋ, türk amtı bodun bäglär (KTk 11) Еј индики түрк бəјлəри, халгы, она бахаркəн, билин;

Anta içräki bodun kop m (aŋa körür, an)ça bodun kop itdim (KTk 2) Орада мəркəздəки халгын чоху мəнə табедир; мəн халгы бу гəдəр чохалтдым;

3. Исим-гошма бирлəшмəси илə ифадə олунан васитəли тамамлыглар:

Bu yirdä olurıp **tabğaç bodun birlä** tüzältim (KTk 4) Бу јердə мəскəн салыб Табгач халгы илə (əлагəни) дүзəлтдим.

Тə'јин

Чүмлəдə мүбтəдаја, исми хəбəрə, тамамлыга, бə'зəн дə зəрфлијə аид əламəт вə ја кејфијјəт билдирəн тə'јин индики түрк диллəриндə ејни грамматик вəзифə јеринə јетирəн, лакин ифадə хүсусијјəтинə көрə мүəјјəн дəрəчəдə фəрглəнəн үзвдүр. Əсасəн сифəтлə вə тə'јин едичилик имканына малик олан исимлəрлə ифадə олунан тə'јинлəр инкишаф просесиндə тəдричəн илк лүғəти мə'насыны итирəрəк мə'насыны дəјишəн сөзлəрин сифəтлəшмəсиндə дə мүһүм рол ојнамышдыр.

Гəдим түрк јазылы абидəлəриндə раст кəлəн тə'јинлəр индики түрк диллəриндə олдуғу кими чүмлəнин тə'јин олунан үзвлəриндəн əввəл кəлир вə онлары бу вə ја дикəр əламəтинə, кејфијјəтинə көрə тə'јин едир.

Гурулушча садə вə ја мүрəккəб олан тə'јинлəри нитг һиссəлəри илə ифадəсинə көрə ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Садə вə ја дүзəлтмə сифəтлəрлə ифадə олунан тə'јинлəр; көјтүрк јазыларында нисбəтəн чохишлəклијә илə фəрглəнир. Бу да тəсадүфи дејил, чүнки дилдə мөвчуд олан бүтүн сифəтлəр мəhз тə'јинедичилик хүсусијјəти илə фəрглəнир:

Üzä kök täŋri, asra **yagız** yir kılıntukda ekin ara kisi oğlı kılınmıs (KTб 1) Јухарыда мави гөј, ашағыда гонур торпаг јарандыгда икиси арасында инсан оғлу мејдана чыхмышдыр;

Süçig sabıŋa, **yımşak** ağısıŋa arturıp üküş, türk bodun, öltig (KTk 6) Еј түрк халгы, (онларын) ширин сөзлəринə, јумшаг həдијјəсинə алданыб чох мəhв олдун;

...**ädgü bilgä** kisig, **ädgü alp** kisig yorıtmaz ermis (KTk 6) јахшы биличи адамлары, јахшы иҝид адамлары јолундан аздыра билмəдилəр;

Aŋar **adınçığ** bark yaraturtım (KTk 12) Она хүсуси сəрдабə тикдирдим;

Ötükän yış olursar **bäŋgü** il tuta olurtaçı sän (KTk 8) Өтүкəн мешəли дағында (тахтда) отурсан, ел бирлијини əбəди олараг горујуб сахлајарсан.

2. Исимлə ифадə олунан сифəтлəр; јазылы абидəлəрдə сајча сифəтлə ифадə олунан тə'јинлəрдəн сонра хүсуси јер тутур. Бу исə исмин түрк диллəриндə əски заманлардан һеч бир шəкилчи гəбул етмəдəн тə'јинедичи вəзифə дашыја билмəси имканы илə бағлыдыр:

Eçim kağan olurtukda, özim **tarduş** bodun üzä şad ertim (KTб 17) Əмим хаглыг (тахтында) отурдугда өзүм тардуш халгы үзəриндə шад идим;

Türk bäglär, **türk** atın ıtı, **tabğaçğı** bäglär **tabğaç** atın tutupan, **Tabğaç** kağanka körmis (KTб 7) Түрк бəјлəри түрк адыны атыб Табгач бəјлəринин "табгач" адыны гəбул едəрəк Табгач ханлығына табе олмушдулар;

Ilgärü **Bökli** kağanka tägi süläyü birmis... (KTб 8) Ирəлидə (шəргдə) Бөклү ханлығынадəк гошун чəкмиш.

3. Əвəзликлə ифадə олунан тə'јинлəр. Шəхс əвəзликлəри, бəллидир ки, тə'јинедичилик имканындан мəhрумдур. Она көрə дə јазылы абидəлəрдə тə'јин вəзифəсиндə јалныз ишарə вə тə'јин əвəзликлəринə раст кəлмəк мүмкүндүр:

Bilik bilmäz kisi, **ol** sabıg alıp, yağru **barıp** üküş kisig öltig (KTk 7) Еј биликсиз адамлар, о сөзлəрə алданыб, јахын кəлиб күтлəви һалда мəhв олдунуз;

Azu **bu** sabımda igid barğu? (KTk 10) Мəкəр бу сөзлəримдə јанлышлыг вармы?

...**ol** at anta ölti (KTб 3) о ат орада өлдү;

Tokuz oğuz bodun **käntü** bodunım erti (KTб 44) Доггуз огуз халгы өз халгым иди.

4. Сајла ифадə олунан тə'јинлəр көјтүрк јазыларында өз мүхтəлифлији вə рəнкарəнклији илə фəрглəнир. Бу исə сајын бүтүн мə'на нөвлəринин тə'јинедичилик габилијјəти илə бағлы олмасындан ирəли кəлəн грамматик һадисəдир:

Tört bulun kop yağı ermis (KTб 2) Дөрд тəрəф һамысы (бизə) дүшмəн олмуш;

...**yägirmi** süŋüş süŋüşmis (KTб 8) ијирми дəфə дөјүш апармыш;

...tabğaç **atın** tutupan, Tabğaç kağanka körmis, **elig** yıl isig-küçig birmis ok (KTб 8) "Табгач" адыны гəбул едиб Табгач ханлығына табе олмуш, əлли ил иш-күчүнү (она) сəрф етмиш;

Bunça bodun kälipän siğtamıs, yığlamıs, ança **külig** kağan ermis (KTб 4) Бу гəдəр халг кəлиб ағламыш, һөнкүрмүш, о бу гəдəр шөһрəтли хан олмушдур.

Мүрəккəб тə'јинлəр

Гəдим түрк јазыларында тə'јинлəр ејни заманда фе'ли сифəт тəркиблəри илə дə ифадə олунур. Шүбһə јохдур ки, һəмин сөз

бирләшмәләри дахилиндә тә'јинедичилик вәзифәсини јенә дә бирләшмәнин әсасыны тәшкил едән фе'ли сифәтләр јеринә јетирир. Бунлара мисал олараг ашағыдакылары көстәрмәк олар:

Bilig bilmäz kisi ol sabığ alip, yağru barıp üküş kisi öltig (KTk 7) Еј биликсиз адамлар, о сөзләри ешидиб јахын келдиниз, күтләви һалда мәһв олдунуз;

Türk amtı bodun bäglär, **bödkä körigmä** bäglär, gü yanıltaçı siz (KTk 11) Тахта итаәт едән бәјләр, сиз чох тез јанылансыныз;

Täŋri täg **täŋridä bolmış** türk bilgä kağan bu ödkä olurtım (KTk 1) Мән таңры тәк көјдә јаранмыш биличи түрк ханы бу тахт (үзәриндә) отурдум.

ЗӘРФЛИК

Чүмләдә хәбәрә табе олан вә она аид јер, заман, тәрз, мәгсәд, сәбәб, кәмијјәт анлајышлары ифадә едән зәрфликләр ишләнмә јери әкөрә индики түрк дилләриндә ишләдилән зәрфликләрдән чох аз фәргләнир.

Көјтүрк јазыларында зәрфликләр индики түрк дилләриндә олдуғу кими исимлә, сифәтлә, зәрфлә, фе'ллә, мүхтәлиф сөз бирләшмәләри илә ифадә олунур.

Зәрфликләр ифадә көрүмүнә көрә мүхтәлиф олдуғу кими, грамматик мә'насына көрә дә чох рәнкарәнкдир. Көјтүрк јазыларында бунлар әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

Јер зәрфлији

Хәбәрә аид иш, һәрәкәтин һарада ичра олундуғуну, әшјанын һарада јерләшдијини билдирән јер зәрфликләри, адәтән, исмин јерлик, јөнлүк, јөнәлмә-истигамәт, јерлик, чыхышлыг һалларында ишләдилән адларла ифадә олунур. Бунлары грамматик хүсусијјәтләринә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Исмин адлыг һал көрүмүндә олан адла ифадә олунан јер зәрфликләри. Бу група дахил олан јер зәрфликләри индики түрк дилләри үчүн тамамилә јаддыр:

Türk kağan, **Ötükän yış** olursar, iltä buŋyok (KTk 3) Еј түрк халгы, Өтүкән мешәли дағында һөкмранлыг етсән, елдә сыхынты олмаз;

Türk bodun, üläsigin biriyä **Çugay yış** tügül, Tün yazi konayın tisär...(KTk 6-7) Еј түрк халгы, бир һиссән сағда Чуғај мешәли дағында дејил, Түн јазыда мәскән салаг десә...;

Mağı Kurğan kışlap, yazıŋa Oğuzğaru sü taşıkdımız (KTб 12) Мағы Курғанда гышлајыб, јазда Огуз елинә тәрәф гошун чәкдик.

2. Исмин јерлик һал көрүмүндә олан адларла ифадә олунан јер зәрфликләри:

Türk (boduniğ ti)rip il tutsıkının **bunta** urtım (KTk 10) Түрк халгыны топлајыб ел бирлијини (горујуб) сахладығымы бурада јаздым;

ol süg **anta** yokkışdımız (KTб 34) О гошуну орада мәһв етдик;

Bisinç **Ezkänti Kadazda** oğuz birlä süŋüşdimiz (KTб 47) Бешинчи дәфә Әзкәнти Кадазда огузларла вурушдуг;

3. Јөнәлмә-истигамәт һал көрүмүндә олан адларла ифадә олунан јер зәрфликләри. Зәрфин бу нөвү индики түрк дилләри үчүн тамамилә јаддыр:

Ol yirgärü barsar, türk bodun, öltäçisän (KTk 8) Еј түрк халгы, о јерә тәрәф кетсән мәһв олачагсан;

Ilgärü-kün toğsıkka, birgärü-kün ortusıŋaru, yırğaru-tün ortusıŋaru, anta içräki bodun kop maŋa körür (KTk 2) Ирәлидә-шәргдә, сағда-чәнубда, солда-гүзејдә, орада мәркәздәки халгын һамысы мәнә табедир.

4. Јөнәлмә һал көрүмүндә олан адларла ифадә олунан јер зәрфликләри; бу група дахил олан зәрфликләр индики түрк дилләриндә, олсун ки, һәлә ерамызын биринчи минилијиндә архаикләшмишдир. Она көрә көјтүрк јазыларында һәмин һал көрүмүндә раст кәлән зәрфликләр дашлашмыш шәкилдәдир:

Yuğçı, sığıçı **öŋrä** kün toğsıkda Bökli çöl(l)ig ...bunça bodun kälipän sığtamıs, yuglamıs, ançа külig kağan ermis (KTб 4) Ағлајан, һөнкүрән, ирәлидән-шәргдән, Бөклү чөлүндән...бу гәдәр халг кәләрәк ағламыш, һөнкүрмүш, о бу гәдәр шөһрәтли хан олмушдур;

Üzä kök täŋri, **asra** yağız yir kılıntukda ekin ara kisi oğlı kılınmıs (KTб 1) Јухарыда мави көј, ашағыда гонур торпаг јарандыгда икиси арасында инсан оғлу әмәлә кәлмишдир.

5. Исим-гошма бирләшмәси илә ифадә олунан јер зәрфликләри:

ILgärü **Şantun yazıka tägi** sülädim, **taluyka kiçig** tägmädim (KTk 3) Ирәлидә-шәргдә Шантун чөлүнәдәк гошун чәкдим, дәнизә чатмағыма аз галды, сағда доггуз әрсәнәдәк гошун чәкдим;

...Altı Çub Soğdak tapa sülädimiz, buzdımız (KTб 31) Алты Чуб Соғдәк тәрәфә гошун чәкдик, дармадағын етдик;

Kisi oğlınta üzä eçim, apam Bumın kağan, Istämi kağan olurmıs (KTб 1) Инсан оғлу үзәриндә улу атам, бабам Бумын хан, Истәми хан һөкмдар олмуш;

...ekin ara kişi oğlı kılınmıs (KTб 1) икиси арасында инсан оғлу әмәлә кәлмишдир.

Заман зәрфлији

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә фе'ли хәбәрлә ифадә олунан ишин вә ја һәрәкәтин ичра олундуғу вахты билдирән заман зәрфликләри тәкчә грамматик хүсусијјәтләринә көрә дејил, ифадә көрүмүнә көрә дә индики түрк дилләриндә ишләдилән заман зәрфликләриндән ја фәргләнмир, ја да бу фәрг чох аз нәзәрә чарпыр.

Көјтүрк јазыларында заман зәрфликләрини ифадә еэаллијинә көрә ашағыдакы кими групплашдырмаг олар:

1. Зәрфлә вә ја зәрфләшмиш исимлә ифадә олунан заман зәрфликләри:

Ol **amtı** anıg yok, türk kağan Ötükän yış olursar ilta buŋ yok (KTk 3) Инди орада пис (һәрәкәтләр) јохдур, түрк ханы Өтүкән мешәли дағында ханлыг (тахтында) отурса елдә сыхынты олмаз;

Yarın, kiçä altun ergin üzä olurıpan mäŋilayür män (ЫБ 1) Сәһәр, ахшам гызыл тахт үзәриндә отуруб шадланырам;

Türk bodun üçün **tün** udımadım, **küntüz** olurmadım (КТб 27) Түрк халгы јолунда кечә јатмадым, күндүз динҹәлмәдим.

Аз олса да әски түрк јазыларында зәрфлә ифадә олунан зәрфликләрә индики түрк дилләриндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр.

2. Јөнлүк һал көрүмүндә исим вә ја исми бирләшмәләрлә ифадә олунан заман зәрфликләриндән көјтүрк әдәби дилиндә, көрүнүр, даһа чох истифадә едилмишдир. Она көрә көјтүрк јазылы сәнәдләриндә бу типли зәрфликләрә даһа чох раст кәлмәк мүмкүндүр:

Mağı Kurğan kışlap **yazıŋa** Oğuzğaru sü taşıkdımız (КТб 18) Магы Курганда гышлајыб, јазда огуз ели үзәринә гошун чыхардыг;

Ol yirkä türgis tapa Altun yışığ tapa Ertis ügüzüg keçä yorıdımız (КТб 36) О илдә биз Иртыш чајыны кечәрәк Түркәш (елинә) тәрәф, Алтун мешәли дағына тәрәф һәрби јүрүш етдик;

Bir otuz yaşıŋa Çaça säŋünkä süŋüşdimiz (КТб 32) Ијирми бир јашы оланда Чача Сәнүнлә вурушдуг;

Ol ödkä kul kullığ bolmıs erti (КТб 21) О заман гул гул саһиби олмушду;

3. Фе'ли бағлама тәркибләри илә ифадә олунан заман зәрфликләри көјтүрк јазыларында раст кәлән заман зәрфликләри ичәрисиндә өз чохлуғу илә диггәти чәлб едир:

Kanım kağan uçdukda, inim Kül tigin yiti yaşda kaltı (КТб 30) Хан атам өлдүкдә кичик гардашым Күл-тикинин једди јашы вар иди;

Üzä kök täŋri, asra yağız yir kılıntukda ekin ara kisi oğlı kılınmıs (КТб 1) Јухарыда мави көј, ашағыда гонур торпаг јарандығда икиси арасында инсан оғлу јаранмыш;

Anı körip ança bilin (KTk 13) Ону көрәркән, еләҹә билин;

Ol sabığ esidip tün udısıkım kälmädi (Тон 12) О сөзләри ешидәркән кечә јухум кәлмәди.

4. Исим-гошма бирләшмәси васитәси илә ифадә олунан заман зәрфликләри көјтүрк јазылы абидәләриндә чох мәһдуддур. Бу грамматик һадисә әски түрк јазыларында заман анлајышы ифадә едә биләҹәк гошманын азлығы илә бағлыдыр:

Yağru kontukda kisrä anıg bilig anta öyür ermis (KTk 5) Јахында мәскән салдыгдан сонра пис вәрдишә јијәләндиләр;

Anta kisrä inisi eçisin täg kılınmaduk erinç (КТб 5) Ондан сонра кичик гардашлары бөјүкләри кими бир иш көрә билмәдиләр;

Anta ötrü kağanıma ötüntüm, ança ötüntüm (Тон 12) Ондан сонра ханымдан рича етдим, белә хаһиш етдим.

Тәрз зәрфлији

Иш, һәрәкәтин ичрасынын тәрзини билдирән зәрфликләр, әсасән тәрз зәрфләри илә ифадә олунур. Лакин әски түрк јазыларында тәрз зәрфи јох дәрәҹәсиндәдир. Она көрә јазылы абидәләрдә раст кәлән тәрз зәрфликләри әсасән исмин аләтлик-бирҝәлик һал көрүмүндә олан сөзләрлә вә ја сөз бирләшмәләри илә ифадә едилир. Бу ҹәһәтдән көјтүрк јазылы абидәләриндә фе'ли бағлама вә фе'ли сифәт тәркибләри диггәти даһа чох ҹәлб едир. Буну нәзәрә алараг көјтүрк јазыларында раст кәлән тәрз зәрфликләрини ашағыдакы кими групплашдырмаг олар:

Садә тәрз зәрфликләри

Јазылы абидәләрдә тәрз зәрфликләри ашағыдакы нитг һиссәләри вә сөз бирләшмәләри илә ифадә едилир:

1. Зәрфлә вә ја зәрфләшмиш сөзлә ифадә олунан тәрз зәрфликләри:

Bu sabımın edgüti esid, **katığdı** tıŋla (KTk 2) Бу сөзләрими јахшыҹа ешидин, диггәтлә динләјин;

On Tutuk yorçın yaraklığ eligin tutdı, **yaraklığdı** kağanka ançuladı (КТб 32) О, силаһлы Он Тутугу наиби илә бирликдә тутуб силаһлы һалда хана тәгдим етди;

eki erig **uduşru** sançdı (КТб 36) Ики дөјүшчүнү бир-биринин ардынҹа сүнкүләди

2. Исмин аләтлик һал көрүмү илә идарә олунан исимлә ифадә олунан тәрз зәрфликләри:

Kültigin **yadağın** oplayu tägdi (КТб 32) Күл-тикин пијада вәзијјәтдә һүҹума кечди;

Süçig **sabın** yımşağ **ağın** arıp ırak boduniğ ança yağutır ermis (KTk 5) (О) ширин нитги илә, јумшаг һәдијјәси илә узагда јашајан бу гәдәр халгы ширникләндириб беләҹә топламышдыр;

...**süŋügin** açdımız (Тон 28) сүнкү илә (јол) ачдыг;

...bir erik **okın** urtı (КТб 36) бир дөјүшчүнү охла вурду вә с.

Мүрәккәб тәрз зәрфликләри

Көјтүрк јазыларында мүрәккәб тәрз зәрфликләри өз рәнкарәнклији илә диггәти чәлб едир. Бунларын бир гисми тәркибләрдән, икинҹи гисми исә исим-гошма бирләшмәсиндән ибарәтдир. Бунлара ашағыдакы сөз бирләшмәләрини мисал ҝөстәрмәк олар:

1. Фе'ли бағлама тәркибләри илә ифадә олунан мүрәккәб тәрз зәрфликләри:

Yinçü ügüz keçä Tämir Kapığka tägi süllädim (KTk 3) Инчи чајыны кечәрәк Дәмир Гапыјадәк гошун чәкдим;

Ilgärü **Kadırkan yışığ aşa** bodunuğ ança konturtumız, ança itdi-miz (KTб 21) Ирәлидә Кадыркан мешәли дағыны ашараг халгы орада јерләшдирдик, еләчә тәшкил етдик;

Kağan olurıp yok çığan boduniğ kop kobartdım (KTk 9) (Ханлыг тахтында) отуруб јох олан халгы ортаја чыхардым;

Kül tigin **Az yağızın binip** tägdi (KTб 48) Күл-тикин Аз (адлы) атыны миниб һүчума кечди;

...kağanının sabın almatın yir sayu bardığ, kop anta alkınığ (KTk 9) Ханынызын сөзүнү ешитмәјәрәк һәр тәрәфә дағылыб кетдиниз, чох зәифләдиниз, өлдән дүшдүнүз вә с.

2. Исим-гошма бирләшмәси васитәси илә ифадә олунан тәрз зәрфликләри. Көјтүрк јазыларында бу чүр сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан тәрз зәрфликләринин сајы чох аздыр:

Anta kisrä **inisi eçisin täg** kılınmaduk erinç, **oğlı kanın täg** kılınmaduk erinç... (KTб 5) Ондан сонра кичик гардашлары улу өвладлары кими олмадылар, оғланлары аталары кими олмадылар.

Сәбәб зәрфлији

Фе'ли хәбәрлә ифадә олунан, иш вә ја һәрәкәтин сәбәбини өзүндә әкс етдирән сәбәб зәрфликләринә гәдим түрк јазылы абидәләриндә аз тәсадүф олунур. Бунлары әсасән ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Фе'ли сифәт-гошма бирләшмәси илә ифадә олунан сәбәб зәрфликләри әсасән üçün гошмасынын иштиракы илә ифадә олунур. Јери қәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, бу чүр сәбәб зәрфликләринә данышыг дилиндә инди дә раст кәлмәк мүмкүндүр:

Täŋri yarlıkadukın üçün, özüm kutum bar üçün kağan olurtım (KTк 9) Танры көмәклик көстәрдијинә көрә, өзүмүн бәхтим (күчлү) олдуғундан ханлыг (тахтында) отурдум;

Bägläri bodunı tüzsiz üçün, tabğaç bodun täbligin küçlig üçün, inili-eçili kinşürtügin üçün, bägli-boduniğ yonşurtukın üçün türk bodun illäduk ilin ıçğınu ıdmıs (KTб 6) Бәјләри, ханлары дүз (илгарлы) олмадыгларына көрә, табғач халгы араны гарышдырдығына көрә, алдатдыгларына көрә, кичикләри бөјүкләрлә вурушдугларына көрә, бәјләри халгла бир-биринә салышдырдыгларына көрә түрк халгынын мөвчуд дөвләти парчаланды вә с.

2. Фе'ли сифәт тәркибләри илә ифадә олунан сәбәб зәрфликләринә јазылы абидәләрдә аз тәсадүф олунур:

Anta kisrä **inisi eçisin täg kılınmaduk erinç** yablak kağan olurmıs erinç (KTб 5) Ондан сонра кичикләри бөјүкләри кими олмадыгларына

көрә, оғланлары аталары кими олмадыгларындан (тахтда) биликсиз хан отурмуш, пис хан отурмушду;

Yağı bolıp **itinü-yaratunı umaduk**, yana içikmiş (KTб 10) Дүшмән олуб өзү үчүн бир шеј едә-јарада билмәдијинә көрә јенә әсарәт алтына дүшмүшдүрвәс.

Кәмијјәт зәрфлији

Өски түрк јазыларында кәмијјәт зәрфликләри, индики түрк дилләриндә олдуғу кими, фе'ли хәбәрлә ифадә олунан иш, һәрәкәтин мигдарыны билдирир. Кәмијјәт зәрфликләри мүәјјән вә гејри-мүәјјән сајла вә ја сај-исим бирләшмәси васитәси илә ифадә олунур:

1. Мигдар сајы илә ифадә олунан кәмијјәт зәрфликләри:

Kamuğı **biş otuz** sülädimiz (KTб 18) Чәми ијирми беш дәфә гошун чәкдик;

2. Сај-исим бирләшмәси илә ифадә олунан кәмијјәт зәрфликләри:

Türk bäglär türk atın ıtı, tabğaçği bäglär Tabğaç atın tutıpan Tabğaç kağanka körmis, **elig yıl** isig-küçig birmis (KTб 7-8) Түрк бәјләри түрк адындан имтина едәрәк Табғач бәјләринә мәхсус "табғач" адыны гәбул едиб Табғач ханлығына табе олмуш, әлли ил иш-күчүнү она сәрф етмишләр;

Kırk artukı yiti yolı sülämis (KTб 15) О гырх једди дәфә гошун чәкмишдир.

ЧҮМЛӘ

Һәр һансы бир дилин синтактик гурулушу сабитләшинчәјәдәк чох узун бир инкишаф јолу кечир; дилин бүтүн данышыг васитәләри, онларын чүмләдә јери о дилдә данышанларын һамысы үчүн мәгбул ола биләчәк бир шәклә дүшүр. Белә бир инкишаф просесиндә, тәбиидир ки, чүмләнин мүрәккәб үзвү вәзифәсини јеринә јетирән сөз бирләшмәләри дә өзүнәмәхсус бир инкишаф јолу кечир вә данышанлар үчүн мәгбул олан моделлә сабитләшир. Бу бахымдан көјтүрк јазылы абидәләринин дилини синтактик чәһәтдән сабитләшмиш дилләр групуна дахил етмәк олар. Бу јазылы абидәләрин дилиндә раст кәлән сөз бирләшмәләри әмәлә кәлмә јолларына көрә индики түрк дилләринин сөз бирләшмәләриндән чох аз фәргләндији кими, чүмлә нөвләри дә индики түрк дилләринин чүмлә нөвләриндән чидди сурәтдә фәргләнмир.

Дөврүмүзәдәк горунуб сахланан өски түрк јазылы абидәләри, бәлидир ки, VI-X әсрләрдә мүхтәлиф түрк вә түрк олмајан гәбиләләр арасында јајылмыш јазылы әдәби дил нүмунәсидир вә ја бу јазыларын дилини о дөврүн чанлы данышыг дили илә ејниләшдирмәк олмаз. Лакин һәмин јазыларын дилини чанлы данышыг дилиндән тамамилә тәчрид етмәк дә олмаз. Бу јазыларын дилиндә чанлы данышыг дилинә

хас олан сөз вә чүмләләр әдәби дил үчүн нормаја салынмыш сөзләр вә чүмләләрлә јанашы ишләдилмишдир.

Мараглыдыр ки, көјтүрк јазылы абидәләринин синтактик гурулушу илә бә'зи орта әср түрк јазылы абидәләринин, хүсусилә "Китаби-Дәдәм Горкуд" дастанларынын синтактик гурулушу арасында мүәјјән охшарлыглар ортаја чыхармаг мүмкүндүр. Бу исә орта әсрләрдә мејдана чыхан бә'зи түрк јазылы әдәби дилләринин бирбаша көјтүрк әдәби дилинин әсасында әмәлә кәлдијини көстәрир.

Өски түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән чүмләләри гурулушча ики јерә ајырмаг олар: 1) садә чүмләләр; 2) мүрәккәб чүмләләр.

Садә чүмләләр

Бир чох дилләрдә олдугу кими, түрк дилләриндә дә садә чүмләләрин мүрәккәб чүмлә нөвләриндән даһа тез әмәлә кәлдији һеч бир шүбһә доғурмур. Буну дөврүмүзә гәдәр горуну6 сахланан өски түрк јазылы абидәләриндә олан садә чүмләләр һаггында да демәк олар. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, истәр көјтүрк вә истәрсә дә өски ујғур јазылы абидәләриндә садә чүмләләрин сајы мүрәккәб чүмләләрин сајындан хејли чохдур.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә садә чүмләләри баш үзвләрин иштиракына көрә чүттәркибли вә тәктәркибли олараг ики јерә ајырмаг олар.

Чүттәркибли садә чүмләләр

Баш үзвләринин һәр икисинин иштиракы илә әмәлә кәлән чүттәркибли садә чүмләләр јазылы абидәләрдә **ја кениш, ја да мүхтәсәрдир**. Бу исә индики дилимиздә ишләдилән садә кениш вә садә мүхтәсәр чүмләләрин өзүнәмәхсус инкишаф тарихинә малик олдуғуну көстәрир.

Чүттәркибли садә кениш чүмләләр көјтүрк јазылы абидәләриндә чохлуг тәшкил едир. Бу типли садә чүмләләрдә баш үзвләриндән ја һәр икиси, ја да бири, икинчи дәрәчәли үзвләрдән исә ән азы бири иштирак едир. Бунлара ашағыдакы мисаллары көстәрмәк олар:

Kül tigin Başğu boz at binip tägdi (КТб 38) Күл-тикин боз Башғу (адланан) атыны миниб һүчума кечди;

Ol ödkä kul kullig bolmis erti (КТб 21) О заман гул гул саһиби олмуш иди;

Yaraklig kantan kälip yana elidi (КТб 23) Силаһлы адамлар һарадан кәлиб сени мәғлуб етди.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә бә'зән чүттәркибли садә кениш чүмләләрин мүбтәдасы үздә олмур, јалныз тәсәввүр олунур:

Bu yirdä olurıp tabğaç budun birlä tüzältim (КТк 4) Бу јердә мәскән салыб табғач халгы илә мүнасибәтләри дүзәлтдим;

Ol süg anta yokkışdımız (КТб 34) О гошуну орада мәһв етдик.

Тәктәркибли садә чүмләләр

Көјтүрк јазылы абидәләриндә шәхссиз (мүбтәдасыз) чүмлә, демәк олар ки, јохдур. Бу јазыларда мүбтәда ја чүмләдә билаваситә иштирак едир, ја да тәсәввүр олунур.

Тәктәркибли чүмләләрә ашағыдакылары мисал көстәрмәк олар:

Bilig esi, cab esi bän kortum (Тон 7) онун мәсләһәтчиси, шан-шөһрәт јолдашы мән олдум;

Türk bodun, ökün, (КТб 23) Еј түрк халгы, пешман ол.

Јарымчыг чүмлә

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә јалныз хәбәрдән ибарәт олан јарымчыг чүмләләрдән дә истифадә едилмишдир. Лакин көјтүрк јазылы абидәләриндә раст кәлән бу типли садә чүмләләри шәрти олараг јарымчыг чүмлә адландырмаг олар, чүнки јалныз бир хәбәрдән ибарәт олан һәмин чүмләләрин мүбтәдасы чох вахт тәсәввүр олунур. Бунлара ашағыдакылары мисал көстәрмәк олар:

Sünüşdimiz (КТб 40) Вурушдуг.

Kälürtim ok (Тон 17) Кәтирдим ахы.

Yantımız (Тон 28) мәғлуб етдик.

Tegdimiz (Тон 39) мәғлуб етдик.

Чүмләнин интонасијаја көрә нөвләри

Өски түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән чүмләләри ән'әнәви грамматикалара ујғун олараг интонасијаја көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

Нәгли чүмлә

Индики түрк дилләриндә олдугу кими, көјтүрк јазылы абидәләринин дилиндә нәгли чүмләләрин әмәлә кәлмәсиндә, әлсүн ки, хүсуси интонасија әсас рол ојнамышдыр. Лакин јазыда интонасија өз әксини тапмадығына көрә өски түрк јазыларында нәгли чүмләләри јалныз мәтн дахилиндә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Она көрә јазылы абидәләрдә нәгли чүмләләри мүәјјәнләшдирәркән индики түрк дилләриндә ишләдилән нәгли чүмләләрин модели әсас көтүрүлүр. Бу типли чүмләләр үзвләринин иштиракына көрә мүхтәсәр вә кениш ола биләр:

Altun yışda olurtımız (Тон 32) Алтун мешәли дағында мәскән салдыг;

Kün yämä, tün yämä yelü bardımız (Тон 27) Кечә-күндүз сүр'әтлә чапыб кетдик;

Kırkızığ uda basdımız (Тон 27) Гырғызлары јухуда (икән) басыб әздик;

(On yasda) Umay tag ogim katun kutıŋa inim Kul-tigin er at bitdi (КТб 31) Күл-тикин он јаша доланда һумај сималы анамын бәхтинә кишилик ады әлдә етди.

Көјтүрк јазыларында нәгли чүмләләрин бөјүк бир гисми *er/ir* көмәкчи фе'линин хәбәр вәзифәсини јеринә јетирән адларла грам-матик әлагәдә ишләдилмәси илә әмәлә кәлмишдир:

Ötükän yışda yig idi **yok ermis**, il tutsık yir **Ötükän yış ermis** (KTk 4) Өтүкән мешәли дағында јахшы һөкмдар олмамыш, елин тутдуғу јер Өтүкән мешәли дағы олмуш;

Altun, kümüş, isigti, kutayı buŋsız ança birür tabğaç bodun sabı süçig, ağisı **yımşak ermis** (KTk 5) Бу гәдәр гызыл, күмүш, тахыл ичкиси, ипәк верән Табғач халгынын сөзләри ширин, һәдијјәси јумшаг иди;

Bilgä kağan ermis, alp kağan ermis, buyuruku yämä bilgä ermis erinç, alp ermis erinç (КТб 3) О биличи хан олмуш, иҹид хан олмуш, бујуругчусу да биличи олмуш, иҹид олмуш.

Суал чүмләси

Көјтүрк јазылы абидәләринин дилиндә суал чүмләси, олсун ки, әввәлләр јалныз суал интонасијасы васитәси илә әмәлә кәлмишдир. Дилин сонракы инкишаф процессиндә суал интонасијасыны јарадан вә ја күчләндирән хүсуси әдатлар да мејдана чыхмышдыр. Она көрә көјтүрк јазыларында раст кәлән суал чүмләләрини ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Хүсуси интонасија васитәси илә әмәлә кәлән суал чүмләләри. Суал чүмләләринин бу нөвүнү јалныз мәтн дахилиндә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Бу типли суал чүмләләриндә суал интонасијасы суал әвәзлији илә јарадылыр:

Yaraklıg kantan kälip yana eltdi, süngüg kantan kälipän sürä eltdi ? (КТб 23) Силаһлы (адамлар) һарадан кәлиб (сәни) мәғлуб етдиләр, сүнкүлү (адамлар) һарадан кәлиб (сәни) сүрүб апардылар;

2. Суал әдатынын иштиракы илә әмәлә кәлән суал чүмләләри түрк јазылы абидәләриндә азлыг тәшкил едир. Суал интонасијасыны әмәлә кәтирән вә ја интонасијаны күчләндирән әдатлар чүмләнин ја әввәлиндә, ја да сонунда ишләнмишдир:

Azu bu sabımda igid barğu ? (KTk 10) Мәкәр бу нитгимдә јалнышлыг вармы?;

Kağan mu kısayın... (Тон 5) Онун хан олмасына чалышыммы?

Әмр чүмләси

Түрк дилләриндә гәдим заманлардан фе'лин әмр шәклинин өзүнәмәхсус грамматик көстәричиси олмадығына көрә әмр чүмләсини фәргләндирә биләчәк фе'ли хәбәрин әламәти дә јохдур. Әмр чүмләсинин әмрлик билдирән хүсуси интонасијасы олур. Олсун ки, әски түрк дилиндә дә әмр чүмләси ејни гајдада хүсуси интонасија васитәси илә ифадә олунмушдур. Јазылы абидәләрдә әмр чүмләсинин интонасијасыны күчләндирән хүсуси әдатдан да истифадә олунмушдур. Бунлара мисал олараг ашағыдакы чүмләләри көстәрмәк олар:

Anı subın baralım (Тон 27) Аны чајы бојунча кедәк.

Türk-sir bodun yiriŋä idi yorımazun (Тон 11) Түрк-сир халгы јериндә һөкмдар (саһиб) галмасын.

Tabğaç, bäridänyän täg (Тон 11) Табғачлылар, ҹәнуб тәрәфдән һүчума кечин;

Kıtañ, öndänyän täg (Тон 11) Киданлылар, шәргдән һүчума кечин.

Нида чүмләси

Мүәјјән һисс, һәјәчан, емосија ифадә едән нида, бәллидир ки, јазыда өз график әксини тапмыр. Она көрә әски түрк јазылы абидәләриндә нида чүмләләри јалныз мәтн дахилиндә башга чүмләләрин фонунда, һәм дә мүасир дилин чүмлә аһәнки әсасында мүәјјәнләшдирилир. Демәли, гәдим түрк јазылы абидәләриндә интонасијаларына көрә фәргләндирилән бә'зи чүмләләрин мүәјјәнләшдирилмәси бир гәдәр тәхмини характер дашыјыр. Буну ашағыдакы нида чүмләләри һаггында да демәк олар:

Bodka körigmä bäglär, gü yaŋıltaçı siz (KTк 11) Тахта итаәт едән бәјләр, сиз чох тез јаныланснныз;

Türk oğuz bägläri, bodun, esidiŋ (КТб 22) Түрк оғуз бәјләри, халгы, ешидин.

Мүрәккәб чүмлә

Јазылы абидәләр ајдын шәкилдә көстәрир ки, әски түрк дилиндә мүрәккәб чүмлә нөвләринин өзүнәмәхсус инкишафы тарихи вардыр. Бә'зи тәдгигатчылар әски түрк дилинин, үмумијјәтлә, садә чүмләләрдән ибарәт олдуғуну иддиа едирләр. Онларын фикринчә, хүсусилә сонракы дөврләрдә инкишаф процессиндә башга дилләрин, хүсусилә Иран, Чин, тохар, әрәб дилләринин тә'сири алтында бу дилләрдә мүрәккәб чүмлә нөвләри мејдана чыхмышдыр. Лакин көјтүрк јазылы абидәләри бу фикрин тамамилә әсассыз олдуғуну көстәрир.

Көјтүрк јазыларында раст кәлән мүрәккәб чүмләләр өз гурулушуна көрә бир тәрәфдән индики түрк дилләриндә ишләдилән мүрәккәб чүмлә нөвләринә ују, ⸤ кәлирсә, дикәр тәрәфдән фәргләнир.

Индики түрк дилләриндә, бәллидир ки, бағлајычысыз мүрәккәб чүмлә нөвләри кениш јајылмамышдыр. Бу типли чүмлә нөвләри әски түрк јазылы абидәләри үчүн чох сәчијјәвидир. Бу исә белә бир фикир јүрүтмәјә әсас верир ки, ана түрк дилиндә бағлајычысыз мүрәккәб чүмлә нөвләриндән чох истифадә олунмушдур. Бунунла белә, көјтүрк јазыларында аз да олса, бағлајычылы мүрәккәб чүмлә нөвләринә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бир чох елми әдәбијјатларда түрк дилләриндә бағлајычылы мүрәккәб чүмләләрин башга дилләрин тә'сири алтында мејдана чыхдығы көстәрилир. Лакин әски түрк јазыларында раст кәлән бә'зи бағлајычылы табели мүрәккәб чүмлә нөвләринә ејни дәрәчәдә һәм орта әср түрк јазыларында, һәм дә чағдаш түрк дилләриндә тәсадүф едилир. Бу исә бә'зи бағлајычылы табели мүрәккәб чүмлә нөвләриндән һәлә анатүрк инкишафы мәрһәләсиндә белә истифадә олундуғуну көстәрир. Она көрә белә бир гәти һөкм јүрүтмәк олар ки, истәр гәдим, истәрсә дә орта әср вә индики түрк дилләриндә раст кәлән бағлајычылы табели мүрәккәб чүмләләр һеч дә башга грамматик гурулушлу дилләрин тә'сири илә дејил, бу дилләрин өз дахили грамматик гурулушунун тәләбләринә ујғун олараг мејдана чыхмышдыр.

Әски түрк јазыларында баш вә будаг чүмләләрин дүзүлүшүнә, үмумијјәтлә, чүмләләрин гурулушуна көрә бә'зи фәргли өзәлликләрә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Буна бахмајараг әски түрк јазыларында раст кәлән мүрәккәб чүмләләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар: 1) табесиз мүрәккәб чүмләләр, 2) табели мүрәккәб чүмләләр.

Табесиз мүрәккәб чүмләләр

Көјтүрк јазылы абидәләринин индијәдәк чапдан чыхан бүтүн транскрипсијаларында чох вахт табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләри ајры-ајры садә чүмлә кими верилмишдир. Һалбуки һәмин садә чүмләләрин чоху бир-бири илә мөһкәм дахили мә'на әлагәләринә маликдирләр вә онлары бу вә ја дикәр мә'на әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә кими өјрәнмәк кәрәкдир. Беләликлә, көјтүрк јазыларында раст кәлән табесиз мүрәккәб чүмләләри ән'әнәви грамматик бөлкүләринә ујғун олараг ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Заман әлагәси.
2. Ајдынлашдырма әлагәси.
3. Ардычыллыг әлагәси.
4. Зиддијјәт әлагәси.

Заман әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә бәрабәр һүгуглу садә чүмләләрин заман мәфһумуна көрә бирләшиб табесиз мүрәккәб чүмлә әмәлә

кәтирмәси һадисәсинә даһа чох раст кәлмәк мүмкүндүр. Заман әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр көјтүрк јазыларында бу чәһәтдән диггәти даһа чох чәлб едир. Һәмин јазыларда раст кәлән табесиз мүрәккәб чүмләләри заман мәфһумуна көрә бирләшән гүтбләринин мигдарына көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Ики бәрабәр һүгуглу садә чүмләнин заман мәфһумуна көрә бирләшмәси јолу илә төрәјән табесиз мүрәккәб чүмләләр:

Altı yägirmi yaşıŋa eçim kagan ilin, törüsin ança kazgantı, Altı Çub tapa süladimiz, buzdımız (КТб 31) Он алты јашым оланда улу бабамын ханлыг елләријә ели беләчә әлдә етдим, Алты Чуб Соғдак тәрәфә гошун чәкдик, (онлары) дармадағын етдик;

2. Үч бәрабәр һүгуглу садә чүмләнин заман мәфһумуна көрә бирләшмәси илә әмәлә кәлән табесиз мүрәккәб чүмләләр:

Kağanıŋ anta ölürtimiz, ilin anta altımız, kara türgis kop içikdi (КТб 38) Ханларыны орада өлдүрдүк, ел-обаларыны орада тутдуг, гара түркәш халгы бүтүнлүклә (бизә) табе олду.

3. Дөрд бәрабәр һүгуглу садә чүмләнин заман анлајышына көрә бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлән табесиз мүрәккәб чүмләләр:

Kapağan kağan tün udımatı, küntüz olurmatı kızıl kanım tökti, kara tärim yügürti, isig-küçig birtim ok, bän özüm uzun yälmäg yämä it(i)m ok (Тон 52) Гапаған хан кечә јатмадан, күндүз динчәлмәдән гызыл ганымы ахытды, гара тәрими төкдү, ишими-күчүмү сәрф етдим ахы, мән өзүм узаг һәрби јүрүшә дә чыхдым ахы;

Täŋri küç birtük üçün kanım kağan süsi böri täg ermis, yağısı koŋ täg ermis, ilgärü-kurıgaru sulap tirmis, kobartmıs, kamuğı yeti yüz er bolmıs (КТб 12) Танры күч вердијинә көрә хан атамын гошуну гурд кими (горхмаз) олмуш, дүшмәни гојун тәк (үркәк) олмуш, шәргә-гәрбә гошун чәкиб (дөјүшчү) топламыш, (гошун) јығмыш, һамысы једди јүз әр олмушдур.

Көјтүрк јазыларында ејни заманда садә вә табели мүрәккәб чүмләләрин заман анлајышына көрә әлагәјә кирмәси илә әмәлә кәлән табесиз мүрәккәб чүмлә нөвләринә дә раст кәлмәк мүмкүндүр:

Bilgä kağan ermis, alp kağan ermis, buyurukı yämä bilgä ermis, alp ermis erinç, bägläri yämä, bodunı yämä tüz ermis, anı üçün ilig ança tutmıs erinç, ilig tutup törig itmis (КТб 3) (Һөкмдарлары) биличи хан олмуш, иҝид хан олмуш, бујругчулары да биличи олмуш, гочаг олмуш, бәјләри, ханлары да дүз (илгарлы) олмуш, она көрә дә ели беләчә горујуб сахламыш, ел бирлијини дөвләтә чевирмишдир.

Јухарыдакы чүмләнин тәркибиндә бир нечә садә вә бир нәтичә будаг чүмләси мөвчуддур. Марагланыр ки, һәмин чүмләнин тәркиб һиссәләрини тәшкил едән садә чүмләләр, индики түрк дилләриндән фәргли олараг, бир нөв, нәтичә будаг чүмләсинин баш чүмләси вәзифәсини јеринә јетирир. Бир табесиз мүрәккәб чүмлә дахилиндә онун тәркиб һиссәсини тәшкил едән будаг чүмләдән сонра заман мәфһумуна көрә әлагәләнән икинчи груп садә чүмләләрдән дә истифадә олунмушдур.

Ардычыллыг әлагәси

Иш вә ја һәрәкәтин мүәјјән бир заман дахилиндә ардычыл олараг ичра едилмәси һадисәсини әкс етдирән бәрабәр һүгуглу садә чүмләләрдә гүввәтли ардычыллыг мәфһуму олур; ифадә олунан сонракы иш, һәрәкәт әввәлки чүмләдә ифадә олунан иш, һәрәкәти мә'нача тамамлајыр.

Әски түрк јазылы абидәләриндә ардычыллыг әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр даһа чох вә мүхтәлифдир. Бу чәһәтдән көјтүрк јазылары диггәти даһа чох чәлб едир. Бу типли табесиз мүрәккәб чүмләләри онлары тәшкил едән садә чүмләләрин сајына көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Ики мүстәгил мә'налы вә бәрабәр һүгуглу садә чүмләнин ардычыл олараг ичра олунан иш, һәрәкәти билдирмәсинә көрә әмәлә кәлән табесиз мүрәккәб чүмләләр:

türkäş kagan süsi Bolçuda otça-borça kälti, süŋüşdimiz (КТб 37) Түркәш халгынын гошуну Болчуда од кими, туфан кими кәлди, вурушдуг;

Eçim kagan birlä ilgärü Yaşıl ügüz Şantun yazıka tägi süladimiz, kurıgaru Tämir Kapıgka tägi süladimiz (КТб 17) Хан әмимлә биркә шәргдә Јашыл чајы, Шантун чөлүнәдәк гошун чәкдик, гәрбдә Дәмир гапыјадәк гошун чәкдик.

2. Үч мүстәгил вә ардычыл мә'на ифадә едән бәрабәр һүгуглу садә чүмләләрин бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлән табесиз мүрәккәб чүмләләр:

Kül tigin Bayırkunın Ak adgirig binip oplayu tägdi, bir ärig okun urtı, eki ärig uduşru sançdı (КТб 36) Күл-тикин Бајыркунун аг ајғырыны миниб һүчума кечди, бир дөјүшчүнү окла вурду, ики дөјүшчүнү бир-биринин ардынча сүнкүләди.

3. Дөрд вә даһа артыг бәрабәр һүгуглу садә чүмләнин ардычыллыг мәфһуму илә бирләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән табесиз мүрәккәб чүмләләр:

Inim Kül tigin kärgäk boltı, özim sakıntım, körür közim körmäz täg, bilir biligim bilmäz täg boltı, özim sakıntım (КТб 50) Кичик гардашым Күл-тикин өлдү, өзүм кәдәрләндим, көрәр көзүм көрмәз тәк, дүшүнән башым дүшүнмәз тәк олду, өзүм дәрдә-гәмә батдым;

Yaydımız, kağanın tutdumız, yabğusın, şadın anta ölärtimiz, eligçä er tutdumız (Тон 41-42) (Онлары) мәғлуб етдик, ханларыны тутдуг, јабғулары, шадлары өлдүрүлдү, әллијәдәк дөјүшчүләрини тутдуг.

Ајдынлашдырма әлагәси

Биринчи садә чүмләдә гојулан фикрин сонра кәлән садә чүмләләрдә ачылмасы, изаһ олунмасы јолу илә әмәлә кәлән табесиз мүрәккәб чүмләләр, адәтән, ајдынлашдырма мә'на әлагәси кими изаһ олунур.

Марагдыдыр ки, көјтүрк јазылы абидәләриндә ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрин сајы даһа чохдур. Лакин табесиз мүрәккәб чүмләнин бу нөвүндә ајдынлашдырма мә'насы мүхтәлиф шәкилдә ифадә олунур. Она көрә көјтүрк јазыларында раст кәлән ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Мүбтәда илә бағлы ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрдә биринчи садә чүмләнин мүбтәдасы, онун ардынча кәлән вә она мә'нача үзви сурәтдә бағлы олан садә чүмлә васитәси илә ајдынлашдырылыр, изаһ олунур:

Barduk yirdä edgük ol: kanın subça yügürti, sünügün tağça yatdı, bägilig urı oğlın kul boltı, silig kız oğlın kün boltı (КТб 24) Кетдијин јердә (әлдә етдијин) јахшы шеј бу олду: ганын су кими ахды, сүмүкләрин дағ кими галанды, ләјагәтли бөјүк огланларын гул олдулар, тәмиз гызларын кәниз олдулар.

Јухарыдакы ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә беш бәрабәр һүгуглу, лакин мә'нача бир-бири илә мөһкәм бағлы олан садә чүмләләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Биринчи садә чүмләдә, көрүндүјү кими, ифадә олунан үмуми фикир ајдынлашмыр, лакин сонра кәлән дөрд садә чүмлә биринчи чүмләнин edgük сифәти илә ифадә олунан мүбтәдасыны изаһ едир, ајдынлашдырыр.

2. Хәбәрлә бағлы ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрдә биринчи садә чүмләнин хәбәри сонра кәлән вә үзви сурәтдә биринчи чүмләјә мөһкәм бағлы олан садә чүмләләрлә изаһ олунур, ајдынлашдырылыр:

Körüg sabı antağ: tokuz oğuz bodun üzä kağan oluru (Тон 9) Мүшаһидәчинин сөзләри беләдир: о, доггуз огуз халгы үзәриндә хан олду.

Јухарыдакы мисалда икинчи садә чүмлә биринчи садә чүмләнин зәрфләшмиш әвәзлији илә ифадә олунан хәбәрини изаһ едир, ајдынлашдырыр.

3. Тамамлыға аид ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрдә биринчи садә чүмләнин тамамлығы сонра кәлән вә мә'нача она бағлы олан садә чүмләләр васитәси илә изаһ олунур:

Sab ança ıdmıs: azkına türk bodun yorıyur ermis, kağanı alp ermis, yuğçısı bilgä ermis (Тон 9) (О) белә (хәбәр) көндәрмишдир: түрк халгы аз дөјүшчү илә һәрәкәт етмиш, халглары исә ијиддир, мәсләһәтчиләри биличидир.

Зиддијјәт әлагәси

Әски түрк јазылы абидәләриндә зиддијјәт әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр дә хүсуси јер тутур. Бу чәһәтдән көјтүрк јазылары диггәти даһа чох чәлб едир. Һәмин јазылы абидәләрдә, индики түрк дилләриндә олдуғу кими, бир садә чүмләдә гојулан фикир мә'нача она бағлы олан икинчи фикирлә гаршылашдырылыр; икинчи чүмләдәки фикир биринчи чүмләдә ифадә олунан фикрә гаршы гојулур.

Башга әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрдән фәргли олараг зиддијјәт әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр, адәтән, ики садә чүмләнин мә'наҹа бирләшмәси илә әмәлә кәлир. Бундан әлавә, јазылы абидәләрдә зиддијјәт әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр бир чох мүасир түрк дилләриндән фәргли олараг зиддијјәт билдирән бағлајычы васитәси илә дејил, хүсуси интонасијанын көмәклији илә јаранмышдыр:

Ilgärü Şantun yazika tägi süladim, taluyka kiçig tägmädim (КТk 3) Ирәлидә (шәргдә) Шантун чәлүнәдәк гошун чәкдим, (анчаг) дәнизәдәк чатмадым;

Näŋ yılsıg bodunka olurmadım, içrä aşsız, taşra toŋsız, yabız, yablak bodunka üzä olurtum (КТб 26) Вар-дөвләти олан халг үзәриндә һөкмдар олмадым, гарны ач, әјни јалаваҹ, пис, јаман бир халг (үзәриндә) һөкмдар олдум;

Yarakıŋa, yalmasıŋa yüz artukı okın urtı, yizäk başıŋa bir tägürmädi (КТб 3) Онун силаһына, плашына јүздән артыг ох вурдулар, (лакин) өнчүләр башчысына бир дәнә дә ох батыра билмәдиләр;

Kül tigin Az yagızın binip tägdi, eki erig sançdı, balıkka barmadı (КТб 47-48) Күл-тикин Аз (адлы) атыны миниб һүчума кечди, ики дөјүш-чүнүсүнү күлләди, (анчаг) шәһәрә кирмәди;

Süsü altı bın ermis, biz eki bin ertimiz (Тон 16) (Онун) ордусу алты мин олмуш, (анчаг) биз ики мин идик.

Гарышыг типли табесиз мүрәккәб чүмләләр

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә садә чүмлә илә табели мүрәккәб чүмләнин әлагәјә кирмәси илә әмәлә кәлән гарышыг типли мүрәккәб чүмләләрә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу чүр чүмләләрдә садә чүмлә табесиз мүрәккәб чүмлә илә мә'наҹа еләвәһдәтдә ишләдилмишдир ки, онлары бир-бириндән тәҹрид етмәк мүмкүн дејилдир.

Гарышыг типли табесиз мүрәккәб чүмләләр дә мә'на әлагәләринә көрә фәргләнир. Нүмунә олараг бу група дахил олан чүмлә нөвүнүн бир нечәсини нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир:

1. Табели мүрәккәб чүмләнин будаг чүмләси әввәлдә кәлән садә чүмләнин хәбәрини изаһ едир. Бу чүр мүрәккәб чүмләләри табесиз мүрәккәб чүмләнин ајдынлашдырма әлагәси кими изаһ етмәк олар:

Türkäs kaganta körüg kälti, sabı antag: ondan kaganıgaru sü yorılım,-timis (Тон 29) Түркәш ханлығындан кәшфијјатчы кәлди, сөзү белә иди: шәргдән ханын үзәринә гошун чәкәчәк,-демиш.

Јухарыдакы мисалын тәркибиндә ики садә вә бир табели мүрәккәб чүмлә вардыр. Тамамлыг будаг чүмләсиндән ибарәт олан мүрәккәб чүмлә өзүндән әввәлки ики садә чүмләни, хүсусилә икинчи садә чүмләнин әвәзлик-гошма бирләшмәси илә ифадә олунан хәбәрини изаһ едир. Она көрә дә садә вә мүрәккәб чүмләләрин бирләшмәсиндән ибарәт олан һәмин чүмләни ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин бир нөвү кими өјрәнмәк олар.

2. Будаг чүмлә садә чүмләнин зәрфлијини ајдынлашдырыр, изаһ едир:

Anca ögläşmis: önŋä türk kaganıgaru süladim,-timis (Тон 20) Белә фикирләшмиш: шәргдә түрк ханлығына тәрәф гошун чәкәк,-демишдир;

Üzä türk täŋrisi, türk ıduk yiri subı ança timis: türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin Iltaris kaganıg, ögim Ilbilgä katunıg täŋri töpäsintä tutup yögärü kötürmis erinç (КТб 10-11) Јухарыда мүгәддәс түрк танрысы, түрк вәтәни белә демишдир: түрк халгы мәһв олмасын дејә, (азад) халг олсун дејә атам Илтәрис ханы, анам Илбилкә хатуну јүксәлтмиш.

Табели мүрәккәб чүмлә

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә табели мүрәккәб чүмләләрин мүхтәлиф нөвләринә раст кәлмәк мүмкүндүр. Көјтүрк әдәби дилиндә бағлајычыдан чох аз истифадә олундуғуна көрә јазылы абидәләрдә дә бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләр хүсуси јер тутур. Она көрә көјтүрк јазыларында раст кәлән табели мүрәккәб чүмләләри ики әсас група ајырмаг олар: 1) интонасија васитәси илә әмәлә кәлән табели мүрәккәб чүмләләр; 2) бағлајычы васитәси илә дүзәлән табели мүрәккәб чүмләләр.

Јухарыда көстәрилән јолларла әмәлә кәлән табели мүрәккәб чүмләләр бир тәрәфдән индики түрк дилләриндә ишләдилән табели мүрәккәб чүмләләрә ујғун кәлирсә, дикәр тәрәфдән онлардан фәргләнир. Мәсәлән, көјтүрк јазыларында раст кәлән чәрчивәли табели мүрәккәб чүмләјә индики түрк дилләринин һеч бириндә тәсадүф олунмур. Бу исә гәдим түрк дилинин синтактик гурулушунун чох мүрәккәб бир инкишаф јолу кечдијини көстәрир.

Көјтүрк јазыларында раст кәлән табели мүрәккәб чүмләләри грамматик мә'на хүсусијјәтләринә көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

Тамамлыг будаг чүмләси

Тамамлыг будаг чүмләләри грамматик вә ифадә көрүмүнә көрә индики түрк дилләриндә ишләдилән тамамлыг будаг чүмләләриндән, демәк олар ки, фәргләнмир. Һәмин јазылы абидәләрдә тамамлыг будаг чүмләләри, адәтән, бағлајычыны әвәз едән хүсуси интонасија васитәси илә әмәлә кәлмишдир. Бу типли будаг чүмләләрдә индики түрк дилләриндән фәргли олараг чох вахт баш чүмлә будаг чүмләдән сонра кәлир. Өн башлычасы исә тамамлыг будаг чүмләсинин бә'зән индики түрк дилләринә тамамилә јад олан чохпилләли (вә ја

чәрчивәли) нөвүндән истифадә едилмишдир. Беләликлә, көјтүрк јазыларында раст кәләи тамамлыг будаг чүмләләрини баш вә будаг чүмләләрин сыраланмасына көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Баш чүмләси будаг чүмләдән сонра кәлән тамамлыг будаг чүмләләри:

а) баш чүмләси будаг чүмләдән сонра кәлән бир гүтблү тамамлыг будаг чүмләләри:

Kağan mu kısayın,-tidim (Тон 9) Дедим (ки,) онун хан олмасына чалышыммы.

Türk bodun ölüräyin, uruğsıratayın,-tir ermis (КТб 10) Демишдир ки, түрк халгыны өлдүрәчәк, дөвләтини мәһв едәчәк;

Kemkä ilig kazğanur män, -tir ermis (КТб 9) Демишдир ки, ел бирлијини кимин үчүн әлдә едирәм;

б) баш чүмләси будаг чүмләдән сонра кәлән ики гүтблү тамамлыг будаг чүмләләри:

Katun yok bolmıs erti, anı yoklatayın,-timis (Тон 31) Демишдир ки, арвады өлмүшдүр, ону дәфн едәчәк;

Kağanı sü taşıkdı, on ok süsü kalısız taşıkdı,-tir (Тон 33) Дејир ки,ханлары гошун чыхарды, он ох (гәбиләсинин) гошуну бүтүнлүкләдәјүшә чыхды;

Kıyını köŋlinçä ay, bän saŋa nä ayayın,-tidi (Тон 32) (О) деди ки, чәзаны көнлүн истәдији кими вер, мән сәнә нә дејим.

Мисал кәтирилмиш сонунчу чүмләнин тәркибиндә **bän saŋa nä ayayın** будаг чүмләси ара чүмләни хатырладыр, чүнки һәмин чүмлә тамамлыг будаг чүмләсинин тәләб етдији суала чаваб вермир.

2. Баш чүмләси будаг чүмләдән әввәл кәлән тамамлыг будаг чүмләсинә әски түрк јазыларында чох аз тәсадүф олунур. Бу исә беләбир фикир јүрүтмәјә әсас верир ки, VII-VIII јүзилликләрдә тамамлыг будаг чүмләләри тәдричән өз гурулушуну дәјишмәјә мејл етмишдир; башга сөзлә десәк, баш чүмлә икинчи јердән биринчи јерә, өн сыраја кечмәјә башламышдыр:

Tir: Tabğaçğaru Kunı Säŋünüg ıdmıs (Тон 9) Дејир (ки) Табгач елинә Куну Сәнүнү көндәрмишдир.

3. Баш чүмләси әввәлдә вә тәкрар олараг будаг чүмләдән сонра кәлән тамамлыг будаг чүмләләри. Бу типли чүмләләри шәрти олараг "чәрчивәли" тамамлыг будаг чүмләси адландырмаг олар, чүнки әввәлдә вә сонда кәлән баш чүмлә ортада кәлән будаг чүмләни вә ја чүмләләри чәрчивә ичәрисинә алыр. Тамамлыг будаг чүмләсинин бу нөвүнү өзлүјүндә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) баш чүмләси әввәлдә вә сонда кәлән чәрчивәли тамамлыг будаг чүмләләри. Бу чүр чүмләләрдә будаг чүмлә санки әввәлдә вә сонда кәлән баш чүмләләр васитәси илә чәрчивәјә алыныр:

Bilgä Toñukuk baŋa aydı: bu süg elt,-tidi (Тон 31-32) Билгә Тоњукук мәнә деди (ки,) бу гошуну апар,-деди;

Sakıntım: turuk bukalı, sämiz bukalı arkada bilsär,-sämiz buka, turuk buka tiyin, bilmäz ermis (Тон 5-6) Фикирләшдим (ки,) кәләчәк (хан), үмумијјәтлә, билирсә ки, (онун) арыг вә көк бугасы вар, фәгәт арыг вә көк буганы сечә билмир, дејә беләчә фикирләшдим.

Јухарыдакы чүмлә чәрчивәли олмагла јанашы, һәм дә гарышыг типлидир; тамамлыг вә зәрфлик будаг чүмләләри бир тәркиб һалында елә гајнајыб-гарышмышдыр ки, онлары бир-бириндән ајырмаг мүмкүн дејилдир, чүнки һәмин чүмләләр мәзмунча бир-бирини изаһ едир вә тамамлајыр.

б) будаг чүмләнин өзү баш вә будаг чүмләдән ибарәт олан тамамлыг будаг чүмләсидир вә индики түрк дилләри үчүн бу тамамилә јаддыр:,

Kögmän yolı bir ermis, tumıs tiyin, esidip, bu yolın yorısar, yaramaçı, -tidim (Тон 23) Көкмән јолу бирдир, онун да донмасы хәбәрини ешитмишәм, (вә) дедим ки, бу јолла кетсәниз (бу) јарамаз;

Ol eki kisi bar ersär, säni Tabğaçığ ölürtäçi, -tir män (Тон 10) Дејирәм ки, нә гәдәр ки о адам дурур, сәни Табгач ханлыгы мәһв едәчәк,-дејир;

Usar, idi yokkısalım, -tir män (Тон 11) Дејирәм ки, бачарсаг, һөкмдарларыны мәһв едәк.

Зәрфлик будаг чүмләси

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлән зәрфлик будаг чүмләләри гурулушуна вә семантикасына көрә индики түрк дилләриндә ишләдилән зәрфлик будаг чүмләләриндән чох аз фәргләнир. Табели мүрәккәб чүмләнин бу нөвү әсасән бағлајычынын көмәклији илә дејил, хүсуси интонасија васитәси илә әмәлә кәлмишдир. Көјтүрк јазылы абидәләри бу чүр будаг чүмлә нөвләри илә чох зәнкиндир.

Јазылы абидәләрдә зәрфлик будаг чүмләләри әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

Заман будаг чүмләси

Абидәләрдә заман будаг чүмләсинин јалныз бағлајычы сөзү васитәси илә әмәлә кәлән нөвүнә раст кәлмәк мүмкүндүр. Һәмин типли мүрәккәб чүмләләрдә баш чүмлә будаг чүмләдән сонра кәлир вә бу будаг чүмләләр баш чүмләдәки заман зәрфлијини әвәз едир:

Ança olurur erigli, oğuzdantan körüg kälti (Тон 8) Орада мәскән салмышдылар ки, огуз елиндән часус кәлди;

Otuz artukı bir yaşıŋa karluk bodun buŋsız (er)ür barur erikli yağı bolti (Мок 29) Отуз бир јашым тамам олмушду ки, гарлуг халгы бүтүнлүклә һүчума кечди, (бизә) душмән олду.

Шәрт будаг чүмләси

Шәрт будаг чүмләси, олсун ки, әски түрк дилиндә илк олараг мејдана чыхан табели мүрәккәб чүмләләрдән бири олмушдур. -sar,-sär шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән шәрт будаг чүмләләри тәкчә грамматик гурулушуна көрә дејил, һәм дә мә'насына, баш чүмлә илә будаг чүмләнин мүнасибәтинә көрә индики түрк дилләриндә -са,-сә шәкилчиси васитәси илә әмәлә кәлән шәрт будаг чүмләләриндән фәргләнмир. Јазылы абидәләрдә әслиндә фе'лин шәрт шәклинин морфоложи көстәричиси олан -sar,-sär шәкилчиси бир нөв табеедичи бағлајычыны әвәз едир вә онун вәзифәсини јеринә јетирир.

Көјтүрк јазыларында раст кәлән шәрт будаг чүмләләрини гүтбләринин сајына көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Баш вә бир будаг чүмләдән ибарәт олан шәрт будаг чүмләләри:

Ötükän yir olurp arkış-tirkiş ısar, näŋ bunug yok (KTk 8) Өтүкән өлкәсиндә (ханлыг тахтында) отуруб карванлар көндәрсән, елдә сыхынты олмаз;

Ol yirgärü barsar, türk bodun ölüçisän (KTб 50) Еј түрк халгы, о јерә тәрәф кетсән мәһв олачагсан;

Kül tigin yok ersär, kop ölüçi ertigiz (KTб 50) Күл-тикин олмаса иди, һамыныз мәһв олачаг идиниз;

Ötükän yış olursar, bäŋgü il tuta olurtaçı sän (KTk 8) Өтүкән мешәли дағында һөкмдар олсан ел бирлијини әбәди (олараг) горујуб сахлајарсан.

2. Баш чүмләси өзлүјүндә табели мүрәккәб чүмләдән ибарәт олан шәрт будаг чүмләси. Бу типли табели мүрәккәб чүмләләрин будаг чүмләләринин сајы мүхтәлиф олур. Шәрт будаг чүмләсинин бу нөвү индики түрк дилләри үчүн тамамилә јаддыр вә онлары ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) будаг чүмләси бир баш вә бир будаг чүмләдән ибарәт олан шәрт будаг чүмләси:

Ol yirgärü barsar, unç, -tidim (Тон 24) Дедим ки, о јерә тәрәф кетсәниз, (бу) мүмкүндүр;

б) бир баш вә будаг чүмләси бир нечә табели мүрәккәб чүмләдән ибарәт олан шәрт будаг чүмләси:

Ol eki kisi bar ersär, sini-Tabgaçıg ölürtäçi tir män, bini-Oguzıg ölürtäç i ok, -tir män (Тон 10) Дејирәм (ки,) о адам дурурса, сәни-табгач (халгыны) мәһв едәчәк, дејирәм (ки,) мәни-огуз (халгыны) өлдүрәчәк ахы.

Јухарыдакы мисаллардан биринчиси әслиндә тамамлыг будаг чүмләсидир, лакин онун будаг чүмләси өзү шәрт будаг чүмләсидир. Икинчи мисалда исә чүмләнин баш чүмләси ики тамамлыг будаг чүмләсиндән, будаг чүмлә исә шәрт будаг чүмләсиндән ибарәтдир.

Сәбәб будаг чүмләси

Көјтүрк јазылы абидәләриндә ән чох раст кәлән табели мүрәккәб чүмләләрдән бири сәбәб будаг чүмләсидир. Бу табели мүрәккәб чүмлә нөвү индики түрк дилләриндә ишләдилән сәбәб будаг чүмләләриндән фәргләнмир.

Көјтүрк јазылы абидәләриндә, сәбәб будаг чүмләләри, адәтән, *tiyin, tip. anı üçün/antagınıη üçün* бағлајычы сөзләри васитәси илә әмәлә кәлмишдир. Она көрә көјтүрк јазыларында раст кәлән сәбәб будаг чүмләләрини бағлајычыларын иштиракына көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Будаг чүмләси баш чүмләдән әввәл кәлән сәбәб будаг чүмләләри. Сәбәб будаг чүмләсинин бу нөвү, адәтән, *tiyin, tip* вә *üçün* гошмасы илә бирләшән сөзләр васитәси илә әмәлә кәлмишдир:

Türk bodun atı-küsi yok bolmazun tiyin, kanım kagan, ögim katun.g kötürmis täŋri, il birigmä täŋri türk bodun atı küsi yok bol(mazun) tiyin, özimin ol täŋri) kagan olurtı erinç (KTб 25) Түрк халгынын адышөһрәти јох олмасын дејә хан атамы, ханым анамы (көјә) галдыран танры, ел бәхш едән танры түрк ады-шөһрәти јох олмасын дејә о танры өзүмү ханлыг (тахтында) отуртду;

Eçümiz, apamiz tutmis yir-sib idisiz bolmazun tiyin, az bodunig itip, yaratıp...(Мок 9) Атамыз, бабамызын тутдуғу вәтән торпағы саһибсиз галмасын дејә аз халгыны тәшкил едиб...

2. Баш чүмләси будаг чүмләдән әввәл кәлән сәбәб будаг чүмләләри, әсасән tiyin вә anı üçün/antagınıη üçün бағлајычы сөзләри вә сөз бирләшмәләри васитәсилә әмәлә кәлмишдир.

Näkä täzär biz, az tiyin (Тон 38) Азыг дејә нә үчүн гачырыг;

Bir todsar, açsik ömäzsän, antagınıη üçün igidmiş kaganınıŋ sabın almatın, yir sayu bardıg, kop anta alkıntıg, arıltıg (KTк 8-9) Бир дәфә дојдунса, ачлыг һаггында фикирләшмирсән, чүнки сизи јүксәлтмиш ханынызын сөзләрини ешитмәјәрәк һәр тәрәфә дағылыб кетдиниз, орада чох зәифләдиниз, өлдән дүшдүнүз.

Мәгсәд будаг чүмләси.

Баш чүмләдә ичра олунан иш, һәрәкәтин мәгсәдини билдирән мәгсәд будаг чүмләсиндән көјтүрк әдәби дилиндә, көрүнүр, чох истифадә олунмушдур. Буну һәмин дилдә јазылы абидәләр дә сүбут едир.

Јазылы абидәләрдә мәгсәд будаг чүмләләри бағлајычы сөзләри васитәсилә әмәлә кәлмишдир. Һәмин чүмлә нөвләрини ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. tip бағлајычы сөзү васитәси илә әмәлә кәлән мәгсәд будаг чүмләләри тәркибинә көрә мүхтәлиф олдуғуна көрә ашағыдакы нөвләрә ајрылыр:

а) бир баш вə бир будаг чүмлəдəн ибарəт олан мəгсəд будаг чүмлəлəри:

Anı anıtayın, **tip** sulıdım (Mok 41) Онлары чəзаландырым дejə һүчума кечдим;

Eki şad ulayu iniyi gunim, oğlanım, baglärim, bodınım közikaşı yablak boltaçı **tip** sakıntım (KT6 51) Ики шадымын, кичик гоһумларымын, көнчлəримин, бəjлəримин, халгымын көзү-гашы сырадан чыхачаг,-дejə фикирлəшдим;

б) Бир баш вə ики будаг чүмлəдəн ибарəт мəгсəд будаг чүмлелəри.

Üç oğuz süsi basa kälti, yadağı yabız boltı, **tip** algalı kälti (Mok 32) Үч огуз гошуну гəлəбə чалыб кəлди, ajаглары jаман күнə галды дejə фəтһ етмəк үчүн кəлди.

2. *tiyin* баглajычы сөзү васитəси илə əмəлə кəлəн мəгсəд будаг чүмлəлəри көjтүрк jазыларында тез-тез раст кəлəн баглajычылы табели мүрəккəб чүмлəлəриндəн бириди р. *tiyin* баглajычы сөзү васитəсилə əмəлə кəлəн мəгсəд будаг чүмлəлəри дə мүхтəлиф гүтблəрдəн ибарəт олар:

... yana yorıp soğdak bodun itäyin tiyin Yinçü ügüzig keçä Tämir Kapıgka tägi süladimiz (KT6 38-39) Кери дөнүб согдак халгы үзəринə һүчума кечəк дejə Инчи чajыны кечиб Дəмир Гапыjа дəк гошун чəкдик;

Boduniğ igitäyin tiyin yırğaru oğuz bodun tapa ilgärü kıtañ tatabı bodun tapa, birgärü tabğaç tapa uluğ sü eki yäkirmi ...(süŋüsdim) (KT6 28) Халгы jүксəлдим дejə гəрбдə огуз халгына тəрəф, шəргдə кидантатабы халгына тəрəф, чəнубда Табгач елинə тəрəф бəjүк гошун (чəкдим), он ики дəфə вурушдум;

Kağanımız, eçimiz kaz (ganmıs bodun atı-küsi yok bolmazun) tiyin türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım (KT6 27) Атамызын, улу бабамызын əлдə етдиклəри халгын ады, шөһрəти jох олмасын дejə түрк халгы jолунда кечə jатмадым, күндүз динчəлмəдим.

Əдəбиjjат

Е. Агманов. Наблюдение над структурой особенностью изафета в памятниках древнетюркской письменности. "Тіл және әдебиет мәселелері", Алматы, 1963.

Е. Агманов. Именно-атрибутивное словосочетание с причастиями в памятниках древнетюркской письменности.- "Филологический сборник" Казахского государственного университета, Алма-Ата, 1964.

Г. Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата, 1971

А. Амонжолов. Об управлении древнетюркского глагола (корневого). "Известия АН Каз. ССР, серия филологии и искуствоведения", 1958) вып. 1-2 (8-9)

А. Исламов. Строй предложения в языке древнетюркских памятников, - "Ученые записки Семипалатинского государственного педагогического института", вып 3, 1959.

В. Г. Кондратьев. Конструкция изафета и прямое дополнение в языке памятников тюркской рунической письменности, - "Ученые записки Ленинградского государственного университета", серия восточных наук, 1962, вып. 16, № 36.

А. Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.), Ленинград, 1980.

ГӘДИМ ТҮРК ЈАЗЫЛЫ АБИДӘЛӘРИНДӘН НҮМУНӘЛӘР

ОНКИН ЈАЗЫЛЫ АБИДӘСИ

Мәтн

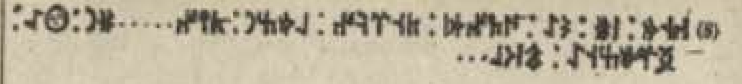

Сағ тәрәфдәки јазы (Оа)

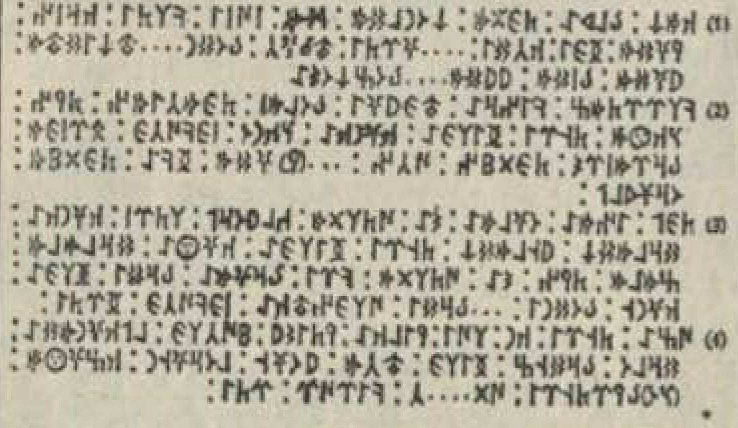

Јухарыда үфүги јазы (Оb)

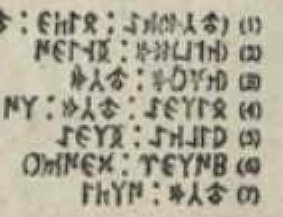

Ајрыча даш үзәриндәки јазы (Ос)

Абидәнин транскрипсијасы

(1) Äçümiz apımız Bumın kağan tört buluŋğ kısmıs yığmıs yaymıs basmıs ol kan yok boltukda kisrä el yitmis ıçğınmıs kaçış-mıs. . . . . .

(2) kağanladuk kağanın ıçğını ıdmıs türk bodun öŋrä kün tok-sukıŋa kisrä kün batsıkıŋa tägi bäriyä tabğaçka yıraya yış(ka tägi)...

(3) alp ärin balbal kısdı, türk bodun atı yok boltu barmıs erti, türk bodun yitmäzün tiyin yoluk ermäzün tiyin üzä täŋri tär ermis . . . .

(4) Kapağan Eltäris kağan eliŋä kılıntım. El etmis Yabğu oğlı Sabra tamğan çur Yoğa inisi bilgä Sabra tamğan tarkan yum-ğılığ bes yetmis eçim atım . . . .

(5) bu tabğaçda yiraya bäg oğuz ara yeti erän yağı bolmıs. Kaŋım buğa täŋrikän (te)yin anta yorımıs işig küçin bermis. . . . .

(6) täŋrikänkä ışig bertiŋ teyin yarlıkamıs sad atığ anta bermis, boltukda tokuz oğuz ƃäg yağı ermis beďük ermis täŋrikän yorı-(mıs)

(7) yabız bat biz, azığ üküsıg körtig irti, sülätim ter ermis, amtı bäglärimä ter ermis, biz az biz teyin kop(kmıs) . . .

(8) kaŋım sad ança ötünmis täŋrikän almazun teyin . . . . (bo)dun anta bermäziŋä tasulmıs (Радлов: taşıkmıs?).

Сағ тәрәфдәки јазы (Оа)

(1) Kamuk balıkka tägdim kunladım altım, süsi kälti kärasın yığ-dım bägi kaçdı . . . . gärti, tabğaç bodun . . . .) . . . . tokıdtım yığdım basdım yaydım . . . . buzkunça.

(2) kälir ertimiz ekin ara yağı bolmıs tägmäçimän teyiŋ, sa-kıntım teŋri bilgä kağanka sakınu esig küçig bersägim bar ermis erinç. Tägdukin üçün . . . . (y)ığdım ebkä tägdükum uruş kılıp,

(3) tägip inimä oğlıma ança ötlädim kalyurup Eltäräs kağanta adı-rılmaduk yaŋılmaduk täŋri bilgä kağanta adırılmaduk ya-nılmaduk tänri bilgä kağanta adırılmalım azmalım, tiyin, ança ötlädim käri barıgma bardı bilgä kağanıŋ bodunı bar-dı ölügin atka esig küçig berti.

(4) üzä täŋri kan lüi yılka yetinç ay küçlüg alp kağanımda adı-rılu bardınız bilgä Taçam yoğıŋ alup ağıŋın kazğantım (su)b yer täŋri üt . . . . (tabğa)ç kirür erti.

Јухарыда шагули јазы (Ob)

(1) Taçamka bıŋg tasıg
(2) . . . . (kıl)dım bäŋigü
(3) (kaganı)m Taçam
(4) bilgä Taçam lü
(5) yılka bilgä
(6) külugär ädgü ka(n)
(7) Taçam ölti.

Ајрыча даш үзəриндə јазы (Oc)

Sabra tarkan balbalı.

Абидəнин тəрчүмəси

(1) Əчдадымыз Бумын хан (дүнјанын) дөрд тəрəфини гыснамыш, јыхмыш, (онлара) галиб кəлмиш, əзмиш. О хан јох олдугдан сонра ел(имиз) мəhв олмуш, дагылмыш, гачмыш . . . .

(2) ханлыг едəн ханыны говмуш, түрк халгы ирəлијə - шəргə, сонра гəрбəдəк, чəнуба Табгача тəрəф, шимала (сола) јыш(а дəк) . . . . . .

(3) икид дөјүшчү(лəринə) балбал гојдурмуш, түрк халгынын ады јох олмаға доғру кетмиш. Түрк халгы јох олмасын дејə, (халг) гурбан кетмəсин дејə јухарыда танры (белə) демиш . . . .

(4) Капаган. Елтəрис ханын елиндə дүнјаја кəлдим. Ел јаранмыш. Јабгу оғлу Сабра Тамгану чур Јога илə Сабра тамган тарканын үмумијјəтлə алтмыш беш ата-бабам . . . .

(5) бу табгачдан шималда огуз бəјлəри арасында једди киши (баш-чы) дүшмəн олмуш. Башга hиссəси атамы илаhи бага тəрхан hесаб едиб она јахын кəлмиш, иш-күчүнү (она) сəрф етмиш . . . .

(6) танры (кəлкəси) иш-күч вердијинə көрə (о) хејирхаhлыг етмиш, о заман (сəнə) шад рүтбəси вермиш, ондан сонра доггуз огуз бəјлəри дүшмəн олмуш: бəјүмүш, танрылыг етмиш . . . .

(7) Биз јава, јарамаз олдуг, аз оланлары чох кəрдүк. Демиш: индн гошун чəкдим; бəјлəримə демиш: биз азыг дејə горхмуш . . . . шад атам белəчə дүшүнмүш: танры кими (атамы) есир алмаалар . . . . . халг о заман ону (есир олмаға) гојмамаг үчүн арха галхмыш.

Саг тəрəфдəки јазы (Oa)

(1) Чох шəhəрлəрə hүчум етдим, јүрүш етдим, фəтh етдим, ордусу кəлди, əhалисини јығдым, бəјлəри гачды. . . . . . . кəрти, табгач халгы . . . . галиб кəлдим, јыхдым, əздим, гəлəбə чалдым . . . . . . мəглуб единчəјəдəк

(2) кəлмəли олдуг, ики бəј арасында дүшмəнлик баш вермиш. Фикирлəшдим ки, мəн (бу мүнагишəдə) иштирак етмəјəчəјəм. Танры руhлу Билкə хана көрə нараhат олдум вə иш-күчүмү сəрф етмəли олдум. hүчум етдијимə көрə . . . . јығдым. Вуруша-вуруша евə тəрəф кетдим . . . .

(3) hүчума кечиб оғлума, кичик гардашларыма, огланларыма белə нəсиhəт вердим: ачыгланыб Елтəрис хандан ајрылмадыг, јанылмадыг, биличи танры кими хандан ајрылмадым, (она) күнаh ишлəтмədик, (бах) белəчə нəсиhəт вердим: керијə (гəрбə) həрби јүрүш етдим, Билкə ханын халгы . . . . . . кетди, өз бəхтини, ишини-күчүнү (ханына) верди.

(4) Јухарыда көј танрысы (вар). Əждаhа илинин једдинчи ајында күчлү, икид хандан ајрылыб кетмəдиниз. Мəн-биличи Тачам сəнин дəфниндəн həдијјə (оларaг) күч алдым, вəтəн, танры . . . . (Табга)ч (елинə) кирди.

Јухарыда шагули јазы (Ob)

(1) Тачама јазылы дашы
(2) . . . . етдим əбəди
(3) (ханы)м Тачам
(4) биличи Тачам, əждаhа
(5) илдə биличи
(6) шəhрəтли киши, јахшы ха(н)
(7) Тачам öлдү.

Ајрыча даш үзəриндə јазы (Oc)

Сабра тəрхан балбалы.

КҮЛ-ТИКИНИН ШӘРӘФИНӘ ЈАЗЫЛМЫШ АБИДӘ

Кичик мәтн

Абидәнин транскрипсијасы

(1) Täŋri täg täŋridä bolmış türk bilgä kağan bu odkä olurtım. Sabımın tükäti esidgil: ulayu iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunum, biriyä şadapıt bäglär, yıraya tarkat buyuruk bäglär, otuz,...

(2) Tokuz oğuz bägläri, bodunı, bu sabımın edgüti esid, katıgdı tıŋla. Ilgärü kün toğsık(k)a, birgärü kün ortusıŋaru, kurıgaru kün batsıkıŋa, yırgaru tün ortusıŋaru, anta içräki bodun kop m(aŋa) körür, ança bodun.

(3) kop itdim. Ol amtı anıg yok, türk kağan Ötükän yış olursar, iltä buŋ yok. Ilgärü Şantun yazıka tägi sülädim, taluyka kiçig tägmädim, birgärü Toguz Ersänkä tägi sülädim, Tüpütkä kiçig tägmädim, kurıgaru Yinçü üg(üz)

(4) keçä Tämir Kapıgka tägi sülädim, yırgaru Yir Bayırku yiriŋä tägi sülädim, bunça yirkä tägi yorıtdım. Ötükän yışda yig idi yok ermis, il tutsık yir Ötükän yış ermis. Bu yirdä olurıp, tabğaç bodun birlä

(5) tüzältim. Altun, kümüş, isigti, kutay buŋsız ança birür tabğaç bodun sabı süçig, ağısı yımşak ermis; süçig sabın, yımşak ağın arıp, ırak bodunıg ança yağutır ermis; yağru kontukda kisrä anıg bilig anta öyür ermis

(6) edgü bilgä kisig, edgü alp kisig yorıtmaz ermis; bir kisi yaŋılsar, oğuşı, bodunı bisükiŋä tägi kıdmaz ermiş. Süçig sabıŋa, yımşak ağısıŋa arturıp üküs, türk bodun, öltig. Türk bodun, ülüsikiŋ biriyä Çuğay yış tügül, Tün

(7) yazı konayın tisär, türk bodun, ülüsikig anta anıg kisi ança boşğurur ermis: ırak ersär, yablak ağı birür, yağuk ersär, edgü ağı birür tip, ança boşğurur ermis. Bilig bilmaz kisi, ol sabıg alıp, yağru barıp, üküş kişi öltig.

(8) Ol yirgärü barsar, türk bodun, öltäçisän. Ötükän yir olurıp, arkış-tirkiş ısar, näŋ buŋuğ yok. Ötükän yış olursar, bäŋgü il tuta olurtaçı sän, türk bodun, tok. Arık ok sän, açsık, tosık ömäzsän, bir todsar, açsık ömäzsän, antağıŋın

(9) üçün igidmiş kağanıŋın sabın almatın yır sayu bardıg, kop anta alkıntıg, arıltıg. Anta kalmışı yir sayu kop turu ölü yorıyur ertig. Täŋri yarlıkadukın üçün, özim kutım bar üçün kağan olurtım. Kağan olurıp

(10) yok çığan bodunıg kop kobartdım (vә ja kobratdım), çığan bodunıg bay kıltım, az bodunıg üküş kıltım. Azu bu sabımda igid barğu? Türk bäglär, bodun, bunı esidiŋ! Türk (bodunıg ti)rip il tutsıkıŋın bunta urtım, yaŋılıp ülüsikiŋin yämä

(11) bunta urtım, näŋnäŋ sabım ersär, bäŋgü taşka urtım. Aŋar körü biliŋ, türk amtı bodun bäglär. bodkä körigmä bäglär. gü

yaŋıl-taçısız! Män b(äŋgü taş. . . tabğa)ç kağanta bädizçi kälürtim, bädiztim. Mäniŋ sabımın sımadı.

(12) Tabğaç kağanıŋ içräki bädizçig ıtı. Aŋar adınçığ bark yara-turtım, için-taşin adınçığ bädiz urturtım, taş tokıtdım, Köŋültäki sabımın u . . . (on ok oğlıŋa tatıŋa tägi bunı körü biliŋ; bäŋgü taş

(13) tokıtdım. (Bu erig) ersär, amtıka erig yirtä irsär, ança erig yirtä bäŋgü taş tokıtdım, bitidim. Anı körip, ança biliŋ; ol taş . . . dım. Bu bitig bitigmä atısı Yol(l)ığ t(igin).

Абидәнин тәрҹүмәси

(1) Мән танры тәк көјдә јаранмыш биличи түрк ханы бу тахтда отурдум. Сөзләрими ахырадәк ешидин: архамча кәлән сојдашларым (вә ја табелијимдә олан халгым), кәнчләрим, бирләшән гәбиләләрим, халгым, сағда (дуран) шад-апыт бәјләри, солда (дуран) тәрханлар, бујуругчу бәјләр, отуз . . .

(2) Доггуз огуз бәјләри, халгы, бу сөзләрими јахшыча ешидин, диггәтлә динләјин. Ирәлидә - шәргдә, сағда - ҹәнубда, кәридә - гәрбдә, солда - шималда, орада мәркәзи халгын һамысы мәнә табедир; бу гәдәр халгы мән

(3) чохалтдым. Орада инди пис (давранышлар) јохдур. Өтүкән мешәли дағында (тахтда) түрк ханы отурмушдурса, (демәк) елдә дәрд-гәм јохдур. Ирәлидә Шантун чөлүнәдәк гошун чәкдим, дәнизә чат-мағыма аз галды, сағда доггуз Әрсәнәдәк гошун чәкдим, Тибетә чатмағыма аз галды, арха тәрәфдә Инчи чајыны

(4) кечәрәк Дәмир Гапыја дәк гошун чәкдим, сол тәрәфдә Јир Бајырку өлкәсинә дәк гошун чәкдим, бу гәдәр јерәдәк јүрүш етдим. Өтүкән мешәли дағында јахшы һөкмдар јох иди, ел бирлијинин јери Өтүкән мешәли дағы иди. Бу јердә (һөкмдарлыг тахтында) отуруб табғач халгы илә

(5) әлагәни гајдаја салдым. О гәдәр сајсыз-һесабсыз гызыл, күмүш, тахыл ичкиси, ипәк верән табғач халгынын сөзләри ширин, һәдијјәси јумшаг иди. Онлар узагда (мәскән салан) о гәдәр халгы ширин сөзләри, зәриф һәдијјәләри илә алдадыб топладылар. Јахында мәскән салдыгдан сонра орада пис билијә јијәләндиләр.

(6) јахшы, биличи адамлар, јахшы игид адамлар јолларыны азмадылар; бир(-ики) адам јанлыш (јола) дүшдүсә дә, (онун) гәбиләси, халгы (бүтөв бир) нәслинәдәк јолу азмадылар. (Еј) түрк халгы, онларын ширин сөзүнә, зәриф һәдијјәсинә алданыб (јахын кетдин), чох мәһв олдун. (Еј) түрк халгы, бир һиссән десә ки, Чугај мешәли дағынын ҹәнубунда дејил, Түн

(7) чəлүндə мəскəн салаг, (еј) түрк халгы, орада бəдхаһ адамлар белəчə бир һиссəни башдан чыхармыш: узагда јашајан (Табғач) пис һəдијјəлəр верир, јахында јашајана јахшы һəдијјəлəр верир,-дејəрəк (сəни) белəчə алдатмыш. (Еј) авам адамлар, о сөзлəрə алданыб јахын кəлдиниз, чох мəһв олдунуз.

(8) (Еј) түрк халгы, о јерə (тəрəф) кетсəн мəһв олачагсан. Өтүкəн өлкəсиндə (тахтда) отуруб карванлар көндəрсəн, һеч бир дəрдин олмаз. Өтүкəн мешəли дагында (һөкмранлыг тахтында) отурсан һəми-шə гəбилə бирлијини сахлајарсан: (еј) түрк халгы, тох оларсан. Сəн јохсул олан заман ачлыг вə тохлуг һаггында дүшүнмүрсəн; бир дəфə дојсан ачлыг һаггында дүшүнмүрсəн, онун

(9) үчүн ки, (сəни) јүксəлтмиш ханынын мəслəһəтини ешитмəјəрəк һəр тəрəфə дагылыб кетдин, орада чох зəифлə-дин, өлдəн дүшдүн. Орада галанларынызын (чоху) өлүмчүл һалда һəр тəрəфдə долашды. Танрынын һөкмү илə, өзүмүн бəхтим олдугуна көрə хан (лыг тах-тында) отурдум. Хан олмагла

(10) јох (дəрəчəсинə кəлəн) мүфлис халгы ортаја чыхардым, јохсул халгы варлы етдим, аз халгы чох етдим. Мəкəр бу сөзүмдə јанлышлыг вармы? (Еј) түрк бəјлəри, халгы, буну ешидин. Түрк халгыны топлајыб гəбилə бирлијини јаратдыгымы бурада јаздым, бир һиссəнизин јаныл-дыгыны да

(11) бурада јаздым. Нə сөзүм вар исə əбəди даш үзəринə јаздым. (Еј) индики түрк халгы, бəјлəри, она бахаркəн билин; тахта итаəт едəн бəјлəр, сиз чох (тез) јанылансыныз. Мəн ə(бəди абидə...Табға)ч хан-лыгындан нəггаш кəтиртдим, (баштдашыны) бəзəтдим. (О) мəним сөз-лəрими дəјишмəди.

(12) Табғач ханлыгы (өз) сарај нəггашыны көндəрди. Она ајрыча сəрдабə тикдирдим, ичинə, бајырына ајрыча бəзəк вурдурдум, баш-дашы гојдурдум, көнлүмдəки сөзлəрими у. . . (он ох оглу)на, татына дəк буну көрəркəн, билин; (она) əбəди башдашы

(13) тикдирдим . . . əкəр (бу) о јол дајанаҹагында оларса, индијə дəк о јердə оларса, һəмин дајанаҹагда мəн əбəди абидə тик-дирдим, (үстүнə) јазы јаздым. Ону көрəркəн, белəчə билин. О даш . . . дым. Бу јазыны јазан (мəрһумун) гоһуму Јоллуг тикиндир.

КҮЛ-ТИКИНИН ШƏРƏФИНƏ ЈАЗЫЛМЫШ АБИДƏ

Бөјүк мəтн

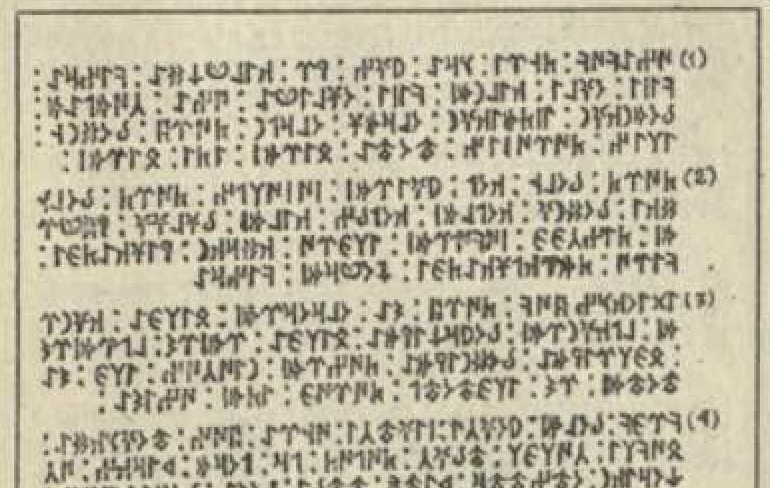

(7) чәлүндә мәскән салаг, (еј) түрк халгы, орада бәдхаһ адамлар беләчә бир һиссәни башдан чыхармыш: узагда јашајан (Табғач) пис һәдијјәләр верир, јахында јашајана јахшы һәдијјәләр верир,-дејәрәк (сәни) беләчә алдатмыш. (Еј) авам адамлар, о сөзләре алданыб јахын келдиниз, чох мәһв олдунуз.

(8) (Еј) түрк халгы, о јерә (тәрәф) кетсән мәһв олачагсан. Өтүкән өлкәсиндә (тахтда) отуруб карванлар көндәрсән, һеч бир дәрдин олмаз. Өтүкән мешәли дагында (һөкмранлыг тахтында) отурсан һәми-шә гәбилә бирлијини сахлајарсан; (еј) түрк халгы, тох оларсан. Сән јохсул олан заман ачлыг вә тохлуг һаггында дүшүнмүрсән; бир дәфә дојсан ачлыг һаггындадүшүнмүрсән,онун

(9) үчүн ки, (сәни) јүксәлтмиш ханынын мәсләһәтини ешитмәјәрәк һәр тәрәфә дагылыб кетдин, орада чох зәифлә-дин, әлдән дүшдүн. Орада галанларынызын (чоху) өлүмчүл һалда һәр тәрәфдә долашды. Танрынын һөкмү илә, өзүмүн бәхтим олдугуна көрә хан (лыг тах-тында) отурдум. Хан олмагла

(10) јох (дәрәчәсинә кәлән) мүфлис халгы ортаја чыхардым, јохсул халгы варлы етдим, аз халгы чох етдим. Мәкәр бу сөзүмдә јанлышлыг вармы? (Еј) түрк бәјләри, халгы, буну ешидин. Түрк халгыны топлајыб гәбилә бирлијини јаратдыгымы бурада јаздым, бир һиссәнизин јаныл-дыгыны да

(11) бурада јаздым. Нә сөзүм вар идисә әбәди даш үзәринә јаздым. (Еј) индики түрк халгы, бәјләри, она бахаркән билин; тахта итаәт едән бәјләр, сиз чох (тез) јанылансыныз. Мән ә(бәди абидә...Табға)ч хан-лыгындан нәггаш кәтиртдим, (баштдашыны) бәзәтдим. (О) мәним сөз-ләрими дәјишмәди.

(12) Табғач ханлыгы (өз) сарај нәггашыны көндәрди. Она ајрыча сәрдабә тикдирдим, ичинә, бајырына ајрыча бәзәк вурдурдум, баш-дашы гојдурдум, көнлүмдәки сөзләрими у . . . (он ох оглу)на, татына дәк буну кәрәркән, билин; (она) әбәди башдашы

(13) тикдирдим . . . әкәр (бу) о јол дајаначагында оларса, индијә дәк о јердә оларса, һәмин дајаначагда мән әбәди абидә тик-дирдим, (үстүнә) јазы јаздым. Ону кәрәркән, беләчә билин. О даш . . . дым. Бу јазыны јазан (мәрһумун) гоһуму Јоллуг тикиндир.

КҮЛ-ТИКИНИН ШӘРӘФИНӘ ЈАЗЫЛМЫШ АБИДӘ

Бөјүк мәтн

[illegible]

(9) [illegible]

(10) [illegible]

(11) [illegible]

(12) [illegible]

(13) [illegible]

(14) [illegible]

(15) [illegible]

(16) [illegible]

(17) [illegible]

[illegible]

(18) [illegible]

(19) [illegible]

(20) [illegible]

(21) [illegible]

(22) [illegible]

(23) [illegible]

(24) [illegible]

(25) [illegible]

(26) [illegible]

(27) [illegible]

(28) [illegible]

(29) [illegible]

(30) [illegible]

(31) [illegible]

(32) [illegible]

(33) [illegible]

(34) [illegible]

[illegible]

(35) [illegible]

(36) [illegible]

(37) [illegible]

(38) [illegible]

(39) [illegible]

(40) [illegible]

(41) [illegible]

(42) [illegible]

[illegible] (43)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (44)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (45)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (46)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (47)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (48)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (49)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (50)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (51)
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (52)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (53)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Абидәнин транскрипсијасы

(1) Üzä kök täŋri, asra yagız yir kılıntukda, ekin ara kisi oğlı kılınmıs. Kisi oğlınta üzä eçüm, apam Bumın kağan, İstämi kağan olurmıs. Olurıpan türk bodunın ilin, tör(üs)in tuta birmis, iti birmis.

(2) Tört buluŋ kop yağı ermis, sü sülapän, tört buluŋdakı bodunıg kop almıs, kop baz kılmıs, başlığıg yükünturmis, tizligig sökürmis, ilgärü Kadırkan yışka tägi, kirü Tämir kapığka tägi konturmıs. Ekin ara

(3) idi oksız kök türk (iti) ança olurur ermis. Bil(g)ä kağan ermis, alp kağan ermis, buyurukı yämä bilgä ermis erinç, alp ermis erinç; bäglari yämä, bodunı yämä tüz ermis. Anı üçün ilig ança tutmıs erinç, ilig tutıp törüg itmis. Özinçä (һәм дә özi ança?)

(4) kärgäk bolmıs. Yuğçı, sığıtçı öŋrä-kün toğsıkda Bökli çöl(l)ig il,tabğaç, tüpüt, apar, purum, kırkız, üç kurıkan, otuz tatar, kıtañ, tatabı - bunça bodun kälipän sığtamıs, yuğlamıs; antağ külig kağan ermis. Anta kisrä inisi kağan

(5) bolmıs erinç, oğlı ta (atı кими дә охунур) kağan bolmıs erinç. Anta kisrä inisi eçisin täg kılınmaduk erinç, oğlı kaŋın täg kılın-maduk erinç, biligsiz kağan olurmıs erinç, yablak kağan olurmıs erinç, buyurukı yämä biligsiz erinç yablak ermis erinç.

(6) Bägläri, bodunı tüzsiz üçün, tabğaç bodun täbligin kürlig üçün, armakçısın üçün. İnili-eçili kinşürtükin (kinşürtükin?) üçün, bägli-bodunlığ yonşurtukın üçün türk bodun illädük ilin ıçğınu ıdmıs,

(7) kağan laduk kağanın yitürü ıdmıs, tabğaç bodunka bägilik urı oğlın kul boltı, silik kız oğlın küŋ boltı. Türk bäglär türk atın ıtı, tabğaçğı bäglär tabğaç atın tutıpan tabğaç kağanka

(8) körmis, elig yıl isig-küçig birmis. İlgärü kün toğsıkda Bökli kağanka tägi süläyü birmis, kurığaru Tämir Kapığka tägi süläyü birmis, tabğaç kağanka ilin, törüsin alı birmis. Türk kara kamuğ

(9) bodun ança timis: illig bodun ertim, ilim amtı kanı? Kemkä ilig kazganur män?,-tir ermis: kağanlığ bodun ertim, kağanım kanı? nä kağanka isig-küçig birür män?,-tir ermis. Ança tip, tabğaç kağanka yağı bolmıs;

(10) yağı bolıp, itinü-yaratunu umaduk, yana içikmis. Bunça isig-küçig birtükgärü sakı nmatı , türk bodun ölüräyin, uruğsıratayın,-tir ermis, yokadu barır ermis. Üzä türk täŋrisi, türk ıduk yiri-

(11) subı ança timis: türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kaŋım İltäris kağanıg, ögim ilbilgä katunıg täŋri töpasintä tutıp yögärü kötürmis erinç. Kaŋım kağán yiti yägirmi erin taşıkmıs, taşra

(12) yorıyur tiyin, kü esidip balıkdakı tağıkmıs, tağdakı inmis, tirilip yçtmis er bolmıs. Täŋri küç birtük üçün kaŋım kağan süsi böri täg ermis, yağısı kon täg ermis; ilgärü, kurığaru sülap tirmis, kobart(mıs) (ka)muğı

(13) yeti yüz er bolmıs. Yeti yüz er bolıp ilsirämis, kağansıramıs bodunıg küŋädmis, kuladmıs bodunıg, türk törüsün ıçğınmıs bodu-nıg eçüm, apam törüsinçä yaratmıs, boşgurmıs, tölis, tarduş (bodunıg anta etmiş),

(14) yabğuğ şadıg anta bermis. Biriyä tabğaç bodun yağı ermis, yıraya Baz kağan tokuz oğuz bodun yağı ermis, kırkız, kurıkan, otuz tatar, kıtan, tatabı kop yağı ermis. Kaŋım kağan bunça . . .

(15) kırk artuk(ı yit)i yolı sülämis, yägirmi süŋüs süŋüsmis. Täŋri yarlıkaduk üçün illigig ilsirätmis, kağanlığıg kağansıratmıs, yağıg baz kılmıs, tizligig sökürmis, başlığıg yükündür (mis kaŋım kağan)inçä ilig.

(16) törüg kazğanıp, uça barmıs. Kaŋım kağanka başlayu Baz kağanıg balbal tikmis. Ol törüdä üzä eçim kağan olurtı. Eçim kağan olurıpan, türk bodunıg yiçä itdi, igiti, çığanıg (bay kıltı, azıg üküş kıltı).

(17) Eçim kağan olurtukda, özim tarduş bodun üzä şad ertim. Eçim kağan birlä ilgärü Yaşıl ügüz Şantun yazıka tägi sülädimiz, kurığaru Tämir kapığka tägi sülädimiz, Kögmän aşa kı(rkız yiriŋä tägi sülädimiz).

(18) Kamuğı biş otuz sülädimiz, üç yägirmi süŋüşdimiz, illigig ilsirätdimiz, kağanlığıg kağansıratdımız, tizligig söktürtimiz, başlığıg yükünturtimiz. Türgis kağan türkimiz (bodunım erti, bilmädükin)

(19) üçün, biziŋä yaŋlukın (yaŋıldukın кими дә охунур) üçün kağanı ölti, buyurukı, bägläri yämä ölti. On ok bodun emgäk körti. Eçümiz, apamız tutmıs yir-sub idisiz bolmazun tiyin, az bodunıg itıp-yar(atıp) . . .

(20) Bars bäg erti, kağan at bunta biz birtimiz, siŋlim kunçuyuğ birtimiz; özi yaŋıltı, kağanı ölti, bodunı küŋ-kul boltı. Kögmän yirsub idisiz kalmazun, tiyin az kırkız bodunıg yarat(ıp kältimiz, süŋüs-dimiz, ilin)

(21) yana birtimiz. İlgärü Kadırkan yışıg aşa bodunıg ança konturtımız, ança itdimiz. Kurığaru Känü Tarmanka tägi türk bodunıg anca konturtımız, ancaitdimiz. Ol ödkä kul kullığ bolmıs erti, (küŋ küŋlig bolmıs erti, inisi eçisin bilmäz erti, oğlı kaŋın bilmäz erti) . . .

(22) Anҫa kazganmıs, itmis ilimiz, törümiz erti. Türk oğuz bäglari bodun, esidiņ! Üzä täņri basmasar, asra yir tälinmäsär, türk bodun, iliņin, törüņin kim artatı? (udaçı erti, türk bodun)

(23) ökün! Körgüņin üçün igidmis bilgä kaganıņa ermis, barmıs edgü iliņä käntü yaņıltıg, yablak kigürtig. Yarıklıg kantan (kantın?) kälip yana eltdi? Sünüglig kantan (kantın?) kälipän süra eltdi? Iduk Ötükän yış (bodun bardıg, ilgärü barıgma)

(24) bardıg, kurıgaru barıgma bardıg. Barduk yirdä edgüg ol erinç: kanıņ subça yügürti, sönükün tagça yatdı, bägilik urı oğlın kul boltı, silik kız oğlıņ küņ boltı! Bilmädük üçün (yablakıņın üçün eçim kagan uça bardı) . . .

(25) başlayu kırkız kaganıg balbal tikdim. Türk bodunıg atı küsi yok bolmazun tiyin, kaņım kaganıg, ögim katunıg kötürmiş täņri, il birigmä täņri, türk bodun atı-küsi yok bol (mazun tiyin, özimin ol täņri)

(26) kagan olurtdı erinç. Häņ yılsıg bodunka olurmadım, içrä aşsız, taşra tonsız yabız yablak boduntа üzä olurtım. Inim Kül tigin birlä sözläşdimiz, kaņımız, eçimiz kaz(ganmıs bodun atı-küsi yok bolmazun)

(27) tiyin, türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım. Inim Kül tigin birlä, eki şad birlä ölü-yitü kazgantım; ança kazganıp, biriki bodunıg ot-sub kılmadım. Män (özim kagan olurtukıma yir sayu)

(28) barmış bodun ölü-yitü, yadagın, yalaņın yana kälti. Bodunıg igidäyin tiyin, yırgaru oğuz bodun tapa, ilgärü kıtaň tatabı bodun tapa, birgärü Tabgaç tapa uluğ sü eki yägirmi . . . (süņüşdim, anta)

(29) kisrä, täņri yarlıkazu, kutım bar üçün, ülügim bar üçün öltäçi bodunıg tirigrü igitim, yalaņ bodunıg tonlıg, çıgan bodunıg bay kıltım, az bodunıg üküş kıltım, ıgar elligdä (ıgar kaganlıgda yäg kıltım, tört bulundakı)

(30) bodunıg kop baz kıltım, yagısız kıltım, kop maņa körti. Isig-küçig birür bunça törüg kazganıp inim Kül-tigin özinçä kärgäk boltı (bultı?). Kaņım kagan uçdukda, inim Kül tigin yi(ti yaşda kaltı, on yaşda)

(31) Umay täg ögim katun kutıņa inim Kül tigin er at bultı (ao ja boltı). Altı yägirmi yaşıņa eçim kagan ilin, törüsin ança kazgantı. Altı çub, Soğdak tapa sülädimiz, buzdımız. Tabgaç Oņ tutuk biş t(ümän sü kälti, süņüşdimiz).

(32) Kül tigin yadagın oplayu tägdi, On tutuk yorçın yaraklıg eligin tutdı, yaraklıgdı kaganka ançuladı (inç uladı кими до охујурлар). Ol süg anta yokkışdımız. Bir otuz yaşıņa Çaça säņünkä süņüş-dimiz. En ilki Tadıkın Çurıņ boz (atıg binip tägdi, ol at anta)

(33) ölti. Ekinti Işbara yamtar boz atıg binip tägdi. Ol at anta ölti. Yarakınta, yalmasınta yüz artuk(ı) okun urtı, yizäk başıņa bir (tägürmädi) . . .

(34) tägdükin, türk bäglär, kop bilirsiz. Ol süg anta yokkışdımız. Anta kisrä yir Bayırku uluğ Irkin yagı boltı. Anı yanıp Türgi yargun költä buzdımız. Uluğ Irkin azkıņa erin täzip bardı. Kül tigin (altı otuz)

(35) yaşıņa kırkız tapa sülädimiz. Sünüg batımı karıg sökipän, Kögmän yışıg toğa yorıp, kırkız bodunıg uda basdımız, kaganın birlä Suņa yışda süņüsdimiz. Kül-tigin Bayırkun(ıņ ak adgırıg)

(36) binip oplayu tägdi, bir erig okun urtı, eki erig udışru sançdı. Ol tägdükdä Bayırkunuņ ak adgırıg udlıkın sıyu urtı. Kırkız kaganın ölürtümiz, ilin altımız. Ol yılka tü(rgis tapa Altun yışıg)

(37) toğa Ertis ügüzig keçä yorıdımız, türgis bodunıg uda basdımız. Türk kagan süsi Bolçuda otça, borça kälti, süņüşdimiz. Kül-tigin Başgu boz at binip tägdi. Başgu boz . .

(38) . . . äkisin özi altızdı. Anta yana kirip türgis kagan buyurukı, az tutukug eligin tutdı. Kaganın anta ölürtimiz, ilin altımız. Kara türgis bodun kop içikdi. Ol bodunıg (Tabarda) konturtımız, yana yorıp

(39) soğdak bodun itäyin tiyin, Yinçü ügüzig keçä Tämir Kapıgka tägi süladimiz. Anta kisrä kara türgis bodun yagı bolmıs Käņäräs tapa bardı. Bizin,sü atı turuk, azukı yok erti, yablak kisi är . . .

(40) alp är biziņä tägmiş erti. Antag ödkä ökünip, Kül-tigin az ärin irtürü ıtımız. Uluğ süņüş süņüşmiş, alp Şalçı ak atın binip täg-miş, kara türgis bodunıg anta ölürmiş, almış, yana yorıp . . .

(41) (1) . . . birlä Kuşu Tituk birlä süņüşmiş, ärin kop ölürmis, ebin barımın (kalı)sız kop kälürti. Kül-tigin yiti otuz yaşıņa karluk bodun erür barur erikli yagı boltı. Tamag Iduk başda süņüşdimiz

(42) (2) (Kül) tigin ol süņüşdä otuz yaşayur erti. Alp Şalçı (ak a)tın binip oplayu tägdi, eki erig udışru sançdı. Karlukıg ölürtimiz, altımız, az bodun yagı boltı. Kara költä süņüşdimiz. Kül-tigin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın

(43) (3) binip oplayu tägdi, az eltäbärig tutdı, az bodun anta yok boltı. Eçim kagan ili kamaşıg (kamaşag?) boltukınta, bodun iligi kägi boltukınta izgil bodun birlä süņüşdimiz. Kül-tigin alp Şalçı akın binip

(44) (4) oplayu tägdi, ol at anta tüş(di i)zgil bodun ölti. Tokuz oğuz bodun käntü bodunım erti. Täņri yir bulgakın üçün yagı boltı. Bir yılka biş yolı süņüşdimiz. Än ilik Toğu balıkda süņüşdimiz.

(45) (5) Kül-tigin Azman akığ binip, oplayu tägdi, altı ärig sançdı, sü tägisintä yitinç ärig kılınçladı. Ekinti Kuşlağakda ediz birlä süŋüşdimiz. Kül tigin Az yağızın binip oplayu tägip, bir ärig sançdı,

(46) (6) tokuz ärig ägirä tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçinç Bol(çı-da) . . . nda oğuz birlä süŋüşdimiz. Kül tigin Azman akığ binip, tägdi, sançdı; süsin sançdımız, ilin altımız. Törtinç Çuş başınta süŋüşdimiz. Türk

(47) (7) bodun adak kamaştdı, yablak bolt(aç)ı irti. Oza kälmis süsin Kül ti(gin) ağıtıp, Toŋra bir oğuş alpagü on ärig. Toŋa tigin yeğintä ägirip ölürtimiz. Bisinç Ezgänti Kadazda oğuz birlä süŋüşdimiz, Kül tigin

(48) (8) Az yağızın binip tägdi, eki ärig sançdı, balık(k)a barmadı. Ol sü anta öl(ti). Mağı (вә ја Amğı) Kurğan (k)ışlap yazıŋa oguzğaru sü taşıkdımız. Kül tigin ebig başlayu kıtımız. Oğuz yağı orduğ basdı. Kül tigin

(49) (9) ögsiz akın binip tokuz ärig sançdı., orduğ birmädi, ögim katun ulayu oglärim, äkälärim, käliŋünim, kunçuylarım bunça yämä tirigi küŋ boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatu kaltaçı ertigiz!

(50) (10) Kül tigin yok ersär, kop öltäçi ertigiz! İnim Kül tigin kärgäk boltı, özim sakıntım; körür közim körmäz täg, bilir biligim bilmäz täg boltı, özim sakıntım. Öd täŋri yasar, kisi oğlı kop ölgäli (вә ја ölügli?) törümis.

(51) (11) Ança sakıntım: közdä yaş kälsär, eti dä köŋültä sığıt käl-sär, yanturu sakıntım, katıgdı sakıntım: eki şad ulayu iniyigünim, oğlanım, bağlärim, bodunım közi-kaşı yablak boltaçı tip. sakıntım. Yuğçı-sığıtçı, kıtañ, tatabı bo-dun başlayu

(52) (12) Udar säŋün kälti. Tabğaç kağanta İsyi Likäŋ kälti, bir tümän ağı, altun, kümüş kärgäksiz kälürti. Tüpüt kağanta bölön kälti. Kurıya kün batsıkdakı Soğd, Bärçäkär, Bukarak ulıs bo-dunta Näŋ säŋün oğul tarkan kälti.

(53) (13) On Ok oğlım türgis kağanta Makraç tamğaçı, Oğuz Bilgä tamğaçı kälti. Kırkız kağanta tarduş İnançu Çur kälti. Bark itgüçi, bädiz yaratığma, bitig taş itgüçi Tabğaç kağan çı-kanı Çaŋ säŋün kälti.

Kül tigin kon yılka yiti yägirmikä uçdı, tokuzınç ay yeti otuzka yoğ ertürtimiz. Barkın,bädizin, bitig taş(ın) biçin yılka yitinç ay yiti otuzka kop alkadı(m)ız. Kül tigin ö(lip) kırk artukı yiti yaşıŋ bulıı (boltı? кими дә оxунур) taş . . . bunça bädizçig toyğun eltäbär kälü(r)ti.

Абиденин тәрҹүмеси

(1) Јухарыда мави көј, ашагыда гоңур топраг јарандыгда икиси арасында инсан оглу јаранмыш. Инсан оглу үзәриндә (улу) атам-бабам Бумын хан, Истәми хан һөкмдар олмушлар. Хан олмагла (онлар) түрк халгынын бирлијини јаратмыш, дөвләтини гурмушлар.

(2) Дөрд тәрәф һамысы (бизә) дүшмән олмуш. (Онлар) гошун чәкәрәк (бу) дөрд тәрәфдәки халгларын һамысыны тутмуш, һамысыны барышдырмыш, баш галдыраны баш əјдирмәјә мәҹбур етмиш, ајаг үстә галханлары диз чөкдүрмүш, ирәлидә Кадыркан мешәли дагына дәк, керидә (јә'ни гәрбдә) Дәмир Гапыја дәк (узаныб кедән) јердә өз халгларыны јерләшдирмишләр.

(3) (Онларын) икиси арасында белəчә (ән'әнәви) һөкмдарлыгы олмајан көј түркләр мәскән салмышлар. (Онларын) башчылары биличи хан олмуш, икид хан олмуш, бујуругчулары да биличи олмуш, шүҹаәтли олмуш; бәјләри дә, халглары да дүз (илгарлы) олмуш, буна көрә ел бирлијини беләчә горујуб сахламыш, ели әлдә сахлајыб гануи-гајда јаратмышлар. (Сонра) өзләри

(4) өлмүшләр. Аглајанлар, һөнкүрәнләр өз кәдәрләрини бил-дир-мәк үчүн ирәлидән - шәргдән Бөклү Чөлүндән, Табгачдан, Тибетдән, Авардан, Румдан, Гыргыздан, Үч Курыкандан, Отуз Татардан, Ки-дандан, Татабыдан - бу гәдәр халг кәлиб һөнкүрмүш, агламыш. (Он-лар) бу чүр шөһрәтли хан олмушлар. Ондан сонра (онларын) кичик гардашлары хан олмуш,

(5) (сонра) огланлары да хан олмушлар. Ондан сонра кичикләри бөјүкләри тәк, огланлары аталары тәк олмамышлар. (Тахтда) биликсиз хан отурмуш, јава хан отурмуш, бујуругчулары да биликсиз, јава олмуш.

(6) Бәјләри, халглары дүз (илгарлы) олмадыгларына көрә табгач халгы араны гарышдырдыгы үчүн, јаланчы вә'дләр вердији үчүн, јолдан аздырдыгы үчүн, бөјүкләри кичикләрлә, бәјләри халгла салышдырдыгларына көрә түрк халгынын мөвҹуд олан ели парчаланмыш,

(7) ханлыг едән ханларыны өлүмә сүрүкләмишләр. Түрк бәјлә-ри өз мөһкәм кишиликләрини табгач халгына гул етдиләр, тәмиз гадынларыны кәниз етдиләр, өз түрк адларыны унудуб Табгач бәјлијини, табгач адыны гәбул едәрәк Табгач ханлыгына

(8) табе олмуш, әлли ил өз иш-күчләрини (бу јолда) сәрф етмишләр. (Онлар) ирәлидә - шәргдә Бөклү ханлыгына дәк гошун чәкмиш,. керидә (јә'ни гәрбдә) Дәмир Гапыја дәк

гошун чәкмиш, өз елләрини, нәсилләрини Табғач ханлығынын әсарәти алтына алмышлар. (Сонра) бүтүн түрк

(9) халгы белә демиш: Ели олан халг идим, инди елим һаны? Ел бирлијини кимин үчүн әлдә едирәм? Өз ишими-күчүмү һансы хана сәрф едирәм?, -демиш; беләчә дејиб Табғач ханлығына дүшмән олмушлар.

(10) Дүшмән олмагла бир шеј едә, јарада билмәмишләр (вә) јенә дә (Табғач ханлығына) табе олмушлар. Ишини-күчүнү (Табғач) елинә (сәрф етмәклә) дүшүнмәмишләр. Түрк халгыны мәһв едәчәјик, нәс-лини кәсәчәјик, (беләчә) демишләр. (Онлар) өлүмә кетмәјә башла-мышлар. Јухарыда түрк танрысы, мүгәддәс түрк

(11) вәтәни белә демиш: Түрк халгы јох олмасын дејә, (өзү азад) халг олсун дејә атам Илтәрис ханы, анам Илбилкә хатуну танры јухарыдан идарә едәрәк јүксәлтмиш. Хан атам он јед-ди адамла әсарәтдән хилас олмуш; (онун Табғачдан) кәнарда

(12) долашдығы хәбәрини ешидән шәһәр әһли дага галхмыш, дағдакылар ашағы енмиш, топлашыб јетмиш дөјүшчү олмушлар. Танры (онлара) күч вердијинә көрә хан атамын гошуну гурд кими (горхмаз) олмуш, дүшмәни гојун кими (үркәк) олмуш; шәргә, гәрбә һүчум едәрәк (дөјүшчү) топламыш, (халгы) ајаға галдырмыш, һамысы

(13) једди јүз дөјүшчү олмуш. Једди јүз дөјүшчү тәшкил етмәклә елдән мәһрум олан, хандан мәһрум олан халгы кәниз, гул олмуш халгы, дөвләти парчаланмыш түрк (халгыны) улу атам-бабам баша салмыш, әввәлки дөвләти бәрпа етмиш, сонра төләс, тардуш (халгларынын азадлығыны орада тә'мин етмиш),

(14) орада (онлара) јабғу, шад рүтбәләрини вермиш. Сағ тәрәфдә табғач халгы (бизә) дүшмән олмуш, сол тәрәфдә Баз ханын доггуз огуз халгы (бизә) дүшмән олмуш; гырғыз, курыкан, отуз татар, кидан, татабы - һамысы (бизә) дүшмән олмуш. Хан атам бу гәдәр . . .

(15) гырх једди дәфә гошун чәкмиш, ијирми дәфә вурушмуш, танрынын һөкмү илә ели оланы елдән мәһрум етмиш, ханы оланы хансыз гојмуш, дүшмәнләрини барышыг етмәјә мәч-бур етмиш, ајаға галханлары диз чөкдүрмүш, баш галдыранлары баш ендирмәјә мәчбур етмишдир. Хан атам бу гәдәр ел бирлијини,

(16) һөкмранлығы әлдә едиб өлмүш. Баз ханын (симасында) хан атамын шәрәфинә башдашы галдырмышлар, онун јеринә әмим хан олмушдур. Әмим хан олмагла түрк халгыны јенә гајдаја салды, учалтды, јохсулу (варлы етди, азы чохалтды).

(17) Әмим хан олдугда, (мән) өзүм тардуш халгы үзәриндә шад идим. Хан әмимлә бирликдә доғуда (шәргдә) Јашыл чаја,

Шантун чөлүнә дәк гошун чәкдик, батыда (гәрбдә) Дәмир Гапыја дәк гошун чәкдик, Көкмән јурдуну кечәрәк Гы(рғыз өлкәсинә дәк гошун чәкдик).

(19) Чәми ијирми беш вуруша чыхдыг, он үч дәфә дөјүшдүк, ели оланын елини дағытдыг, ханы оланы хандан мәһрум етдик, ајаг үстә оланлары диз чөкдүрдүк, баш галдыранлары баш ендирмәјә мәчбур етдик. Түркәш ханлығы бизим өз түрк халгымыз иди. (Буну) билмә-

(19) дијинә көрә, бизә гаршы дурдуғуна көрә ханлары өлдүрүлдү, бујуругчу бәјләри дә өлдүрүлдү, он ох халгы әзијјәтә мә'руз галды. Атамыза-бабамыза мәхсус олан вәтәнимиз саһиб-сиз галмасын дејә биз аз халгы тәшкил едиб, гајдаја салыб .
. . . .

(20) Барс бәј олду. Бурада хан рүтбәсини (она) биз вердик, кичик бачымызы она ханымлыға вердик, (анчаг) о јанлыш јолла кетди, (о) хан өлдүрүлдү, халгы гул, кәниз олду. Көкмән јурду саһибсиз галмасын дејә аз(лыгда галан) гырғыз халгыны гајдаја салыб кәлдик, (ву-рушдуг, елини)

(21) кери алдыг (гырғызлара вердик). Доғуда (шәргдә) Кадыркан мешәли дағыны ашараг халгы орада јерләшдирдик, беләчә гајдаја салдыг; батыда (гәрбдә) түрк халгыны бу чүр Кенү Тармана дәк (узаныб кедән јердә) јерләшдирдик, беләчә гајдаја салдыг. О заман гул гул саһиби, (кәниз кәниз саһиби олду).

(22) Әлдә едилмиш, јарадылмыш елимиз, дөвләтимиз белә олду. (Еј) түрк, огуз бәјләри, халгы, ешидин. Јухарыдан танры басыб әзмәдисә, ашағыда јер дәлинмәдисә, түрк халгынын елини, дөвләтини ким мәһв етди? (Еј түрк халгы),

(23) пешман ол. Сән күнаһ ишләтдин, көзәл ел бирлијинә олан сәдагәтин хатиринә сәни јүксәлдән биличи ханына (гаршы) алчаглыг етдин. Силаһлы (адамлар) һарадан кәлиб сәни дармадағын етдиләр. Сүнкүлү (адамлар) һарадан кәлиб сәни сүрүб апардылар? (Еј) мүгәддәс Өтүкән мешәли дағынын (чамааты), каһ доғуја (шәргә) тәрәф кедәнләрдән

(24) олдун, каһ батыја (гәрбә) тәрәф кедәнләрдән олдун. Кетди-јин јерләрдә (газандығын) јахшы (шеј) бу олду: ганын су кими ахды, сүмүкләрин даг кими јығылды, әјилмәз киши-лијин, нәслин гул олду, (алчаглығын үзүндән хан әмим мәһв олду).

(25) Гырғыз ханлығынын башчысы, (әмим үчүн) башдашы галдырдым. Түрк халгынын ады, шәрәфи јох олмасын дејә танры хан атамы, хатын анамы учалтды. Ел бәхш едән танры түрк халгынын ады, шәрәфи јох (олмасын дејә һәмин танры өзүмү)

(26) хан етди. Мән варлы халг үзәриндә һөкмдар олмадым, гарны ач, әјни јалавач, јазыг, јава бир халга һөкмдар олдум. Кичик

гардашым Күл-тикин илә (кизличә) разылыга қалдик, атамызын, бабамызын әлдә (етдикләри халгын ады, шәрәфи јох олмасын)

(27) деjә түрк халгынын јолунда кечә јатмадым, күндүз динчәлмәдим. Кичик гардашым Күл-тикин илә, ики шад илә бирликдә (буну) чәтинликлә әлдә етдим. Белә бир гәләбәjә наил оларкән бирләшән халга зүлм етмәдим. Мән (өзүм хан олдугда һәр тәрәфә)

(28) дағылмыш халг ағыр вәзиjјәтдә, миниксиз, јалавач һалда кери дөндү. Халгы јүксәлдәк деjә солда (гүзејдә) огуз халгына тәрәф, ирәлидә (доғуда) кидан, татабы халгына тәрәф, сағда (күнејдә) Табгача тәрәф бөјүк бир гошун (чәкдим), он ики дәфә (вурушдум, ондан)

(29) сонра танрынын һөкмү илә, бәхтим олдуғундан, талејим уғурлу олдуғуна көрә өлүмә доғру кедән халгы һәјата гајтардым, аја-га галдырдым, јалавач халгы палтарлы, јохсул халгы варлы етдим, аз халгы чох етдим, садиг бирликләриндә, (садиг ханлыгларда хејирхаһлыг етдим), дөрд тәрәфдәки

(30) халгын һамысы арасында сүлһ јаратдым, достлуг (әлагәләри) јаратдым, һамысы мәнә табе олдулар. Иш-күч сәрф едән, бу гәдәр һакимиjјәти әлдә едән кичик гардашым Күл-тикин өзү өлдү. Хан атам өлдүкдә кичик гардашым Күл-тикинин је(дди јашы вар иди. О он јашы оланда)

(31) һумај кими гадын анамын шәрәфинә кичик гардашыма гәһрәман Күл-тикин ады верилди. Он алты јашында икән кичик гардашым хан әмимин ел бирлијини беләчә әлә алды. Алты Чуб сағдиләрә тәрәф гошун чәкдик, онлары мәғлуб етдик. (Сонра) Табгач Он-Тутукун (башчылығы илә) әлли м(ин нәфәрлик гошун кәлди, вурушдуг).

(32) Күл-тикин пијада гошунла һүчума кечди, Он-Тутуку јавәри илә бирликдә әли силаһлы һалда тутуб хана тәгдим етди. О гошуну орада мәһв етдик. Ијирми бир јашы оланда Чача Сенүн илә вурушдуг. Дөјүшүн лап әввәлиндә (Күл-тикин) Тадыкан Чорун Боз атыны миниб һүчума кечди. О ат орада

(33) өлдү. Икинчи дәфә Боз Ышбара Јамтар атыны миниб һүчума кечди. О ат орада өлдү. Үчүнчү дәфә Јекин Силик бәјин чуллу-јәһәрли гонур атыны миниб һүчума кечди, о ат орада өлдү. Силаһына, плашына јүздән артыг ох вурдулар, орду башчысына бир ох (белә батыра билмәдиләр) . . .

(34) (Еј) түрк бәјләри, онун нечә һүчума кечдијини һамыныз билирсиниз. О гошуну орада мәһв етдик. Ондан сонра Јир Бајырку гәбиләсинин (башчысы) Улуғ Иркин (бизә) дүшмән олду. Гајыдараг ону Түрки Јаргун көлү јанында дармадағын етдик. Улуғ Иркин азачыг дөјүшчү илә гачыб кетди. Күл-тикин (ијирми алты)

(35) јашы (оланда) гырғыз елинә тәрәф гошун чәкдик. Сүнкү боју дәринликдә гары јарараг Көкмән мешәли дағына галхыб гырғыз халгына јухуда икән басгын етдик. Суна мешәли дағында ханлары илә вурушдуг. Күл-тикин Бајырку(нун аг ајғырыны)

(36) миниб һүчума кечди, бир дөјүшчүнү охла вурду, ики дөјүшчүнү бир-биринин ардынча сүнкүләди. О һүчума кечдикдә Бајыркунун аг ајғырынын омбасы сынды. Гырғыз ханыны өлдүрдүк, елини алдыг. О илдә (Алтун мешәли дага) галхараг түркәшләрә тәрәф

(37) (кетдик). Иртыш чајыны кечәрәк јүрүш етдик. Түркәш халгына јухуда икән һүчум етдик. Түркәш ханлығынын гошуну Болчуда од кими, туфан кими кәлди, вурушдуг. Күл-тикин Башғу Боз атыны миниб һүчума кечди. Башғу Боз . . .

(38) икисини өзү итирди. Сонра јенә (түркәш ханынын гошуну) ичәрисинә сохулду. Түркәш ханынын бујуругчусу Аз Тутуку өз әли илә тутду. Ханларыны орада өлдүрдүк, елини алдыг, гара түркәш халгы һамысы (бизә) табе олду. О халгы Табарда јерләшдирдик. Кери дөнәрәк

(39) соғда халгыны гајдаја салаг деjә Инчи чајыны кечәрәк Дәмир Гапыја дәк гошун чәкдик. Ондан сонра гара түркәш халгы (онлара) дүшмән олан Кәнәрәс тәрәфә кетди. Бизим ордумузун атлары арыг иди, азуғәси јох иди, пис адамлар, кишиләр...

(40) икид дөјүшчүләр бизим үзәримизә басгын етдиләр. Белә бир вахтда биз пешман олуб Күл-тикини азачыг дөјүшчү илә (иши) гајдаја салмаг үчүн көндәрдик. (Күл-тикин орада) мөһкәм вурушмуш. О Аг Алп Шалчы атыны миниб һүчума кечмиш, гара түркәш халгыны ора-да гырмыш, алмыш, кери гајыдыб . . .

(41) (1) . . . , илә Кушу Тутук илә вурушмуш, дөјүшчүләрини чох гырмыш, евини, вар-дөвләтинини һамысыны јерли-дибли көтирмиш. Күл-тикин ијирми једдиi јашы оланда азад олмадығындан, асылы олдуғундан гарлуг халгы бизә дүшмән олду. (Онларла) мүгәддәс Тамаг үстүндә вурушдуг.

(42) (2) О вурушма заманы Күл-тикинин отуз јашы вар иди. О, аг Алп Шалчы атына миниб һүчума кечди, ики дөјүшчүнү бир-биринин ардынча сүнкүләди. Гарлуг халгыны гырдыг, алдыг. Аз халгы бизә дүшмән олду. Гара Көл (јанында) вурушдуг. (О заман) Күл-тикинин отуз бир јашы вар иди. О, аг Алп Шалчы аты(ны)

(43) (3) миниб һүчума кечди, азларын елтәберини тутду. Аз халгы орада мәһв олду. Хан әмимин ели зәифләдијинә көрә, халг дахилиндә пахыллыг, дүшмәнлик (јарандығындан) изкил халгы илә вурушдуг. Күл-тикин аг Алп Шалчы аты(ны) миниб

(44) (4) һүчум(а кечди). О ат орада өлдү, изкил халгы мәһв олду. Доггуз огуз халгы өз халгым иди. Көј, јер бир-биринә гарышдығына көрә (јә'ни ара гарышдығына көрә) онлар бизә дүшмән олдулар. Бир илдә беш дәфә вурушдуг. Ән әввәл Тогу шәһәриндә вурушдуг.

(45) (5) Күл-тикин аг Азман (ат)ыны миниб һүчума кечди, алты дөјүшчүнү сүнкүләди, чајын саһилиндә једдинчи дөјүшчүнү гылынчлады. Икинчи (дәфә) кушлагакда едизләр илә вурушдуг. Күл-тикин аг Аз атыны миниб һүчума кечди, бир дөјүшчүнү сүнкүләди,

(46) (6) доггуз дөјүшчүнү мүһасирәјә алды. Едиз халгы орада мәһв олду. Үчүнчү (дәфә) Бол...ида огузларла вурушдуг. Күл-тикин аг Азман атыны миниб һүчума кечди, сүнкүләди. Гошунларыны сүнкүләдик, еллөрини алдыг. Дөрдүнчү (дәфә) Чуш башында вурушдуг. Түрк

(47) (7) халгынын ајаглары зәифләди, пис вәзијјәтә дүшмәк јорхусу јаранды. (Дүшмән) гошунларыны говдугдан сонра көлән Күл-тикинлә биз Тона тикинин дәфниндә Тонра гәбиләсиндән он адамы мүһасирәјә алыб өлдүрдүк. Бешинчи (дәфә) Езкенти Кадазда огузларла вурушдуг. Күл-тикин

(48) (8) Аз Јагы атыны миниб һүчума кечди, ики дөјүшчүнү сүнкүләди, шәһәрә кирмәди. О гошун орада гырылды. (Биз) Магы Курганда гышлајыб јазда огузларын үзәринә гошун чәкдик. Ев (ишләринә) башчылыг етмәк үчүн Күл-тикини евдә гојдуг галды. Дүшмән огуз ордусу һүчума кечди. Күл-тикин

(49) (9) аг Өјсүз атыны миниб доггуз дөјүшчүнү сүнкүләди, гошуну тәслим олмаға гојмады. Гадын анам, ардымча көлән аналарым, бөјүк гардашларым, калинләрим, ханымларым, бу күнә дәк кәниз оласы идиниз, мејид долу јурдда, јолда јатыб галачаг идиниз.

(50) (10) Күл-тикин олмаса иди, һамыныз мәһв олачаг идиниз. Кичик гардашым Күл-тикин өлдү, өзүм гәм-гүссәјә батдым, көрән көзүм (ағламагдан) көрмәз кими, дүшүнән башым дүшүнмәз кими олду, өзүм гәмә-гүссәјә батдым. Талеји таңры тә'јин едир. Бүтүн инсанлар өлмәк үчүн јаранмышлар.

(51) (11) (Кәдәрләнәрәк) беләчә дүшүндүм. Көзләримин јашы ахдыгча, үрәкдән ағладыгча бир даһа гәм-гүссәјә батдым, мөһкәм кәдәрләндим. Ики шадымын, архамча көлән узаг гоһумларымын, дөјүшчүләримин, бәјләримин, халгымын көзү-гашы (ағламагдан) хараб олачаг дејә кәдәрләндим. (Гәмини билдирмәк үчүн) кидан, татабы халгынын башында дуран

(52) (12) Удар Сәнүн кәлди. Табғач ханлығындан Исји Ли-Кән кәлди, чохлу һәдијјә, сајсыз-һесабсыз гызыл, күмүш кәтирди. Тибет ханлығындан бөлән кәлди. Батыдан (гәрбдән) - Соғда (ханлығындан) Бәр Чәкәр, Бухара улусу, халгы (адындан) Нәнк Сәнүн, Огул-Таркан кәлди.

(53) (13) Оғлумун ханлыг етдији Он ох Түркәш ханлығындан мөһүрсахлајан Макрач, Огуз Билкә (ханлығындан) мөһүрсахлајан кәлди. Гырғыз ханлығындан Тардуш Ынанчу Чор кәлди; ме'мар, бәзәквуран, даш үзәриндә јазы јазан табғач мә'муру Чан Сәнүн кәлди.

Күл-тикин гојун илиндә, он једдинчи күн өлдү. Доггузунчу ајын ијирми једдинчи күнү дәфн етдик. Онун сәрдабәсини, бәзәк ишләрини, баш дашыны мејмун илинин једдинчи ајынын ијирми једдинчи күнү галдырдыг. Күл-тикин гырх једди јашында өлдү, даш . . . бу гәдәр нәггашы тојгун вә илтәбәрләр кәтирдиләр.

ТОНЈУКУКУН ШӘРӘФИНӘ ЈАЗЫЛМЫШ АБИДӘ

Мәтн

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (30)

[illegible] (31)

[illegible] (32)

[illegible] (33)

[illegible] (34)

[illegible] (35)

[illegible] (36)

[illegible] (37)

[illegible] (38)

[illegible] (39)

[illegible] (40)

[illegible] (41)

[illegible] (42)

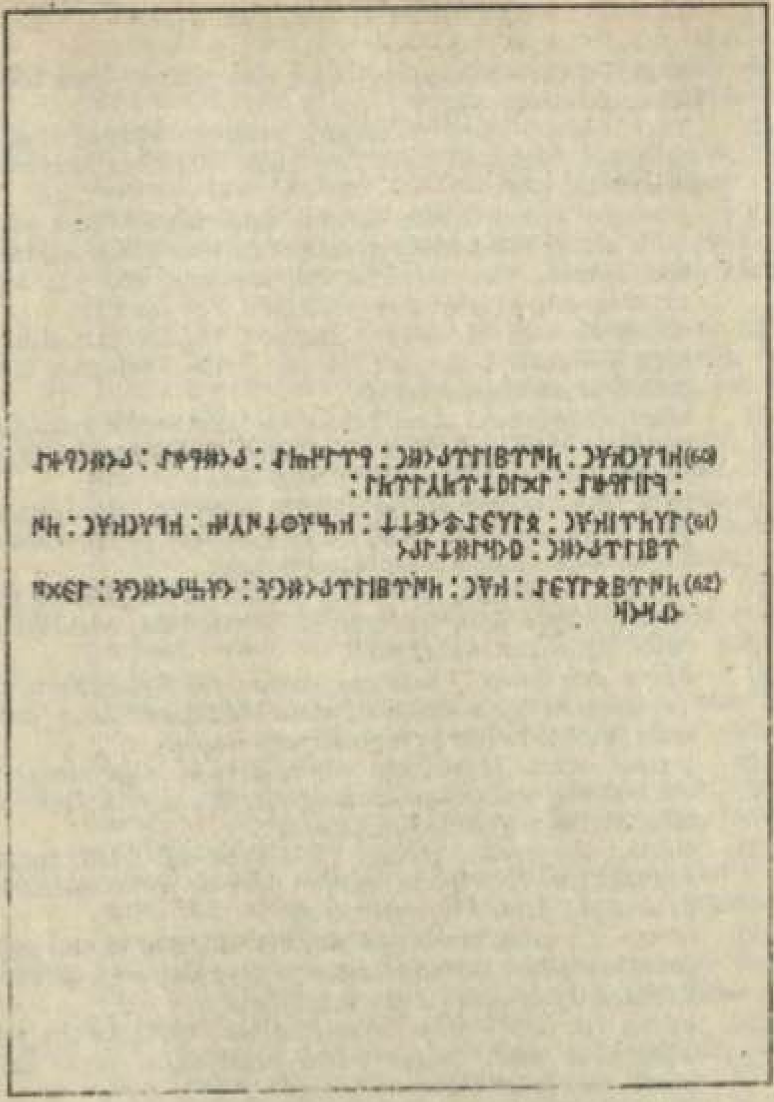

Абидәнин транскрипсијасы

(1) Bilgä Tońukuk bän özüm Tabğaç ilinä kılıntım. Türk bodun Tabğaçka körür erti.

(2) Türk bodun, kanın bolmayın, Tabğaçda adırıltı, kanlantı . Kanı n kodup,Tabğaç ka yana iç ikdi. Tänri anç a temis erinç: kan bertim,

(3) (kanınıŋn) kodup içikdiŋ. Içikduk üçün tänri ölütmis erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk sir bodun yerintä

(4) bod kalmadı. Ida, taşda kalmısı kubranıp, yeti yüz boltı. Eki ülügi atlığ erti, bir ülügi yadağ erti. Yeti yüz kisig

(5) udızığma, uluğı şad erti. Yağıl,-tidi. Yağmısı bän ertim - bilgä Tońukuk. Kağan mu kısayın, - tidim. Sakıntım: turuk bukalı, sämiz bukalı arkada

(6) bilsär, - sämiz buka, turuk buka tiyin, bilmäz ermis tiyin. Ança sakıntım. Anta kisrä tänri bilig bertük üçün özüm ök kağan kısdım. Bilgä Tońukuk, boyla bağa tarkan

(7) birlä, Iltäris kağan bolayın, bäriyä Tabğaçığ, önrä Kıtańığ, yıraya Oğuzuğ - üküs ök ölürti. Bilig esi, çab esi bän körtüm. Çuğay kuzın, Kara kumuğ olurur ertimiz.

(8) Käyik yiyü, tabısğan yiyü olurur ertimiz. Bodun boğzı tok erti, yağımız tägirä uçuk täg erti, biz şäg ertimiz. Ança olurur erikli, Oğuz-dantan körüg kälti

(9) Körüg sabı antağ: Tokuz oğuz bodun üzä kağan olurtı,-tir. Tab-ğaçğaru Kunu Sänünüg ıdmıs Kıtańğaru Tonra sämig ıdmıs sab ança ıdmıs; azkıńa türk bodun

(10) yorıyur ermis, kağanı, alp ermis, ayğuçısı bilgä ermis. Ol eki kisi bar ersär, sini Tabğaçığ ölürtäçı,-tirmän. Önrä Kıtańığ ölürtäçi,-tirmän. Bini Oğuzuğ

(11) ölürtäçi ök,-tirmän. Tabğaç, bäridänyän täg! Kıtań, öndän-yän täg! Bän yırdantayan tägäyin! Türk sir bodun yerintä idi yorımazun! Usar, idi yokkısalım,-

(12) tirmän. Ol sabığ esidip, tün udısıkım kälmädi, küntüz olur-sıkım kälmädi. Anta ötrü kağanıma ötüntüm, ança ötüntüm. Tabğaç, Oğuz, Kıtań - bu üçägü kabısar,

(13) kaltaçı biz öz içi, taşın tutmıs täg biz. Yuyka eriklig top-lağalı uçuz ermis, yinçgä eriklig üzgäli uçuz, yuyka kalın bolsar, toplağuluk alp ermis, yınçgä

(14) yoğan bolsar, üzgülük alp ermis. Önrä Kıtańda, bäriyä Tab-ğaçda, kuruya kurdanta, yıraya - Oğuzda, eki-üç bın sümüz kältäçimiz, bar mu nä? Ança ötüntüm.

(15) Kağanım, bän özüm bilgä Tońukuk ötüntük ötünçümin esidü berti. Könlünçä udız,-tidi. Kök öŋüg yuğuru Ötükän yısğaru udıztım. Ingäk kolükin Toğlada Oğuz kälti.

(16) Süsi altı bıŋ ermis, biz eki bıŋ ertimiz. Süŋüsdimiz. Tänri yarlıkadı . . . yanduk yolta ölti kük. Anta ötrü oğuz kopın kälti.

(17) kälürtim ok (?). Türk bodunığ Ötükän yerkä bän özüm - bilgä Tońukuk Ötükän yärig konmıs teyin, esidip bäriyäki bodun, kuryakı, yıryakı, önräki bodun kältı.

(18) Eki bıŋ ertimiz. Biz eki sü boltı. Türk bodun olurğalı, Türk kağan olurğalı, Santuŋ balık(k)a taluy ügüzkä tägmis, yok ermis. Ka-ğanıma ötünüp, sülätdim.

(19) Santun, balık(k)a, taluy ügüzkä tägürtüm, üç otuz balık sıdı. Usın buntatu yurtda yatu kalur erti. Tabğaç kağan yağımız erti, on ok kağanı yağımız erti,

(20) art(uk) Kırkız küç(lig kağan yağımız) boltı. Ol üç kağan öglasip: Altun yıs üzä kabısalım:-timis. Ança ögläsmis: önrä Türk kağanğaru sülälim, - timis. Aŋaru sülämäsär, kaç nän ersär, ol bizni -

(21) kağanı alp ermis, ayğuçısı bilgä ermis. Kaç nän ersar, ölür-täçi kük. Ücägün kabısıp sülälim, anı yokkısalım,-timis. Türgäs kağan ança timis: bäniŋ bodunum anta erür,-timis.

(22) Türk bodun yämä bulğanç (ol-timis). Oğuzı yämä tarkanç ol,-timis. Ol sabın esidip, tün yämä udısıkım kälmäz erti, olursıkım kälmäz erti. Anta sakıntım...

(23) ·. . . sülälim,-tidim. Kögmän yolı bir ermis, tumus tiyin, esidip, bu yolın yorısar, yaramaçı, tidim . . . yerçi tiladim, çölgi az äri bultım.

(24) Özüm az yirim, anı bil...ermis, bir turukı ermis, Anın bar-mıs, anar yatıp, bir atlığ barmıs,-tiyin. Ol yolın yorısar, unç,-tidim, sakıntım, kağanıma

(25) ötüntüm, sü yorıdım, atlat,-tidim. Ak tärmäl keçä, oğrak-latdım, at üzä bintürä karığ sökdim, yokaru at yätä, yadağın ıgaç tutunu, ağturtum, önräki är

(26) yuğuru tägürüp, ıbar bas asdımız, yobalu intimiz, on tünkä yantıkı tuğ ebirü bardımız. Yirçi yir yaŋılıp, boğuzlantı, bunadır kağan yelü kör,-timis.

(27) Anı subığ baralım! Ol sub kodı bardımız, sanağalı tüsür-timiz, atığ ıka bayur ertimiz . . . Kün yämä, tün yämä yelü bardımız. Kırkızığ uka basdımız.

(28) . . . süŋügün açdımız. Kanı süsi tirilmis. Süŋüsdimiz, sanç-dımız, kanın ölürtimiz. Kağanka Kırkız bodunı içikdi, yüykünti, yantımız. Koğmän yısığ ebirü kältimiz,

(29) Kırkızda yańtımız. Türgäs kağanta körüg kälti, sabı an täg: öndän kağanğaru sü yorılım,-timis. Yorımasar, bizni - ka-ğanı alp ermis, ayğuçısı bilgä ermis. Kaç näŋ ersär

(30) bizni ölürtäçi kük,-timis. Türgis kağanı tasıkmıs,-tidi. On ok bodunı kalısız tasıkmıs,-tir. Tabğaç süsi bar ermis. Ol sabığ esidip, kağanım: bän ebgärü tüsäyin,-tidi.

(31) Katun yok bolmus erti, anı yoğlatayın,-tidi. Sü barıŋ,-tidi. Altun yısda oluruŋ,-tidi. Sü bası İnäl kağan, Tardus sad barzun,-tidi. Bilgä Toñukuk baŋa avdı:

(32) bu süg elt,-tidi. Kıyınığ köŋlünçä ay, bän saŋa nä ayayın,-tidi. Kälir ersär, kü är ükülür, kälmäz ersär, tılığ sabığ alı olur,-tidi. Altun yısda olurtumız,

(33) üç körüg kisi kälti, sabı bir: kağanı sü tasıkdı, on ok süsi kalısız tasıkdı,-tir. Yarıs yazıda tirilälim,-timis. Ol sabığ esidip, kağanğaru ol sabığ it(t)im. Kantayın?! Sabığ yana

(34) kälti: oluruŋ, tiyin timis. Yälmä, karağu adgüti urğıl, basıtma,-timis. Boğ(ü?) kağan baŋaru ança ayıdmıs. Apa tarkanğaru içrä sab ıdmıs: bilgä Toñukuk añığ ol, öz ol - aŋlar

(35) sü yorıdım . . . unamaŋ! Ol sabığ esidip, sü yorıtdım. Altun yısığ yolsuzın asdım. Ertis ügüzüg keçiksizin keçdimiz, tün kat-dımız. Bolçuka taŋ üntürü tägdimiz.

(36) Tılığ kälürti, sabı antağ: Yarıs yazıda on tümän sü tärilti,-tir. Ol sabığ esidip bäglär, kopan

(37) yanalım! Arığ obutı yig,-tidi. Bän ança tirmän: bän - bilgä Toñukuk, Altun yısığ asa kältimiz. Ertis ügüzüg

(38) keçä kältimiz. Kälmisi alp,-tidi. Tuymadı. Täŋri, Umay, ıduk Yär-Sub basa berti erinç. Näkä täzärbiz,

(39) üküş tiyin, näkä korkur biz, az tiyin. Nä basınalım, tägälim,-tidim. Tägdimiz, yayıdımız. Ekinti kün kälti,

(40) örtçä kızıp kälti. Süŋüsdümiz. Bizintä eki uçı sınarça artuk erti. Täŋri yarlıkaduk üçün üküs tiyin,biz

(41) korkmadımız, süŋüsdümiz. Tardus sad ara badı. Yaydımız, kağanın tutdımız, yabğusın, sadın

(42) anta ölürti, eligçä är tutdımız, ol ok tün bodunın sayu ıtımız. Ol sabığ esidip, on ok bägläri bodunı kop

(43) kälti, yükünti. Käligmä bäglärin, bodunın itip yığıp az(ç)a bodun täzmis erti. On ok süsin sülätdim.

(44) Biz yämä sülädimiz, anı irtimiz. Yänçü ügüzüg keçä, Tinäsi oğlı yatığma bäŋligäk tağığ . . .

(45) Tämir Kapığka tägi irtimiz, anta yanturtımız. İnäl kağanka . . (. . gka täzik, tokrısın

(46) anta yäruki (?) suk baslığ Soğdak bodun kop kälti. Ol küntä tägti Türk bodun Tämir Kapığka

(47) Tinäsi oğlı yatığma tağka tägmis, idi yok ermis. Ol yerkä bän - bilgä Toñukuk, tägärtäk üçün

(48) sarığ altun, örüŋ, kümüs, kız kuduz, egritäbi, ağı buŋsuz kälürti. İltäris kağan bilig esin üçün,

(49) alpın üçün Tabğaçka yeti yägirmi süŋüsdi. Kıtañka yeti süŋüs-di. Oğuzka bes süŋüsdi. Anta ayguçı

(50) yämä bän ök ertim yağıçısı y(ämä bän) ertim. İltäris kağanka . . . Türk bögü kağanka Türk bilgä k...

(51) Kapağan kağan . . . Tün udımatı,

(52) küntüz olurmatı, kızıl kanım töki (tökäti ?), kara tärim yü-gürti, isig-küçig bertim ök. Bän özüm uzun yälmäg yämä it(t)im ok.

(53) Arkuy karağuğ ulğartdım, basınığma yağığ kälürir (?) ertim. Kağanımın sülätdimiz, täŋri yarlıkazu!

(54) Bu Türk bodunka yarıklığ yağığ kälturmädim, tögünlig atığ yügürtmädim. İltäris kağan kazğanmasar,

(55) udu bän özüm kazğanmasar, il yämä, bodun yämä yok ertäçi erti, kazğantukın üçün uduğ özüm kazğantukım üçün

(56) il yämä il boltı bodun yämä bodun boltı. Özüm karı boltım, uluğ boltım nän yärdäki kağanlığ bodunka

(57) büntügi bar ersär, nä buŋı bar ertäçi ermis

(58) Türk bilgä kağan iliŋä bititdim bän - bilgä Toñukuk.

(59) İltäris kağan kazğanmasar, yok ertü ersär, bän özüm - bilgä Toñukuk, kazğanmasar, bän yok ertim ersär,

(60) Kapağan kağan Türk sir bodun yirintä bod yämä, bodun yämä, kisi yämä idi yok ertäçi erti.

(61) İltäris kağan, bilgä Toñukuk kazğantuk üçün Kapağan kağan Türk sir bodun yorıduki (bu...)

(62) Türk bilgä kağan Türk sir bodunuğ Oğuz bodunuğ igidü olurur.

Абидәнин тәрҹүмәси

(1) Мән өзүм - биличи Тонјукук Табғач елиндә дүнјаја кәлдим. Түрк халгы Табғач (елинә) табе иди.

(2) Түрк халгы өз ханы олмадығы һалда Табғач (елиндән) ајрылды, ханлыга чеврилди. Ханыны гојуб јенә Табғач (елинә) табе олду. Танры белә демиш имиш: (сәнә) хан вердим,

(3) (ханыны) гојуб (башгасына) табе олдун. Табе олдуғун үчүн танры (сәни) өлүмчүл һала салмыш. Түрк халгы өлдү, зәифләди, јох олду. Түрк-сир халгынын өлкәсиндә

(4) (ханлыг) тахты галмады. Мешәдә, бајырда (азадлыгда) галанлар топлашыб једди јүз олдулар. (Онларын) ики һиссәси атлы иди, бир һиссәси пијада иди. Једди јүз адамы

(5) архасынча апаран башчы шад иди. (О) деди: Топлашын! (Она) јахынлашан мән олдум - биличи Тонјукук. Дедим: (онун) хан олмасына сә'једимми? Дүшүндүм: (кәләчәкдә хан олачаг адам јахында вә узагда олан) буғанын арыг, (јахуд) көк олдуғуну

(6) биләрсә, (һансынын) көк буға, арыг буға олдуғуну тә'јин едә билмәзсә, - деје беләчә дүшүндүм. Ондан сонра танры (мәнә) билик вердијинә көрә (билији аз олса да), өзүм онун хан олмасына көмәк етдим. Биличи Тонјукук, Бојла Бага таркан

(7) илә, Илтәрис хан олмағы арзу етди. Ҹәнубда Табғач елини, шәргдә Кидан елини, шималда Огуз елини һамысыны мәһв

етди. (онун) һәмдәми, шан-шөһрәт јолдашы мән олдум. Чугај Күзү вә Гара Гуму јашајыш јери етдик.

(8) (Бурада) марал, довшан (әти) јејиб јашајырдыг. Халгын боғазы тох иди, әтрафымызда дүшмәнләримиз јыртычы гуш кими идиләр,- биз (онлар үчүн) леш (јериндә) идик. Беләчә јашадығымыз вахт Оғуз елиндән часус кәлди.

(9) Часусун сөзү беләидн: Доғуз-Оғуз халгы үзәриндә хан тахта чыхмышдыр. О, Табғач елинә Куны-Сәнүнү көндәрмиш, Кидан елинә тәрәф Тонра-Семи көндәрмишдир. (Онлара) белә сифариш көндәр-мишдир: түрк халгы азаҹыг халгдан

(10) ибарәтдир, (лакин) онларын ханы икид, мәсләһәтчиләри ағыллыдыр. Дејирәм: о ики адам галдыгча, еј Табғач ели, (түркләр) сәни мәһв едәчәкләр. Дејирәм: Шәргдә Кидан елини мәһв едәчәк. Дејирәм: Мәни- Оғуз елини

(11) мәһв едәчәк ахы. Табғач ели, ҹәнубдан һүҹума кеч. Киданлар, шәргдән һүҹума кечин, мән шималдан һүҹума кечәҹәјәм. Түрк-сир халгынын өлкәсиндә һөкмдар олмасын. Бачардыгча бу һөкмдарлығы јох едәк,-

(12) дејирәм. О сөзләри ешидәркән кечә јухум кәлмәди, күндүз динҹәлмәдим. Ондан сонра ханыма мүраҹиәт етдим, беләчә мүраҹиәт етдим: Табғач, Оғуз, Кидан - бу үч (ханлыг) бирләшиб (бизә гаршы) вурушса,

(13) биз өз дахили, хариҹи (бирлијимизи) сахлајаҹағыг. Јумшағы бәркитмәк асандыр, инҹә (бир шеји) гырмаг асандыр. (Лакин) назик јоғунладылларса, (дағылмыш халг) топланыларса, бу икидликдир; инҹә

(14) (шеј) мөһкәмләндириләрсә, (ону) гырмаг икидликдир. Ики-үч мин гошунумузу шәргдә Кидан ели, ҹәнубда Табғач ели, гәрбдә Курдан ели, шималда Оғуз ели үзәринә чыхараҹағыг, бу ола биләрми? Беләчә хандан хаһиш етдим.

(15) Ханым биличи Тонјукукун - мәним етдијим хаһишими динләди. (О) деди: Көнлүн истәдији кими (ордуну) ардынҹа апар. Көк-Өнәк чајыны кечәрәк ордуну Өтүкән мешәли дағына тәрәф јөнәлтдим. Тоғла чајы (саһилиндә) Оғуз (гәбиләләри) јүк һејванлары илә кәлдиләр.

(16) (Онларын) дөјүшчүләри алты мин иди, биз (исә) ики мин идик. Вурушдуг, танры көмәк етди . . ., галиб кәлдик, јолда да (онлар) чох гырылдылар. Ондан сонра оғуз (гәбиләләри) һамысы кәлдиләр (табе олдулар).

(17) Кәлмәјә мәҹбур етдим ахы. Түрк халгыны Өтүкән торпағында, мән өзүм биличи Тонјукук Өтүкән өлкәсиндә мәскән салдығымы ҹәнубдакы халглар гәрбдәки, шималдакы, шәргдәки халглар ешидиб (јахын) кәлдиләр . . .

(18) (Биз) ики мин идик. Ики гошун бирлији јаратдыг. (Мәскән салдығымыз торпагда) түрк халгы галсын, түрк ханы галсын, - дејә Шантун шәһәринә, дәнизә, чајадәк чатмадығымызы

хана билдир-дим. Хандан хаһиш етдим вә дөјүшчүләри вуруша апардым.

(19) (Ордуну) Шантун ше іәри е, дәнизә, чајынадәк апардым. Ијирми үч шәһәр даі ытды· (вә) Усын-Бундаты јурдунда галыб јашадылар. Табғач ха·лығы дүшмәнимиз иди, Он Ох ханлығы дүшмәниз и; и,

(20) күҹлү Гырғыз ханлы ы әсаі дүшмәнимиз олду. О үч хан мәсләһәтләшиб демишләр: Алтун мешәли дағы үстүндә вурушаг. Беләчә сөзләшибләр: шәргдә түрк ханлығы үзәринә һүҹума кечәк. Демишләр: әкәр ора гошун чәкмәсәк, һәр нечә олса о бизи (мәғлуб едәчәк);

(21) (онларын) х ны икид, мәсләһәтчиләри ағыллыдыр. Онлар демишләр: һәр нечә олса,-(о бизи) мәһв едәчәк; үчүмүз биркә вурушаг, гошун чәкәк, онлары мәһв едәк. Түркәш ханы белә демишдир: мәним халгым орададыр. (О) демишдир:

(22) түрк халгы (ичәрисиндә) ара гарышыб; (О демишдир:) оғуз (гәбиләләри) дә парчаланыблар. О сөзләри ешитдикдә кечә дә јухум кәлмәди, раһатлыг тапмадым. О заман дүшүндүм...

(23) . . . гошун чәкәк, -дедим. Көкмәнә (кедән) јолун бир олдуғуну, онун да бузла өртүлдүјүнү ешитдикдә, дедим: бу јол илә кетмәк јарамаз . . . бәләдчи тәләб етдим, чөлдә јашајан аз (гәбиләсиндән) адам тапдым.

(24) Аз торпағы өз доғма јурдум, оңу бил... олмуш (орада) бир јол дајанаҹағы вар, әкәр Аны (чајы) бојунча кедиләрсә, кечәләмә (јери-нәдәк) бир ат јолу (мәсафәси) галыр. Дедим: о јол илә кедиләрсә, бу мүмкүндүр. Фикирләшдим: ханымдан

(25) хаһиш етдим, атланын, -дедим, гошун чәкдим. Ак-Тәрмәли кечәрәк дајанмағы тапшырдым. Ат үзәринә отурмағы әмр едәрәк, гары јарыб (јол ачдым), аты једәкләјәрәк, пијада, ағачдан тутараг јухары (дағ) галхмағы әмр етдим; габагдакы дөјүшчүләр

(26) (гары) тапдајыб мешәли зирвәни ашдыг. Чәтинликлә ашағы ендик, он кечәјә учурумдан јан кечәрәк (дағын әтәјинә) чатдыг. Бәләдчи јолу азды, башы кәсилди. Хан кәдәрләнди (вә) деди: бачардыгча тез кечиб кедин.

(27) Аны чајы бојунча кедәк. О чај ахары бојунча кетдик. (Дөјүшчүләри) сајмаг үчүн (атдан) ендиридик, атлары ағачлара бағладыг. Кечә дә, күндүз дә чапыб кетдик, јухуда икән Гырғыз (елинә) басгын етдик.

(28) . . . сүнкү илә (јол) ачдыг, ханлары гошунлары топлашдылар. Вурушдуг, сүнкүләшдик, ханларыны өлдүрдүк. Гырғыз халгы (бизә) табе олду, итаәт етди. Биз галиб кәлдик. Көкмән мешәли дағыны јан кечиб кәлдик.

(29) Гырғыз (елиндән) гајытдыг. Түркәш ханлығындан мүшаһидәчи кәлди. (Онун) сөзләри белә иди: шәргдән ханын

үзәринә гошун чәкәк, -демиш, биз гошун чәкмәсәк о бизә (галиб кәләчәк); онун ханы икид, мәсләһәтчиси ағыллыдыр. О демишдир: һәр нечә олурса олсун

(30) о бизи мәһв едәчәк. Деди (ки), Түркәш ханы һүчума кечмишдир, Он Ох халгы бүтүнлүклә һүчума кечмишдир; дејир (ки), (онларын арасында) Табғач дөјүшчүләри дә вар. Ханым бу сөзләри ешидиб деди (ки), мән евә баш чәкмәк истәјирәм.

(31) Деди: гадыным өлмүшдүр, ону дәфн етмәк истәјирәм. Деди (ки), сиз гошунла кедин. Алтун мешәли дағында дајанын. Деди (ки), гошун башчысы гој Инал Каған вә Тардуш шады кетсин. Мәнә-биличи Тонјукука деди:

(32) бу гошуну апар, - деди. Мән сәнә нә дејим, чәзаны үрәјин истәдији ким вер, - деди. Ким кәләрсә, икид дөјүшчүләрин сајы артар, кәлмәзләрсә, мә'лумат топлајыб көзлә,- деди. Алтун мешәли дағында дајандыг.

(33) Үч кәшфијјатчы кәлди, (кәтирдикләри) мә'луматлар ејни иди. (Кәшфијјатчылар дедиләр): (онларын) ханы гошун илә һәрби јүрүш етди, Он Ох дөјүшчүләри бүтүнлүклә һүчума кечди. Демишләр: Јарыш чөлүндә топлашаг. О хәбәри ешидиб, о сөзләри хана јетирдим. Нә етмәк? (Чаваб) сөзү

(34) кәлди: Дејиләни кими отурун, тәләсмәјин, јахшы гараул го-јун. (О) демишдир: (Ордуну) мәғлуб олмаға имкан вермә. Бөкү хан мәнә белә демишдир. Апа-таркана хәбәр көндәрмишдир: Биличи Тон-јукук ағыллыдыр, узагкөрәндир.

(35) (Өкәр о десә) (ки), гошун чәкәк . . . разы олмајын. О сөзләри ешидиб, гошун чәкдим. Јолсуз Алтун мешәли дағыны кечдим, Иртыш чајыны көрпү олмадан кечдик, кечә-күндүз јол кетдик. Дан јери ғызаранда Болчуја чатдыг.

(36) (Дүшмәндән) дил кәтирдиләр, сөзләри белә иди: Јарыш чөлүндә јүз мин дөјүшчү топлашыб. Бәјләр о сөзләри ешидиб (дедиләр):

(37) һамымыз гајыдаг. Тәмиз хәчаләт (мәғлубијјәтдән) јахшыдыр. Мән белә дејирәм - мән биличи Тонјукук: Биз Алтун мешәли дағыны кечиб кәлдик, Иртыш чајыны

(38) кечиб кәлдик. Дедиләр (ки, бу јолу) кечиб кәлән икиддир. (Дүшмән буну) дујмады. Танры, Умај, мүгәддәс Вәтән бизә гәләбә бахш етдиләр. Биз нә үчүн дә гачмалыјыг.

(39) Нә үчүн онлар чохдур, биз азыг, -деје горхмалыјыг. Нә үчүн мәғлуб олмалыјыг. Һүчума кечәк, -дедим. Һүчум етдик, (дүшмәни) дармадағын етдик. Икинчи күн (дүшмән) кәлди,

(40) од кими гызыб кәлди. Вурушдуг. Онларын ики чәбһәси ики дәфә биздән артыг иди. Танрынын көмәји илә (дүшмән) чохдур, деје

(41) биз горхмадыг, вурушдуг. Тардуш шады вурушмада иштирак етди. (Дүшмәни) дармадағын етдик, ханларыны тутдуг, јабғулары, шадлары

(42) орада өлдү, әлли јә гәдәр дөјүшчүнү (әсир) алдыг. О вахт кечә икән бүтүн (әтраф) халгларын јанына (елчи) көндәрдик. Он Ок бәјләри, халгы о сөзләри ешидәрәк һамысы

(43) кәлди, баш endirdi. Кәлән бәјләри, халгы топлајаркән азачыг халг гачыб кетмишди. Он Ок (халгынын) гошунуну дөјүшә көндәрдим.

(44) Биз јенә вурушдуг, онлары говдуг. Инчи чајыны кечәрәк Тинәси оғлунун јашајыш јери (олан) Бөнликәк дағыны . . .

(45) Дәмир Гапыјадәк чатдыг, (онлары) орадан кери дөнмәјә мәчбур етдик. Инәл хана . . . (әрәбләри, тохарлары . . .)

(46) о заман башда Сук олмагла чохлу соғда халгы кәлди. О күнләр түрк халгы Дәмир Гапыја (чатды).

(47) Тинәси оғлунун јашајыш јери (олан) дағә чатды. (Орада) һөкмдар јох иди. Мән биличи Тонјукук (дөјүшчүләрлә) о јерәдәк јетдијим үчүн

(48) (Мәнә) гәдәрсиз һәдијјәләр: сары гызыл, ағ күмүш, гыз, гадын, гијмәтли (ат) чуллары кәтирдиләр. Илтәрис хан биликли јолдашлары олдуғуна көрә,

(49) икид олдуғу үчүн он једди дәфә Табғач ели үзәринә јүрүш етди. Једди дәфә киданларла вурушду, беш дәфә огузларла вурушду. О заман мән мәсләһәтчи

(50) (олмагла) һәм дә ордуну идарә едән мән идим ахы. Илтәрис хана . . . Түрк Бөкү хана, түрк Билкә хана . . .

(51) Капаған хан . . . кечә јатмадан,

(52) күндүз динчәлмәдән гызыл ганымы төкдүм, гара тәрими ахытдым, ишими-күчүмү (халга) сәрф етдим, узагсәфәрләрә дөјүшчүләри мән көндәрдим ахы

(53) Аркуј үзәриндә гараул гојдум, тәслим олан дүшмәни кәтиртдим(?), ханымла (биркә) дөјүшүләри вуруша апардым. Танры јарикар олду.

(54) Бу түрк халгымын үзәринә (јахшы) силаһланмыш дүшмән көндәрмәсинә имкан вермәдим, һәрби кејимли атлы дөјүшчүләрин јүрүшүнә јол вермәдим. Илтәрис хан әкәр (бунлары) әлдә етмәјә чалышмаса иди,

(55) әкәр (онун ардынча) кедәрәк мән өзүм (бунлары) әлдә етмәјә чалышмаса идим, нә дөвләт, нә халг оларды. О (буна) наил олдуғу үчүн онун ардынча кедәрәк өзүм (буна) наил олдуғум үчүн

(56) дөвләт дә дөвләт олду, халг да халг олду. Өзүм гочалдым, аһыл олдум. Әкәр бир јердә ханы олан халг (ичәрисиндә)

(57) (ким исә) бачарыгсыз оларса, (о халгын) башына нә бәлалар кәлә биләр.

(58) Мән биличи Тонјукук (буну) Билкә каганын ели үчүн јаздырдым.

(59) Илтәрис хан (буну) әлдә етмәсә иди, (о) олмаса иди, мән өзүм - биличи Тонјукук (буну) әлдә етмәјә чалышмаса идим, мән олмаса идим

(60) Капаған ханын түрк-сир халгы јериндә тахт да, халг да, адамлар да, һөкмдар да олмајачаг иди.

(61) Илтәрис хан, биличи Тонјукук (буну) әлдә етдији үчүн Капаған хан, түрк-сир халгы да вар (?) (бу . . .)

(62) Түрк Билкә каған (тахтда отуруб) түрк-сир халгыны, огуз халгыны учалдыр.

МОҜИЛЈАНЫН ШӘРӘФИНӘ ЈАЗЫЛМЫШ АБИДӘ

Мәтн

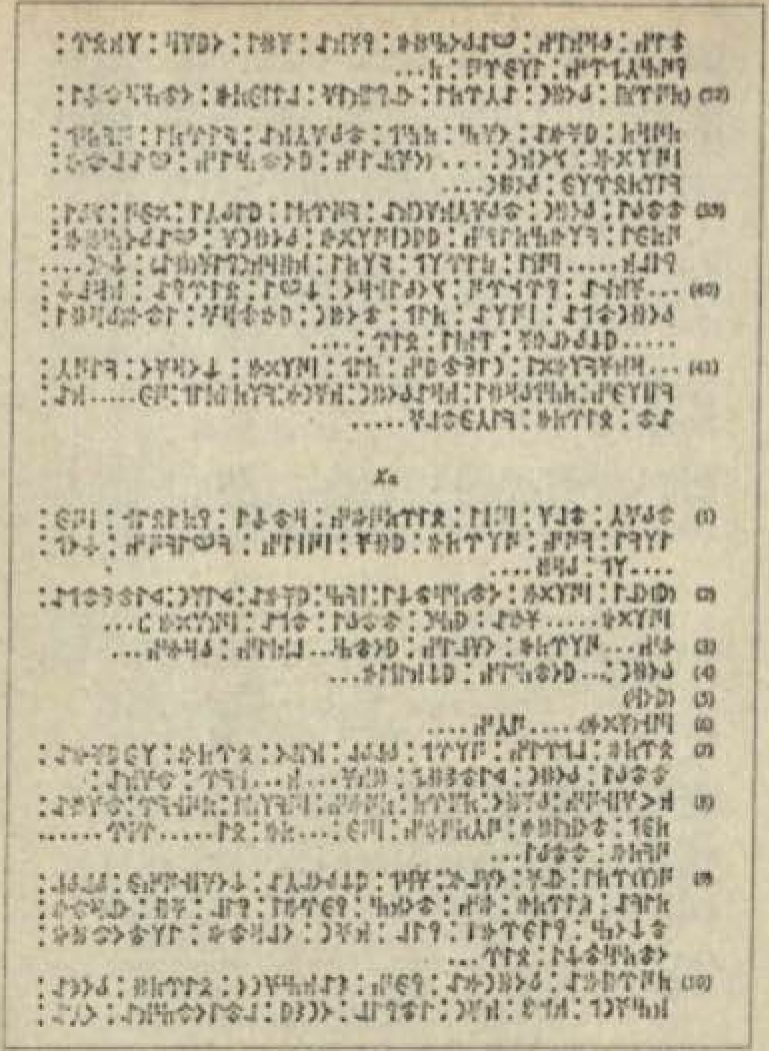

[illegible]

(11) [illegible]

(12) [illegible]

(13) [illegible]

(14) [illegible]

(15) [illegible]

X₅

(9) [illegible]

(10) [illegible]

(11) [illegible]

(12) [illegible]

(13) [illegible]

[illegible]

(14) [illegible]

(15) [illegible]

X I

[illegible]

X II

[illegible]

X₆

(1) [illegible]

(2) [illegible]

(3) [illegible]

(4) [illegible]

(5) [illegible]

(6) [illegible]

(7) [illegible]

Абидәнин транскрипсијасы

(1) Tänri täg tänri yaratmış türk bilg(ä) kağan sabım. Kaŋım türk bilgä . . . nta amtı(a)l . . . tısı är, tokuz oğuz yidinikär, külig bägläri bodunı . . . (tü)rk tä(ŋ)ri . . .

(2) üzä kağan olurtım, olurtukıma öltäçiçä sakınığma türk bäglär bod(ın) ögirip sebinip toktamış közi yögärü körti. Bödkä özüm olurıp bunça ağır törüg tört buluŋdakı (boduŋa it)dim. Üzä kök täŋri

(24) yeti yägirmi yaşıma Taŋut tapa süledim, taŋut boduŋğ buzdım, oğlın yotuzın, yılkısın, barımın anta altım. Säkiz yägirmi yaşıŋa Altı Çub Soğdak

(25) tapa süledim, boduŋğ anta buzdım. Tab(ğaç) On tutuk bes tümän sü kälti. Iduk başda söŋüşdim. Ol süg anta yokkışdım. Yägirmi yaşıma basmıl ıdıkut oğuşım bodun erti. Arkış ıdmaz teyin süledim k . . . t içgärtim, kal(ın) . . . ebrü kälürtim. Eki otuz yaşıma Tabğaç

(26) tapa süledim. Çaça säŋün säkiz tümän (bir)lä söŋüşdim, süsin anta ölürtim. Altı otuz yaşıma çik bodun kırkız birlä yağı boltı. Käm keçä Çik tapa süledim. Örpäntä söŋüşdim, süsin sançdım. Az (b)o-(duŋığ altı) m . . . içgirtim. Yeti o(tuz yaşı)ma kırkız tapa süledim, süŋüg batımı

(27) karığ sökpän, Kögmän yışığ toğ(a yor)ıp kirkız boduŋığ uda basdım. Kağanın birlä Suŋa yışda söŋüşdim, kağanın ölürtim, ilin anta altım. Ol yılka türgis tapa Altun yışığ aşa Ertis ügüzig keçä yorı(dım. Türgis boduŋığ) uda basdım, türgis kağan süsi otça borça kälti.

(28) Bolçuda söŋüşdimiz. Kağanın, yab(ğu)sın, şadın anta ölürtim, ilin anta altım. Otuz yaşıma Bes-balık tapa süledim, altı yolı söŋüşdim . . . (s)üsin kop ölürtim. (Bes-balı)k içräki nä kişi? atın . . . (tägdü)k yok (üçü)n kisi balık(da maŋa) ukğalı kälti. Bes-balık anı üçün ozdı. Otuz artukı

(29) bir yaşıma karluk bodun, bunsız (er)ür barur erikli yağı boltı. Tamağ Iduk başda süŋüşdim, karluk boduŋğ ölürtim, anta altım... (yaş)ıma karluk büd (və ja düd) karluk bodun tir . . . (sançtı)m, ö(lürtim), t(okuz) (oğu)z mäniŋ bodunım erti. Täŋri yer bulğakın üçün ödin, (?) . . .

(30) küni tägdük üçün yağı boltı. Bir yılka tört yolı söŋüşdim. Än ilki Toğı-balıkda söŋüşdim. Toğla ügüzig yüzti (yüziti ?) keçip süsi... Ekinti Antarğuda söŋüşdim, süsin sançdım (ilin altım) üçinç (Çuş basında) söŋüşdim. Türk bodun adak kamaştı, yablak

(31) boltaçı erti. Oza yaña käligmä süsin agıt(t)ım. Üküş öltäçi anta tirilti. Anta Toŋra yılpağutı bir uguşığ Toŋa tigin yoğ (ı nta) egärä tokı dı m. Törtinç, Ezgänti Kadazda (və ja Kadan, Kadın) söŋüşdim, süsin anta sançdım, yabrıtdım . . .

. . . barm . . . (kırk yaşı)ma. Mağı Kurğan kışladukda yut boltı. Yazıŋa

(32) Oğuz tapa süledim. Ilki sü taşıkmiş erti, ekin sü ebdä erti. Üç-oğuz süsi: basa kälti, yadağ(ı) yabız boltı, tip alğalı kälti. Sıŋar süsi ebig, barkığ yulğalı bardı, sıŋar süsi sönüsgäli kälti, biz az ertimiz, yabız ertimiz. Oğuz . . . t yağ . . . küç birtük üçün, anta sançdım,

(33) yandım. Täŋri yarlıkaduk üçün män kazğantık üçün türk bodun kazğanmıs erinç. Män iniligü bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltäçi erti, yok boltaçı erti. (Türk) bäglär (bodun ança) sakınıŋ! Ança biliŋ! Oğuz bo(dun) . . . d . . . ıdmayın tiyin süledim

(34) ebin, barkın buzdım. Oğuz bodun tokuz-tatar birlä tirilip kälti. Ağuda iki uluğ söŋüş söŋüşdim. Süsin buzdım, elin anta altım. Ança kazğanıp . . . täŋri yarılkaduk üçün özim otuz artukı üç (yaşıma)uk erti. Ödsäg ötuläg küç

(35) igidmis ka(ğanı ya)ŋıltı. Üzä täŋri ıduk yer-sub (asra) kağan kutı taplamadı (və ja tapıklamadı) erinç, tokuz oğuz bodun yerin-subın ıdıp Tabğaçğaru bardı. Tabğaç . . . bodun . . . yerdä kälti. Igidäyin . . . (sa)kınıp bodun(ığ)

(36) yazıklat . . . biriyä tabğaçda atı-küsi yok boltı. Bu yirdä maŋa kur boltı. Män özim kağan olurtukım üçün türk boduŋığ . . . kılmadım, ilig, törüg yägädi kazğantım . . . ıd . . . tirilip, y . . . .

(37) (anta) söŋüşdim, süsin sançdım. Içiğmä içikdi, bodun boltı, ölügmä ölti. Säläŋä kodı yorıpan kapağın kısdılata ebin, barkın anta buzdım . . . yışka ağdı. Uyğur eltäbär yüzçä ärin (ilgärü täzip bardı)

(38) . . . (tür)k bodun aç erti, ol yılkığ alıp igittim. Otuz artukı tört yaşıma oğuz täzip Tabğaçğa kirti. Ökünip süledim, sukın . . . (oğ)lın, yotuzın anta altım, eki eltäbärlig bodun . . .

(39) . . . tatabı bodun tabğaç kağanka körti. Yalabaçı, ädgü sabı ötügi kälmäz tiyin yayın süledim. Boduŋğ anta buzdım. Yılk(ısın . . . b . . .) süsi tirilip kälti, Kadırkan yışda kon . . .

(40) . . . ğakıŋa yeriŋärü-subıŋaru kontı. Biriyä karluk bodun tapa sülätip tudun yamtarığ ıt(t)ım. (Bardı . . . Iltäbär) yok bolmıs, inisi bir kurğ . . .

(41) . . . arkışı kälmädi (və ja yälmädi), anı anıtayın tip, süledim. Korğu eki kağanım kältı tip, ög(di) . . . ka at birtim, kiçig atlığ . . .

Xa

(1) Tabğaç atlığ süsi bir tümän artukı yeti bıŋ süg ilki kün olurtım. Yadağ süsin ekinti kün (kop ölürtim), tirilip bardı

(2) . . . yolı süladim. Otuz artukı säkiz yaşıma kışın kıtan tapa süladim, (otuz artukı tokuz ya)şıma yazın tatabı tapa sü(lädim) . . .

(3) män . . . ölürtim, oğlın, yotaz(ın, yıl)kısın, barımın . . . rä kunçu . . . kı

(4) bu . . . yotazın yok kıltım...

(5) yor . . .

(6) söŋ(üşdim) . . . üçün . . .

(7) bertim (birtim), alp ärin ölürip balbal kılu birtim. Elig yaşıma tatabı bodun kıtañda adakığ . . . k . . . (Tü)ŋkär tağka . . .

(8) Kuğ säŋün başadu tört tümän sü kälti. (Tüŋ)kär tağda tägip tokıdım, üç tümän süg (ölür)tim bi(r) (tümän) . . . rsär . . . üktim, tatabı . . .

(9) ö(lü)rti, uluğ oğlım ağrip yok bolça. Kuğ säŋünig balbal tikä birtim. Män tokuz yägirmi yıl şad olurtım, tokuz yigirmi yıl kağan olurtım, il tutdım, otuz artukı bir . . .

(10) türkimä bodunıma yägin ança kazğanu birtim. Bunça kazğanıp kanım kağan ıt yıl, onınç ay, altı otuzka uça bardı. Lağzın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim. Bukağ tutuk . . .

(11 maŋa Lisün Tay säŋün başadu biş yüz ärän kälti. Kokılık u . . . altun kümiş kärgäksiz kälürti, yoğ (Томсен: yuğ), yıparığ kälürip tikä birti. Çıntan ığac kälürip öz yaräş . . .

(12) bunça bodun saçın, kulkakın yana(kın b)içdı, ädgü özläk atın, kara kisin, kök täyiŋin sansız kälürip kop kot(t)ı.

(13) Täŋri täg täŋri yaratmış türk bilgä . . . sabım: kanım türk bilgä kağan olurtukınta türk amtı bäglär . . . käsrä tarduş bäglär, Külçur başlayu; ulayu şadapıt bäglär, öŋrä tölas bäglär, apa tarkan . . .

(14) başlayu ulayu şadapıt bäglär(i bo . . .) Taman Tarkan, Toñukuk Boyla bağa Tarkan ulayu buyuruk . . . iç buyrukı bäg Kül irkin başlayu ulayu buyruk bunça amtı bäglär kaŋım kağanka ertänü . . .

(15) ertäŋü eti mağ...türk bäglärin bodunın ertäŋü ätimağ itdi. Ögdı . . . kaŋım kağan . . . (ağır taşığ) yoğın(mı)ş türk bäglär bodunı . . . yar . . . irti. Özimä bunça.

Xв

(8) (Kanım)

(9) kağan eçim kağan olurtukınta tört buluŋdakı boduŋığ bunça (itmis) . . . . täŋri yarılkaduk üçün özim olurtukıma tört buluŋdakı boduŋığ itdim, yaratdım i . . . kıltım. Män türgäs kağanka kızım(ın) . . . ertäŋü uluğ törün alı birtim. Tür(gäs kağanıŋ)

(10) Kızın ertäŋü uluğ törün oğluma alı bertım . . . ertäŋü uluğ törün alı bertim y . . . er(t)ürtüm. Tür . . . baz . . . ertäŋü uluğ törün alı bertim y . . . er(t)ürtüm. Tür . . . baz . . . başlığığ yükünturtım, tizligig sökurtim. Üzä täŋri, as(ra) yer yarılkaduk üçün

(11) közin körmäduk, kulkakın esidmäduk bodunımın ilgärü kün toğı(sıkıŋa) . . . bärgärü (tabğaç)ka kurığaru . . . (kün batısıkıŋa, yırğaru tün . . . altunın) örüŋ kumuşin, kırğağlığ kutayın ekinlig ısigtin, özläk atın, adğırın, kara kisin

(12) kök teyiŋin türkimä, bodunıma kazğanu birtim, iti birtim . . . . . buŋsız kıltım (üzä täŋri) erklig . . . az bodun . . . ŋça (t)ümän oğlı . . . yal(?) män . . . ün . . . (bägl)ärig bu . . .

(13) yämä igidiŋ! Emgätmäŋ! Tolğatmaŋ! olurtım. Türk bäglär, türk bodunım . . . birtim . . . amtıka taşığ . . . kazğanmış ağınım (tür)k bo(dun) . . . i bu kağanında bu bäglärig dä yerindä-subında adırılmasar türk bodun

(14) özün ädgü körtäçisän, ebiŋä kirtäçisän, buŋsız boltaçısan . . . kisrä tabğaç kağanta bädizçig kop kälürtim . . . mäniŋ sabımın sımadı . . . içräki bädizçig at(t)ı, aŋar adınçığ taşığ barkığ yaratdım. Için, taşın adınçığ bädiz (urtım . . . taş tokıdım, köŋültäki sabımın

(15) on-ok oğlıŋa, tatıŋa tägi bunı körü biliŋ! Bäŋü taş tokıttım . . . yertä . . . tokıttım, bitidim, bu . . . taş barkın . . .

XI

(bilgä) kağan b(itigin) Yollığ tigin bitidim, bunça barkığ, bädizig, uzığ (türk) bilgä kağan atısı Yollığ tigin män ay artukı tört kün olurıp bitidim, bädiztim y . . .

XII

. . . önüg yoğ(ğa)ru sü yorıp tünli-künli yiti ödüşkä subsız keçdim, Çorakka tägip Yoluğça (?) Bäs käçänkä tägi . . .

Xc

(1) . . . üzä . . .
(2 bilgä kağan uç(a bardı)
(3) yay bolsar uza täŋri
(4) köbrügäsi tärçä d
(5) tağda sığın täzsär . . .
(6) sakınurmän kanım kağan
(7) taşın özim kağan . . .

Абидәнин тәрҹүмәси

(1) (Мән) танры тәк танры јаратмыш биличи түрк ханы, сөзләрим (будур): атам биличи түрк . . . нда инди . . . тысы она сәдагәтли доггуз огуз кишиләри, онун мәшһур бәјләри вә онун халгы . . . түрк танры . .

(2) үзәриндә хан олдум; хан оланда өләчәкләриндән кәдәрләнән түрк бәјләри, халгы шәнләниб, сакит көзләри илә јухары бахдылар. Өзүм тахт (үзәриндә) отуруб дөрд тәрәфи әһатә едән күчлү дөвләт јаратдым. Јухарыда мави көј

(24) Он једди јашымда тангутлар тәрәфә гошун чәкдим, тангут ханыны јендим, огланларыны, гызларыны, илхыларыны, вар-дөвләтләрини орада алдым. Он сәккиз јашым оланда Алты Чуб согдак

(25) тәрәфә гошун чәкдим, халгыны орада мәглуб етдим. Табгач Он тутук әлли мин гошунла кәлди. Ыдук Башда вурушдуг. О гошуну орада мәһв етдим. Ијирми јашым оланда басмыл халгынын мәним нәслимдән олан Ыдык-Кут үзәринә јүрүш етдим; (һәдијјә јүклән- миш) карван кәндәрмәдијинә көрә гошун чәкдим, к . . . т . табе етдим, чохлу . . . евә дашытдырдым. Ијирми ики јашым оланда Табгач

(26) тәрәфә гошун чәкдим, Чача Сәнүнин сәксәң мин нәфәрлик гошуну илә вурушдум, ордусуну орада мәһв етдим. Ијирми алты јашым оланда чик халгы гыргызларла бирка (мәнә) дүшмән олдулар. Кәм чајыны кечәрәк чикләр тәрәфә гошун чәкдим. Өрпәндә вурушдум, ордусуну кизәдән кечирдим. Аз (халгыны алды)м, . . . табе етдим. Ијирми једди јашым оланда гыргызлар тәрәфә гошун чәкдим,

(27) сүнкү дәринликдә гары јарараг Кәкмән мешәли дагыны ашыб кечдим, гыргыз халгыны јухуда икән басыб әздим. Ханла бирликдә Суна мешәли дагында вурушдум, ханларыны өлдүрдүм, елини орада алдым. О илдә Иртыш чајыны кечәрәк Алтун мешәли дагыны кечиб түркәшләр тәрәфә јүрүш ет(дим. Түркәш халгыны) јухуда икән басыб әздим. Түркәш ханынын ордусу од кими, туфан кими кәлди.

(28) Болчуда вурушдуг. Ханларыны, јабгуларыны, шадларыны орада өлдүрдүм, ел-обаларыны орада алдым. Отуз јашым оланда Бес-Балыг тәрәфә гошун чәкдим, алты дәфә вурушдум..., гошунларыны бүтүнлүклә гырдым. Бес-Балыгын мәркәзиндә нә (гәдәр) адам . . . мүгавимәт көстәрмәдикләринә көрә шәһәрдәки адамлар итаәт (ет-мәк) үчүн кәлдиләр, она көрә Бес-Балыг (дагылмагдан) хилас олду. Отуз

(29) бир јашым оланда гарлуг халгы азад-көчәриликлә мәшгул олдуглары вахт (бизә) дүшмән олдулар. Тамаг Ыдук

башында вурушдум, гарлуг халгыны мәһв етдим, орада алдым . . . јашым оланда гарлуг халгы дејир . . . сүнкүдән кечирдим, мәһв етдим; доггуз огуз халгы мәним халгым иди. Көј, јер бир-биринә гарышдыгындан вахтында (?) . . .

(30) пахыллыг етдијинә көрә (мәнә) дүшмән олду. Бир илдә дөрд дәфә вурушдум. Ән илки Тогу-Балыгда вурушдум. Тогла чајыны үзүб кечәрәк гошуну . . . Икинчи дәфә Антаргуда вурушдум, гошунларыны сүнкүдән кечирдим, (елини алдым), үчүнчү дәфә (Чуш башында) вурушдум. Түрк халгынын ајагы күчдән дүшдү, пис

(31) вәзијјәтә галмаг горхусу илә гарышлашды. Бизи јан кечән, гәләбә чалмагы арзу едән дүшмәни говдум. Орада мәһв олмага јахын оланларын һамысыны һәјата гајтардым. О заман Тонранын дәфниндә мән Тонгыра Јылпагунын бир нәслиндән (олан) Тона тигини мүһасирәјә алыб галиб кәлдим. Дөрдүнчү дәфә Өзкәнти Кадазда вурушдум, гошунуну о заман сүнкүдән кечирдим, мәһв етдим . . . вар-дөвләт (гырх јашы)м оланда Магы Курганда гышладыгда һејванлар гырылды. Јазда

(32) Огуз тәрәфә гошун чәкдим. Бир гошун һүчума чыхмыш, икин-чи гошун (һиссәси) евдә галмышды. Үч огуз гошуну бизи атсыз, зәиф билиб мәглуб етмәк үчүн басыб кәлди. Онларын ордусунун бир һис-сәси бизим евимизи таламаг үчүн, башга гошун (һиссәси) бизимлә вурушмаг үчүн кәлди; биз аз идик, зәиф идик. Огузлар јаг . . . күч вердијинә көрә орада (онлары) сүңкүдән кечирдим,

(33) Танры көмәк етдији үчүн, мән (өзүм) чалышдыгыма көрә түрк халгы (истәдијинә) наил олду. Мәним башчылыгымла әкәр вар гүввә илә (чалышыб буну) әлдә етмәсәјдик, түрк халгы өләчәкди, јох олачагды. (Түрк) бәјләри, (халгы), бу һагда (беләчә) фикирләшин. Еләчә билин. Огуз ха(лгы) . . . (онлара) кәндәрмәјәчәм дејә гошун чәкдим,

(34) евини, тикилиләрини дагытдым. Огуз халгы доггуз-татарларла бирка топлашыб кәлдиләр. Агуда ики бөјүк дөјүшүмүз олду. Ордуларыны дагытдым, ел-обаларыны о заман алдым. Еләчә әлдә едиб . . . , танры көмәк олдугу үчүн өзүм отуз үч јашымда (хан олдум). Мүвәггәти күчләнмиш,

(35) учалдылмыш ханлары јаныдды. (Нә) јухарыда танры, (нә) мүгәддәс вәтән ханын гүввәси гаршысында баш ендирмәдиләр, доггуз огуз халгы (өз) вәтәнини атыб Табгач (елинә) гошулду. Табгач . . . халг . . . јердә кәлди. Јүксәлдәк деја . . . фикирләшиб, халгы

(36) күнаһ ишләтмәјә сөвг етдим, чәнубда ады-шөһрәти јох олду. Белә бир шәраитдә габилијјәт саһиби олдум. Мән өзүм ханлыг (тахтында) отурдугум үчүн түрк халгыны . . . етмәдим. ели, дөвләти әлдә етдим, . . . ыд топлашыб: ј . . .

(37) (орада) вурушдум, ордусуну сүнкүдән кечирдим. Асылы оланлар табе олдулар, өләнләр өлдүләр, халг јаранды. Селәнә чајынын ахары бојунча гошун чәкиб, кәзәтчиләрини тутараг евләрини, тикилиләрини орада дағытдым . . . мешәли дага галхды. Ујгур елтәбәри јүзә дөјүшчү илә (гачыб шәргә тәрәф кетди).
(38) (түр)к халгы ач иди, о илхыны алыб (ону) јүксәлтдим. Отуз дөрд јашым оланда огузлар гачыб табғач (елинә) табе олдулар. Көтүр-гој едиб гошун чәкдим, (онларын) огланларыны, гадынларыны о заман әсир алдым, ики елтәбәрин халгы . . .
(394) . . . татабы халгы Табғач ханлығына табе олду. Елчиси, ја хош сөзү, мүрачиәти ешидилмәдијинә көрә јајда гошун чәкдим. Халгыны о заман дағытдым, илх(ысыны . . . п . . .), гошуну јығылыб кәлди, Кадыркан мешәли дагында, гојун . .
(40) јурдларына (јахын јердә) мәскән салды. Чәнубда гарлуг халгы тәрәфә гошун чәкиб, Тудун Јамтары көндәрдим. (Кетди . . . Илтәбәр) јох олмуш, кичик гардашы бир кург (?)
(41) . . . карваны кәлмәди, она баша салым дејә гошун јеритдим. Горхуб ики-үч дөјүшчү илә гачыб кетди. Гара чамаат ханым кәлди дејиб (ону) алгышлады . . . нә ат вердим, кичик атлы дәстәсини . . .

Ха

(1) Биринчи күн Табғач елинин он једди мин (нәфәрлик) атлы гошунуну мәһв етдим. Икинчи күн (чох гырдым) . . . топлашыб кетдиләр . . .
(2) дәфә гошун чәкдим. Отуз сәккиз јашым оланда гышда киданлар тәрәфә гошун чәкдим, (отуз доггуз ја)шым оланда јазда татабылар тәрәфә гошун чәкдим . . .
(3) мән . . . өлүрдүм, огланларыны, гадынларыны, гызлары (ны, ил)хыларыны, вар-дөвләтләрини . . . -рә хан гызл . . . ет . . .
(4) бу . . . гадынларыны мәһв етдим . . . .
(5) кет . . .
(6) вур(ушдум) . . . үчүн . . .
(7) вердим, икид дөјүшчүләрини өлдүрүб (гәбирләри үстүндә) балбал гојдурдум
Әлли јашым оланда татабы халгы Киданда ајагларыны . . . к (Тү)нкәр дага . . .
(8) Башда Куг сәнүн олмагла гырх мин гошун кәлди. (Түн)кәр дагда һүчум едиб гәләбә газандым, отуз мин дөјүшчү (өлдүр)дүм, би(р) (мин) . . . рәә үкдим(?), татабы . . .
(9) өлдүрдү. Бөјүк оглум хәстәләниб өләркән она Куг сәнүн (сималы) балбал гојдурдум. Мән он доггуз ил шадлыг (тахтында) отурдум. Он доггуз ил ханлыг (тахтында) отурдум, ели горујуб сахладым. Отуз бир . . .

(10) түрк халгым үчүн бу гәдәр јахшылыглар етдим. Хан атам бу гәдәр ишләр јеринә јетириб ит илинин онунчу ајынын ијирми алтысында вәфат етди. Донуз илинин бешинчи ајынын ијирми једдисиндә (ону) дәфн етдирдим. Букаг тутуг . . .
(11) Лисүн Тај сәнүн башда олмагла беш јүз дөјүшчү кәлди. Гохулу у . . . гәдәрсиз гызыл, күмүш кәтирди, дәфн шамлары кәтириб гојдулар. Сәндәл ағачы кәтириб өз јараш (?) . . .
(12) бу гәдәр халг сачыны, гулағыны, јанағыны кәсиб-парчалады, гәдәрсиз миник атлары, гара гундуз, көј дәлә (хәзләри) кәтириб мәрһума гурбан вердиләр.
(13) Танры тәк танры јаратмыш биличи түрк . . . сөзүм (будур): биличи хан атам (тахтда) отурдуғу дөврдә, индики түрк бәјләри, . . . сонра тардуш бәјләри, Күли-чорун башчылығы илә; архада кәлән шад-апыт бәјләри, иреалидә - шәргдә төлис бәјләри, апа тәрханлар . . .
(14) башчылығы илә архада кәлән шад-апыт бәјләр(и, будуну) Та-ман Тәрхан, архада кәлән бујуругчу . . . ич бујуругчу Күл Иркинин башчылығы илә, архада кәлән бујуругчулар, инди бу гәдәр (топлашмыш) бәјләр, хан атамын шә'нинә
(15) тә'рифләр дединиз . . . түрк бәјләрини, халгыны шәрәфә-шөһрәтә чатдырдыныз. Тә'рифләриниз . . . Хан атам . . . һөрмәтли баш дашына һөрмәт едән түрк бәјләри, халгы . . . јар . . . олду. Өзүмә бу гәдәр.

Хь

(8) (Атам)
(9) хан әмим хан олдугда дөрд тәрәфдә (јерләшән) бу гәдәр халгы (тәшкил етмиш) . . . танры көмәк етдији үчүн, өзүм (ханлыг тахтында) отурдугума (көрә) дөрд тәрәфдәки халглары тәшкил етдим, гајдаја салдым . . . етдим. Мән гызымы бөјүк һөрмәтлә Түркәш (ханына) ханымлыға вердим. Түр(кәш ханынын)
(10) гызыны бөјүк һөрмәтлә оглума алдым . . . һөрмәтлә (ханымлыға) алдым ј . . . өлдүрдүм. Түр . . . сүлһ . . . баш галдыраны баш ендирмәјә мәчбур етдим, ајаг үстә галханы диз чөкдүрдүм. Јухарыда танры, аш(ағыда) јер көмәк етдикләри үчүн
(11) көзү көрмәјән, гулаглары ешитмәјән халгымы иреалијә - шәргә . . . , сага (јә'ни чәнуба) Табғач елинә, керијә - . . . (гәрбә, сола - шимала . . . гызылыны), парылдајан күмүшүнү, мәшһур ипәјини, чәрәклик тахылыны, миник атыны, ајғырыны, гара гундуз (хәзини)
(12) көј дәлә (хәзи)ни түрк халгым үчүн әлдә етдим, (онлары) тәшкил етдим . . . , гәдәрсиз етдим. (Јухарыда танры) күчлү.

. . аз халг . . . нча он мин оглу . . . јол (?) мән . . . үн (бајл) әри бу . . .

(13) дә јүксәлдин. (Халга) әзаб вермәјин. Инчитмәјин. (Чүнки мән ханлыг тахтында) отурдум. Еј түрк бәјләри, еј түрк халгым . . . вердим . . . индијәдәк дашы . . . әлдә едилмиш һәдијјәми (түрк) ха(лгы) . . . и бу ханлыгда бу бәјләри дә вәтәндән ајрылмасын; (еј) түрк халгы,

(14) өзүн хошбәхт олачагсан, евинин саһиби олачагсан, гәмдән-кәдәрдән узаг олачагсан . . . сонра Табғач ханлығындан чохлу нәггаш кәтиртдим мәним сөзләрими тәһриф етмәди . . . сарај нәггашларыны көндәрди, онун үчүн хүсуси башдашы, сәрдабә дүзәлтдирдим, ичинә-бајырына хүсуси нахыш (вурдурдум . . . дат гојдурдум. Көнлүмдәки сөзләрими)

(15) он-ох оглуна, татына дәк буну көрәркән, билин. Әбәди абидә дүзәлтдирдим . . . јердә . . . дүзәлтдирдим, јаздым. Бу . . . даш бинаны . . .

XI

(бизә) ханын ј(азысыны) мән - Јоллыг тигин јаздым, бу гәдәр бинаны, бәзәји, бәдии сөзү (түрк) Билкә ханын гоһуму Јоллуг тигин мән бир ај дөрд күн отуруб јаздым, бәзәдим. Ј . . .

XII

...дәфн мәрасиминдә кечә-күндүз једди әдүшә (јә'ни суткаја) орду илә сусуз (сәһрадан) Чоракадәк кечдим, сонра Јолуга(?) Бес кечәнәдәк ...

Хс

(1) . . . јухары . . .
(2) Билкә хан өл(дү)
(3) јај олса, јухарыда таңры
(4) көрпүсү дирәкли д . . .
(5) дагда сығын гачса . . .
(6) кәдәрләнирәм, хан атам
(7) Онун дашыны өзүм хан . . .

Мәтн

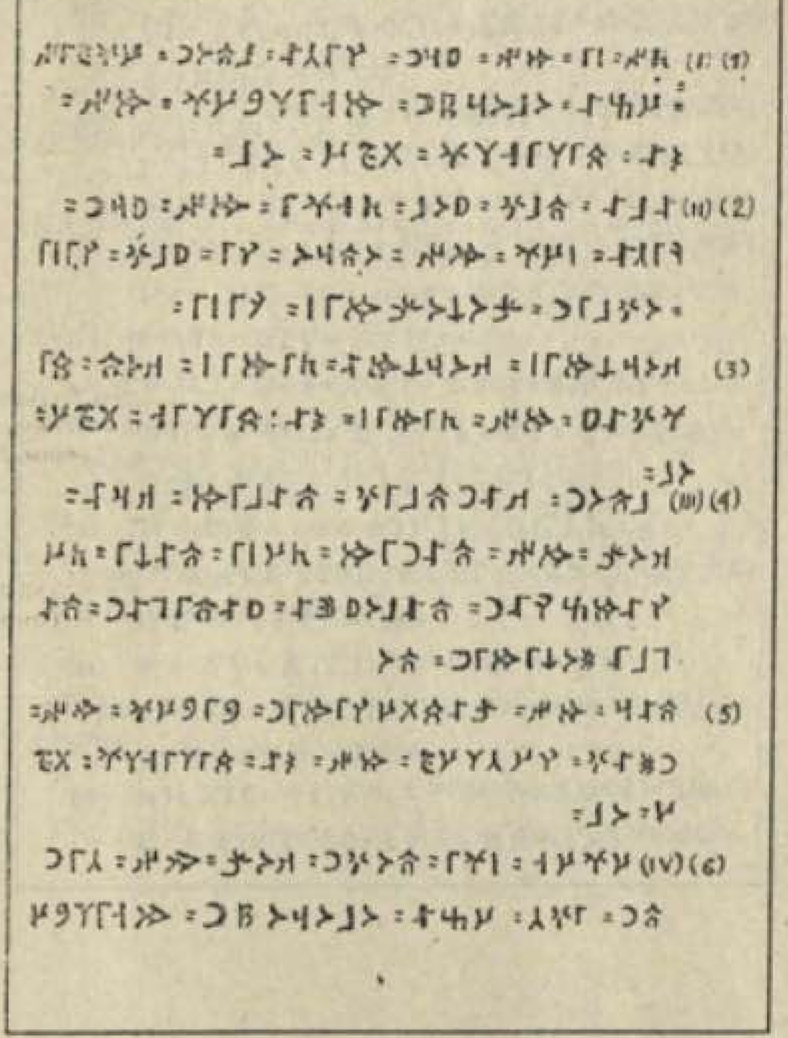

[illegible]

(7) [illegible]

(v) [illegible]

(8) [illegible]

(9) [illegible]

(vi) (10) [illegible]

(11) [illegible]

(vii) [illegible]

(12) [illegible]

(viii) [illegible]

(13) [illegible]

[illegible]

(ix) (14) [illegible]

(x) (15) [illegible]

(xi) (16) [illegible]

(xii) (17) [illegible]

(xiii) (18) [illegible]

(19) [illegible]

(xiv) [illegible]

(xv) (20) [illegible]

(21) [illegible]

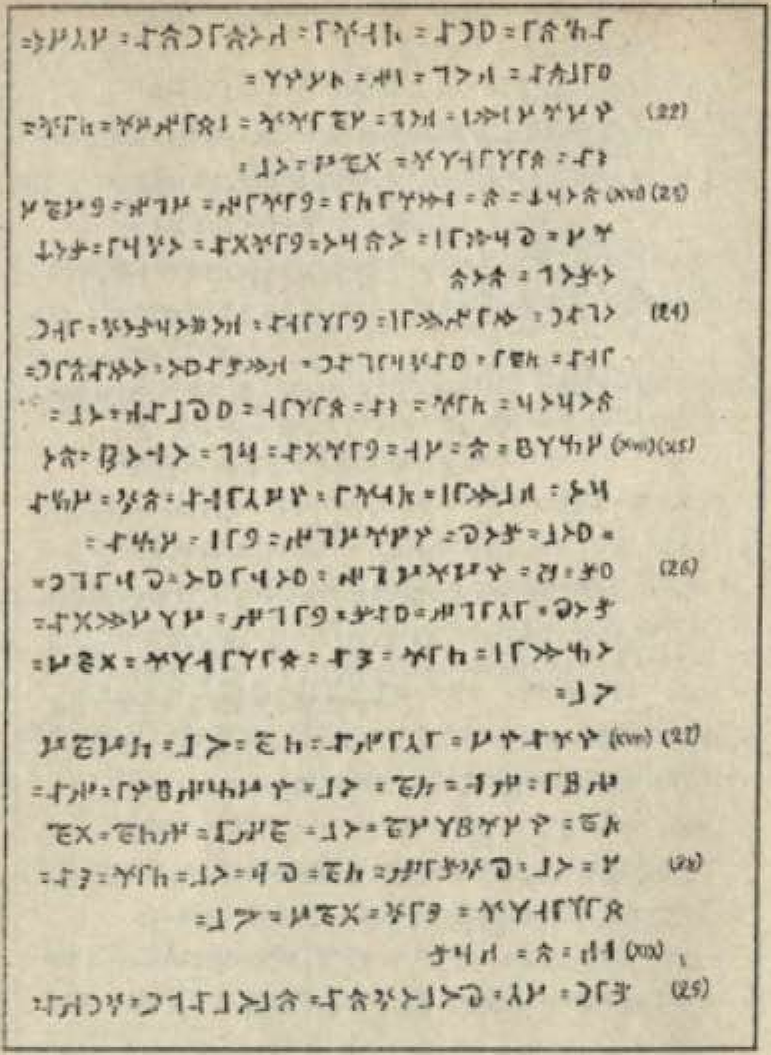

(37)
(XXI)
(38)
(XXII)
(39)
(XXIII) (40)
(41)
(XXIV)
(42)
(43)
(XXIX)
(44)

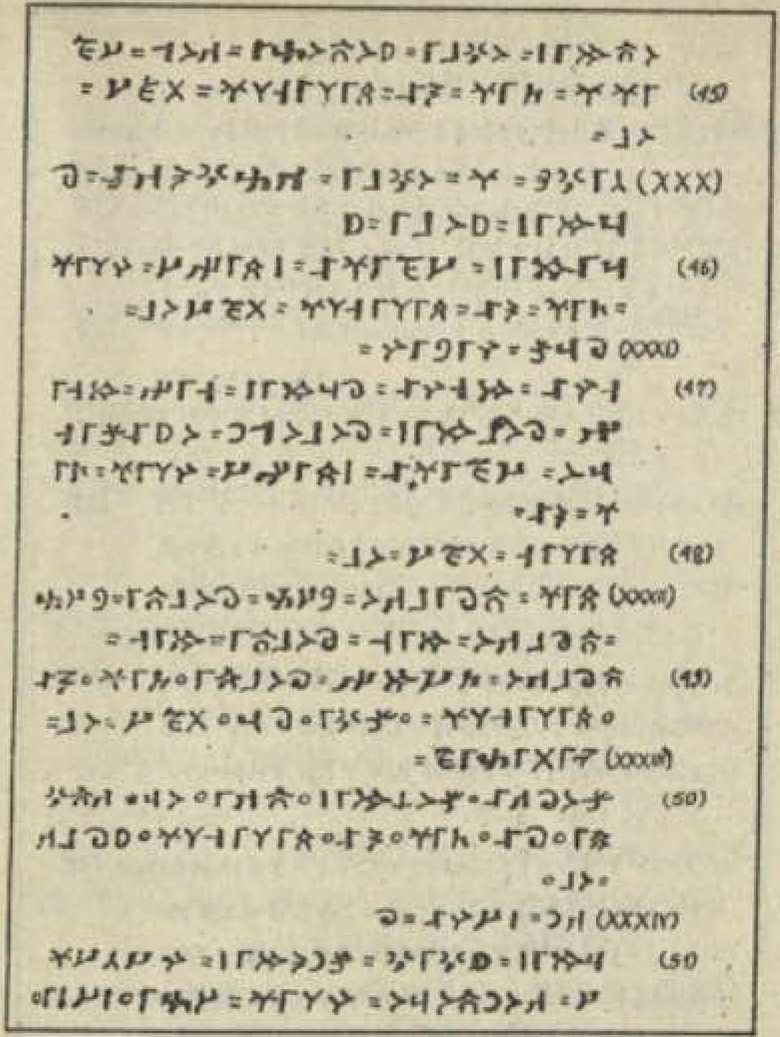
(45)
(XXX)
(46)
(XXXI)
(47)
(48)
(XXXII)
(49)
(XXXIII)
(50)
(XXXIV)
(51)

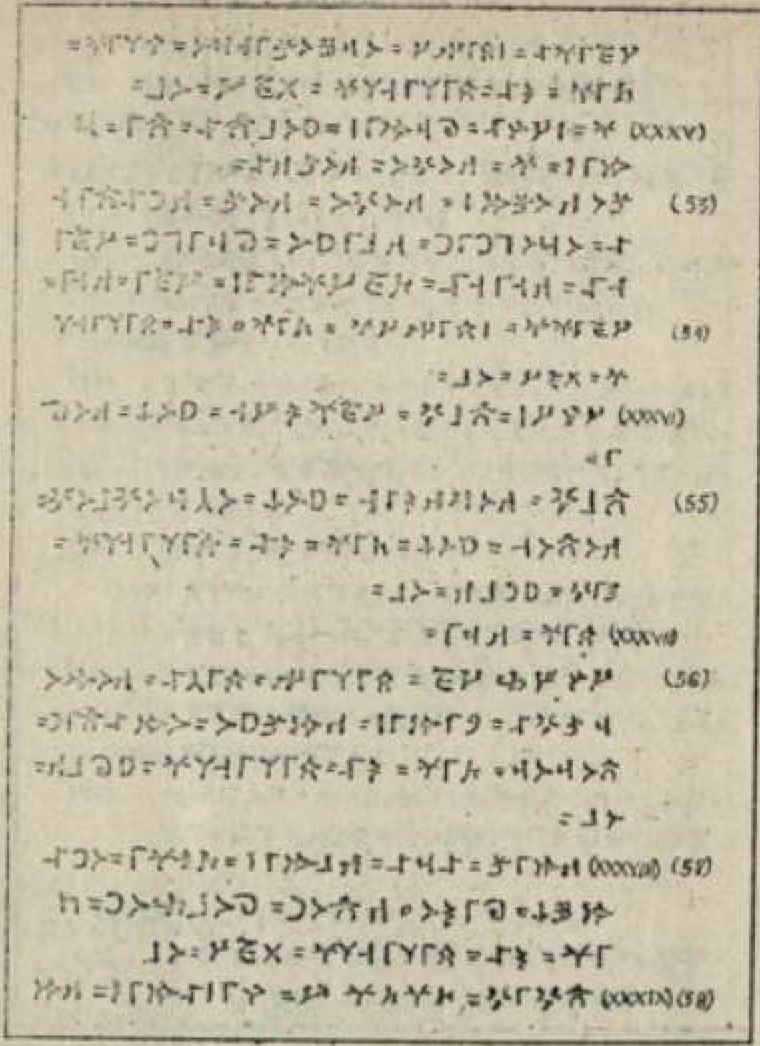
(XXXV)
(53)
(54)
(XXXVI)
(55)
(XXXVII)
(56)
(XXXVIII) (57)
(XXXIX) (58)

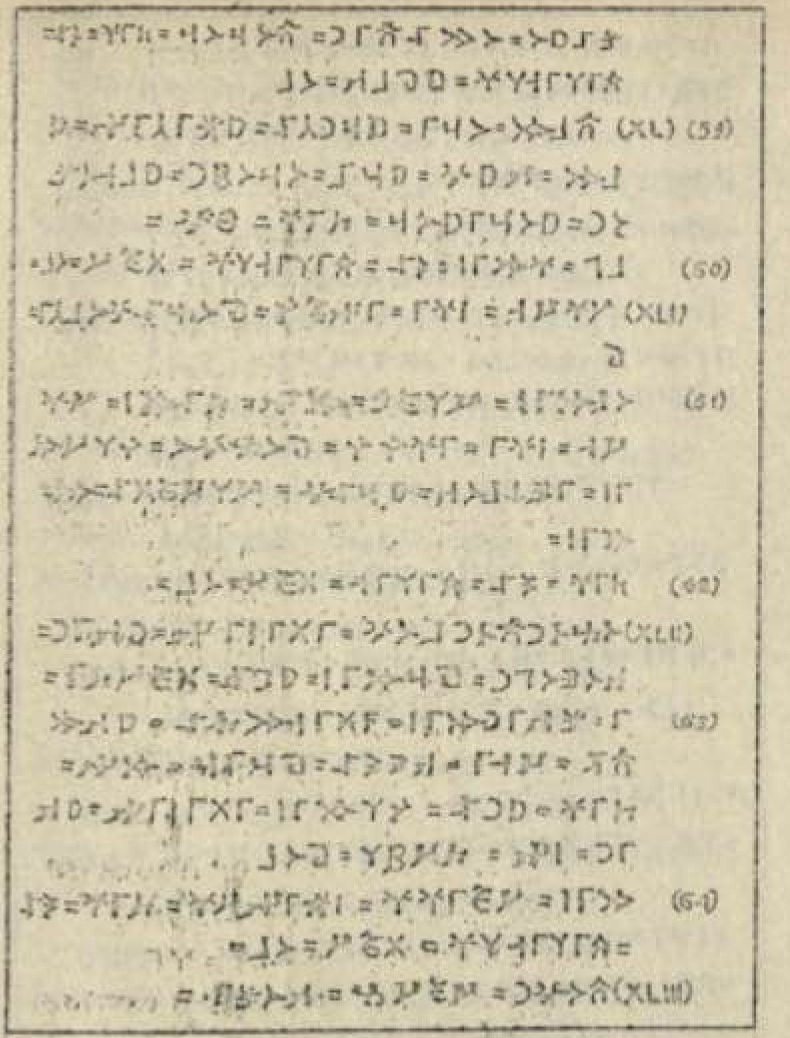
(XL) (59)
(60)
(XLI)
(61)
(62)
(XLII)
(63)
(64)
(XLIII)

[illegible] (65)
[illegible]
[illegible]
[illegible] (XLIV)(66)
[illegible]
[illegible]
[illegible] (67)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (68)
[illegible]
[illegible] (XLV)
[illegible]
[illegible] (69)
[illegible]
[illegible] (XLVI)
[illegible] (70)
[illegible]
[illegible]
[illegible] (XLVII)(71)
[illegible]

[illegible]
[illegible] (72)
[illegible]
[illegible] (XLVIII)
[illegible] (73)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (74)
[illegible] (XLIX)
[illegible]
[illegible] (75)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (76)
[illegible] (L)
[illegible]
[illegible] (77)
[illegible]
[illegible]
[illegible] (LI)(78)

[illegible]
[illegible]
[illegible] (79)
[illegible]
[illegible] (LII)
[illegible] (80)
[illegible]
[illegible]
[illegible] (LIII)(81)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (82)
[illegible]
[illegible]
[illegible] (LIV)(83)
[illegible]
[illegible]
[illegible] (84)
[illegible] (LV)
[illegible]
[illegible] (85)

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (86)
[illegible] (LVI)
[illegible]
[illegible]
[illegible] (87)
[illegible]
[illegible] (LVII)
[illegible] (88)
[illegible]
[illegible]
[illegible] (89)
[illegible]
[illegible] (LVIII)
[illegible] (90)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (91)
[illegible] (LIX)
[illegible]

(92) [illegible]
[illegible]
(LX) [illegible]
[illegible]
(93) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(94) [illegible]
(LXI) [illegible]
[illegible]
(95) [illegible]
[illegible]
(LXII) [illegible]
(96) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(LXIII)(97) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(98) [illegible]
[illegible]
(LXIV) [illegible]
(99) [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
(100) [illegible]
(LXV) [illegible]
[illegible]
(101) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(102) [illegible]
(103) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(104) [illegible]

(1) (I) Tänsi män. Yarın kiçä altun örgin üzä olurupan, mäŋi-
läyür män. Ança biliŋlär: ädgü ol!
(2) (II) Ala atlıg yol täŋri män. Yarın kiçä äşür män. Urtu eki
aylıg kişi oglın sokuşmış. Kişi
(3) korkmış. Korkma,- timiş kut birgäy män,-timiş. An-
ça biliŋ, ädgü ol!
(4) (III) Altun kanatlıg talım kara kuş män. Tanım tüşi takı
tükämäzkän: taluyda yatıpan, tapladukımın tu-
(5) tar män, säbdükimin yiyür män. Andag küçlüg män,
Ança biliŋlär: ädgü ol!
(6) (IV) Örüŋ äsri togan kuş män, çıntan ıgaç üzä olurupan,
mäŋiläyür män. Ança biliŋlär!
(7) (V) Bäg är yontıŋaru barmış, ak bisi kulunlamış, altun
tuyuglug adgırlık yarag-
(8) ay. Täbäsiŋärü barmış, örün ingäni butulamış, al-
tun budlunug bugralık yaragay. Äbiŋärü kälm-
(9) iş. Üçünç: kunçuy urılınmış, bäglik yaragay,-tir.
Mäŋilig bäg är ärmiş. Anıg ädgü ol!
(10) (VI) Adıglı toŋuzlı art üzä sokuşmış ärmiş, adıgın
karnı yarılmuş, toŋuzun azıgı sınm-
(11) (VII) ış,-tir. Ança biliŋ: yablak ol! Är tärkläyü kälir, ädgü
söz sab älti kälir,- ti-
(12) r. Ança biliŋlär: ädgü ol!
(VIII) Altun başlıg yılan män. Altun korugsakımın
(13) kı lı çı n käsipän, özüm yol bintin,-tir. Ança biliŋlär:
yablak ol!
(14) (IX) Ulug äb örtänmiş, katıŋa tägi kalmaduk, bökiŋä tägi
kodm(ad)uk,-tir. Ança biliŋlär: yablak ol!
(15) (X) Äsnägän bars män, kamuş ara başım, andag alp män,
ärdämlig män. Ança biliŋlär!
(16) (XI) Sarıg atlıg sabçı yazıg atlıg yalabaç ädgü söz sab
älti kälir,-tir. Ança biliŋ: anıg ädgü ol!
(17) (XII) Är abka barmış, tagda kamlamış (Orkun kamıl-
mış) täŋri dä arklig,-tir. Ança biliŋlär: yabız ol!
(18) (XIII) Täŋrilig kurtga yurta kalmış, yaglıg kamıç buluŋın
yalgayu tirilmiş, ölümdä ozmış,-tir.
(19) ança biliŋlär!
(XIV) Kuzgunug ıgaçka bamış, katıgtı ba,ädgüti ba,-tir.
Ança biliŋlär!
(20) (XV) Üzä tuman turdı asra toz turdı kuş ugı (Thomsen:
oglı) uça aztı kiyik oglı yügü-
(21) rü aztı kişi oglı yorıyu aztı, yana täŋri kutınta
üçünç yılta kop äsän tükäl

(22) körüşmiş kop ögirär säbinür,-tir. Ança biliŋlär: ädgü
ol!
(23) (XVI) Turuk at sämriti yirin öpän yügürü barmış, utru yirdä
ogrı sokuşup tut-
(24) upan minmiş yiliŋä kudursug ıŋnıŋa tägi yagrıpan
kamşayu umatın turur, - tir. Ança biliŋ: yablak ol!
(25) (XVII) Özlük at ön yirdä arıp oŋup turu kalmış. Täŋri kuçiŋä
tag üzä yul sub körupän, yış üzä
(26) yaş ot körupän, yorıyu barıpan, sub içipän, yaş
yipän ölümdä ozmış, - tir. Ança biliŋlär: ädgü ol!
(27) (XVIII) Karaku içinä täg ol tügünüki nä täg ol közünükki nä täg
körüklüg ol ägni nätäg ädg-
(28) ü ol bagışı nä täg? bar ol,-tir. Ança biliŋlär: anıg
ädgü ol! Ak at karş-
(29) (XIX) ısın üç bolugta talulapan aganka ötügkä ıdmış,-tir,
korkma ädgüti ötün, ayınma ädgü-
(30) ti yalbar,-tir. Ança biliŋ: ädgü ol!
(XX) Titir bugra män örüŋ köpükümin saçar
(31) män üzä täŋrikä tägir asra yirkä kirür,-tir, udıgmag
odgur(u) yatıglıg turguru
(32) yorıyur män antag küçlüg män. Ança biliŋlär: ädgü ol!
(XXI) Kara öpgük yıl yarumazkan tidi
(33) ödmän körmän ürkittin,-tir. Ança biliŋ,
(XXII) Uzuntonluġ küzünüsin kolkä
(34) içginmis yarın yaŋrayur kiçä käŋränür,-tir. Ança bi-
liŋlär: muŋluġ ol, anıg yablak ol!
(35) (XXIII) Oglan käkük täzkin bultı çuk (!) tıŋ kutluġ,-tir. Ança
biliŋlär: ädgü ol!
(36) (XXIV) Täglük kulun irkäk yonda (yontda?) ämig tiläyür kün
ortu yutürük tün ortu kanta nägüdä bol-
(37) gay ol,-tir. Ança biliŋlär: yabız ol!
(XXV) Eki öküzüg bir bokarsıka
(38) kölmis kamşayu umatın turur,-tir. Ança biliŋ: yablak
ol!
(XXVI) Taŋ taŋlardı udu yir
(39) yarudı udu kün togdı kamıg üzä yaruk boltı,-tir.
Ança biliŋ: ädgü ol!
(40) (XXVII) Bay är konı ürküpän barmış börikä sokuşmış böri
agzı ämsimiş äsän tükäl bolm-
(41) ış,-tir. Ança biliŋlär: ädgü ol!
(XXVIII) Kan olurupan ordu yapmış il-
(42) i turmış tört buluŋtakı ädgüsi uyarı tirilipän mä-
ŋiläyür, bädizläyür,-tir. Ança
(43) biliŋlär: ädgü ol!
(XXIX) Oyma är oglanın kisisin tutuġ urupan usıç oyuġ alı

(44) barmış oğlın kişisin utuzmaduk yana tokuzon boş
koff utmış oğlı yutuzı kop ög-
(45) irär,-tir. Anča bilinlär: ädgü ol!
(XXX) Čığan är oğlı kazğančka barmış yolı
(46) yaramış ögirä säbinü kälir,-tir. Anča bilinlär: älgü ol!
(XXXI) Bars kiyik
(47) äŋkä mäŋkä barmış äŋin mäŋin bulmış, bulupan
uyası-ŋaru ögirä säbinü kälir,-tir. Anča
(48) bilin: ädgü ol!
(XXXII) Bir tabıkku yüz boltı, yüz tabıkku miŋ boltı,- miŋ
(49) tabıkku tümän boltı, -tir. Anča bilinlär: asuğı bar,
ädgü ol! Ki(d)izig
(50) (XXXIII) subka sukmış, takı ır, katğdı, ba, ti(tir?). Anča
bilin...r: yablak ol!
(XXXIV) Kan sükä b-
(51) armış yağığ sančmış köčürü konturu kälir, özi süsi
ögirä säbinü ordusıŋaru kälir,
(52) -tir. Anča bilinlär: ädgü ol!
(XXXV) Är sükä barmış yolta atı armış är koğu kuşka
(53) sokuşmış, koğu kuş kanatıŋa urup(an a)nın ka-
lıyu barıpan ögiŋä kaŋıŋa tägürmiş ögi kaŋı
(54) ögirär säbinür,-tir. Anča bilinlär: ädgü ol!
(XXXVI) Üküş atığ ögrünčün yok kobı
(55) atlığ korkınčın yok učruğluğ kutun yok,-tir. Anča
bilinlär: anığ yablak ol!
(XXXVII) Bir karı
(56) öküzüg bilin biçä komursğa yimiş kamşayu umatın
tutur,-tir. Anča bilinlär : yablak ol!
(57) (XXXVIII) Kamış ara kalmış täŋri unamaduk abınčü katun
bolzun-tir. Anča bilinlär: ädgü ol!
(58) (XXXIX) T(a)ğığ (Thomsen: atığ) tärtrü kişämiş, kamşayu
umatın, turur,-tir. Anča bilinlär: yablak ol!
(59) (XL) Talım urı yaranča (Thomsen: yarınča) yasıçın
yalım kayağ yara urupan, yalnusun yorıyur,-tir, antağ
(60) alp ärmiş. Anča bilinlär: ädgü ol!
(XLI) Örüŋ äsri ingäk bozağulačı b-
(61) olmış ölgäy män,-timş örüŋ äsri irkäk bozağu kälür-
mis ıduklak yarağay ulugda ozmış,-
(62) tir. Anča bilin: ädgü ol!
(XLII) Uzuntonluğ idişin ayakın koďupan barmış, yana äd-
güi-
(63) i sakınmış: idişimtä ayakımta öni ka(n)ča (? ka-
nınča) barır män,-tir, yana kälmiş: idişin ayakın
äsän tükäl bul-
(64) mış, ögirär säbinür,-tir. Anča bilinlär: ädgü ol!
(XLIII)) Toğan ügüz kuşı

(65) kuşlayu barmış utru talım kara kuş kopupan bar-
mış,-tir. Anča bilinlär: yablak ol!
(66) (XLIV) Toğan kuş täŋridin kodı tabışğan tipän kapmış
toğan kuş tırnakı sučulunmış yana
(67) tutınmış toğan kuşun tırnakı ögüşüpän kalıyu
barmış tabışğan tärisi önüsüpän yügürü b-
(68) armış antağ,-tir. Anča bilinlär: yabız ol!
(XLV) Kiyik oğlı män otsuz subsu-
(69) z kaltı uyın näčük yorıyın,-tir. Anča bilinlär: yabız
ol!
(XLVI) Täbä titi-
(70) gkä tusmış başını yimiş, özin tilkü yimiş, -tir.
Anča bilinlär: yablak ol!
(71) (XLVII) Är ömäläyü barmış täŋrikä sokuşmış kut kolmış,
kut birmiş ağınta yılkın bo-
(72) lzun özünüzü bolzun timiş. Anča bilinlär: ädgü ol!
(XLVIII) Kara yol
(73) täŋri män sınukının säpärmän, üzükinin ulayur män
ilig itmiş män ädgüsi bolzun,-tir.
(74) Anča bilinlär!
(XLIX) Bars kiyik änläyü mänläyü barmış ortu yirdä mağaka
sokuşmış
(75) äsri mağa yalım kayaka ünüp barmış ölümtä ozmış
ölümtä ozupan ögirä säbinü yorıyur,-
(76) tir. Anča bilin: ädgü ol!
(L) Tıg at kudrukın tügüp tigrät yazığ
(77) kodı yabrat tokuz/kat üčürgün topu uluğ anča (to-
pulğana a?) täritzün,-tir. Anča bilinlär: yabkak ol!
(78) (LI) Talım kara kuş män yaşıl kaya yaylağım, kızıl
kaya kışlağım ol tağda
(79) tutupan mäniläyür män. Anča bilinlär.
(LII) Är busuşluğ täŋri bulıtlığ
(80) boltı ara kün toğmış busa(n)nč ara mäni kälmiş,-tir.
Anča bilinlär: ädgü ol!
(81) (LIII) Boz bulıt yorıdı bodun üzä yağdı kara bulıt yorıdı
kamığ üzä yağdı tarığ bişdi
(82) yaş ot ündi, yılkıka kişika ädgü boltı,-tir. Anča
bilinlär: ädgü ol!
(81) (LIV) Kul sabı bäginärü ötünür, kuzğun sabı täŋrigärü yal-
barur; üzä täŋri äsidti, asra kisi
(84) bilti,-tir. Anča bilin: ädgü ol!
(LV) Alp är oğlı sükä barmış sü yirintä ärklig (ärklig?)
(85) sabčı türtmiş,-tir. Äbinärü kälsär özi atanmış ög-
rünčülüg atı
(86) yitiglig kälir,-tir. Anča bilinlär: anığ ädgü!

(LVI) Ögriŋä kutluğ adğır män yağak ığaç yaylagım, kuşluğ ığaç kışlagım
(87) anda tutupan mäŋiläyürmän,-tir. Ança biliŋlär: ädgü ol!
(LVII) Kangı ölmiş koŋaki
(88) toŋmış kangı näluk olğay ol bäglig ol köŋäkı näluk
toŋğay ol künäşkä olurur ol. Ança biliŋlär: ädgü ol!
(89) Ança biliŋlär: bu ırk başınta az ämgäki bar, kin yana ädgü bolur.
(LVIII) Oglı ögintä kaŋınta
(90) obkäläpän, täzipän barmış yana sakınmış kälmiş, ögüm ötin alayın, kaŋım sabın tıŋlayın,-tip, kälmiş,-tir.
(91) Ança biliŋlär: ädgü ol!
(LIX) Yılka tägmişig yıdmayın, ayka tägmişig, artatmayın,
(92) ädgüsi bolzun,-tir. Ança biliŋlär: ädgü ol!
(LX) Tokuz aralı sığun kiyik män, bäd-
(93) iz tiz üzä önüpän, müŋräyür män, üzä täŋri äşidti, asra kişi bilti, antağ küçlüg män,-tir.
(94) Ança biliŋlär: ädgü ol!
(LXI) Turuñaya kuş tuşnäkiŋä konmış tuymatın
(95) tozka ilinmiş, uça umatın, olurur,-tir. Ança biliŋlär: yablak ol!
(96) (LXII) Yargun, kiyik män, yaylığ tağıma ağıpan yaylayur turur män mäŋilig män,-tir. Ança biliŋlär: ädgü ol!
(97) (LXIII) Kanlık süsi äbkä ünmiş, sağır içrä älik kiyik kırmış, kan äligin tutmış, kara kamığ süsi
(98) ögirär,-tir. Ança biliŋlär: ädgü ol!
(LXIV) Kök buymul toğan kuş män,
körüklüg kayaka konupan közläyür män, yağaklıg tograk uza
(99) tüşüpän, yaylayur män,-tir. Ança bi-
(100) liŋlär: añığ ädgü ol!
(LXV) Sämiz at ağzı katığ boltı, idisi umaz,-tir. Ança biliŋ-
(101) lär: yablak ol!
-Amtı, amrak oglanım, ança biliŋlär: bu ırk bitig ädgü ol, ınçıp alku, kän-
(102) tü ülügi ärklig ol!
(103) Bars yıl äkinti ay biş yigirmikä Tay-kun-Tan manıstantakı kiçig dintar burua guru äşidsiçimiz isig saŋun
(104) ıtaçuk üçün bitidim.

Абидәнин тәрчүмәси

(1) (I) Мән Тон-Çиjәм.[1] Сәһәр ахшам (Томсен: сәһәр еркән вә ахшам) гызыл тахт үзәриндә отуруб шадланырам.
Беләчә билин: бу jахшыдыр!
(2) (II) Мән ала атлы jол (jә'ни тале) танрысыjам. Сәһәрахшам (ону) сәjирдирәм. Бир күн о ики ајлыг инсан оглуна раст кәлмишдир. Инсан
(3) горхмушдур. О демишдир: Горхма. Мән хошбәхтлик бәхш едәчәjәм демишдир. Беләчә билин: бу jахшыдыр!
(4) (III) Мән гырмызы ганатлы јыртычы гара гушам. Бәдәним әлдә едилән сәрвәтдән һеч гуртармаз: дәнизлә дајаныб бојандиjими ту-
(5) турам, севдиjими јеjирәм. Мән бу гәдәр күчлүjәм.
Беләчә билин: бу jахшыдыр!
(6) (IV) Мән ачыг рәнкли, халлы (jә'ни пәләнк шәклиндә) јыртычы гушам, чындан ағачы үзәриндә отуруб шадланырам. Беләчә би-
(7) лин!
(V) Бәј киши илхысына кетмиш, аг мадјаны гулунламыш. Гызыл халлы ајгырлар кәрәк олачаг.
(8) Дәвә (илхысына) тәрәф кетмиш. Аг дәвәси догмуш. Гызыл бурунторағлы бугра (илхысы) кәрәк олачаг. Евинә
(9) кәлмиш. Үчүнчү (һадисә оларағ) дејир (ки,) ханымы бәјлијә лајиг (оглан) догмуш. Шән бәј ијид олмуш.
Бу чох jахшыдыр.[2]
(10) (VI) Ајы вә габан даг кечидиндә гаршылашмышлар. Дејирләр: ајынын гарны јыртылмыш, габанын диши сынм-
(11) (VII) ыш. Беләчә билин: бу писдир! Киши тез кәлир, дејир (ки,) јахшы сөзләр данышыр,-деји-
(12) р. Беләчә билин: бу jахшыдыр!
(VIII) Мән гызыл башлы иланам. Мәним гызыл гарнымы
(13) гылынчла дограјанда өзүм јолун гырағында, башым исә евин бајырында (галды),-дејир. Беләчә билин: бу писдир!
(14) (IX) Дејирләр (ки,) бәјүк ев јанды. Һәтта бүнөврәси галмады. Һасары да галмады. Билин: бу писдир!

1 Тон-Си Чин императорунун адыдыр.
2 anığ сөзү "пис, јаман" мә'насыны билдирир. Она көрә В. Томсен anığ ädgü ol чүмләсини "һәм писдир, һәм дә јахшыдыр" кими тәрчүмә етмишдир.

(15) (X) Мән кәркәшән пәләнкәм, башым гамышлар
арасындадыр. Мән бу чүр чәсурам, гүрурлујам.
Беләчә билин!
(16) (XI) Дејирләр ки, боз атлы хәбәр јајан, гонур атлы елчи
кәлиб јахшы сөзләр данышмышлар. Беләчә билин:
(бу) чох јахшыдыр!
(17) (XII) Дејирләр: киши ова кетмиш, дагда сеһр охумуш. (О),
кәјләрин күчлү (гүввәсидир). Беләчә билин: бу
јавадыр!
(18) (XIII) Дејирләр: руһу кәјә учачаг гары евдә галмыш, јаглы
чөмчәнин гырагларыны јалајыб дирчәлмиш, өлүм-
дән хилас олмуш.
(19) Беләчә билин!
(XIV) Гузгуну агача бағламыш (вә) демишләр (ки,)
мөһкәм бағла, јахшыча бағла. Еләчә билин!
(20) (XV) Дејирләр: јухарыда думан (јә'ни зүлмәт) чөкду,
ашағыда (өлүләрин) тозу дурду, гуш чинси учуб јоха
чыхды, вәһши һејван чинси га-
(21) чыб јох олду, инсан оглу јох олду, јенә танры ешгинә
һамы үчүнчү илдә саг-саламат галыб,
(22) көрүшмүш, фәрәһләниб, севинмиш. Еләчә билин: бу
јахшыдыр!
(23) (XVI) Көк ат кетдији јери јадына салыб тез ораја чатмыш, о
јердә огруја раст кәлмиш. Огру (ону) тут-
(24) уб минмиш. Бели гарнына вә чијнинәдәк сүртүлүб
јагыр олуб; тәрпәнә билмәјән (ат) һәрәкәт едә бил-
мәјиб дурмуш. Еләчә билин: бу писдир!
(25) (XVII) Миник аты шәрг тәрәфдә арыгламыш, дүшүб гал-
мыш. Танрынын күчү илә дагда даг чајы кәрәрәк,
мешәли даг үзәриндә
(26) јашыл от көрүб кетмиш, су ичиб, от јејиб өлүмдән
хилас олмуш,-дејир. Беләчә билин: бу јахшыдыр!
(27) (XVIII) Чадыр мәһәччәри ичәрисиндә (бу) нәдир? Бу нечә
бачадыр? Бу нечә пәнчәрәдир (ки, ондан) бахасан?
Бу нә тавандыр? Бу јахшыдыр!
(28) Бу нә ипдир (ки, онунла) бағлајырлар. Еләчә билин:
бу чох јахшыдыр!
(29) (XIX) Аг ат үч јени догулмушлары (арасындан) дүшмәни-
ни сечиб (?) пешиманлыг вә јалвармаг үчүн көндәрди.
Горхма. Јахшыча дуа ет. Һәјәчан кечирмә.
(30) Јахшыча јалвар. Еләчә бил: бу јахшыдыр!
(XX) Мән әрәб чинсли диши дәвәјәм, аг көпүк
сычрадырам.
(31) (О) јухарыда кәјә баш чәкәр, ашағыда јерин тәркинә
кирәр,-дејир. Мән гачыб јатанлары ојадырам,
узананлары галхмага мәчбур едирәм.

(32) Мән беләчә күчлүјәм. Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(XXI) Деди(ләр): гара шаналипик гушу бир илдә дәјишмәз.
(33) Дејир: (мәни) өјрәтмә, (мәнә) бахма, сән мәни
горхутдун. Беләчә билин!
(XXII) Гадынын күзкүсү кәләдүшдү (Томсен: зәнки). Сәһәр
(34) о агланды, ахшам һәнкүрдү. Еләчә билин: бу чох
писдир!
(35) (XXIII) Дејирләр: оглан ушагы гу гушунун гујругуну тапды.
(Бу гушун) ләләкләри илә бәзәнмиш кәлин хошбәхт
олсун. Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(36) (XXIV) Кор (ахмаг) дајча илхыда (анасынын) мәмәсини
ахтарды (Томсен: дәрман). Күнорта јорулуб ајагдан
дүшдү, кечә јарысы, һарада, һансы јердә ола-
(37) чаг,-дејир. Еләчә билин: о писдир!
(XXV) Дејирләр: кимсә ики өкүзү бир бојундуруга гош-
муш,
(38) онлар исә кетмәјә һаллары олмадыгындан
дурмушлар. Еләчә билин: бу писдир!
(XXVI) Дејирләр: дан јери гызарды, сонра јер
(39) ишыгланды, сонра күн догду, һәр јан ишыга гәрг ол-
ду. Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(40) (XXVII) Дејирләр: варлы адамын гојуну горхуб гачмыш, гур-
да раст кәлмиш. Гурд судүнү әммиш, тамам саг гал-
(41) мыш. Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(XXVIII) Хан тахтда отуруб јени сарај тикдирмиш, ел
(42) бирлијини сахламыш, башчылары, гара чамаат
топлашараг шадланмыш, шәнләнмиш, еләчә
(43) билин: бу јахшыдыр!
(XXIX) Дејирләр: ојунбаз киши өз оглуну арвады илә ат
үстүнә отурдуб уста ојунбазы өзү илә кәтүрүб.
(44) Оглуну вә онун арвадыны удузмамыш, үстәлик
бошда галан доxсан баш гојун удмуш, оглу, онун
арвады чох шад
(45) олмушлар: еләчә билин: бу јахшыдыр!
(XXX) Дејирләр: јохсул адамын оглу газанч далынча
кетмиш, јолу
(46) угурлу олмуш, шәнләниб, шадланыб евә дөнмүш.
Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(XXXI) Дејирләр: јыртычы пәләнк
(47) ов үчүн чыхмыш, ондан-бундан бир шеј тапмыш,
шән-шадман өз магарасына гајытмыш. Еләчә
(48) билин: бу јахшыдыр!
(XXXII) Дејирләр: бир табылга (?) јүз олду, јүз табылга мин
олду, мин
(49) табылга он мин олду. Еләчә билин: бунун хејри вар,
бу јахшыдыр! Кечәни

(50) (XXXIII) дејирләр: (ки) суја гојмушлар. Һалә вурун, мәһкәм
һөрүн. Еләчә билин: бу писдир!
(XXXIV) Дејирләр: хан һәрби јүрүшә
(51) чыхмыш, дүшмәни мәглуб етмиш, онлары көчүрүб,
јерләшдириб, өзү дә, гошуну да севинәрәк евләринә,
сараја дөнмүшләр.
(52) Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(XXXV) Дејирләр: киши һәрби јүрүшә чыхмыш. Јолда аты
јорулмуш. Киши гу гушу илә
(53) растлашмыш. Гу гушу ону ганатлары үзәринә
отуртмуш. Онунла көјә галхыб јола дүшмүш, ону
анасына, атасына чатдырмыш, анасы, атасы
(54) шад олмушлар, шәнләнмишләр. Еләчә билин: бу
јахшыдыр!
(XXXVI) Дејирләр: чохлу аты олан (адам), (сәнин) шадлыгың
(раһатлыгын) јохдур.* Әкәр варса
(55) чох аты олан, сәнин горхун да јохдур. Сәнин јүксәк
хошбәхтлијин (?) јохдур. Еләчә бил: бу чох писдир!
(XXXVII) Дејирләр: бир гоча
(56) өкүзү горхаг гарышгалар јемиш, тәрпәнә билмәјиб
јериндә дурмуш. Еләчә билин: бу писдир!
(57) (XXXVIII) Дејирләр о гамышлар арасында јашамыш, (чүнки)
танры она јаркар олмамыш; гој гадын она тәскинлик
олсун. Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(58) (XXXIX) Дејирләр: атын ајагларыны дүзкүн тушагламамышлар (вә) һејван тәрпәнә билмәјиб, дајанмыш.
Еләчә билин: бу писдир!
(59) (XL) Дејирләр: чәсур оглан охла һәгигәтән вуруб гајаны
парчаламыш. О тәкчә доланмыш. О белә
(60) ирид олмуш. Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(XLI) Дејирләр: гара халлы аг инәк бузовламаға
(61) һазырлашырам демиш. О демишдир ки, еләчәк. О
ачыг рәнкли, еркәк чил бузов догмуш. Гој о, аллаһа
гурбан кетсин. Хошбәхтлик (ишә) јарады, о саламат
галды.
(62) Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(XLII) Гадын габыны, гәдәһини (евдә) гојуб јола чыхмыш,
јенә чох
(63) дүшүнмүш (һејифсиләнмиш)дир: габсыз мән нечә
кедирәм,-демиш. Сонра евә кәлмиш вә көрмүшдүрки,
онун габы (сатылы) вә гәдәһи (сәһәнки?) јериндәдир.
(64) О севинмиш, шадланмышдыр. Еләчә билин: бу
јахшыдыр!
(XLIII) Дејирләр јыртычы чај гушу
(65) ов үчүн чыхмыш. Она тәрәф јыртычы гартал учмуш.
Еләчә билин: бу писдир!

(66) (XLIV) Белә дејирләр: гартал довшан дејә көјдән јерә тәрәф
шыгыјыб (ону) тутмуш. Гарталын чајнаглары (она)
санчылмыш, (һәрдәнбир) јенә
(67) кизләнмиш (сыхылмыш). Гарталын чајнаглары
(довшана) кечмиш, о көјләрә галхмыш. Довшанын
дәриси
(68) беләчә чыхмыш, түкү сәпәләнмиш, өзү гачмыш.
Еләчә билин: бу писдир!
(XLV) Дејирләр: мән марал оглујам, отсуз, сусуз
(69) нечә јашајарам. Еләчә билин: бу писдир!
(XLVI) Дәвә палчыга
(70) дүшмүш, әввәлчә башыны өзү јемиш, сонра түлкү ону
јемиш. Еләчә билин: бу писдир!
(71) (XLVII) Киши сүрүнә-сүрүнә (кедиб) танры илә көрүшмүш вә
бәхт истәмиш. (Танры она) бәхт вермиш. О
демишдир: сәнин агылында чохлу мал-гара
(72) олсун, өзүн узунөмүрлү ол. Еләчә билин: бу
јахшыдыр!
(XLVIII) Мән талс
(73) танрысыјам, сәнин сынығларыны дүзәлдирәм. Сәнин үзүлмүшләрини бирләшдирирәм. Мән дөвләт
гуручусујам. Гој онун һәр шеји јахшы олсун,- дејир.
(74) Еләчә билин.
(XLIX) Дејирләр: пәләнк марал овуна чыхмыш, јолун
ортасында илана раст кәлмишдир.
(75) Ала илан сылдырым гаја үзәринә галхмыш.
(Беләликлә), пәләнк өлүмдән хилас олмушдур. О
шадланмага, шәнләнмәјә башламышдыр.
(76) Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(L) Дејирләр: боз, дәчәл атын гујругуна дүјүн вур вә ону
галдырмага имкан вер. Тәнбәл (ала?) атын
гујругуну)
(77) ашагы бурах. Доггуз гатлы тәрлијини гој, јахшы
тәрләмәјинә имкан вер. Еләчә билин: бу писдир!
(78) (LI) Мән јыртычы гарталам. Јашыл гаја јајлагымдыр,
гырмызы гаја гышлагымдыр, о дагда
(79) дајаныб шадланырам. Еләчә билин!
(LII) Дејирләр: адам кәдәрли, көј исә булутлу иди.
(80) Онларын арасында күн доғду. Гәм-кәдәр ичәрисинә
севинч кәлди. Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(81) (LIII) Дејирләр: боз булуд кәлди, халгын үстүнә јағды, гара
булуд кәлди, һамынын үстүнә төкүлдү, тахыл
јетишди,
(82). јашыл отлар кәјәрди (јетишди). Мал-гараја да,
адамлара да јахшы олду. Еләчә билин: бу јахшыдыр!

(83) (LIV) Дејирләр: гулун јалварышы бөјә дејилир, ијәнин сөзү
јалварышла танрыја чатдырылыр. Јухарыда танры
ешитди, ашағыда инсан
(84) билди. Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(LV) Дејирләр: ијид адамын оғлу һәрби јүрүшә чыхмыш.
Дөјүш јериндә
(85) олан натигләр инандырырлар ки, әкәр дөјүшчү евә
дөнәрсә, өзү шөһрәтлә дөнәчәк вә шад олачаг,
атынын
(86) једәјиндән тутачаглар. Еләчә билин: бу чох
јахшыдыр!
(LVI) Дејирләр: мән күчлү ајғырам, боз мешәси јајлағым,
гушлу мешә гышлағымдыр.
(87) Орада дуруб шадланырам. Еләчә билин: бу
јахшыдыр!
(LVII) Су һовузу да түкәнмиш
(88) донмуш. Су анбары нечә түкәнә биләрди, о ки хана
мәхсусдур. Арх нечә дона биләр; о ки күнәш
алтындадыр. Еләчә билин.
(89) Бу гарышыглыг башында бир сыра әзабләр вар, сонра
јенә јахшы олачаг.
(LVIII) Дејирләр: (бир) оғул өз анасына, атасына гаршы
(90) ачыгланараг (евдән) гачыб кетмиш, јенә фи-
кирләшиб кери дөнмүш, анамын мәсләһәтини ешидим, атамын сөзләрини динләјим,-дејиб кәлмиш.
(91) Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(LIX) (Бөјүк) јаша чатаны өлдүрмүрәм, бир аја јетәнләри
(көрпәләри) өлдүрмәрәм.
(92) Гој јахшы олсунлар. Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(LX) Дејирләр: мән Доггуз адлы аладан (кәлмиш)
маралам. Јарашыглы
(93) дизим үзәринә чөкәрәк шадланырам. Јухарыда танры
ешитди, ашағыда инсан билди ки, мән беләчә
күчлүјәм.
(94) Еләчә билин: бу јахшыдыр!
(LXI) Дејирләр: дурна јолдашларынын јувасына гонмуш.
Һисс етмәдән
(95) буғдаја илишмиш, уча билмәдән отуруб галмыш.
Еләчә билин: бу писдир!
(96) (LXII) Дејирләр: мән јыртычы јаргунам (?). Јајда дағыма
галхараг (орада) јајлајырам, мән шадам. Еләчә би-
лин: бу јахшдыр!
(97) (LXIII) Дејирләр: ханлыг гошун ова чыхмыш. Ов даирәсинә
чејран-чүјүр кирмиш. Хан (онлары) али илә тутмуш.
Гара чамаатын орду-
(98) су шад олмуш. Еләчә билин: бу јахшыдыр!

(LXIV) Дејирләр: мән әһлиләшдирилмәмиш горхмаз
гарталам,
(99) көзәл гаја үзәриндә отурараг, көзләјирәм. Боз
мешәсинә дүшүб (орада) јајлајырам. Еләчә билин:
(100) бу чох јахшыдыр!
(LXV) Дејирләр: көк атын ағзы бәркиди. Саһиби (ону) ача
билмәди.
(101) Еләчә билин: бу писдир!
Инди мәним әзиз оғулларым, беләчә билин: бу фал
китабыдыр, јахшы (јазыдыр).
(102) Һәр адамын өз талеји әзәмәтлидир.
(103) Пәләнк илинин икинчи ајынын он бешиндә мән
Бурва-Гуруда јашајан вә динләјичи олан мүгәддәс-
ләр үчүн Тајгунтанда јаздым,
(104) Исик-сангун вә Итачуг үчүн.

Мәтн

(1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8)

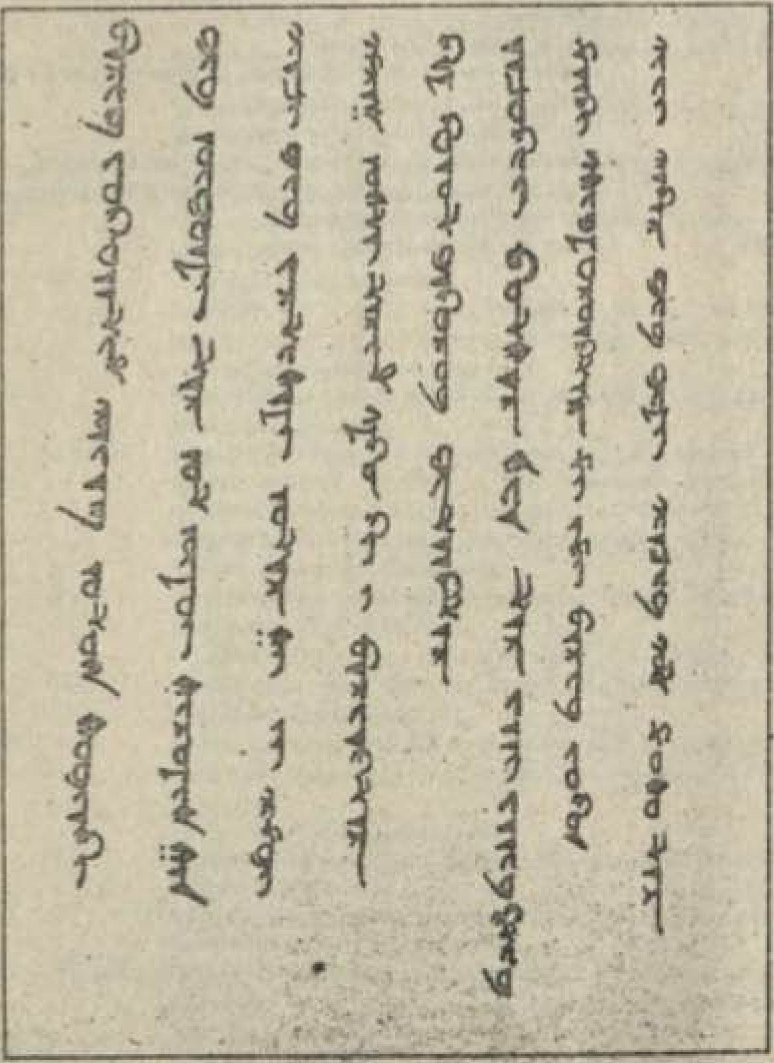

(9) (10) (11) (12) (13) (14) (15) (16) (17)

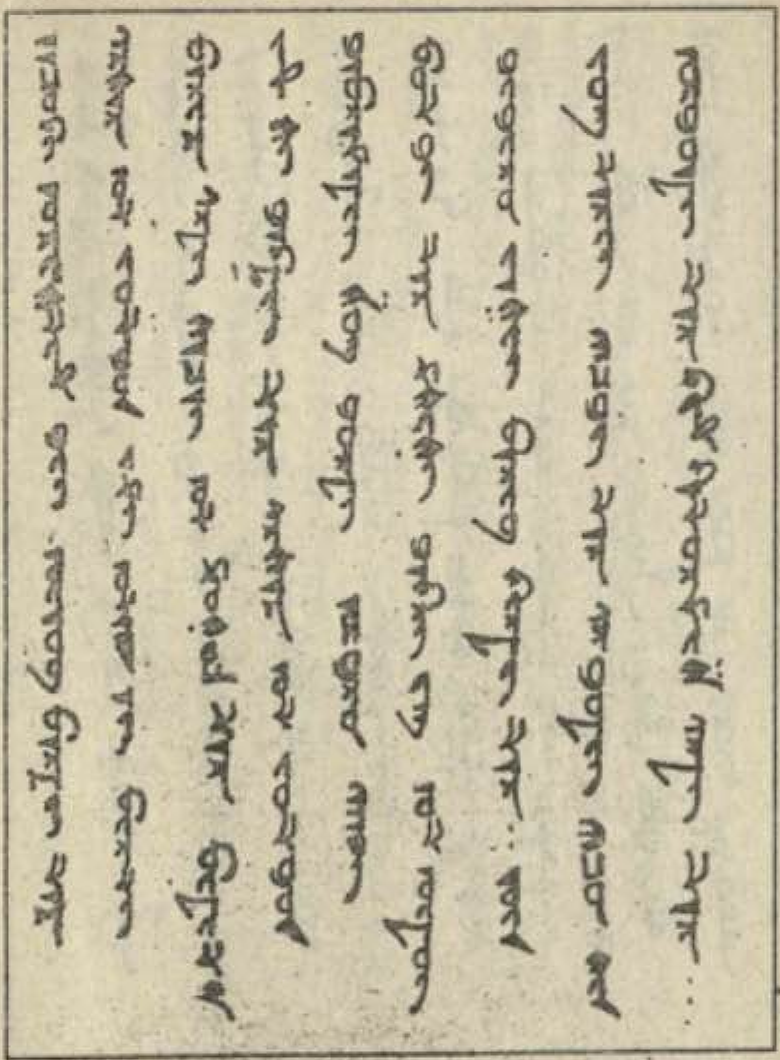

(18) [illegible]

(19) [illegible]

(20) [illegible]

(21) [illegible]

(22) [illegible]

(23) [illegible]

(24) [illegible]

(25) [illegible]

(26) [illegible]

(27) [illegible]

(28) [illegible]

(29) [illegible]

(30) [illegible]

(31) [illegible]

(32) [illegible]

(33) [illegible]

(34) [illegible]

Абидәнин транскрипсијасы

(1) Barıp yükünälim anın uluğ kutına
(2) tip, ötündi-lär. Ol öndün Xirodis kan
(3) ınça tip y(a)rlıkadı olar-ka: ya ämti
(4) ämrak oğlan-larım, ädgü ki-ä barınlar,
(5) kad könül tägürüp tilänlär, istänlär!
(6) Näçükin bulsar siz-lär, yana yanıp k(ä)lip
(7) mana işitdürünlär mn y(ä)mä barıp yükün-
(8) äyin anar tip tidi. İnçı ol moğoç-lar
(9) näçüukin Urslım-tın önüp bardı-lar
(10) ersär, ol yultuz y(ä)mä olar-nı birlä
(11) barır erdi. Kaçan ol moğoç-lar Bidilx
(12) m-ka tägdi-lär ersär, ol yultuz
(13) täbrämädin şäk turdı. Ötrü anta
(14) bultı-lar Msixa t(ä)nri-ig. Ol ödün
(15) titirü (? titmu) yakın barıp, kirdi-lär. Öz
(16) yük-lärin açtı-lar, ertüdin açu-gın
(17) ötündi-lär, kim kälürmis erdilär
(18) üç türlüg közünc: altun, zmuran,
(19) küzi y(ä)mä yükünç yükündi-lär, ögmäk,
(20) alkış ötündi-lär ilik kan Msixa
(21) t(ä)nri-kä. Ol moğoç-lar ınça sakın-
(22) ıp kirdi-lär. T(ä)nri oğlı ersär,
(23) zmuran, küzi alğay. Ilik kan ersär,
(24) altun alğay. Birük otaçı emçi ersär,
(25) ol yäm alğay, tip bir kaban-da
(26) urup kiğürdi-lär. Mänü t(ä)nri oğlı
(27) ilik kan Msixa ol moğoç-lar-nın
(28) könlindäki sakınçın bilü y(a)rlıkap,
(29) üç türlüg közünçin ertüdin yumkı
(30) alı y(a)rlıkadı. Inça y(a)rlıkadı olar-ka:
(31) äy moğoç-lar-a, siz-lär üç türlüg
(32) sakınç üzä kirtiniz-lär: t(ä)nri oğlı
(33) y(ä)mä m(ä)n ök, erür-m(ä)n. Ilik kan y(ä)mä
(34) m(ä)n erürm(ä)n. Otaçı emçi y(ä)mä m(ä)n

Абидәнин тәрҹүмәси

(1) Кәлиб онун улу ләјагәтинә ситајиш едәк
(2) дејиб, чагырдылар. О заман Һиродис хан
(3) беләчә дејиб, онлара әмр етди: инди еј
(4) севимли балаларым, јахшыча јола дүшүн,
(5) үрәкдән чан атыб хаһиш един, истәјин.
(6) Нә шәкилдә тапсаныз, јенә кери дөнүб, кәлиб
(7) мәнә ешитдирин, «мән дә кәлиб ситајиш
(8) едәрәк она»,-деди. Беләликлә, о чадукәрләр
(9) Јориссәлимдән нечә чыхыб кетдиләр-
(10) сә, о улдуз да онлар илә
(11) кедәр иди. О чадукәрләр нә вахт ки Вифлемә
(12) чатдылар, о улдузлар
(13) тәрпәнмәдән дик дурдулар. Сонра орада
(14) Мәсиһа танрыны тапдылар. О заман
(15) дәрин һөрмәтлә јахына кәлиб (каһаја) кирдиләр. Өз
(16) јүкләрини ачдылар, үрәкдән, учадан
(17-18) чагырдылар ки, үч чүр хәзинә кәтирмишләр:
(19-20) гызыл, зүмруд вә сәндәл агачы. Баш єдирдиләр, танрыја шүкүр етдиләр улу
(21) Мәсиһа хана баш єдирдиләр,
(22) фикирләшдиләр, әкәр о аллаһын оғлудурса,
(23) зүмрүдү, мәдһијјәни кәтүрәчәк. Әкәрә хандырса,
(24) онда гызылы кәтүрәчәк. Әкәр о, һәкимдирсә,
(25) онда дава-дәрманы кәтүрәчәк. Онлар бу мүлаһизә илә (һәдијјәләри)
(26) синидә тәгдим етдиләр. Әбәди аллаһын оғлу
(27-28) илаһи Мәсиһа о чадукәрләрин үрәкдән кәлән фикирләрини дујуб,
(29-30) һәмин үч мүхтәлиф һәдијјәнин һамысыны кәтүрдү, онлара белә деди:
(31-32) еј чадукәрләр, үч мүхтәлиф фикирлә (мәним јаныма) кәлдиниз, танры өвлады,
(33-34) мән вә хан, мән вә һәким.
(35-36) Сиз шүбһә етмәдән кәдин. О, онлара әмр етди,

Абидәнин тәрҹүмәси

(1) Кәлиб онун улу ләјагәтинә ситајиш едәк
(2) дејиб, чағырдылар. О заман Һиродис хан
(3) беләчә дејиб, онлара әмр етди: инди еј
(4) севимли балаларым, јахшыча јола дүшүн,
(5) үрәкдән чан атыб хаһиш един, истәјин.
(6) Нә шәкилдә тапсаныз, јенә кери дөнүб, кәлиб
(7) мәнә ешитдирин, «мән дә кәлиб ситајиш
(8) едәрәк она»,-деди. Беләликлә, о чадукәрләр
(9) Јериссәлимдән нечә чыхыб кетдиләр-
(10) сә, о улдуз да онлар илә
(11) кедәр иди. О чадукәрләр нә вахт ки Вифлемә
(12) чатдылар, о улдузлар
(13) тәрпәнмәдән дик дурдулар. Сонра орада
(14) Мәсиһа танрыны тапдылар. О заман
(15) дәрин һөрмәтлә јахына кәлиб (каһаја) кирдиләр. Өз
(16) јүкләрини ачдылар, үрәкдән, учадан
(17-18) чағырдылар ки, үч чүр хәзинә кәтирмишләр:
(19-20) гызыл, зүмрүд вә сәндәл ағачы. Баш ендирдиләр, танрыја шүкүр етдиләр улу
(21) Мәсиһә хана баш ендирдиләр,
(22) фикирләшдиләр, әкәр о аллаһын оғлудурса,
(23) зүмрүдү, мәдһијјәни кәтүрәчәк. Әкәр о хандырса,
(24) онда гызылы кәтүрәчәк. Әкәр о, һәкимдирсә,
(25) онда дава-дәрманы кәтүрәчәк. Онлар бу мүлаһизә илә (һәдијјәләри)
(26) синнидә тәгдим етдиләр. Әбәди аллаһын оғлу
(27-28) илаһи Мәсиһа о чадукәрләрин үрәкдән кәлән фикирләрини дујуб,
(29-30) һәмин үч мүхтәлиф һәдијјәнин һамысыны кәтүрдү, онлара беле деди:
(31-32) еј чадукәрләр, үч мүхтәлиф фикирлә (мәним јаныма) кәлдиниз, танры өвлады,
(33-34) мән вә хан, мән вә һәким.

ЛҮҒӘТ

А

ab (ЫБ 17) ов
abıṛça (ЫБ 57) дөзүмлү, сәбирли.
aç[1] (КТК 8; Мок 38) ач.
aç[2] (Тон 28) ачмаг; ašuŋgin açdımız- сүнкү илә (јол) ачдыг.
açsık (КТк 8) ачлыг, ачмыш.
açuğın (СС 16) ајдын, анлашыглы.
adak (КТб 47; Мок 30) ајаг.
adıg (ЫБ 10) ајы.
adınçıg (КТк 12; Мок Хb 14) хүсуси, ајрыча.
adırıl (Тон 2) ајрылмаг.
adğır (КТб 35; Мок 11; ЫБ 86) ајғыр.
adğırık (ЫБ 7) ајғырлы.
ağ (Мок 37; ЫБ 96) галхмаг.
ağan (ЫБ 29) чаза, чәримә, тәнбе.
ağı (Оа 4; КТк 5; Мок Ха 15) гијмәтли һәдијјә.
ağıl (ЫБ 71) ағыл. (мал-гара сахламаг үчүн үстү ачыг јер).
ağılıg (Мок Хb 11; СС 43) ипәкдән дүзәлдилмиш гијмәтли һәдијјә.
ağır (Мок 2; СС 43) ағыр, бөјүк.
ağıt (ичб.нов) (КТб 47; Мок 31) галхмаға мәчбур етмәк.
ağız (ЫБ 100) ағыз.
ağrı (Мок Ха 9) хәстәлик.
ağtur (ичб.нов) (Тон 25) галхмаға мәчбур етмәк.
Ağu (Мок 34) чоғрафи ад.
ak[1] (Тон 25; КТб 36; ЫБ 28) аг.
Ak[2] (КТб 42) ат ады.
akınla (Оа 4) һәрби јүрүшә башчылыг етмәк.
al[1] (hc 4) алмаг.
al[2] (Оа 4; КТк 7; Мок 24) гәбул етмәк; kağanının sabın almatın (КТк 9) ханымызын сөзүнү ешитмәдән; alı birtimiz (КТб 9) алыб вердик, гајтардыг.
ala (ЫБ 2) алабәзәк.
alka (КТб 53) дуа, дуа етмәк.
alkın (гајыд. нөв) (КТк 9; Тон 3) зәифләмәк.
alkış (СС 20) тә'риф; alkış ögmiš - хејир-дуа вермәк.
alku (ЫБ 101) мүхтәлиф.
alp (О 3; Тон 10; КТк 6; Мок Ха 7; ЫБ 15) иҝид; alp ermiš (Тон 3) иҝид олмуш.
alpağu (КТб 47) јүксәк рүтбә.
altı (КТб 31,45) алты.
altı yegirmi (КТб 31) он алты.
altı otuz (КТб 34) ијирми алты.
altun[1] (КТк 5; КТб 52; Мок Ха 11) гызыл.
altun[2] (СС 76) ашағы, алт.
Altun yış (Мок 27, Ха 11) чоғрафи ад. Алтын мешәли дағы.
altız (ичб. нөв) кәтүрмәк; altızdı (КТб 38) кәтүрдү.
altınç (hc 1) алтынчы.
Amğı (Мок 31) бах: Мағı-гала ады.
amrak (ЫБ 101; СС 4) севимли.
amtı (О 7; КТк 13; ЫБ 101) инди.
aŋaru (јөн-ист.һал) (Тон 20) она, она тәрәф.

anča (Оа 3; Тон 37; КТк 2; КТб 3; ЫБ 1) о қадар, елоча.
ančp (Мок 28) бело, белоча.
ančula (КТб 32) тагдим етмоқ.
andag (<al+tag) (ЫБ 15) елоча, о чур.
anı^{1} (тә'с. һал) (Тон 21; КТк 13) ону; anı üčün (КТб 3) она қоро; antağınıa üčün (КТк 7-8) она қоро.
Anı^{2} (Тон 27) Кокмон дағларынын шималында ахан чајын ады.
anıg-tänig (синоним бирлошмо) (ЫБ 47) ћазанч.
anïg^{1} (Тон 34; КТк 3,5) пис, јаман.
anïg^{2} (ЫБ 9) шиддатландиричи одат: лап чох.
anıt (ичб.нов) (Мок 41) чоџаландырмаг.
anla (Тон 34); СС 54) анламаг.
anta (јерл.һал) орада; anta kisrä (КТк 5; Тон 6; КТб 4) ондан сонра.
antača (СС 46) орадача.
antag (<ol+tāk) (Тон 9; КТб 4) елоча, о чур.
Antarğu (Мок 30) чорафи ад.
apa (О 3, Оа 4; КТб 1; Мок Ха 7) улу очдад, улу баба.
apa tarkan (Мок Ха 13) рутбо.
apar (КТб 4) түрк гобиласинин ады.
apıt (КТк 1) рутбо.
ar^{1} (КТк 5) ширинклонмок, алданмаг.
ar^{2} (ЫБ 25) арыгламаг.
ar^{3} (ЫБ 25) јорулмаг; arılıg (КТк 8) јорулдун.
ara (КТб 1) ара.
ara ba (Тон 41) иштирак етмок.
arka - арха; arkada (Тон 5) архада.
arkış (КТк 8) карвон.
Arkuy (Тон 53) чорафи ад. Муг. ет: Arkun.
arıg (Тон 37) тамиз.
arık (КТк 8) арыг.
armakçı - бошдан чыхаран, алдадан, ширинклондирон; armakçısın üčün (КТб 6) алдатдыгына қоро.
art (ЫБ 10) даг ашырымы.
artat (ичб. нов) моһв етдирмок; kem artatı (КТб 22) ким моһв етди?
artık (Мок 28,29,34) артыг.
artuk (Тон 40; КТб 15; Мок 28) Бах: artık
artur - ширинклондирмок; arturıp (КТк 6) ширинклондириб.
asug (ЫБ 49) кадир, хејир.
asra (КТб 1; Мок 36; ЫБ 31) ашагы, ашагыда.
aş^{1} (Тон 26) ашмаг, кечмок (Тон 35) ашдым, кечдим.
aş^{2} (Мок 27) аш, јемок.
aşa (фе'ли б.) (КТб 17; Мок 27) ашараг.
aşsız-јемоксиз; içrä aşsız taşra tonsız (КТб 26) гарны ач, ојни јаланач, палтарсыз.
at^{1} (Оа 3; КТб 39; Мок 41) ат; atıg ıka bayur ertimiz (Тон 27) аты агача багладыг.
at^{2} (Оа 3; КТб 20; Мок 36; ЫБ 16) ад, рутбо.
atan (ЫБ 85) шоһротланмок, ады чыхмаг.
atı (О 4; КТк 13; Мок Х 1) гоһум; atısı Yol(L)ığ t(igin) гоһуму Јоллыг тикин.
atlat (ичб.нов) (Тон 25) атландырмаг.
atlıg (Тон 4; Мок Х 1; ЫБ 54) атлы.
ay^{1} (Оа 4; Мок Ха 10) ај; tokuzunç ay (КТб 53) доггузунчу ајда.
ay^{2} (Тон 31) демок.
ay^{3} (СС 31) мурачиот билдирон одат.
ayak (ЫБ 62) габаһ.

ayıt (ЫБ 29) дуа.
ayıt (Мок 41) күнаһландырмаг, чоҳаландырмаг.
ayğuçı (Тон 29) масдаһатчи.
ayıg (ЫБ 2) ајыг.
az^{1} (КТб 42; КТк 10) аз.
az^{2} (КТб 38, 43; Мок 26) түрк гобиласинин ады; az bodun (КТк 43) аз халгы, гобиласи.
az^{3} (Оа 3) күнаһ, күнаһ иш етмок.
az^{4} (ЫБ 20) азмаг; uça azu - учуб аздым, учуб кетди.
az^{5} (КТб 45) аз адам.
azık (ЫБ 10) диш.
azkına (Тон 9; КТб 34) азачыг.
Azman (КТб 46) ат ады.
azu (КТк 10) одат (мокор).
azuk (КТб 39) азуго, ерзаг.

Ä

ädgü^{1} (КТк 6; Мок 39; ЫБ 1) јахшы.
ädgü^{2} (ЫБ 42) кошкорүчлү, варлы.
ädgüti (Тон 34; КТк 2) јахшыча.
ädgokia (СС 4) Бах: ädgüti.
äkä (КТб 49) бојук гардаш.
ämsi (ЫБ 38) оммок.
än (КТб 32, 44) шиддатдат; än ilki (Мок 30) ән оввал.
är (Тон 23,32; КТб 11; Мок 1) киши, дојүшчү.
ärän (Мок Ха 11) ијид, гочаг.
ärdämlig (ЫБ 15) чоҳарәтли, мәрд.
äsän (ЫБ 21) саглам, мүвоффогијјотли.
äsin (Мок 28) оњја.
äsnä (ЫБ 15) кәрпишмок.
äsri (ЫБ 60) гара халлы.
äsür (ЫБ 2) атыны чапыб кетмок.
ät (КТк 5) от, бодон; ät öz (синон. бирлошмо) һојат.
äti (КТб 51; Мок Ха 15) лап, чох (шиддатдат)

B

ba^{1} - багламаг; bayur ertimiz (Тон 27; ЫБ 19) багладыг.
ba^{2} (Тон 41) иштирак етмок, гатылмаг.
bağış (ЫБ 28) иш, кондир.
bar (ЫБ 7) кетмок.
bars (ЫБ 15) пәләнк.
baş - баш, зирвә; Çuş başınta (КТб 46) Чуш башында, зирвасинда.
başad (Мок Ха 8, 11) башчылыг етмок, башчы сечмаг.
Başğu (КТб 37) ат ады.
başla (КТб 48,51; Мок Ха 13) башчылыг етмок; başlayu (КТб 16) башчылыг едон.
başlıg (КТб 18; Мок Хб 10; ЫБ 12) башлы, башы олан (баш галдыран); başlıgıg yükünttürmis) (КТб 15) баш галдыраны баш ендирмојо мәҹбур етмиш.
bat (О 7) пис, јаман.
basım - дарышлык алчусу; süntig basım (КТб 35) сүнку бојунча.
batık - горб; kün batık (КТк 2) күнбатан торәф, горб.
bay (КТк 10; КТб 29; ЫБ 40) варлы.
Baybalık (Мок 33) чорафи ад.

Bayırku (КТб 34) киши ады.
baz^1 - сулһ, барыш; baz kılıtım (КТб 2) барышдырдым.
Baz^2 (КТб 14) киши ады.
bädük (O 6) бөјүк, һүндүр.
bäg (КТк 2; ЫБ 7) бәј.
bägilig (КТб 24) бәјлијәтли, бәјлијә лајиг.
bägli-bodunlug (КТб 6) бәјләри, халглары һамысы.
bäglik (ЫБ 9) бәјлик, бәјлијәтли.
bädiz^1 (КТк 12; КТб 52) бәзәк, нахыш.
bädiz^2 (КТк 11) бәзәмәк; bädizim-бәзәдим.
bädiz^3 (ЫБ 92) көзәл.
bädizçi (КТк 11; Мок X 14) бәзәкчуран, рәссам, нәггаш.
bädizlä (ЫБ 42) шадланмаг, севинмәк.
bädiz yaratıgma (КТб 53; Мок Xb 14) бәзәк чуран, нахыш чуран.
bän (Тон 1, 7, 10, 14, 30) мән.
bäŋgü (КТк 8) даими, әбәди.
bäŋgütaş (КТк 13; Мок Xb 15) абидә.
Bäqligäk (Тон 44) дағ ады.
Bärçäkär (КТб 52) түрк гәбиләсинин ады.
bäridänyän (Тон 11) сағдан, чәнуб тәрәфдән.
bärgärü (Мок Xb 11) сағa, чәнуба тәрәф.
bäriyä (јөн. һал) (Тон 7; КТк 3; Мок Xb 11) сағда, сағa, чәнубда.
bäriyäki (Тон 17) сағдакы, чәнубдакы.
ber - вермәк; bilig bertüg üçün (Тон 6) билик вердијинә көрә.
bes (O 4; Мок 25) беш.
Besbalık (Мок 28) чоғрафи ад. Бешбалыг шәһәри.
bes tümän (Мок 28) әлли мин.
biç (Мок Xa 12) кәсмәк.
biŋ (Тон 18) мин.
bi (ЫБ 7) ат, ајғыр.
biçä (ЫБ 56) горхаг.
biçin yil (КТб 53) мејмун или.
Bidiix (СС 11) чоғрафи ад. Вифлејем.
bil (КТк 7) билмәк.
bilgä (O 34; КТк 1; Тон 1; Мок 33) јүксәк рүтбә, биличи; bilgä ermis (КТб 3) биличи олмуш.
Bilgä kağan - Мокилјанын верилмиш рүтбә. 684-чү илдә шад рүтбәси вә шләфәси алмыш, 716-чы илдә хаганлыг тахтында отурмуш, 734-чү илдә чинли часуслар тәрәфиндән гәтлә јетирилмишдир.
bilig (КТк 5) билик; bilir biligim (КТб 50) билән башым.
biligsiz (КТб 5) биликсиз.
bin (КТб 32) минмәк; binip tägdi (КТб 32) миниб һүчум етди.
bingür (ичб. нөв) (Тон 25) миндирмәк.
bir^1 (Тон 4,33; КТк 6; Мок 29) бир.
bir^2 (КТб 20,49; Мок 32; СС 39) вермәк.
bir otuz (КТб 32) ијирми бир.
bir kırk (КТб 42) отуз бир.
biriki (КТк 1) бирләшән.
birtükgärü (КТб 10) верәркән; birtük üçün (КТб 12) вердијинә көрә.
biriyä (јөн.һал) (КТк 6) сағa, сағда, чәнубда.
birü (Тон 26) бу тәрәфә.
birük (СС 24) әкәр.
birür (КТк 7) верәр, верир.
bis (КТб 31) беш.
bis tümän (КТб 31) әлли мин.
bisinç (КТб 47) бешинчи.
bisük - нәсил, түхум; bisükiŋä tägi (КТк 6) бүтүн нәсләдәк.
biş^1 (КТб 44) Бах: bis
biş^2 (ЫБ 81) јетишмиш, дөјмиш (мејвә)
biş yigirmi (ЫБ 103) он беш.
biş otuz (КТб 18) ијирми беш.
bişik (СС 37) бешик.
biti (КТк 13; Мок Xb 15) јазмаг; bitidim (КТк 13) јаздым.
bitig (КТб 53) јазылы абидә;
bitigtaş (КТк 53) јазылы абидә;
bitigmä (КТк 13) јазы јазан.
bitit (ичб.нөв) јаздырмаг; bititdim (Тон 58) јаздырдым.
biz (O 7; Тон 8,40; Мок 32) биз.
bod (Тон 60) бојун, варлыг.
bodun (O a 1,3; Тон 2; КТк 1,2; КТб 1,25) халг, әһали.
boğarsak (ЫБ 37) бојундуруг.
boğuz (Тон 8) боғаз; bodun boğzı (КТб 8) халгын боғазы.
boğuzlan (Тон 26) боғазланмаг, башы кәсилмәк.
bol (Тон 27; Мок 26,36) олмаг; bolçun (КТб 14) олсун.
Bolçu (Тон 35; КТб 37; Мок 28) чоғрафи ад.
boluğ (ЫБ 29) доғулуш.
bor (Мок 27) туфан.
borça (КТб 37) туфан кими.
boş. Бах: baş; tokuzon boş kon (ЫБ 44) доxсан баш гојун.
boşğur - өјрәнмәк; boşğurur ermis (КТк 7; КТб 13) өјрәнмиш.
boyla (Тон 6; Мок Xa 14) јүксәк рүтбә.
boz^1 (КТб 32; ЫБ 81) боз. boz at-боз ат.
boz^2 (КТб 31) позмаг, дағытмаг.
bozağu (ЫБ 61) бузов; bozağu kälürmiş (ЫБ 61) бузовламыш.
bök (ЫБ 14) сәни тапмы, һасар.
Bökli - чоғрафи ад; Bökli çöl (КТб 8) Бөклү чөлү.
bölön (КТб 52) јүксәк рүтбә.
böri (ЫБ 40) гурд; böri täg ermis (КТб 12) гурд кими олмуш.
bu (КТк 1; Мок 2,14) бу.
budluluğ (ЫБ 8) бујуругар.
buğra (ЫБ 30) еркәк дәвә, нәр.
buka (Тон 5) буға.
Bukağ Tutuk (Мок Xa 10) шәхс ады.
bukalı (Тон 5) буғасы олан, буғалы.
Bukarak (КТб 52) чоғрафи ад. Бухара.
bul (Тон 23; ЫБ 35) тапмаг; er at bulu (КТб 31) кишилик ады газанды.
bulğak (КТб 44; Мок 29) араны гарышдырмаг; bulğakın üçün (КТб 44) араны гарышдырдығына көрә.
bulğanc (Тон 22) Бах: bulgak.
bulıt^1 (КТб 53) (bolu?) тасы (олду?).
bulıt^2 (ЫБ 81) булут.
bulıtlıg (ЫБ 79) булутлу.
buluŋ (КТб 2; ЫБ 42) бучаг, тәрәф.
bulundakı (Мок 2) тәрәфдәки; tört bulundakı (КТб 2) дөрд тәрәфдәки.
buluŋtaki (ЫБ 42). Бах: bulundakı.
buluŋluğ (ЫБ 79) гәмли.
Bumın (КТб 1) Түрк хаганынын ады. 552-чи илдә өлмүшдүр.
buŋ (КТк 3,8) сыхынты, кәдәр, әзијјәт.

bunad (Тон 26) кәдәрләнмәк.
bunça (KTk 5; KTб 4; Мок 2,33) беләчә, бу гәдәр.
bun: (тә'с. һал.) (KTk 12) буну.
buŋsız (Тон 48; KTk 5; Мок 29; Xb 12) гәдәрсиз, сајсыз-һесабсыз.
bunta (јерл. h.) (KTk 10,12) бурада.
Buntatu (Тон 19) шәхс ады; Бах: Usun.
Buraq guru (ЫБ 103) әббатлыг ады (монастыр ады).
busa(n)ç (ЫБ 80) гәм, кәдәр.
busula (ЫБ 8) дөјүш, дөјмәк.
bususlug (ЫБ 79) Бах: busa(n)ç
buymal (ЫБ 98) [illegible]
buyuruk (KTk 1; Мок Xa 14) бујуруҹу.
bunugi (Тон 57) анара, бачарыгсыз.

Ç

çab-шөһрәт; çab eşi (Тон 7) шан-шөһрәт јолдашы.
Çaça (säŋün) (KTб 32; Мок 26) киши ады; Тоњјукукун чағдашы.
Çan (KTб 53) киши ады. Чиндән Күл-тикинин дәфн мәрасиминә көндәрилмиш елчинин ады.
çığan (KTk 10; KTб 16,29; ЫБ 45) јохсул.
çıkan (KTб 53) дашјонан, бәнна.
çıntan ığaç (Мок Xa 11; çıntan (ЫБ 6) әтирли ағач.
çıt (Мок Xa 11) гала диварлы, јазылы меһраб.
çik (Мок 26) түрк гәбиләсинин ады.
çorak (Мок XII) җоғрафи ад.
çölgi (Тон 23) чөлдәки; çölgi az är bultım (Тон 23) чөлдә јашајан аз гәбиләсиндән дөјүшчү (киши) тапдым.
çölig / çöllig (KTб 4) чөлдәки, чөлдә јашајан.
Çub (Мок 24) җоғрафи вә гәбилә ады.
Çuğay yış (KTk 6) Хангај дағларынын ҹәнубунда јер ады.
Çuğay Küz (Тон 7) Хангај дағларынын ҹәнубунда чај ады.
çuk (ЫБ 35) гадынларын баш кејиминдә хүсуси бәзәк.
Çur (KTб 32; Мок Xa 13) шәхс адынын тәркиб һиссәси Küli çur; Kara çur; Tadıkan çur.

D

da-әдат вә иштирак билдирән бағлајычы; an da (KTб 51) һәм дә.
dinar (CC 66; ЫБ 103) динар.

E

eb (Оа 2; Мок 25; ЫБ 8) алачыг.
eb bar - ев, вар-дөвләт; ebin-barımın (KTб 41) вар-дөвләтини;
eçi (O 1; KTб 5; Мок Xb 9) јашлы гоһум, әми, дајы.
eçü (KTб 17). Бах: eçi
eki (Тон 10; KTб 27; Мок 25; ЫБ 37) ики.
eki yägirmi (KTб 28) он ики.
ekin - икиси; ekin ara (KTб 1; Мок 32) икиси арасында.
ekinlig - тахыл; ekinlig sigti (Мок Xb 11) тахылдан чәкилән ички.
ekinti (Тон 39; KTб 33,45; Мок Xa 1; ЫБ 103) икинчи, икинчи дәфә.
egär (Мок 31) мүһасирәјә алмаг, әзмәк.
egid (Тон 62; Мок Xb 13) учалтмаг, тәрбијә етмәк.
egir. Бах: egirä tokıdı (KTб 46) мүһасирәјә алды.
egriäbi (Тон 48) гијмәтли ат чулу.
elig₁ (KTб 32; CC 68; ЫБ 97) әл; eligin - әлини.
elig² (Тон 42; KTб 8; Мок Xa 7) әлли.
ekigçä (Тон 42) әллијә гәдәр.
elt (Тон 32; KTk 5; KTб 23; ЫБ 11) чәкиб апармаг; bu süg elt (Тон 2) бу гошуну чәкиб апар.
eltäbär (KTб 43; Мок 37) аз гәбиләсинә мәхсус јүксәк рүтбә.
eltäbärlig (Мок 38) елтәбәр рүтбәсини дашыјан шәхс.
Elteris (Оа 3) VII јүзилдә јашамыш түрк хаганынын ады. Чин мәнбәләриндә һәм дә ку-ту-лу ады алтында танынмышдыр.
emçi (CC 24,34) овсунчу, һәким.
emgä (Мок Xb 13) әзаб чәкмәк.
emgäk (KTб 19) әзаб, әзијјәт; emgäk körü (KTб 19) әзаб чәкдә.
emgät (ишб. нөв) (Мок Xb 13; ЫБ XLII) инҹитмәк, әзаб вермәк.
emig (ЫБ 36) әмҹәк, әмиш.
emräg (CC 4) дост, севимли.
emti (CC 3) Бах: amtı
enla-mängä (синонимләр бирләшмәси) (ЫБ 74) ов етмәк, ов.
er (көмәк. ф.)-олмаг; kop ölteçi ertigiz (KTб 50) һамыныз мәһв олачаг идиниз; eki bıŋ ertimiz (Тон 18) ики мин идик.
erdigi (CC 56) хаданы.
erig (KTk 13; Тон 8) дајаначаг, дүнәрки; erig yir (KTk 13) дајаначаг јери.
erigli (фе'ли сиф.) (KTб 41; Мок 29) олан, бағлајычы.
erinç (Тон 2; KTб 3,5; Мок 33) тәсдиг, еһтимал билдирән әдат.
ergin (Мок Xa 14) хаганлыг рүтбәси.
erklig (Мок Xa 12; ЫБ 102) күчлү.
Ersän (KTk 3) җоғрафи ад. Бах: Tokuz Ersän.
ertän (Мок Xa 15) саја салмаг.
ertingü (CC 42) һәддиндән артыг.
Ertis (Тон 35, 37; Ктб 37; Мок 25) Иртыш чајы.
ertüdin (CC 16) (әдат) чох, лап.
ertür (ишб. нөв) (KTб 53; Мок Xa 10) тәшкил етмәк, сәһмана салмаг, отурмаг.
es₁ - иш; es-küç (Оа 2) иш-күч.
es² (Тон 7,48) јолдаш.
esid (KTk 1; Тон 12; Мок Xb 11) ешитмәк; esidu beru (Тон 15) ешитдим.
esidsiçi (ЫБ 103) динләјиҹи.
esirätisin (?) (Мок Xb 11) чахыр, баш кичәлләндирән ички.
Ezgänti (KTб 47; Мок 31) җоғрафи ад.

ı - мешә; ıda (Тон 4) мешәдә.
ıçğın (ЫБ 34) атмаг, салмаг; ıçğınu - парчаламыш; ıçğınu ıdmıs (KTб 6) парчаламыш, итирмиш.
ıd¹ (KTб 7) атмаг, итирмәк, мәһрум олмаг.
ıd²/ıt (KTб 40; Мок 25) көндәрмәк.
ıduk (Мок 35) мүгәддәс; ıduk başdı (KTб 41) мүгәддәс зирвәни; ıduk yir (KTб 10) мүгәддәс јер.
ıdukluk (ЫБ 51) мүгәддәслик, һәјатыны сәтајыш етдији һејвана һәср етмәк; dukluk (ЫБ 62) гурбанлыг.
ıdukut (Мок 25) басмыл гәбиләсинә мәхсус рүтбә.
ığaç (Тон 25; Мок Xa 11; ЫБ 86) ағач.
ığar - инанылмыш; ığar ilikdä (KTб 29) инанылмыш елдә.

ınça (СС 35) о тəһəр
ınçıp (СС 8,52) белəҹə, о ҹүр.
ırak (КТк 7) узаг.
ırk[1] (ЫБ 101) фал.
ınag (КТк 8) көнлүндə.
ıt[1] (КТк 12; Мок Ха 10). Бах: ıd.
ıt[2] - ит; ıt yıl (Мок Ха 10) ит илиндə.
ıt[3] - өлүмə ҝөндəрмəк; türk adın ıt (КТб 7) түрк адыны атды, унутду.

I

iç[1] (Тон 13) ич, ичəри тəрəф.
iç[2] (ЫБ 26) ичмəк.
içgär (Мок 25) табе олмаг, əсарəт алтына дүшмəк.
içgin (ЫБ 33) ичəрисинə атмаг, ичəрисинə кирмəк.
içrä (Тон 34; КТб 26) ичəри, ичəрисинə.
içräki (КТк 2; Мок 28) ичиндəки.
idi (КТк 4; ЫБ 100) саһиб, башчы.
idisiz (КТб 20) саһибсиз; idisiz bolmazun (КТб 19) саһибсиз олмасын.
idiş (ЫБ 63) габ, сатыл.
idit (ичб.нөв) (Мок 39) јүксəлтмəк.
igid[1] (КТк 10; Мок 35) јалан, јалныш.
igid[2] (Тон 62; КТк 9) јүксəлтмəк; bodunı igidäyin (КТб 28) халгы јүксəлдим; igidi olurur (Тон 62) јүксəлдир.
il (Тон 1; КТб 8; Мок 28; ЫБ 41) ел, дөвлəт.
ilbilgä (КТб 11) Илтериш каганын арвадынын ады.
ilgärü (КТк 2) ирəлидə, ирəлиjə, шəргдə.
ilig[1] - биринҹи; än ilki (КТб 44) ən биринҹиси.
ilig[2] - дөвлəт; ilig ismis (ЫБ 73) дөвлəт гурмуш.
ilig kägi (синоним бирлəшмə) ифтира, дүшмəнлик.
illä (КТб 6) ел бирлиjи, дөвлəт јаратмаг
illädük (фе'ли сифəт) јарадылан ел, дөвлəт; illädük ilin (КТб 6) мөвҹуд олан дөвлəтини.
ilsirä (КТб 18) дөвлəтини дағытмаг, елдəн мəһрум етмəк.
ilt (СС 45) апармаг, јетирмəк.
in (Тон 26) енмəк; intimiz (Тон 26) ендик; inmis (КТб 12) енмиш.
ingäk (Тон 15; ЫБ 60) инəк, ири бујнузлу гарамал.
ingän (ЫБ 8) диши дəвə.
ini (КТб 6) кичик гардаш, кичик.
inili[1] - кичиклəр һамы. Бах: eçili; inili-eçili (КТб 6) бөјүклү-кичикли һамы.
inili[2] (Мок 33) чалышганлыгла.
iniyigün (КТк 1) (<ini+yi+gün) узаг гоһум, əгрəба, гəбилə үзвү.
ir (Тон 44,45) говмаг, излəмəк; anı irtimiz (Тон 44) ону излəдик.
irgäk (Мок Ха 14) јүксəк рүтбə.
irkäk (ЫБ 36) еркəк ат.
iş (Тон 52; КТб 8) иш.
isigi (КТк 5) тахылдан алынан ички.
isit[1] (КТк 1) ешитмəк
isit[2] (СС 7) исытмəк, гыздырмаг.
istä (СС 5) истəмəк.
İstämi (КТб 1) түрк хаганынын ады.
İsyi Likän (КТб 52) Күл-тиҝинин дəфн мəрасиминдə иштирак етмиш Чин елчи-

it (Тон 43; КТб 39) етмəк, гајдаја салмаг; it birmä (КТб 1) етмиш, гајдаја салмыш;
itin (КТб 10) өзү үчүн бир шеј етмəк.
izgil (КТб 43,44) түрк гəбилəсинин ады.

K

kaban[1] (СС 25) габ, сини.
Kaban[2] (hC 9) ханын ады.
kabış - вурушмаг, тоггушмаг; üçägü kabısır (Тон 12) үчү бирҝə вурушур.
kaç[1] - нечə, нə гəдəр; kaç näŋ ersär (Тон 20,29) һəр нечə олурса олсун.
kaç[2] (Оа 1) гачмаг.
kaçan (СС 11) һачан.
kaçış (Оа 1) гачышмаг.
Kadaz (Мок 31). Бах: Ezgänti.
Kadırkan (КТб 2,21) ҹоғрафи ад.
kağan (КТк 1; КТб 1; Мок 1,27) хан, ханлар ханы; kağan olurdı (КТб 26) ханлыг (тахтында) отурду.
kağanla - ханлыг етмəк, kağanladuk kağan (О 2; КТб 7) ханлыг етдиjи хан.
kağanlıg (КТб 9) ханлы, ханы олан.
kağansıra (КТб 13) хандан мəһрум олмаг, хансызлашмаг.
kağansırat (ичб.нөв) (КТб 15) хандан мəһрум етмəк, ханларыны өлдүрмəк, кəнар етдирмəк.
kal (Тон 13; КТб 49, ЫБ 13,18) галмаг; kaltı (КТб 30) галды.
kalı (ЫБ 53) галмаг јери.
kalın (Тон 13) галын.
kalısız (Тон 30; КТб 41) јерли-дибли, бүтүнлүклə.
kalır (Оа 3) бөрк əсəбилəшмəк, өзүндəн чыхмаг.
kamaş (КТб 47) зəифлəмəк.
kamıç (ЫБ 18) чөмчə.
kamıg (ЫБ 39) һамысы, һəр бири; kamıg üzä - һəр шејин үстү.
kamuk (Оа 1) һамы.
kamış (ЫБ 57) гамыш; kamış ara - гамышлыгда.
kamla (ЫБ 17) сеһрлəмəк.
kamşa (ЫБ 24) һəрəкəт етмəк.
kamuğ. Бах: kamıg; kamuğı (КТб 8,12) һамысы.
kamış (ЫБ 15) бах: kamış.
kan[1] - хан, һөкмдар; kanın bolmayın (О 1, Оа 4, Оb 6; Тон 2; ЫБ 41) ханы олмадан.
kan[2] (О 5; КТб 5; Мок 1) ата; kanım (КТб 11) атам; kanımız eçimiz (КТб 26) атамыз, улу əҹдадымыз.
kan[3] (Тон 52, КТб 24) ган.
kanat (ЫБ 53) ганад
kanatlıg (ЫБ 4) ганадлы.
ka(n)ça (ЫБ 63) нечə, һара.
kanğı (ЫБ 87) һансы.
kanı (КТб 9) һаны
kanlan - ханлы олмаг; kanlantı (Тон 2) ханлы олду, һөкмдарлы олду.
kanlık (ЫБ 97) хана мəнсуб.
kanta (ЫБ 36) һарада
kantan (КТб 23) һарадан.
kantayın (Тон 33) нə етмəк, нечə етмəк.
kap (ЫБ 66) гапмаг.
Kapağan (Тон 51, 60, 61) түрк ханынын ады. Илтериш каганын гардашы.
kar (КТб 35) гар.
kara[1] (Тон 52; КТб 8, ЫБ 32) гара.
kara[2] - адн, садə, бүтүн; kara bodun (Оа 1; Мок 41) садə халг, һамы.

Kara Kum (Тон 7) жуғрофий ад, сопра адьі
kara kuş (ЫБ 4) рәртычы қуш, ғарғал
Kara köl (КТб 42) көл адьі.
kara yol - талэ; kara yol tägri (ЫБ 72) талэ илаһаси
karaǧ (Мок 37) ал, дирсах, күч.
karaǧu (Тон 34, 53) ғаравул, ғаравулчы
karı - гоча; özüm karı boltum (Тон 56) өзүм гочалдым; karı öküz (ЫБ 55-56) гоча өкүз.
karın (ЫБ 10) гарын.
karluk (КТб 41; Мок 29, 40) түрк ғәбиләсинин адьі.
kat (ЫБ 14) бүкләрә, өсэс.
katıg (ЫБ 100) бәрк, мөһкәм.
katıgdı (КТк 2) мөһкәмчә, дигәтлә; katıgdı tıŋla (КТк 1) дигәтлә динлә.
katıgı (ЫБ 19) Бах: katıgdı.
katun (КТб 31) гадын, ханым
kaş (КТб 51) гаш.
Kavıdı (Ирс 10) киши адьі.
kayaǧ (ЫБ 59, 75) гаја
kazgan (Тон 54; КТк 9) газанмаг, әлдә етмәк.
kazganç (ЫБ 45) газанч.
käs (ЫБ 13) кәсмәк; käsipän (фе'ли бағл.) кәсәрәк.
käsrä (О 1) сонра. Бах: kisrä
keç (Тон 38; КТк 4; КТб 37) кечмәк; Ertiz ügüzüg keçä (КТб 37) Иртыш чајыны кечәрәк.
keçig (Тон 35) көрпү, кечмә васитәси.
keçigsizin (Тон 35) көрпүсүз, кечмә васитәси олмадан.
keçür (Ирс 5) кечирмәк, өтүрмәк.
Keçän (Мок XII) жуғрафи ад.
ked[1] (СС 5, 72) јахшы.
ked[2] (СС 5) арха, дал.
kedimlig (КТб 33) кејимли, јәһәр-јүјәнли (ат).
kegi (Ктб 43) дүшмән; kegi boltukinta (КТб 43) дүшмән олдугда.
kegük (ЫБ 35) гугу гушу.
käl (Оа 1, 2; Тон 8, 12, 25; КТб 51; Мок 25, 41; ЫБ 8) гәлмәк; burça kälti (КТб 37) ол кими гәлди; kördä yaş kälsär (КТб 51) көздән јаш гәлсә.
kälin (КТб 49) гәлин; kälinimin - гәлинләрим.
kälmiş (фе'ли сиф.) гәлән; kälmiş alp (Тон 35) гәләнләр иҹидләрләр
kälür (әмбар нөв) (Тон 36; КТк 11; Мок 25) кәтирмәк
Käm[1] (Мок 26) Јенисеј чајынын әски адьі.
kämiş (СС 48) атмаг.
Känäräs (КТб 39) јер адьі.
kängrä (ЫБ 34) учадан агламаг, һөнкүртү илә агламаг.
Känü Tarman (КТб 21) јер адьі.
käräkü (ЫБ 27 II) һасар, мәһәҹҹәр, алачыг
kärgäk[1] (Ирс 3) кәрәк.
kärgäk[2] (Мок Ха 11) өлүм; kärgäk boltı (КТб 30) вәфат етди.
kärgäksiz (КТб 52; Мок Ха 11) гедерсиз.
kem (КТб 9; Мок 26, 30) ким.
kı (КТб 48) бурахмаг, гондармаг; kitimiz - гондардык.
kıd (Ктк 6). Бах: kı.
kıdız (ЫБ 49) кечә.
kıl (Оа 2; КТк 10; Мок Ха 7) етмәк.
kılıç (ЫБ 13) гылынҹ.
kılın (мәҹ. нөв) (О 4; Тон 1; КТб 1) доғулмаг, бојa-баша чатмаг.

kılınçın (КТб 45) [illegible]
kılınçlıg (СС 67) [illegible]
kır (ЫБ 97) гырмаг
kırgaglıg (Мок Хв 11) гарғы адьі
kırk (КТб 42) гырх
kırk artukı yılı (КТб 15) гырх јашы.
kırkız (Тон 26, 27; КТб 4, 14, 35; Мок 26) түрк ғәбиләсинин адьі.
kıs[1] (Тон 5) мәҹбур етмәк; kagan mu kısayın (Тон 6) хан гызмасыны чалышым мы?
kıs[2] (О 1, Оа 1) сыхмаг, басмаг
kısla (Мок 31) гышламаг.
kışlag (ЫБ 78) гышлаг.
kış (Мок Ха 2) гыш.
kıştılat (әмб. нөв) (Мок 37) гышламаға мәҹбур етмәк.
kıtan (КТб 14, 28; Тон 7, 12) түрк ғәбиләсинин адьі.
kıyın (Тон 32) ҹәза, әзаб, әзијјәт
kız[1] (Тон 40) гызармаг, алышмаг.
kız[2] (Мок Хб 9) гыз.
kızıl (Тон 52; ЫБ 78) гырмызы.
ki (СС 4) јол.
kiçä (ЫБ 1) ахшам
kiçig[1] (Мок 41; ЫБ 103) кичик.
kiçig[2] (КТк 3) мүһафизә олунмаға гошма; talıyka kiçig tägmädim (КТк 3) дәнизә чатмамышдым ал галды.
kigür[1] - кәтириб чыхармаг, јеринә јетирмәк; yablak kigürtig (КТб 23) пис нәтиҹәјә галдын.
kigür[2] (СС 26) гәдәм етмәк.
kimir (Мок 41) гундуз хәзи.
kingäs (СС 42) мәсләһәтләшмәк
kinşür - дүшмәнчилик етмәк; kinşürtükin üçün (КТб 6) дүшмәнлик етдијинә көрә
kir (Оа 4; КТб 38; Мок 38; ЫБ 31) кирмәк, дахил олмаг
kirü (КТб 2) керијә, гәрбә, архаја.
kis (Мок Ха 12) самур хәзи.
kisi (Тон 60); kisi oglı (КТб 1) инсан оғлу, адам.
kisrä (гошма) (Тон 6, КТк 5); anta kisrä (КТб 4) ондан сонра
kişä (ЫБ 58) дұшагламаг.
kişi (ЫБ 43) һоја јетдиңми.
kiyik (КТб 8; ЫБ 46) марал, вәһши һејван.
kob - ортаја чыхармаг, kob kobartım (КТк 10) ортаја чыхардым.
kobı (ЫБ 54) аз
kod[1] (ЫБ 14) гојмаг.
kod[2] - ал чәкмәк, кәнара атмаг; kanın kodup tabgaçga yana içikdi (Тон 2) ханындан узаглашыб Табғач елинә табе олду; kodmadı (ЫБ 14) гојмады, галмады; (ЫБ 62) атыб кетмәк, гојуб кетмәк
kodı (гошма) (Тон 27; Мок 37) тәрәф; tängridin kodı (ЫБ 66) көјдән ашағыја тәрәф.
koklık (Мок Ха 11) гохулу, этирли.
kogu kuş (ЫБ 52) гу гушу.
kol (ЫБ 71) истәмәк.
komuruga (ЫБ 56) гармынга.
kon[1] (КТб 12; ЫБ 40) гојун; kon täg (КТб 12) гојун кими; kon yıl (КТб 53) гојун или.
kon[2] (ЫБ 51) гонмаг, мәскән салмаг; konturtı (КТб 2) мәскән салдырмышын; yagru konıtukda kisrä (КТб 5) јахында мәскән салдыгдан сонра
kop[1] (КТк 9; КТб 14; Мок 28) чох, hамысы
kop[2] (ЫБ 65) гопмаг, јеринден галхмаг
kopan (Тон 36). Бах: kop[1]

kopın. Бах: kopan. kopın kalı (Тон 16) һамысы галды.
korğ (Мок 41) горху, горхмаг.
kork (ЫБ 3). Бах: korğ; näkä korkur biz (Тон 39) нијә горхуруг.
korkunç (ЫБ 55) горхунч.
korkınçığ (СС 50) горхулу.
koruğu (Мок 41). Бах: korğ
koruğsak (ЫБ 12) гурсаг.
kot (Мок Ха 12) гурбан.
köçür (ЫБ 51) көчүрмәк, бир јердән башга јерә апармаг.
kök (КТб 1; ЫБ 98) көј, мави.
kök teyin (Мок Ха 12) боз дәлә
kök türk (КТб 3) түрк гәбиләсинин ады.
köbrükü (?) (Мок Хс 4) көрпү
Kögmän (КТб 20; Мок 27) чоғрафи ад; Kögmän yir sub (КТб 20) Көкмән јурду.
köl[1] (КТб 34; ЫБ 33) көл.
köl[2] (ЫБ 38) гошмаг.
kölüg (Тон 15) ев һејваны, јүк һејваны.
köŋül (КТб 51) көнүл.
köŋülünçä (Тон 15, 32) истәдијинә, көнлүн истәдији кими.
köŋültäki (КТк 12) көнүлдәки.
köpük (ЫБ 30) көпүк.
kör[1] (Тон 1; КТк 11; Мок 2) көрмәк, бахмаг, körmäz (ЫБ 33) бахма; körir közüm (КТб 50) көрән көзүм
kör[2] (КТк 2) табе олмаг, асылы олмаг; Tabğaç kağanka körmiş (КТб 8) Табғач хаганлығына табе олмуш; Tabğaç ğa körür ermiş (Тон 1) Табғача табе олмуш.
körgü (Ктб 23) табелик, асылылыг; körgünün üçün (КТб 23) табе олдуғуна көрә.
körüg (Тон 8, 29) casус, шаһид, мүшаһидәчи.
körüglüg (ЫБ 27) гәнчәрә.
körükliğ (ЫБ 27) көзлү.
körüş (ЫБ 22) көрүшмәк, гарышламаг.
köz (КТб 50) көз.
kubran (Тон 4) бирләшмәк.
kudruk (ЫБ 76) гујруг.
kuduğ (СС 47) гују.
kudursuğ (ЫБ 24) кечәл, готур.
kuduz - гыз; kız-kuduz (синоним бирл.) (Тон 48) гызлар.
Kuğ (Мок Ха 8) киши ады.
kul (КТб 21; Мок 36; ЫБ 83) гул.
kul bolıı (КТб 7) гул олду.
kulad (КТб 13) гул етмәк
kulkak (Мок Ха 12) гулаг.
kullığ (КТб 21) гул саһиби олмаг; kullığ bolmış - гул саһиби олмуш.
kulun (ЫБ 36) дајча.
kulunla (ЫБ 7) гулунламаг, атын баладамасы.
kunçuy (КТб 49; Мок Ха 3; ЫБ 9) хал тызы.
Kunı sägün (Тон 9) Чин сәркәрдәсинин ады.
kur (Мок 36, 40) бечәрмәк.
kurğan (Ктб 48; Мок 31) гала, истеһкам. Бах: Mağı.
kurığaru (јөн.-ист. h.) (КТк 3; Мок Хб 11) кериjә, гәрбә тәрәф.
Kurıkan (КТб 14) түрк гәбиләсинин ады; јакутларын улу әчдады.
kurıya (јөнл. һал) (КТб 52) гәрбә, гәрбдә, кериjә.
kurtğa (ЫБ 18) гары, гоча гадын.
kuş (ЫБ 6, 28) гуш.
kuşla (ЫБ 65) гуш овламаг.
kuşiuğ (ЫБ 86) гуш јувасы, гушлу јанында мәскән.
Kuşu tutuk (КТб 41) киши ады.
kut (КТк 9; Мок 35; ЫБ 2) бәхт.
kutay(ı) (КТк 5, Мок Хб 11) ипәк.
kutluğ (ЫБ 86) хошбәхт.
Kuz (Тон 7) чоғрафи ад. Бах: Çuğay.
kuzğun (ЫБ 83) чәсарәтли, гузғун
kü (Ктб 12; Мок Хс 4) шөһрәт, шајиә.
küç (Мок 32; ЫБ 25) күч.
küçlig (Тон 20) күчлү.
küçlüg (Оа 4; ЫБ 93). Бах: küçlig.
kük - мө'наны күчләндирән әдат; ölü kük (Тон 16) өлдү ки.
külig (Об 6; КТб 4) мәшһур, шөһрәтли; külig bägläri (Мок 1) шөһрәтли бәјләри.
Kül-tigin (КТк 13; КТб 26) түрк сәркәрдәсинин ады. Могилјанын кичик гардашынын ады; 732-чи илдә өлмүшдүр.
Küli çur (Мок Ха 13) ујғур һөкмдарынын ады; 721-чи илдә өлмүшдүр.
kümüş (Мок Ха 11) күмүш.
kümüş (Тон 48; КТк 5). Бах: kümüš.
kün[1] (КТк 2; Мок 30) күн.
kün[2] - кәниз; kün bolıı (КТб 7) кәниз олду
kün batsık (КТк 2) гәрб, күнбатан.
kün batsıkdakı (КТб 52) гәрбдәки, күнбатанда.
kün ortusı (КТк 2; ЫБ 36) чәнуб, күнеј.
kün toğsık (КТк 2; КТб 4) шәрг, күндоған.
künçit (hc 4) күнчүт.
küni (Мок 30) пахыл, гысганч.
künäd (КТб 33) кәниз етмиш.
küntüz (КТб 27) күндүз.
küri (hc 4) ағырлыг, һәчм өлчүсү.
kürlig - һијлә; kürlig üçün (КТб 6) һијлә ишләтдијинә көрә.
küz (hc 4) пајыз, пајызда.
küzün (ЫБ 33) күзкү.
küzünüg (ЫБ 27) гәнчәрә.

L

lağzın (Мок Ха 10) донуз; lağzın yıl - донуз или.
Li-sün-tay (Мок Ха 11) киши ады.

M

ma (Мок Ха 15) тә'риф.
mağ (Мок Ха 15) мәрһәба, еһсан.
mağa (ЫБ 75) илан.
Mağı kurğan - чоғрафи ад; Mağı kurğanda bastımız (КТб 48) Мағы курганда мәғлуб етдик.
maŋa (јөн. һал) (Мок 28) мәнә.
maŋıstandakı (ЫБ 103) аббатлыгдакы.
män[1] (КТб 27) мән.
män[2] (ЫБ 47) газанч.
mäni[1] (тә'с. һал.) (Мок Хб 14) мәни.
mäni[2] (ЫБ 80) шәнлик.
mäŋilä (ЫБ 1) шадланмаг

maŋlig (ЫБ 9) шадлыг
min (ЫБ 48) мин
mn (ЫБ 24) минмәк.
moŋoç (СС 8) сејркар.
mu (Тон 5, 14) суал әдаты.
munluġ (ЫБ 34) шом.
muŋra (ЫБ 93) күкрәмәк, мөләмәг.

nä (КТб 9; Мок 28) һансы, нә.
näçä (СС 75) нечә.
näçukin (СС 6) нечә, нә ҹүр.
näkä (Тон 38; СС 53) нијә, нә үчүн.
nägudä (ЫБ 36) нечә.
näluk (ЫБ 88) нечә.
näŋ (Тон 20, 29; КТк 11) шеј, нә исә бир шеј, һәр шеј.
näŋnäŋ (КТк 11) нә варса, һәр шеј.
nätük (<nä+tük) (ЫБ 27) нечә.

O

obut (Тон 37) хәҹаләт
obgar (ЫБ 31) ојатмаг, ајаға галдырмаг.
oglan (КТк 1) оғлан, кәнч, мүһафизә дәстәсинин үзвү.
ogruklat (әмб. шәк) (Тон 25) дајандырмаг.
ogrı (ЫБ 23) оғру.
ogul (Оа 3; Мок 24; СС 24) оғул.
oguş (КТк 1; Мок 25) гәбилә.
oguz (КТк 2; Мок 32) түрк гәбиләсинин ады.
ok^1 (КТк 12; КТб 19; Тон 19, 30) ох.
ok^2 - ифадә вә мә'наны шиддәтләндирән әдат.
okuz (КТб 3) он'онисна.
ol (КТк 3; КТб 32; Тон 10; Мок 25; СС 10) О.
olar (ҹәм h.) (СС 3) онлар.
olur (Тон 7, 22; КТк 1; ЫБ 41) отурмаг; olurma (КТб 1) отурмуш; olurur ermis (Тон 2) отурмуш; kaġan olurmı s (КТб 5) ханлыг (тахтында) отурмуш.
olurak (Тон 12) отурмуш.
on (КТб 47) он.
on ok (КТк 12) түрк гәбиләсинин ады
on tutuk (КТб 31, Мок 25) рүтбә.
onınç (Мок Ха 10) онунчу.
oot (СС 51) от.
opla (КТб 32, 36) һүҹума кечмәк; oplayu tägdi (КТб 32, 36) һүҹума кечди.
ordu^1 (КТб 48) гәбилә бирлијинин дүшәркәси.
ordu^2 (КТб 49; ЫБ 51) хан сарајы.
ortu - орта; kun ortu (КТк 2) күн ортасы, ҹәнуб.
oşgançula (СС 71) алдатмаг.
ot^1 - од, ot-sub kılmadim (КТб 27; Мок 27) азыб-озијјәт вермәдим (лүғәти мә'н: ода-суја салмадым)
ot^2 (ЫБ 82) от.
otça (КТб 37) од кими.
otsuz (ЫБ 68) отсуз.
otuz (КТб 4, 14, 42; Мок 26) отуз.
otuz tatar (КТб 4) түрк гәбиләсинин ады.
otuz artuk(ı) bir (Мок 28) отуз бир
otuz artuk(ı) törl (Мок 38) отуз дөрд
oyma (ЫБ 43) ојунбаз, ојунчу
oyuġ (ЫБ 43) ојунбаз
oz^1 (Мок 28) хилас олмаг.
oz^2 (КТб 47) габагламаг; oza kälmis - өнүнә кәлмиш.

Ö

ö - фикирләшмәк; açsık tosık ömäzän (КТк 8) аҹлыг, токлуг (һаггында) фикирләшмирсән.
öbgälä (ЫБ 90) әсәбиләшмәк.
öd^1 (Мок 29) од.
öd^2 (ЫБ 38) өјрәнмәк.
öd^3 (Мок 29) тале; öd täŋri yasar (КТб 50) талеји танры тә'јин едир
öd^4 (bod) тахт; bu ödkä olurtım (КТк 1) бу тахт (үзәриндә) отурдум.
ödşäk (Мок 34) мүвәггәти.
ög^1 - ана; ögim ilbilgä katun (КТб 11) анам Илбилкә хатун.
ög^2 (Мок 41) тә'рифләмәк.
ögir (Мок 2; ЫБ 44, 75) шадланмаг.
ögläş (Тон 20) фикирләшмәк.
ögmän (СС 19) тә'рифләнмәк.
ögrün (ЫБ86) күчлү.
ögrünç (ЫБ 54) раһатлыг, севинҹ.
Ögsiz (КТб 49) ат ады. Лүғәти мә'насы "јетим".
ögüş (ЫБ 67) тутмаг, јапышмаг, илишдирмәк.
ökün (КТб 23; Мок 2) пешман олмаг.
öküz (ЫБ 37) өкүз.
öl (Тон 16; КТб 6; Мок 2; ЫБ 87) өлмәк; ol anta ölti (КТб 33) о ат орада өлдү; ölteçi (КТб 33) өләҹәк; öltäçi bodun (КТб 29) өләҹәк халг.
ölüg (Оа 3) өлү.
ölügü - өлү долу; ölügi yurtda yatu kalaçı ertigiz (КТб 49) өлү долу јурдда јатыб галаҹаг идиниз (јә'ни чәназәниз токулуб галаҹаг иди).
ölüm (ЫБ 18, 20) өлүм.
ölür (Тон 7; КТб 10; Мок 26) өлдүрмәк.
ölürtäçi (СС 73) гатил
ömälä (ЫБ 71) итаәткарлыгла, садигчә
öŋ^1 (Тон 29; ЫБ 25) ирәли, шәрг.
öŋ^2 (ЫБ 93) чәкмәк.
öŋdänyän (чыхышл. һал) (Тон 11) өндән, шәргдән
öŋip-säblä (синоним бирл.) (Мок 2) севинмәк.
öŋrä (Тон 7; Мок Ха 13) өнҹә.
öŋräki (Тон 17) ирәлидәки, шәргдәки.
öŋüs (ЫБ 67) дәринин түкләри илә бәркә топмасы.
öpän (ЫБ 23) тез, чапараг.
öpgük (ЫБ 32) һоһон, шданлыг.
örgin (ЫБ 1) тахт.
Örpän (Мок 26) ҹоғрафи ад.
örtän (ЫБ 14) јанмаг.
ört (Тон 40) јанғын.
örtçä - туфан кими; örtçä kızıp kälti (Тон 40) туфан кими гызыб калди.
örüŋ (Мок Хь 11; ЫБ 6) парылты, ишыглы, аг.
ötrü (гошма) (Тон 12) сонра; anta otru (Тон 16) ондан сонра.

öŋ[1] (Мок 39) хајнаш, јалварыш.
öŋ[2] (ЫБ 29) пешмоналык, тиниб
Öŋkän yış (Тон 15; КТк 3) Шимали Монголустанда мешә өртүклү даг ады.
öŋräk (Мок 34). Бах: odsak.
öŋn[1] (Тон 12) мурачиәт етмок, јалвармаг.
öŋn[2] (ЫБ 29) дуа етмок.
öŋüç (Тон 15). Бах: öŋg.
öŋüçü (Тон 15) Јухары рүтбәли шәхсә мә'лумат чатдыран адам, гасид.
öŋünük (Тон 15) едилән хаһиш.
öy - өјрәнмәк; anıŋ bilig anta öyür ermis (КТк 5) орада пис билик әлдә етмиш, јолдан чыхарылмыш.
öz[1] (Тон 1, 6; Мок 2) оз; özi ança kärgäk bolmış (КТб 3) өзү еләчә өлмүш.
öz[2] (ЫБ 72) өмүр.
öz[3] - ајыг, агыллы; Tońukuk ... öz ol (Тон 34) Тоњјукук ајыгдыр (агыллыдыр).
özüt (<öz+üt) (СС 40) өзү.
özlük (ЫБ 25) миник аты.

S

sab (Тон 9; КТк 5) сөз, нитг.
sabçı[1] (ЫБ 85) натиг.
sabçı[2] (ЫБ 16) мүждә котирән, хәбәр чатдыран.
sabra (О 4) шәхс ады; Sabra tarkan – Сабра тәрхан.
saç[1] (Мок Ха 12) сач.
saç[2] (ЫБ 30) сачмаг, пүскүрмәк.
sad (О 6, 8) јүксәк рүтбә; Tardus sad ara ıdı (Тон 41) Тардуш шады араны дүзәлтди, барышдырды.
sakın[1] (Тон 5, 22; КТб 50; ЫБ 63) кәдәрләнмәк.
sakın[2] (Мок Хс 6) дүшүнмәк; sakınmadı (КТб 10; ЫБ 63) фикирләшмәди.
sağır (ЫБ 97) үстүнү алдырмаг.
saŋa - санамаг; sanağalı ıdmıšimiz (Тон 27) санамаг үчүн дүшүрдүк.
sanç (Тон 28; КТб 46; Мок 26) сүнҝүләмәк, мәғлуб етмәк.
sansız (Мок Ха 12) сајсыз-һесабсыз.
Saŋuŋ (Тон 19). Бах: Şantun.
sarığ[1] (Тон 48) сары; (ЫБ 16) боз.
säb (ЫБ 5) севмәк.
säk (ЫБ 90) кәдәрләнмәк.
säkiz (Мок 24) сәккиз.
säkiz yägirmi (Мок 24) он сәккиз.
Säläŋä (Мок 37) чај ады. Селенки чајы.
sämiz (Тон 5, 6; ЫБ 100) көк.
Sämrä (Tonra) (Тон 9) шәхс ады.
sämri (ЫБ 23) јада салмаг.
sän (КТк 8) сән; sini (тә'с. һал) сәни.
säŋ (ЫБ 73) дүзәлтмәк.
sı[1] (КТб 36; Мок Хб 14) сындырмаг, дағытмаг.
sı[2] - тәһриф етмәк, дәјишдирмәк, инкар етмәк; mänin sabımın sımadı (КТк 11) мәним сөзләримин дәјишмәди, тәһриф етмәди.
sı[3] - тәслим етмәк, дағытмаг; balık sıdı (Тон 19) шәһәри мәғлуб етди.
sığın (Мок Хс 5) сығын, марал.
sığun (ЫБ 92). Бах: sığın.
sığıçı (КТб 4) ағлајан, агы дејән.
sığta (КТб 4) ағламаг.
sın (ЫБ 10) сынмаг.

sıŋar[1] (Мок 32) икисиндән бири.
sıŋar[2] - јарысы; sıŋarça (Тон 40) јарысы гәдәр.
sınak (ЫБ 73) сынаг.
siliğ (КТб 7, 24) тәмиз, бакирә.
siŋil (КТб 20) кичик бачы.
sir (Тон 3) түрк гәбиләсинин ады; türk sir bodun (Тон 3) түрк-сир халгы.
siz (КТк 11) сиз.
sokuş[1] (ЫБ 2) гаршылашмаг, раст кәлмәк, тоггушмаг.
sokuş[2] (ЫБ 10, 23) вуруш, дөјүш.
sök (Тон 25; КТб 35; Мок 27); karıg sökipän - гары јарыб (јол ачарағ).
sökür (КТб 2; Мок Хб 10) чөкдүрмәк; sökürmis (КТб 15) чөкдүрмүш.
söŋük (КТб 24) сүмүк.
söz (ЫБ 11) сөз.
sözläş (КТб 26; СС 46) сөзләшиб разылыға кәлмәк.
sub (Тон 27; КТб 11, 27; Мок 35, 40; ЫБ 25) су, чај.
subça (КТб 24) су кими.
subıŋaru (јөн.-истиг. һ.) (Мок 40) сујун тәрәф.
subsız (Мок Х 11) сусуз.
suçulun (ЫБ 66) дартылмаг, дартыб сөкмәк.
suk[1] (Мок 38) дуз, догру.
suk[2] (Тон 46) гојмаг, јерләшдирмәк, салмаг
suk[3] (Тон 46) Согда бојунун ады.
suk4 (ЫБ 50) санчмаг, сохмаг.
Suŋa (КТб 35; Мок 27) чоғрафи ад.
sü[1] - чај; sü tiglsi (Оа 1; КТб 45) чајын саһили.
sü[2] (Тон 14; КТб 2, 28) гошун.
sü bası (Тон 31) сәркәрдә, орду командани.
süçig (КТк 5) ширин.
sük (ЫБ 52) һөрбә јүрүш; sükä bar (ЫБ 5-51) һөрбә јүрүшә чыхмаг.
sülä (Тон 20; КТк 3; Мок 24) гошун чәкмәк, һүчум етмәк; süläyü birmis (КТб 8) гошун чәкмиш.
sülät (ичб. н.) (Тон 18) гошуну һүчума кечмәјә сөвг етдирмәк.
süŋäg (Тон 28, КТб 35; Мок 20) сүмүк; süŋüg balıni (КТб 35) сүмүк бојү.
süŋügin (аләтл. һал) (Тон 28) сүнҝү илә.
süŋügliğ (КТб 23) сүнҝү илә силаһланмыш дөјүшчү.
süŋüs - вуруш; süŋüsmis (КТб 15; Мок 25) вурушмуш.
sürä eltdi (КТб 23) сүрүбапарды, сүркүн етди.

Ş

şad (Тон 5, 31; КТб 14; Мок 28). Бах: sad.
şadapıt (синоним бирләшмә); şad+apıt (КТк 1) шадлар, амытлар (рүтбә).
Şalçı (КТб 40) ат ады.
Şantun yazı (КТб 17; КТк 3) чоғрафи ад.
şäg - чомдак, ләш; şäg ertimiz (Тон 8) ләш олдуг.
şüg (СС 13) дуз.

T

ta (КТб 5). Бах: da.
Tabğaç[1] (Оа 1; Мок 25, 35) Чинин шималында Веј сүлаләсинин вә чин гәбиләсинин ады.
tabğaç[2] (КТк 4) түрк гәбиләсинин ады
tabıšku (Оа 4, Об 1) кол. битки ады.

Taçam (Оҕ 4) киши ады.
tabǧaçǧ (КТб 7) ҹографи ад. Табғачдакы.
tabıǧar (КТб 8) [illegible]
taǧ (КТб 24; ЫБ 17) дағ.
taǧa (КТб 24) дағ кими.
(ta)ǧıǧ[1] (Тоњсон: alıǧ) (то'сирл. һал) дағы.
taǧık (КТб 12) дағa, јүксәклијә галхмаг.
taǧdakı (КТб 12) дағдакы.
takı (СС 65; ЫБ 4) даһы.
talım (ЫБ 3, 50) [illegible], күчлү, чохур.
taluy (Тон 18; КТк 3; ЫБ 3) дәниз, океан.
Tamag (КТб 41; Мок 29) ҹографи ад.
Tamagık bas (Мок 29) ҹографи ад. Бах: Tamag
taman (Мок Ха 14) рүтбә вә шәхс ады.
tamǧaçı (КТб 53) ханын мөһүрүнү сахлајан.
taŋ[1] (ЫБ 38) дан јери, сәһәр еркән. taŋ ünürü (Тон 35) дан јери гызаранда.
taŋ[2] (ЫБ 4) (фирәчә) бадам.
taŋla (ЫБ 38) дан јери гызаранда, сәһәр еркән.
Taŋut (Мок 24) гәбилә вә ханлыг ады.
tapa (гошма) (Мок 24, 25) иниш, һәрәкәтин истигамәтини билдирән гошма; oǧuz - tapa (КТб 28, 31, 34) огуза тәрәф
tapıkla (Мок 35) һөрмәт етмәк.
tapıǧu (СС 56) хидмәт.
tapkadukımın (то'с. һал) (ЫБ 4) бәјәндијими.
tardıš (КТб 13; Мок Ха 13) түрк гәбиләсинин ады.
tarıǧ (ЫБ 81) дән, тахыл.
tarkan (О 1; Тон 6) јүксәк рүтбә.
tarkanç (Тон 22) һәр тәрәфә сапланыб кедән.
tas (Тон 13) бајыр, чөл.
taš (Тон 4; Мок Ха 15) даш.
tasık (Тон 30, 33; КТб 11) бајыра чыхмаг.
tašın (гајыд. н.) (Мок Хb 14) өзүнү бајыра атмаг.
tašra - бајыра, бајырда; tašra [illegible] (КТб 26) ојан јалавач
tat[1] (КТк 12; Мок Х 15) башга дилли гәбилә.
tat[2] (Мок 33) дадмаг.
tatabı (КТб 4; Мок 39) түрк олмајан һансы исә бир гәбиләнин ады.
tatar (Мок 34) түрк гәбиләсинин ады.
Tay-kun-tan (ЫБ 103) "Ырк битик" абидәсини јазыја алан шәхсин ады.
täbä (ЫБ 69) дәвә.
täblig - јаланчы; täbligin üçün (КТб 6) јаланчы олдуғуна көрә.
täbçän (СС 43) тәрпәнчәк.
täg[1] (ЫБ 91) јетмәк, чатмаг.
täg[2] (гошма) - тәк; täŋri täg (КТк 1) танры тәк.
täg[3] (Оп 1, 2, 3; Мок 28) һүҹум етмәк; tägišmiz (Тон 35) һүҹума кечдик.
tägi[1] (КТк 3) сон һәдд билдирән гошма.
tägi[2] - саһил; su tägi (КТб 45) чај саһили.
tägin (СС 47) јахынлашмаг.
tägir (гошма) (ЫБ 31). Бах: tag2
tägirä (Тон 8) әтраф, дөврә.
täglük (ЫБ 36) кор, мајмаг.
tägür (ЫБ 53) јетмәк, јахынлашмаг.
tälin (гајыд. нөв) дәлинмәк; yir tälinmäsär (КТб 22) јер дәлинмәдикҹә.
Tämir Kapıǧ (КТк 4; КТб 17) ҹографи ад. Дәмир гапы.
täŋri[1] (Оп 2, 3; КТк 1; Мок 1; ЫБ 17) көј, сәма; täŋri töpäsindä (КТб 11) көјүн
тәпәсиндә.
täŋri[2] (КТк 1; Мок 1; КТб 1) танры, аллаһ
täŋridäm (СС 62) аллаһлыг.
tär - тәр; kara tärim (Тон 52) сел тәк ахан тәрим.
täri[1] (гошма) (Мок Х 15) тәк, гәдәр
täri[2] (ЫБ 67) дәри.
tärit (ајыб. нөв) (ЫБ 77) тәрләтмәк.
tärkäyü (ЫБ 11) тез, чалд.
tärtrü (ЫБ 58) әксинә, тәрс олараг, јанлыш.
täy (Мок Ха 12) [illegible]
täz (КТб 34; Мок 37) гачмаг; täzip bardı (КТб 35) гачыб кетди; näkä täzär biz (Тон 38) нә үчүн биз гачырыг.
täzik[1] (ЫБ 35) [illegible] гујругу.
täzik[2] (Тон 45) әрәб.
te (О 3, 7; Мок 25) демәк.
teyin[1] (бағлајыҹы) (Мок Ха 25) дејә.
teyin[2] (Мок Ха 12) [illegible]
tılıg (Тон 26) дил, дүшмәнин вәзијјәтини [illegible] тутулуб кәтирилән әсир.
til sab (Тон 32) [illegible]
tiglä (КТк 2; ЫБ 90) динләмәк.
tinsak (ЫБ 66) [illegible]
ti (Мок 39; ЫБ 3). tir ermiš (КТб 9) демиш.
ti (ЫБ 50). Бах: te, ti.
tig (ЫБ 1) тәрпәнмәк, дејмәк.
tig (ЫБ 76) хом ат.
tigin - хан нәслиндән олан оглан; kül tigin (КТб 30) Түрк [illegible]
ханын оғлу.
tigrät (ЫБ 76) ашағы сындырмаг.
tik (КТб 16, 25; Мок Ха 9) тикмәк, гурмаг, учалтмаг.
tilä (Тон 23; СС 5; ЫБ 36) диләмәк, ахтармаг.
tilkü (ЫБ 70) түлкү.
tiltä (СС 61) сәбәб.
tip (фе'ли бағлама) (КТб 9) табесизлик бағлајыҹы.
tir (КТб 12) топламаг; tiril (Тон 33; Мок 34, 39) топлашмаг.
tirig - һәјат; tirigrü (КТб 29) һәјата.
tiril[1] (КТб 12; Мок 31) дирилмәк.
tiril[2] (ЫБ 42) топлашмаг.
tirkiš (КТк 8) карван. Бах: türgiš.
titig (ЫБ 69) палчыг, чамыр.
titir (ЫБ 30) әрәб ҹинсли ат.
tiz (КТб 2) диз.
tizlig (КТб 2; Мок Хb 10) дизли, баш галдыран; tizligig sokurtmıš (КТб 15) баш
галдыраны диз үстә чөкдүрмүш.
toǧa - галхмаг; Kögmän yıšıǧ toǧa yorıp (Мок 27) Көкмән мешәсини дағына галхыб.
toǧan ügüz kuşu (ЫБ 64) јыртыҹы чај гушу.
toǧla (Тон 15; Мок 30) чај ады.
toǧsık. Бах: toǧsık; kün toǧsık (КТк 3) шәрг.
Toǧu balık (КТб 44; Мок 30) ҹографи ад.
tok (КТк 8) тох.
toku (КТб 46; Мок 31) һүҹума кечмәк, вурушмаг, вурмаг.
töräsinçä (КТб 13) гајдасынҹа.
tu - дөнмәк; tuna (Тон 23) дөнмүш.
Tudun Yamtar (Мок 40) киши ады.
tuǧ (Тон 26) дағ учурумү.

tuman (ЫБ 20) думан, зулмат.
tur (СС 13; ЫБ 42) дурмаг.
turğuj (ичб. нов) (ЫБ 31) галхмага мәчбур етмәк.
turuk^{1} (Тон 24) јол дајаначагы, јашајыш јери.
turuk^{2} (Тон 5; КТб 39; ЫБ 23) арыг, зәиф.
turunay (ЫБ 94) дурна.
turur (СС 43) хәбәрлик билдирән көмәкчи сөз (III шәхсдә).
tut (Тон 13, 41; КТб 32; КТк 2, 8, ЫБ 4) тутмаг, салмаг.
tutuk (КТк 4) тутуш, тутдугу, сахланмыш, мүһафизә.
tutuğ (ЫБ 43) ојуна кирмәк.
tutunu (фе'ли бағ.) тутараг; ığaç tutunu (Тон 25) ағачдан тутараг.
tuy - дујмаг; tuymadı (Тон 38) дујмады.
tuyuğluğ (ЫБ 7) шалы.
tükäl (ЫБ 63) тамамилә, бүтүнлүклә.
tükämäz (ЫБ 4) гуртармаз.
tükäti (КТк 1) ахырадәк, түкәнинчәјәдәк.
tüg (ЫБ 76) дүјмәк, дүјүнләмәк.
tügül (КТк 6) дејил.
tügünüg (ЫБ 27) бача.
tümän (Тон 36; КТб 31; ЫБ 49) он мин; bir tümän (КТб 52) он мин.
tün (Тон 51) кечә; tün udumadım (КТб 27) кечәләр јатмадым; ol tünkä (Тон 26) о кечәдә.
Tün yazı (КТк 6) чөл ады. Түн чөлү.
tün ortu (ЫБ 36) кечә јарысы.
tün ortusı (КТк 2) шимал, гүзеј.
tokıt^{1} (Оа 1) вурмаг, өлмәк.
tokıt^{2} (КТк 12) тикдирмәк.
tokrı (Тон 45) гәбилә ады.
tokta (Мок 2) тохтамаг, сакит олмаг.
tokuz^{1} (КТк 2) доггуз.
Tokuz^{2} (ЫБ 92) ада ады.
tokuzınç (КТб 53) доггузунчу.
tokuzon (ЫБ 44) дохсан.
tolğat (ичб. нөв) (Мок Хб 13) инчитмәк.
ton (КТб 26; ЫБ 88) дон, палтар, кејим.
Tonа tigin (Мок 31) киши ады.
tonlığ (КТб 29) кејимли, палтарлы, донлу.
tokuz (ЫБ 76). Бах: tokuz1.
Topra Yılpağut (Мок 31) киши ады.
tosık (КТк 8) (фе'ли сиф.) дојмуш, тох.
tonsuz (КТб 26) палтарсыз, кејимсиз.
Tońukuk (Тон 1; Мок Ха 14) үч түрк ханына вәзирлик етмиш шәхсин ады.
top (ЫБ 17) топламаг, јығмаг.
toplağalı (фе'ли сиф.) (Тон 13) топлајан.
torıg (КТб 33) боз (ат).
torık (КТб 33) боз (ат).
toz (ЫБ 20) toз.
töğünlig (Тон 54) дамғалы.
tök (Тон 52) төкмәк; kızıl kanım töktı - гызыл ганымы төкдү.
tölkä (Мок Ха 13) чоғрафи ад. Бах: Talas.
töliś (КТб 13) түрк гәбиләсинин ады.
töpä (КТб 11) тәпә, зирвә.
töpän (СС 54) ашағы.
tört (О 1; КТб 2; Мок 2) дөрд.

törüpç (КТб 46) дорлүнчү.
törü^{1} (КТб 16, 30; Мок Хб 9) һакимијјәт, дөвләт, гајда-ганун.
törü^{2} (КТб 50) төрәмәк, нәсил.
törüg (КТб 3). Бах: törü. törüg itmiś (КТб 3) дөвләт јаратмыш.
tükäl (ЫБ 40) тамамилә; tükäl bolmış - түкәнмиш, гуртармыш.
tün katdı - кечә-күндүз; tün katdımız (Тон 35) кечә-күндүз јол кетдик.
Tüŋkär tağ (Мок Ха 7) дағ ады. Түнкәр дағы.
türk (ТОн 1, 9; КТк 1; КТб 18, 21, 22; Мок 1) гәбилә бирлијинин ады.
Türpüt (КТк 3; КТб 52) чоғрафи ад. Тибет.
türgiś (Тон 21; КТб 37; Мок 27) түрк гәбиләсинин ады. Түркәш гәбиләси.
Türgi yarğun (КТб 34) көл ады.
türlüg (СС 18) дүрлү, чешидли.
türt (ЫБ 85) дүртмәк, ишындырмаг.
tüś - енмәк (Тон 30; ЫБ 98)
tüśür (Тон 27) (ичб. нөв) ендирмәк.
tüś (Ктб 44) өлмәк, вәфат етмәк.
tüśi (Ње 6; ЫБ 4) алаво газанч.
tüz (Ктб 3) дүз, доғру; tüz ermiś (КТб 3) дүз (адиларла) олмуш.
tüzäl - дүзәлмәк; tabğaç bodun birlä tüzältim (КТк 5) табғач халгы илә (мүнасибәтләри) дүзәлтдим.

U

u^{1} - umaduk yanı içikmiś (КТб 10) бачармајыб јенә әсарәт алтына дүшмүш.
u^{2} (Мок 27) јуху; uda (Тон 27; КТб 37) јухуда икән.
uç^{1} (ЫБ 80) учмаг.
uç^{2} (Тон 40) уч. Дојунчу алајынын учу.
uç^{3} - өлмәк; uça barmış (КТб 16, 30; Мок Ха 10) өлмүш.
uçruğluğ (ЫБ 55) јүксәклик.
uçuk (Тон 8) јыртычы гуш.
udı (Тон 51; КТб 27) јухуламаг.
udığmaġ (ЫБ 31) јухуламаг.
udımığ (Тон 12, 22). Бах: udı.
udızığma (Тон 55) апаран, кетмәјә мәчбур едән.
udıșru (КТб 36) бир-биринин ардынча.
udlık (КТб 36) омба.
udu (ЫБ 38) сонра.
uduğ (фе'ли бағ.) (Тон 55) јуху.
uğı (ЫБ 20) чинс; kuş uğı - гуш чинси.
uk (Мок 28) итаәт етмәк.
ula (КТк 1; КТб 49; Мок Ха 13) бирләшдирмәк, битишәрәк.
ulğart (Тон 53) учалтмаг.
ulus (КТб 52) улус, халг.
uluğ^{1} (КТб 28, 34; Мок 34; ЫБ 14) бөјүк, улу, јашлы.
uluğ^{2} - гоча, аһыл; uluğ bolum (Тон 56) јашландым, аһыл олдум.
umay (Тон 38; КТб 31) гадынлар аллаһы, көрпәлик илаһәси.
una^{1} (ЫБ 57) хејирли, хејирхаһ.
una^{2} - разылашмаг; unaman (Тон 35) разы олмајан.
unç - мүмкүнлүк; ol yolın yorısar unç (Тон 24) бу јол илә кетсән, мүмкүндүр.
ur^{1} (Тон 34; КТб 33) вурмаг, тохунмаг етмәк, гојмаг.
ur^{2} (КТк 10, 12) даш үзәриндә јазмаг.
ur^{3} - тәрдим етмәк; kabanda ur (СС 26) габда тәрдим етмәк.
urı^{1} - бөјүк; urı oğlı (КТб 7) бөјүк оғлу.
urı^{2} (ЫБ 59) оғлан.

urün (ЫБ 9) довмак, бағламақ
Uruluт (СС 9) ҹоғрафи ад. Јерусәлим
urufsarat (КТб 10) дөвләтини јох етмәк
urus kıl (Оҹ 2) вурушмаг.
usuç (ЫБ 43) јүксәк габилијјәтли, бачарыглы
uz (ЫБ 43) ојунда удмаг
utru (ЫБ 23) әкс тәрәф, utru yirdä - гаршы тәрәфдә, гаршы јердә
utuzmak (ЫБ 44) Бах: utuz
Uшn Buntatu (Тон 19) Бах. Buntatu
uya (ЫБ 47) јува, мағара
uyar (ЫБ 42) башчы, јухары тәбәгә
uz (Мок XI) зәриф, инҹә.
uzun (ЫБ 72) узун өмүр
uzunonlug (ЫБ 33) гадын (Бах, Томсен: әбәди гадын).

Ü

üç oğuz (Мок 32) огуз түрк гәбиләләр бирлијинин ады.
üç otuz (Тон 19) ијирми үч.
üçägü (Тон 12) үчү бирликдә
üçägün (Тон 21). Бах: üçägü
üç yägirmi (КТб 18) он үч.
üç biŋ (Тон 14) үч мин.
üç kurıkan (КТб 4) түрк гәбиләләр бирлијинин ады.
üçinç (КТб 33; Мок 30) үчүнҹү.
üçün (КТб 9; Мок 28) (өнчә) үчүн
üçünç (ЫБ 9, 81). Бах: üçinç
ügüz (КТк 3) чај.
ükül - артмаг, чохалмаг; kü är ükülär (Тон 32) шөһрәтли әр чохалар
ükus (Тон 7; КТк 10). Бах: ükuş
ükuş (Мок 31) чох.
ülüsig (КТк 6) һиссә, парча.
ülüg (КТб 29) һиссә; ülügüm bar üçün - гисмәтим олдуғуна көрә.
ülügdä (јерлик һал) (ЫБ 61) һиссәдә, бөлмәдә.
ün[1] (ЫБ 75, 97) чыхмаг, галхмаг, јүксәлмәк.
ün[2] (ЫБ 82) бој атмаг.
ünür (Тон 35) гаранлыгын чөкмәмәси; tün ünürü - дан јери сөкәркән.
ürkit (ЫБ 33) горхутмаг.
üz (Тон 13) кәсмәк, үзмәк, дағытмаг.
üzük (ЫБ 73) сынмаг, үзүлмүш.

Y

yabgu[1] (КТб 14) јүксәк рүтбә.
Yabgu[2] (О 4) кишинин ады
yabız (КТб 26; ЫБ 17) пис, јаман.
yablak (КТб 26, 39; КТк 7; ЫБ 11) пис, јаман; yablak kagan olurmış (КТб 5) јаман хан олмуш, yablak: är il üç ün (КТб 24) писләјә үчүндән
yabrıt (каузатив ноун) (Мок 31) зәифләтмәк
yadag (Тон 4, 25; КТб 28; Мок 32) пијада, пијада
yadagın (КТб 32) ајагда, мүнтәзәм.
yadrat (ЫБ 77) гурут салдырмаг.
yag[1] (Тон 5) јағмаг, чөзб олунан
yag[2] (ЫБ 81) јағмаг.
yagak (ЫБ 86) гоз.
yagı (Тон 8; Мок 26; ЫБ 51) дүшмән; yagı ermiş (КТб 2) дүшмән олду.
yagıçı (Тон 50) ордуну дүшмән үзәринә апаран бәләдчи, сәркәрдә
yagıl (гајыд. нөв) (Тон 5) топланмаг.
yagıt - јахын кәлмәк; yagıtur ermiş (КТк 5) топлашмыш.
yagısız (КТб 30) дүшмәнсиз
yaglıg (ЫБ 18) јағлы.
yagru (КТк 7) јағлы.
yaguk (КТк 7). Бах: yagru
yagut (КТк 5) (әмб. нөв) јахынлашдырмаг, чәзб етмәк.
yakın (СС 15) јахын.
yalan (КТб 28) чылпаг, јалавач.
yalabaç (Мок 39) сәфир, елчи.
yalbar (ЫБ 83) јалвармаг.
yalın (СС 51) јалвармаг.
yalga (ЫБ 18) јаламаг.
yalım (ЫБ 59) сылдырым, јалчын.
yalma (КТб 33) плаш.
yalnus (ЫБ 59) јалныз.
Yamtar (КТб 33; Мок 40) шәхс ады. Бах: Tudun
yan[1] (Тон 28) кери дөнмәк; anta yana (КТб 38) орадан гајыдарлар.
yan[2] (КТб 23, 34, 38; Тон 16, 41) јенмәк, мәглуб етмәк.
yana (ЫБ 21) јенә, бир даһа.
yanak (Мок Хд 12) јанаг.
yaŋıl (КТб 6; КТк 23; Тон 26; Мок 35) јаңылмаг; yaŋılu (КТб 20) јаңылды.
yaŋıluk - гаршы чыхмаг; yaŋılukın üçün (КТб 19) гаршы чыхдығына көрә.
yanra (ЫБ 34) агламаг.
yanıkı (Тон 26) даг сынаны, даг јамачы.
yantur (ичбар нөв) (Тон 45) гајтармаг, кери дөндәрмәк.
yanturu (КТб 51) бир даһа.
yap (ЫБ 41) дүзәлтмәк, тәшкил етмәк.
yar[1] (ЫБ 59) јармаг.
yar[2] (ЫБ 45) уғурлу олмаг, иши кәтирмәк.
yara (Тон 23; ЫБ 7, 61) јарамаг.
yarak (КТб 33) силаһ.
yaraklıg (КТб 32) силаһлы.
yaraklıgdı (КТб 32) силаһлы һалда.
yaramaçı (Тон 23) јарамајачаг, үјүн калмојачаг.
yaranča (ЫБ 59) (Томсен: yarınça) әсл, һәгиги, мүнасиб.
yarat (КТб 19) јаратмаг.
yaratur (әмб. нөв) (КТк 12) дүзәлтдирмәк.
yarı (ЫБ 46) ишыгланмаг, мәчази мә'нада јағышын јағмасы.
yariklıg (Тон 54; КТб 23). Бах: yaraklıg
yarlıka (Тон 16; Мок 33) рәһм етмәк, күнаһдан кечмәк, јарлыкар олмаг.
yarın (ЫБ 1) сәһәр, сәһәр вахтында.
Yarш (Тон 36) Ҹоғрафи ад. Јарыш чөлү.
yarğun (ЫБ 96) һүгуг рүтбәси.
yarlıka - һөкм етмәк; täŋri yarlıka (КТк 9; КТб 29) аллаһын һөкмү илә.
yaru (ЫБ 32) ишыгланмаг, рәнки ачылмаг.
yaruk (СС 50; ЫБ 39) ишыг, парылты.
yas - тә'јин етмәк; öd täŋri yasar (КТб 50) тале(ј)и тәнры мүәјјәнләшдирир.
yasıç (ЫБ 59) ох.
yaş[1] (Мок 25, 29) өмүр јашы, синни; altı yägirmi yaşıma (КТб 31) он алты јашымда.

yaš[2] (КТб 51) кўз јашы.
yaşa (КТб 42) јашамаг.
Yaşıl oguz (КТб 17) чај алы. Јашыл чај.
yat[1] - јатмаг, галаганмаг; tagça yatdı (КТб 24, 29) даг кими галаганды.
yat[2] - јатмаг; yatı (фе'лн бағл.), yatu kalıaçı ertigiz (КТб 49) атыб галачаг идиниз.
yanşlıg (ЫБ 31) јатан, ујујан.
yatışma (Тон 44) јашајыш јери.
yay[1] (О 1) мағлуб етмок, дағытмаг; yaydımız (Тон 39) дармадағын етдик.
yay[2] (Мок 39) јај фасли мо'насында.
yayın (Мок 39) јајды.
yaylag (ЫБ 78) јајлаг.
yaylıg (ЫБ 96) јај үчүн, јајда.
yaz (КТб 48) јаз.
yazı (КТк 3) чөл, сәһра.
yazıg[1] (ЫБ 16) алабохов, ала
yazıg[2] (ЫБ 76) атла бағлы сөз, сәнијјот чөкмиш, ханфлөмиш
yazın (КТб 48, Мок Ха 2) јазда.
yazuklat (ичб. нөв) (Мок 36) чинајәтә сүрүкләмәк.
yägäd (Мок 36) јахшылашдырмаг.
Yägin (КТб 33) шәхс адı.
yägirmi (Мок 25) ијирми.
yälmäg (Тон 52) һәрби јүрүш, атлы дөјүшчү дәстәси.
yäm (СС 25) дәрман.
yämä (бағлајычы); tün yämä, kün yämä (Тон 27) кечә дә, күндүз дә.
Yänçü (Тон 44) чај алы.
yeg - јахшы; yeg kıltım (КТб 29) јахшы етдим.
yerçi (Тон 23) бәләдчи
yetä (фе'лн бағл.) (Тон 25) једәкләјәрәк.
yeti (О 5) једди
yeti yägirmi (КТб 11; Мок 24) он једди.
yeti yuz (КТб 13) једди јүз.
yeti otuz - ијирми једди; yeti otuzka (КТб 53) ајын ијирми једдисиндә.
yetmiş (КТб 12) јетмиш.
yıdıt (ЫБ 9) сона јетирмәк.
yıl (КТб 36; ЫБ 21) ил, ol yılka - о илдә.
yılan (ЫБ 12) илан.
yılkı (Мок 24; СС 41; ЫБ 11, 82) илхы.
yılpagut (Мок 31). Бах: kоrа
yılsıg (КТб 26) мал-гаранын чох олмасы, варлы.
yımşak (КТк 3) јумшаг.
yırıya (КТк 1) сола, шимала, шималда.
yırdantayan (Тон 11) солдан, шималдан.
yırgaru (КТб 28) шимал тәрәфә, шималда.
yıryakı (Тон 17) солдакы, шималдакы.
yış (О 2; Тон 15) мешәли даг; Kögmän yışıg aşa (КТб 35) мешә өртүклү дағы ашараг.
yi (ЫБ 5, 26) јемәк; yiyür män - мән јејирәм.
yiçä - јенә; yiçä itdi (КТб 16) јенә тәшкил етди.
yidinik - сәдагәтли; yidinik är (Мок 1) сәдагәтли дөјүшчү.
yig (КТк4). Бах: yeg
yinçgä - инчә, зәриф; vinıgä erkli (Тон 13) инчә, зәриф.
Yinçü (КТк3) чај алы. Инчи чајы.
yir (КТк4). Бах: yer.
yir-sub (КТб 20) вәтән, јурд.

yirdäki - јердәки; nän yirdäki (Тон 56) һәр јердә, һарада олса.
yiti (Мок XII). Бах: yeti
yitinç (КТб 45) једдинчи.
yitiglig (ЫБ 86) једәк үчүн, нүмајиш етдирилмәјә лајиғат.
yizäkbaşı (КТб 33) габагчыл дөјүшчү дәстәсинин башчысы.
yidit (ЫБ 91) ијләнмәк.
yig (КТк 4) јахшы.
yorumaz (ЫБ 32) дојмамаз.
yobal (Тон 26) әзаб, әзијјәт.
yoğ (Оа 4; Мок 31) дәфн; Tona tiginin yoğınta (КТб 47) Тона-тикинин дәфниндә; yoğ ertimiz КТб дәфн етдик.
Yoğa (О 4) шәхс алы.
yoğan - јоғун, галын; yoğan bolsar (Тон 14) јоғун олса.
yoğın (Мок Ха 15) һөрмәт, јүксәлиш.
yoğlat (ичб. нөв) дәфн етдирмәк; anı yoğlatayın (Тон 31) ону дәфн етдирәчәјәм.
yoğıgaru (јөн-исг. һал) (Мок XII) дәфн мәрасиминдә.
yok[1] - јох; yok bolukda (О 1; Тон 3, 31; Мок 28) јох олдугда, өлдүкдә; yok ersär (КТб 50) олмаса; kаtın yok bolmış (Тон 31) ханымым өлмүш.
yok[2] (КТк 10) јохсул.
yokad - мәһв етмәк; yokadı barır ermiş (КТб 10) јох едәчәк иди.
yokaru (Тон 25) јухары.
yokkas (Тон 11; Мок 25) јох етмәк.
yokkış (КТб 32). Бах: yokkışdımız (КТб 32) мәһв етдик.
yol[1] (КТб 49; Тон 16) јол; Kögmän yolı (Тон 23) Көкмән јолу.
yol[2] (ЫБ 2) е'тигад; yol tänrisi - тале аллаһы.
yolı (ад гошма) дәфә; beş yolı sünüşdimiz (КТб 44) беш дәфә вурушдуг.
Yollıg tigin (КТк 13; Мок XI) Моғилјанын вә Күл-тикинин јахын гоһуму, һәр икисинин гәбир дашы үзәриндәки мәтнин мүәллифи.
yoluk (О 3) гурбан.
yolsuzın (Тон 35) јолсуз һалда, кечилмәз.
yonşur - даланышдырмаг, вурушдурмаг; yonşurtukın üçün (КТб 6) даланышдырдығына көрә.
yonı (ЫБ 7) илхы; yonılnaru - илхыјына тәрәф.
yok (ЫБ 54). Бах: yok
yorçı (КТб 362) сәркәрдә, орду башчысы.
yorı[1] - кетмәк; yorıyur ermiş (Тон 10) кетмиш.
yorı[2] (ЫБ 59) јармаг, парчаламаг.
yorıt (ичб. нөв) (Тон 35) кетмәјә мәҹбур етмәк.
yotaz (Мок Ха 4). Бах: yotuz
yotuz (Мок Ха 24, 4) әрән галын.
yögärü (Ктб 11). Бах: yokaru
yuğçı (КТб 51) ағлајан, ағы дејән.
yuğur - талдамаг (?); yuguru (Тон 15, 26) талдајараг (?).
yuğla (КТб 4) ағламаг. Бах: sığa
yul[1] (ЫБ 25) даг чајы.
yul[2] (Мок 32) гарәт етмәк.
yulduz (СС 10) улдуз.
yumğak (СС 38) јумру.
yumğılıg (О 4) јығылмыш.
yurt (КТб 49) јурд, чадыр, алачыг.
yut (Мок 32) бәдбәхтлик, мал-гаранын гырылмасы; yut boltı (Мок 31) мал-гара гырылды.
yutuz (Мок 24; ЫБ 44). Бах: yotuz
yügürt (ичб. нөв) (Тон 54) говмаг, јүјүртмәк.

yük (СС 16) јүк.
yükün (Тон 28) баш әјдирмәк, сәҹдә [illegible] етмәк.
yükünç (СС 19) [illegible].
yükünür (шәх. ном.) (КТб 2, 15) баш еҹдирмәк. yükünürmiş (КТб 2) баш әјдирмиш.
yögür (ЫБ 20) јүјүрмәк, гачмаг
yütür (СС 41) [illegible].
yümşak (ЫБ 26) јумшаг
yüz (КТб 13) јүз.
yüz artukı (КТб 33) јүздән артыг.

ИХТИСАРЛАР

AJ - X јүзилликдә Чин дилиндән тәрҹүмә олунмуш «Алтун Јарук» әсәри. 1687-ҹи илдә үзү көчүрүлмүш Ленинград нүсхәси. В. Радлов вә С. Малов 1913-1917-ҹи илләрдә нәшр етдирмишләр.

ДТС - «Древнетюркский словарь», Ленинград, 1969.

ЫБ - - «Ырк битик» абидәси. VIII-IX јүзилләрдә кағыз үзәриндә јазылмыш көјтүрк абидәси.

J- Јенисеј јазылы абидәси. С.Е. Малов. Енисейская письменность тюрков, М.-Л., 1952.

КБН.КБ В, КБГ - «Кутадгу билик» әсәри. 1068-1069-ҹу илдә јазылмышдыр (Наманган, Вјана вә Гаһирә нүсхәләри).

КТк - Күл-тикинин шәрәфинә јазылмыш әски түрк јазылы абидәси (кичик мәтн).

КТб - Күл-тикинин шәрәфинә гәбир дашы үзәриндә јазылмыш абидәнин бөјүк мәтни (732-ҹи ил).

КЧ - 721-ҹи илдә ујғур һөкмдары Күли-чурун шәрәфинә јазылмыш көјтүрк јазылы абидәси.

Ман I - Турфанда (Чинин шимал-гәрбиндә) тапылмыш 30 сәһифәлик мани дини мәзмунлу абидә. Абидәни илк дәфә маҹар алими Ле-Кок чап етдирмишдир: A.Le Cog. Türkische Manichaica aus Chotscho. I. APAW. Anhang, 1911. Berlin, 1912.

Ман II - Турфанда тапылмыш мани дини мәзмунлу беш кичик һәҹмли абидә. Абидәләри илк дәфә Ле-Кок охујуб алман дилинә тәрҹүмәси илә чапдан бурахмышдыр: A. Le Cog. Türkische Manichaica aus Chotscho. II. ABAW, N 3, 1919

Ман III - Мани дини мәзмунлу ујғур абидәси. 160 сәһифәдән ибарәт олан бу абидә 40 кичик мәтндән ибарәтдир. Онлардан бири христиан дини мәзмунлудур. A. Le Cog. Türkishe Manichaica aus Chotscho. III. Nebst einem christlichen Bruchstük aus Bulayiq. APAW, N.2. 1922.

МК - Mahmud Kaşgari. Divanü lugatit Türk tercümesi. I, 1939; II, 1940; III, 1941.

Мок - түрк һөкмдары Мокилјанын (Билкә каганын) шәрәфинә 734-ҹү илдә јазылмыш абидә.

МЧ - Түрк һөкмдары Мојун-чурун шәрәфинә 756-757-ҹи илләрдә гәбир дашы үзәриндә јазылмыш абидә

Муг - Азәрбајчан түрк дилинин Муган групу шивәләри; «Азәрбајчан дилинин Муган групу шивәләри», Бакы, 1950.

О (Оа, О Ь, Ос) - Онкин јазылы абидәси. Бир мүнасибәтә көрә 690-692-чи илләрдә, башга мүнасибәтә көрә 731-чи илдә јазылмышдыр.

Рәһм. I - Берлиндә сахланылан 201 сәтирдән ибарәт әски түрк јазылы абидәси. (Ујғур әлифбасы илә тәртиб едилмишдир). Абидәни илк дәфә түрк алими А.Р. Рәһмәти охујуб алман дилинә тәрчүмәси илә чапдан бурахмышдыр: G.R. Rachmati. Zur Heilkunde der Uiguren. SPAW, 1930.

Рәһм. II - Берлиндә сахланан беш ујғур јазылы абидәси (ујғур әлифбасы илә тәртиб едилмишдир). Абидәни илк дәфә А.Р. Рәһмәти охујуб алман дилинә тәрчүмәси илә чапдан бурахмышдыр: G.R. Rachmati. Zur Heilkunde der Uiguren, II. SPAW, 1932.

СС - "Сеһркарларын ситајиши" абидәси. XIII јүзиллијәдәк тәртиб олундуғу вә ја тәрчүмә едилдији күман олунан христиан дини мәзмунлу ујғур јазылы абидәси. С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951, с. 132-138.

Сучи - Шимали Монголустанда Сучин чајы саһилләриндә тапылмыш 11 сәтирдән ибарәт көјтүрк јазылы абидәси. С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, с. 76-77.

Текин - Telet Tekin. A Grammar of Orkhon turkis, Californiya, 1968.

Тон - Тон - 710-716-чы илләрдә јазылдығы күман едилән Тонјукукун шәрәфинә тәртиб олунмуш көјтүрк абидәси.

TT I - Јар Хотада тапылмыш ујғур әлифбасы илә јазылмыш абидә. 225 сәһифәдән ибарәт олан бу абидәни В. Банг вә А. Габен чап етдирмишләр: W. Bang und A. Gabain. Türkische Turfan-Texte.I. Bruchstückhe eines Wahrsagebuches, SPAW, 1929, XV.

TT II - Турфанда тапылмыш абидәләр. Китаб шәклиндә илк дәфә В. Банг вә А. Габен тәрәфиндән нәшр олунмушдур. Китабын А һәрфи илә фәргләндирилән биринчи һиссәсиндә мани дини мәзмунлу ујғур сәнәдләри, В һәрфи илә ишарә олунан икинчи һиссәсиндә исә мани әлифбасы илә јазылмыш ујғур абидәләри нәшр едилмишдир: W. Bang und A. Gabain. Türkische Turfan-Texte.II. Manichaica, SPAW, 1929, XXII.

TT III - Манинин шәрәфинә јазылмыш бөјүк һимн. Мани әлифбасы илә јазылан вә мани дини мәзмуну дашыјан бу абидәни илк дәфә В. Банг вә А. Габен чап етдирмишләр: W. Bang und A. Gabain. Türkische Turfan-Texte, III. SPAW, 1930, XIII.

TT IV - Ујғур әлифбасы илә јазылмыш олан ики будда дини мәзмунлу абидәдир. «А» һәрфи илә ишарәләнән биринчи һиссә 76, «В» һәрфи илә илә фәргләндирилән икинчи һиссә исә 69 сәтрдән ибарәтдир" W. Bang und A. Gabain. Türkische Turfan-Texte, IV. Ein neues uigurisches Sündenbekenntnis, SPAW, 1930, XXIV.

TT V - Ујғур әлифбасы илә јазылмыш будда дини мәзмунлу абидәдир. «А» һәрфи илә фәргләндирилән биринчи мәтн 133 сәһифәдир. «В» һәрфи илә ишарә олунан икинчи һиссәдә охунуб нәшр едилән мәтн исә 129 сәһифәдир. Абидәни илк дәфә В. Банг вә А. Габен алман дилинә тәрчүмәси илә чапдан бурахмышлар: W. Bang und A. Gabain. Türkische Turfan-Texte.V. Aus buddhistischen Schriften, SPAW, 1931, XIV.

TT VI - Будда дини мәзмунлу әски ујғур абидәси. 466 әсас вә 26 әлавә мәтнләрдән ибарәт олан бу сәнәдләри илк дәфә В. Банг вә А. Габен чапдан бурахмышлар: W. Bang mit A. Gabain und G.R. Rachmati. Turkische Turfan-Texte. VI. Das buddhistische Sutra Säkiz yükmäk, SPAW, 1934, X.

TT VII - 42 кичик һәчмли мәтнләрдән ибарәт олан әски ујғур абидәләридир. Бу сәнәдләри түрк алими А.Р. Рәһмәти илк дәфә алман дилинә тәрчүмәси илә бирликдә чапдан бурахмышдыр: G.R. Rachmati. Türkische Turfan-Texte, VII. APAW, 1936, N 12.

TT VIII - 15 кичик һәчмли әски ујғур абидәләридир, һинд-браһма әлифбасы илә тәртиб олунмушдур. Абидәләри илк дәфә А.М. Габен охујуб алман дилинә тәрчүмәси илә бирә чапдан бурахмышдыр: A.von Gabain. Türkische Turfan-Texte Brahmischrift, ADAW. VIII, 1952, N 7.

Uig I - Христиан дини мәзмунлу «Сеһркарларын ситајиши» вә будда дини мәзмунлу «Алтун јарук» абидәләри әсасында тәртиб едилмиш кичик мәчмуә вә лүғәт. Тәртибчи Ф.В.К. Мүллердир: F.W.K. Muller. Uigurica. 1. Die Anbetung der Megier, ein christliches Bruchstück.2. Die Rests des buddhistischen "Goldlanz-Sutra", APAW, 1908.

Uig II - Будда дини мәзмунлу әски ујғур јазылы абидәләриндән парчалар вә лүғәт: F.W.K. Muller. Uigurica. II, APAW, 1910.

Uig III - Будда дини мәзмунлу әски ујғур јазылы абидәләриндән парчалар вә лүғәт: F.W.K. Müller.Uigurica III. Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII), APAW, 1922, N 2.

Хуаст. - «Хуастуанифт» абидәси. Л.В. Дмитриева. Хуастуанифт (Кириш, мәтн, тәрчүмә). Сб. статей «Тюркологические исследования», М.-Л.б 1963, сс.214-232.

Һс - Әски ујғур һүгуг сәнәдләри. С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности., Л.,1951 с.208.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Өн сөз 3
Кириш 5

I Фәсил

Гәдим түркләрин јазы мәдәнијјәти вә јазылы абидәләри.

Көјтүрк әлифбасы вә онун көкү 13
Көјтүрк јазылы абидәләринин өјрәнилмәси тарихи 18
Көјтүрк јазылы абидәләри 23
Гәдим ујғур јазылы абидәләринин өјрәнилмәси тарихи . 31
Гәдим ујғур јазылы абидәләри 34

II Фәсил

Гәдим түрк јазылы абидәләринин фонетикасы, лүғәт тәркиби вә онлары ифадә едән јазы ишарәләри

Көјтүрк јазылы абидәләринин фонетикасы вә онларын јазы ишарәләри илә ифадәси 43
Саит сәсләр вә онлары ифадә едән јазы ишарәләри 43
Самит сәсләр вә онлары ифадә едән јазы ишарәләри 48
Аһәнк гануну 63
Гәдим түрк јазылы абидәләриндә сөз көкүнүн гурулушу . . 67
Гәдим түрк јазылы абидәләриндә лүғәт тәркиби 68

III Фәсил

Морфолокија

Мүстәгил нитг һиссәләри

Исим 76
Садә вә дүзәлтмә исимләр 77
Исмин грамматик категоријалары 83
Һал категоријасы 83
Мәнсубијјәт категоријасы 91
Кәмијјәт категоријасы 92
Хәбәрлик категоријасы 94
Сифәт 96
Әсли сифәт 96
Дүзәлтмә сифәт 97
Сифәтин дәрәчәләри 99
Сај 100
Мигдар сајлары 100
Сыра сајлары 102
Топлу сајлар 103
Нөмрәләмә сај сөзләри 104
Әвәзлик 104
Шәхс әвәзликләри 104
Ишарә әвәзликләри 105
Суал әвәзликләри 106
Гајыдыш-тә'јин әвәзликләри 106
Әвәзлик сөзләри 107
Зәрф 107
Әсли зәрфләр 108
Дүзәлтмә зәрфләр 108
Зәрфләшән сөзләр 109
Фе'л 110
Әсли (вә ја көк) фе'лләр 111
Дүзәлтмә фе'лләр 111
Фе'лин грамматик категоријалары 118
Шәхс категоријасы 118
Инкарлыг категоријасы 120
Фе'лин нөвләри 121
Фе'лин шәкилләри 124
Әмр шәкли 124
Шәрт шәкли 126
Арзу шәкли 126
Фе'лин хәбәр шәкли 127
Индики заман 127
Кечмиш заман 128
Кәләчәк заман 130
Тәрз категоријасы 132
Заман вә шәхсә көрә дәјишмәјән фе'л шәкилләри 133
Көмәкчи нитг һиссәләри 140
Гошма 140
Әдат 146
Бағлајычы 147

IV Фәсил

Синтаксис

Синтактик әлагә васитәләри вә сөз бирләшмәләри 152
Јанашма әлагәси 154
Идарә әлагәси 156
Узлашма әлагәси 165
Сөз бирләшмәләри 167
Биринчи нөв исми бирләшмәләр 168
Икинчи нөв исми бирләшмәләр 172
Үчүнчү нөв исми бирләшмәләр 172
Мүрәккәб исми бирләшмәләр 173
Биринчи тәрәфи ихтисар олунан исми бирләшмәләр 174
Тәркибләр 175
Фе'ли сифәт тәркибләри 175
Фе'ли бағлама тәркибләри 177
Чүмлә үзвләри 180
Мүбтәда 180
Хәбәр 182
Тамамлыг 184
Тә'јин 186
Зәрфлик 188
Чүмлә 193
Нәгли чүмлә 195
Суал чүмләси 196
Әмр чүмләси 197
Нида чүмләси 197
Мүрәккәб чүмлә 197
Табесиз мүрәккәб чүмлә 198
Заман әлагәси 198
Ардычыллыг әлагәси 200
Ајдынлашдырма әлагәси 200
Зиддијјәт әлагәси 201
Табели мүрәккәб чүмлә 203
Тамамлыг будаг чүмләси 203
Зәрфлик будаг чүмләси 205

Гәдим түрк јазылы абидәләриндән нүмунәләр

Онкин абидәси 211
Күл тикинин шәрәфинә јазылмыш абидә 216
Тонјукукун шәрәфинә јазылмыш абидә 240
Мокилјанын шәрәфинә јазылмыш абидә 255
"Ырк битик" абидәси 269
"Сеһркарларын ситајиши" абидәси 296
"Күнчүт борчу" абидәси 302
Лүғәт 304
Ихтисарлар 330

Китабын орижинал-макети «ИНФОРМ-СЕРВИС» кооперативиндә компјүтер технолокијасынын тәтбиги илә һазырланмышдыр.

Нәшријјатын директору *З. Һ. Абдуллајев*
Мәтбәәнин директору *Һ. Һ. Гулијев*

Редаксија мүдири *И. А. Аббасов*
Редактору *Г. И. Вәкилов*
Чилдин рәссамы *С. Г. Әлијев*
Бәдии редактору *А. А. Әләкбәров*
Техники редактору *Т. Ә. Рзајева*

ИБ 7196

Кағыз форматы 60х90 $^{1}/_{16}$. Мәтбәә кағызы №2 Әдәби гарнитур. Офсет чапы. Физики вә шәрти ч. в. 21. Шәрти рәнк-оттиск 21,19. Учот нәшр. вәрәги 21,5. Тиражы 5000. Сифариш №48. Гијмәти 30 ман. (300 рубл.).

Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт Комитәсинин "Маариф" нәшријјаты. Бакы – 370111, Ә. Тағызадә күчәси №4.
Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт Мәтбуат Комитәсинин "Шәрг–Гәрб" Мәтбәәси. Бакы, Ашыг Әләскәр күчәси, 17.

Алиса Джабраил Шукюрли

Язык памятников древнетюркской письменности

(на азербайджанском языке)

Азербайджанское государственное издательство учебно-педагогической литературы "Маариф"
Баку – 1993